

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Mátyás-Rausch Petra

ÉRCBÁNYÁSZAT A BÁTHORYAK KORÁBAN

A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-,
ezüst- és higanybányászata (1571–1613)

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Történettudományi
Intézet

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

ÉRCBÁNYÁSZAT A BÁTHORYAK KORÁBAN

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2017

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

ÉRCBÁNYÁSZAT
A BÁTHORYAK KORÁBAN

A szatmári és az erdélyi bányavidék
arany-, ezüst- és higanybányászata
(1571–1613)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2017

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.
A könyv megírásában a szerzőt
az 108877-NKFIH sz. posztdoktori ösztöndíj segítette

Szakmai lektor
Oborni Teréz
Gecsényi Lajos

© Mátyás-Rausch Petra, 2017
© MTA BTK, 2017

ISBN 978-963-416-057-1
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Nagy Zsejke
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Térképek: Nagy Béla
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	9
Előszó	11
Az erdélyi és a szatmári bányavidék képe – historiográfiai áttekintés	15
SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK	23
Nemesérbányászat a határ mentén – a szatmári bányavidék helye a Magyar Királyságban	25
A szatmári térség bányaművelése	47
A kamarai igazgatás évei (1571–1581/1604)	64
A szatmári nemesérbányászat a Magyar Királyság pénzügyigazgatási rendszerében	64
Kamarai bizottságok és jelentések (1571–1604)	72
<i>Kamarai bizottságok</i>	72
<i>Bizottságok részére kiadott instrukciók</i>	78
<i>Kamarai számadások</i>	80
<i>Kamarai jelentések a szatmári bányászatról</i>	95
<i>Bányagazgatási koncepciók</i>	105
<i>Bányauradalom és szolgáltatások</i>	112
<i>Kamarai tisztviselők és bérlők</i>	115
<i>Tulajdonviszonyok</i>	120
A Herberstein család tevékenysége Nagybányán (1581–1600)	132
A bérbeadás előzményei	132
Felician von Herberstein a szatmári bányavidéken (1581–1590)	137
Az örökösök: Raimund és Friedrich von Herberstein (1590–1600)	147
Giovanni Muralto nagybányai működése (1597–1598)	157
Gerhard Lisbona tevékenysége a szatmári bányavidéken (1600–1613)	159
Előzmények	159
Gerhard Lisbona és Georg Wagen közös munkája Nagybányán (1602–1604)	163
Egyedül a bérlet élén (1605–1608)	166
Báthory Gábor szolgálatában (1608–1613)	169
Pénzügyi és társadalmi kapcsolatai	178
<i>Magyarországi és nyugat-európai kapcsolatok</i>	178
<i>Erdélyi kapcsolatok és birtokügyletek</i>	182

ERDÉLYI BÁNYAVIDÉK	187
Az erdélyi nemesérbányászat helyzete (1571–1613)	189
Bányaművelés az Erdélyi-érchegeységben	189
Zaránd vármegyei nemesérbányászat	203
Hunyad vármegyei nemesérbányák	206
Radna városa a beszercei kerületben	209
Erdélyi bányauradalmak	212
Zalatnai bányauradalom	212
Abrudbányai bányauradalom	214
Offenbányai bányauradalom	219
Körösbányai bányauradalom	220
Bányavállalkozók és bányapolgárok	222
Zalatna	222
<i>Itáliai bányavállalkozók</i>	222
<i>Nagybányaiak</i>	229
<i>Helyi bányapolgárok</i>	231
Abrudbányai bányapolgárok	232
Rudabánya és Carlo Magno	234
Hunyad vármegyei nemesség az ércművelésben	235
Kolozsvári polgárok a radnai nemesérbányászatban	236
A nemesérbányászat igazgatása az Erdélyi Fejedelemség területén	242
Az erdélyi tartomány pénzügy- és bányai igazgatása	
a Habsburg-uralom alatt (1598–1605)	242
<i>Az erdélyi pénzügyigazgatás megszervezése</i>	
<i>és az Erdélyi Kamara felállítása (1598–1604)</i>	242
<i>Bányai igazgatási reformok</i>	247
A bányászati regálék központi kezelése a fejedelmi korszakban	251
Bányakamarák Erdély területén	257
<i>A kolozsvári és a szebeni bányakamara</i>	257
<i>Az erdélyi bányakamarák ércbevétele</i>	264
<i>Az erdélyi bányakamarák helye a pénzügyigazgatásban</i>	267
A kincstári tulajdonú bányák igazgatása	269
Életutak a pénzügy- és bányai igazgatásban	271
<i>Bergherr és prefektus</i>	271
<i>Aranybevételei portrék</i>	279
<i>Egyéb tisztségviselők a pénzügyigazgatásban</i>	283
Összegzés	285
Források	291
Felhasznált irodalom	296
Summary	304
Rezumat	309
Személy- és intézménynév-mutató	312
Helynévmutató	317

Ricsinek, Balázsnak és Apukámnak

„Amennyire szép és a nemzethez méltó,
    hogy mártírjait szívében viseli,
annyira hátrányos a közönség politikai nevelése szempontjából,
    ha elfelejtetik vele, hogy a nemzeti boldogulás alapja
    a sikeres és a reális munka.”

(Gróf Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év*)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az erdélyi és a szatmári nemesércbányászat kora újkori története iránti érdeklődésem a stájerországi eredetű Herberstein család fordulatokban gazdag erdélyi tevékenységéhez köthetően bontakozott ki az elmúlt évek során. Immár egy évtizede foglalkozom a téma kutatásával, amelynek első összegző kötetét tarthatja most kezében a tisztelt Olvasó.

Kutatásaim kezdetén viszonylag gyorsan kiderült, hogy a bányaművelés-bányaigazgatás a kora újkori Erdély történetének meglehetősen elhanyagolt területe, forrásai szinte feltáratlanok. A fejedelmi korszak egészen belül a Báthory-korszak izgalmasnak ígérkezett, érdekes feladatnak éreztem a kutatás perifériájára szorult téma feldolgozását.

A hosszadalmas és buktatókon is keresztülvezető munka során rengeteg segítséget kaptam mind konzulensemtől, mind kollégáimtól, észrevételek vagy adatok formájában. Szeretném kifejezni hálámat és köszönetemet munkatársaimnak, az MTA BTK Történettudományi Intézete kora újkori témacsoportja tagjainak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóinak, a Debreceni Tudományegyetem Történeti Intézete Kora Újkori és Segéttudományi Tanszékén, valamint a Szegedi Tudományegyetemen dolgozó kollégáimnak, és nem utolsósorban anyaintézményemnek, a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének, különösképpen a doktori disszertációm is befogadó Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékének. Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy valakit kihagyok a felsorolásból, ezért a kötet megfelelő helyein mondom majd név szerint köszönetet. Kivételt képez konzulensem, Oborni Teréz, akinek itt is szeretném köszönetemet és hálámat kifejezni, mert amellet, hogy megtanított a kutatás módszertanára, kiváló példát mutatott emberségben és a tudomány iránti alázatban is. A másik kivétel pedig Fazekas István, a bécsi levéltári kirendeltség korábbi vezetője, akinek segítségével és türelme nélkül nem tudtam volna ilyen mértékben feltárni az Osztrák Állami Levéltárban található, leginkább Nagybányához köthető forrásokat.

Ezúton kívánom megköszönni a kötet lektorának, dr. prof. Gecsényi Lajosnak, hogy vállalta munkám elolvasását, és hasznos tanácsaival segítette a kézirat végső formába öntését. Dr. prof. Buza Jánosnak szeretném külön kifejezni köszönetemet a korábban elnyert németországi Humboldt-ösztöndíj során nyújtott útmutatásáért és segítségéért.

Külön is köszönöm munkahelyemnek, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének a kötet megjelentetésében nyújtott támogatását.

Végül, de nem utolsósorban kifejezném hálámat és szeretetemet családomnak, férjemnek, Balázsnak, kisfiamnak, Ricsinek és Apukámnak, hogy segítettek és biztos hátteret nyújtottak munkám során. Szeretnék valamennyit törleszteni azért a rengeteg jóért, szeretetért és önfeláldozásért, amit Édesanyámtól kaptam, aki sajnos már nem érthette meg e kötet megjelenését. Fontosnak tartom megemlíteni barátaimat is, akik érdeklődve hallgatták beszámolóimat, és jókat derültek velem a kutatás során felmerülő vicces helyzeteken. Istennek legyen hála!

ELŐSZÓ*

A legtöbb eddig megjelent bányászattörténeti összefoglaló csupán rövid leírást szentelt a 16–17. századi szatmári és erdélyi bányászat történetének. Ennek a jelenségnek több oka is lehet. Legnyomósabb érvként a forrásanyag szűk és szórt jellegét szokták felhozni, ami az erdélyi bányavidékre vonatkozóan mindenképpen helytálló, hiszen a kutató sokkal nehezebb helyzetben van, ha egy erdélyi bányaváros kora újkori történetét kutatja, mint ha egy a Magyar Királyság területén fekvő bányavidékkel foglalkozna.

A szatmári bányavidék esetében is fennáll ez a helyzet, bár a terület a tárgyalt korszakban közjogilag a Magyar Királyság részét képezte, így kora újkori fejlődés-történetére vonatkozóan bőségesnek mondható forrásbázis áll rendelkezésünkre.¹ A szatmári bányavidék központjának számító Nagybánya és társtelepüléseinek késő középkori jelentősége széles körben ismert. A 15. század második felének kiemelkedő termelési eredményei alapozták meg a város kevésbé kutatott 16. századi fejlődését is, amely nem volt olyan látványos, mégis, a megváltozott politikai és hadi helyzet tükrében ez az eredmény sem lebecsülendő. Ezt a folyamatot sokáig inkább hanyatlásnak vélték, így nem tartott számot jelentős érdeklődésre.

A fellelhető és a kötetben a maga helyén bemutatásra kerülő forrásbázis alapos és módszeres feldolgozása révén mind az erdélyi, mind a szatmári bányavidék 16. század végi és 17. század eleji történetével kapcsolatos eddigi ismereteink széles körben bővíthetők és árnyalhatók.²

A kutatás tárgyát elsősorban egy-egy térség bányagazgatási rendszere képezte, magában foglalva a helyi, a középszintű és a központi igazgatás vizsgálatát. Ebből kifolyólag a bányá- és pénzügyigazgatás bemutatására helyeztem a hangsúlyt. Az erdélyi bányavidék korabeli történetével kapcsolatban szegényesek az eddig rendelkezésünkre álló adatok, így alapvető fontosságú, hogy egy-egy terület birtokviszonyait, a helyi termelők és a bányabérlő családok tevékenységét, kapcsolati hálóját bemutassuk, illetve hogy meghatározzuk az egyes településekhez tartozó uradalmak szerkezetét és az úrbéri szolgáltatások rendszerét.

---

* A kötet az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült.

1 *Mátyás-Rausch Petra: A szatmári nemesérbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608–1613). Történelmi Szemle 55 (2013) 495.*

2 A monográfia megírásához szükséges kutatómunkát számos kutatói ösztöndíj segítségével valósítottam meg: Állami Eötvös Ösztöndíj (Kolozsvár, 2012), a Collegium Hungaricum ösztöndíja (Bécs, 2010 és 2013), Klebelsberg Kunó-ösztöndíj (Bécs, 2010, Kolozsvár, 2012), OEAD-ösztöndíj (Bécs, 2010), Alexander von Humboldt-ösztöndíj (München–Nürnberg, 2013).

Az alábbiakban tárgyalandó bányavidékek mindegyikén folyt kisebb-nagyobb mérvű nemesércbányászat (arany, ezüst), bizonyos térségeknek pedig ez volt a fő profiljuk. Kötetemben a szatmári és az erdélyi nemesércbányászatot mutatom be a 16. század utolsó harmadában és a 17. század első évtizedében, elemezve a nemesércbányászathoz szorosan köthető higanybányászatot is. Nem képezi kutatásom tárgyát az erdélyi vashányászat, ugyanis az itt megfigyelhető igazgatási módszerek eltérnek a nemesércbányászatban megfigyeltektől. Bizonyos helyeken elkerülhetetlen, hogy a korabeli bányászati technika leírásával foglalkozzam.

Az adott térségben bányászott érc besorolása alapján a Magyar Királyság nemesércbányászattal foglalkozó területeit bányászati régiókra bonthatjuk.³ Egy-egy bányászati régió több kisebb bányavidékből állt. A bányavidék a régióval szemben már nem kizárólag területi szerveződést takart, a bányavidéket alkotó városokat, településeket szoros gazdasági és társadalmi kapcsolat kötötte össze. Minden bányavidék rendelkezett egy központtal, ahol legtöbb esetben az ércbeváltásra is volt lehetőség.⁴

A legelső szerveződési szint maga a bányászattal foglalkozó város, illetve település volt. A bányaváros olyan bányászattal (is) foglalkozó település, amely kiváltságokkal bírt, és ezeket kifejezetten a bányászati tevékenysége révén kapta meg. Bányásztelepülések közé pedig azokat a helységeket sorolhatjuk, amelyek nem bírtak kiváltságokkal, de fő tevékenységük a bányászat volt.⁵

A szatmári bányavidék az északkeleti bányavidék részét képezte a Bereg és Máramaros vármegyei bányahelyekkel együtt; a „szatmári bányavidék” terminust a 16. század közepétől használták erre a térségre.⁶ Nagybánya adott helyet a 14. században egyesített bányakamarának és pénzverdének, ahol az érc beváltását, finomítását és a pénzérmék verését végezték. Kiváltságolt helyzete és a pénzügyigazgatásban betöltött szerepe határozta meg a helyét a korabeli városhálózatban is. Kubinyi András városi követelményrendszere szerint Nagybánya a harmadszintű városi kategóriába tartozott, amely a kisebb városokat és a jelentős funkciót betöltő mezővárosokat foglalta magában. A funkcionális városfogalom értelmében Nagybánya nem volt olyan jelentőségű város, mint azt jogi helyzete – Kubinyi András a királyi szabad városok kategóriájába sorolta – sugallta volna.⁷ A másik három település közül – egy bányaváros és két falu – Felsőbánya hasonló fejlődési utat járt be, mint Nagybánya, míg a két falu (Kapnikbánya, Láposbánya)

3 Nagybánya ma Baia Mare, Maramureş megye, Románia. Az északkeleti bányavidékre: *Zsámboki László*: A korszak bányászatának története. In: *A magyar bányászat évezredek története*. I. Bp., 1997. 138.

4 A magyar bányászat-történeti kutatás jelenlegi állásának megfelelően a bányavidékeket elsősorban mint igazgatási egységeket tudjuk vizsgálni, azonban a kortárs német szakirodalom kiváló példát mutat arra, hogy milyen irányban kellene továbbhaladnunk, hangsúlyozva, hogy a két kutatott terület forrásadottságai természetesen nem egyformák. A teljesség igénye nélkül lásd *Uwe Schirmer*: *Das spätmittelalterlich-frühneuzeitliche Erzgebirge als Wirtschafts- und Sozialregion (1471–1550)*. In: *Montanregion als Sozialregion*. Hrsg. Angelika Westermann. Husum, 2012. 321–356.

5 A bányavárosok helyét a magyarországi városhálózatban legutóbb Weisz Boglárka határozta meg. Lásd *Weisz Boglárka*: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. *Bányászat-történeti Közlemények* 10 (2015) 31–57.

6 *Zsámboki L.*: A korszak bányászatának i. m. 138.

7 *Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 1–31.; *Uő.*: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In: *URBS. Magyar várostörténeti évkönyv*. I. Bp., 2006. 51–61.

már jóval kisebb jelentőséggel bírt. Mindkét települést a 15. század végén alapították, az előbbi felsőbányai, az utóbbit nagybányai telepesek.⁸

Az erdélyi bányavidék földrajzi körülhatárolásánál nincs könnyű dolga a kutatónak, hiszen itt több kisebb, bányászattal foglalkozó térség tartozott egy bányavidék alá, és az egyes térségek városai között nem mindig volt olyan szoros kapcsolat, mint azt a szatmári bányavidék esetében láthattuk. Az erdélyi bányavidék a következő részekből állt a tárgyalt időszakban: az Erdélyi-érchegység városai (Fehér vármegye), Torda, Zaránd, Hunyad vármegye bányahelyei, valamint a besztercei kerület részét képező Radna városa.⁹ Az erdélyi bányavárosok közül leginkább az Erdélyi-érchegység három bányavárosa: Abrudbánya, Zalatna és Offenbánya ismert. A három település eltérő fejlődési utat járt be, Zalatna és Offenbánya a szekularizációt (1556) követően fiskális birtokká vált, míg Abrudbánya már a 15. században elnyervén szabadságát, „taxás” város lett.¹⁰ Abrudbányán a helyi lakosok, általában a bányászközösség (*communitas montanistarum*) tagjai voltak a bányatulajdonosok és egyben a termelők is. Ezzel szemben Zalatnán és Offenbányán nem a helyi családok tulajdonában voltak a tárnák, hanem leginkább más területről származó bányavállalkozók tudtak vezető szerephez jutni.¹¹ Ugyancsak nemesérbányászattal foglalkoztak a körösbányai kerületben (*districtus*) is, amelyhez Körösbányán kívül hozzátartozott még Kisbánya, Pankota, Brad és Rudabánya is.¹² A középkorban ezek a települések Világosvár tartozékai voltak, a bányászat fellendülését követően Körösbánya, hasonlóan Abrudbányához, a 14–15. század folyamán szabad bányavárossá vált, és a fejedelemség korára a többi bányásztelepülést maga alá vonva kialakult a körösbányai kerület.

A fentiekben leírt bányarégiókkal ellentétben a Hunyad vármegyében található bányásztelepülések közül egyik sem lett kiváltságolt település, így itt nem is alakulhatott ki egy szorosabb szervezeti egység, ahogyan azt a többi térségben láttuk. A korabeli forrásokban Csertést, Toplicát és Almásbányát említik, mint Hunyad vármegyei bányásztelepüléseket, az előbbi kettő a század folyamán először a hunyadi uradalom része volt, majd ezt követően a dévai uradalomhoz került. A nemesérbányászattal foglalkozó erdélyi városok közül Radna kora újkori történetéről tudunk a legkevesebbet. A középkor évszázadaiban jelentős bányaváros volt, nagy gazdasági prosperitás jellemezte a települést, azonban a 15. században a termelés elkezdett hanyatlani a Moldva felől folyamatosan érkező fegyveres támadások miatt, ezért I. Mátyás 1475-ben úgy döntött, hogy a várost minden tarto-

8 Felsőbánya ma Baia Sprie, Láposbánya ma Băiuț, Kapnikbánya ma Căvnic, Maramureș megye, Románia.

9 Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 238–240.

10 Uo. 123–124. Abrudbánya ma Abrud, Zalatna ma Zlatna, Offenbánya ma Baia de Arieș, Alba megye, Románia.

11 Mátyás-Rausch Petra: A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesérbányászat igazgatásában (1613–1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. (Bethlen Gábor trónra lépésének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai). Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2014. 518–523.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Cista comitatum (= F 4) Cista Zaránd fasc. 1. nr. 5. (= CZ). Körösbánya ma Baia de Criș, Rudabánya és Brad összevonva ma Ruda-Brad, Hunedoara megye, Románia.

zékával együtt Besztercehez csatolja.¹³ I. Ferdinánd 1552. április 5-én kelt oklevelében újra megerősítette Beszterce összes korábban szerzett kiváltságát, többek között azt is, hogy Radna mezővárost, tartozékait, beleértve Radnavölgyét az ezüstbányákkal együtt továbbra is Beszterce részének tekinti, ugyanazon feltételekkel, amelyekkel annak idején I. Mátyás a városhoz csatolta a bányavárost. Ezek közül a két legfontosabb az volt, hogy a radnai lakosok is élvezhetik azon jogosítványokat, amelyekkel a besztercei polgárok éltek, illetve az innen származó minden jövedelem (adók, szolgáltatások) Beszterce városát illeti.¹⁴

A felhasznált levéltári forrásokat földrajzi elhelyezkedésük szerint három csoportra lehet osztani. Az első csoportot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) található E és F szekciói fondjai alkotják. A kamarai iratanyag leginkább a szatmári bányavidék történetének feldolgozásához volt szükséges, míg a két országos hatáskörű hiteleshelyhez (gyulafehérvári káptalan, kolozsmonostori konvent) köthető irategyüttesek értelemszerűen az erdélyi bányavárosok megismerésében voltak segítségemre.¹⁵ Az előbbi iratanyag részletes kamarai jelentéseket, levelezéseket, szerződéstervezeteket, leírásokat tartalmaz, míg az utóbbiban jórészt jogbiztosító iratokat, ítéletleveleket, kötelezvényeket és bevallásokat (úgynevezett fassiókat) lehet találni, amelyek alkalmasak egy-egy város és család történetének rekonstrukciójához. A második csoportot az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv – Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn részlegén belüli fondok alkotják. Ezek a fondok egyrészt a szatmári bányavidék (például Vermischte Ungarische Gegenstände), másrészt az erdélyi bányavárosok (például Siebenbürgische Bergwerke) története szempontjából megkerülhetetlenek. Ez az iratanyag gazdag leírásokban, kamarai jelentésekben, inventáriumokban és levelezésben is, de a periodikus jelleg itt is felfedezhető, leginkább a két ország-egyesítési kísérlet (1551–1556, 1602–1604) során nőtt meg az erdélyi bányákra vonatkozó iratok száma, míg Nagybánya esetében a kamarai kezelés újjászervezési időszakában (1571–1575) nagy az iratsűrűség. A harmadik csoport pedig a Román Nemzeti Levéltár különböző hivatalaiban (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, SJAN) található forrásanyag. Ezek közül a kolozsvári, a szebeni és a nagybányai levéltár forrásait néztem át, melyek közül a családi levéltárakat, a gazdag nagybányai feudális kori anyagot és nem utolsósorban a szász universitas páratlanul értékes gyűjteményeit érdemes kiemelni. A levéltári források között felhasználtam még az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában megjelent, az erdélyi fejedelmek királyi könyveinek anyagát regeszta formájában közreadó sorozatot (2003, 2005), az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyveit (2006), illetve a Torda vármegye jegyzőkönyveit (I., 2009).¹⁶

13 Wenzel G.: Magyarország i. m. 132–133. Radna ma Rodna, Beszterce ma Bistrița, Bistrița-Násăud megye, Románia.

14 MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár (A szekció) Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri Regii 3. k. f. 81–83. (= A 57 LR).

15 A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori történetére lásd *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. Kolozsvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.). A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenységére lásd *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári hiteleshely levélke-resői (1556–1690). Kolozsvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.).

16 Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléseszi *Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke*. Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) (= EKJkv); Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1581, 1581–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban

AZ ERDÉLYI ÉS A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK KÉPE – HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Széles körben ismert tény, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területe gazdag volt nemesfémlelőhelyekben. A történeti kutatás leginkább a középkor évszázadaira vonatkozóan vizsgálta a magyarországi bányászat helyzetét, ezen belül is a Garam menti bányavidék (Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya) kutatásán volt a hangsúly, ami érthető, hiszen itt voltak a legjelentősebb bányahelyek. A kötet tárgyát képező két bányavidék már nem tarthatott számot ekkora érdeklődésre, és ez különösen igaz az erdélyi nemesfém-bányászatra, annak ellenére, hogy szinte minden történeti munkában hangsúlyozták Erdély legendás ércbeli gazdagságát.¹⁷

Ha áttekintjük a témában fellelhető szakirodalmat, hasonló következtetésre juthatunk, mint a 20. század egyik legnagyobb hatású, bányászattörténettel foglalkozó kutatója, Paulinyi Oszkár. Vélekedése szerint a magyar bányászattörténeti kutatás az 1880-as éveket követően megfeneklett, ezért az volt a célja, hogy az eredeti levéltári forrásokhoz visszatérve szinte újrakezdje a munkát, amelyből kiváló eredmények születtek.¹⁸ Paulinyi Oszkár nyomdokain elindulva magam is azt tapasztaltam, hogy az erdélyi és a szatmári bányavidék kora újkori történetéről sok helyen lehet olvasni, mégis a módszeres, a modern történeti kutatás elvárásának megfelelő, levéltári kutatáson alapuló munkák száma igencsak csekély. Ebből fakadóan szükséges újra és újra a primer forrásokhoz visszanyarodni, és lépésről lépésre feltárni e két térség bányászatának 16–17. századi történetét.

A Paulinyi Oszkár által említett, az 1880-as években még prosperáló bányászattörténeti kutatás két monumentális alkotása Wenzel Gusztáv összefoglaló monográfiája és Péch Antal kétkötetes munkája, melyben az alsó-magyarországi bányavárosok történetét taglalta.¹⁹ Wenzel Gusztáv műve csupán a kiindulópontja lehet a tárgyra vonatkozó kutatásoknak, hiszen a legtöbb esetben kizárólag felsorolta az adott bányavidék történetéhez kapcsolódó forrásokat, de azok alapos elemzésére már nem vállalkozott. Nem is ez volt a célja, hanem elsősorban

---

közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2003–2005. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1. és 3.) (= EKK 2003, EKK 2005), valamint Torda vármegye jegyzőkönyvei I. (1607–1658). Közreadja Dáné Veronka. Kolozsvár, 2009 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.) (= ToJkv).

17 A teljesség igénye nélkül lásd *Oláh Miklós: Hungária*. Ford. Németh Béla. Bp., 2000 (Millenniumi magyar történelem. Források). 49–52.

18 *Paulinyi Oszkár: Gazdag föld – szegény ország*. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Bp., 2005 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.). 406.

19 *Péch Antal: Alsó-Magyarország bányaművelésének története*. I–II. Bp., 1884–1887.

egy összefoglaló-áttekintő képet kívánt nyújtani a Magyar Királyság bányászatának történetéről, az egyes résztémák kidolgozását a többi kutatóra bízta. Péch Antal szakmunkája széles körű levéltári bázison alapult, de mivel ez is összefoglaló és leginkább leíró jellegű volt, sok kérdés megválaszolatlanul maradt, többek között a bányászat és a bányatelepülések társadalmi berendezkedésének alaposabb vizsgálata. Utóbbit Paulinyi Oszkár végezte el a 20. század második felében.²⁰ A két fenti munkának köszönheti a későbbi bányásztörténeti kutatás a további feladatok, irányok kijelölését. Ha azonban a kora újkori bányászattal foglalkozó történész összefoglaló monográfiához kíván nyúlni, és esetleg egy kevésbé ismert bányavidékről szeretne megtudni információkat, még mindig kénytelen elővenni Wenzel Gusztáv munkáját. Ezenkívül egyetlen olyan, többkötetes összegzés született, amely a bányászat történetét a magyar államiság kezdeteitől napjainkig tekinti át.²¹ Ez a szintetizáló munka azonban jellegéből adódóan nem tud újabb alapkutatásokra épülő, részletekbe menő képet rajzolni egy-egy térség bányásztörténetéről.

Ami az egyes résztémákat, illetve a bányászathoz kapcsolható egyéb tudományágakat (például numizmatika) illeti, már több szakirodalom áll rendelkezésünkre, de ezekről is elmondható, hogy kutatási témák körében a középkor évszázadai dominálnak. A legújabb kutatási eredmények többek között Tóth Csaba, Újszászi Róbert, Simon Zsolt, Gyöngyössi Márton, Batizi Zoltán és Weisz Boglárka nevéhez fűződnek.²² A Mohács utáni időszakra vonatkozóan leginkább a numizmatika és az igazgatás területén születtek szakmunkák, elég csak Buza János, Huszár Lajos munkásságát megemlíteni, valamint Ember Győző nagyszabású alkotását a kora újkori magyar közigazgatásról, amely még napjainkban is alapvető információkkal szolgál.²³ Az említett szerzők részben numizmatikai, részben tágabb gazdasági szempontból vizsgálták mind a szatmári, mind az erdélyi bányavidéket. Ember Győző vállalkozott elsőként arra, hogy a magyaror-

20 Lásd például *Paulinyi Oszkár: Vállalkozás és társadalom. Történelmi Szemle* 19 (1976) 547–599.

21 A magyar bányászat évezredes története. I–V. Főszerk. Benke István. Bp., 1996–2014.

22 A teljesség igénye nélkül lásd *Simon Zsolt: Az aranytermelés kezdetei a középkori Erdélyben*. In: *Certamen II. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese, Bogdándi Zsolt, Weisz Attila. Kolozsvár, 2015. 217–229.; *Gyöngyössi Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Bp., 2003 (Doktori mester munkák); *Uő: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526)*. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2008. 185–197.; *Batizi Zoltán: A középkori bányászat*. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon i. m.* 125–147.; *Weisz Boglárka: A nemesfém-bányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban*. *Történelmi Szemle* 50 (2008) 141–161.; *Uő: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században*. *Bányásztörténeti Közlemények* 10 (2015) 31–57.

23 A teljesség igénye nélkül lásd *Buza János: Pénzforgalom a Báthoriak korában*. In: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Szerk. Dám László. Nyírbátor, 1986 (*Folia historica et ethnographica* 1.); *Uő: Dukát-tallér-dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig*. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 267–284.; *Huszár Lajos: A Báthoriak pénzei*. Nyírbátor, 1961 (A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei); *Uő: Habsburg királyok pénzei (1526–1657)*. Bp., 1975 (Magyar egyetemes éremtár III.); *Huszár Lajos – Pap Ferenc – Winkler Judit: Erdélyi éremművészet a 16–18. században*. Bukarest–Kolozsvár, 1996; *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Bp., 1946 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.).

szági és erdélyi bányavidékek közigazgatási kérdéseit is taglalja. Ember Győző munkájában többször kifejtette, hogy a legtöbb kérdést a későbbi rész kutatásoknak kell majd teljeskörűen tisztázniuk, a mű érdemei ennek ellenére vitathatatlanok, ugyanis Wenzel Gusztávhoz hasonlóan a további kutatások számára több lehetséges útvonalat is kijelölt. Ha az igazgatási vonalon haladunk tovább, nem kerülhetjük meg a Magyar Királyság területén felállított, a korban modernnek számító két pénzügyigazgatási szerv – a Magyar Kamara és a Szepesi Kamara – történetét tárgyaló munkákat sem. A szatmári bányavidék története az utóbbival áll közelebbi kapcsolatban, ugyanis a bányavidéket majdnem egy évtizeden keresztül a kassai kamara tisztviselői irányították. A két kamarai szerv működése már a 19. században is foglalkoztatta a magyar történetírást, bár a szerzők többsége a rendek–uralkodó közötti szembenállás felől közelítette meg a kérdést, így az Udvari Kamarát a magyar önrendelkezés megcsorbítójaként mutatta be.²⁴ Elsőként Ember Győző vállalkozott arra, hogy objektívabb képet fessen az Udvari Kamara szerepéről a magyar pénzügyigazgatásban, és bemutassa a magyar kamarai szervek viszonyát a bécsi központi kamarához.²⁵

Az instrukció alapú igazgatástörténeten túllépve Szűcs Jenő vizsgálta a Szepesi Kamarát mintegy fél évszázaddal később keletkezett munkájában. Bemutatta a kamarai tanács és az egyes hivatalok működését, többször felhasználva a nagy előd kutatási eredményeit.²⁶

A bányászat, illetve az abból származó jövedelem egyaránt fontos részét képezte a korabeli magyar és erdélyi állam gazdaságának, ezért a 16–17. századi gazdaságról írt szakmunkákban, tanulmányokban rendre érintették ezt a témát. Itt elsőként Zimányi Vera munkásságát kell megemlíteni, aki több helyen is írt a korabeli érckereskedelemről, annak helyéről az európai gazdaságban, ő azonban nem az erdélyi és a szatmári bányavidékre fókuszált, hanem természetesen az alsó-magyarországi bányavárosokból származó érc, különösen a besztercebányai réz exportjára.²⁷

Paulinyi Oszkár munkássága külön bekezdést érdemel, hiszen eredményei a mai napig hatással vannak mind a gazdasági, mind a bányászattörténeti kutatásokra. Azonfelül, hogy részletesen elemezte a Garam menti bányavárosok társadalmát, népességét, foglalkozott a magyarországi aranytermelés volumenével, tanulmányaiban alapos levéltári kutatások révén megcáfolt több, korábban keletkezett posztt, felhívva a kutatók figyelmét arra, hogy a nemesfémtermelés alakulása nem kizárólag az ércelőfordulások felfedezésén múlott, hanem a bányászok természettel folytatott napi küzdelmén is.²⁸ A mai napig helytálló állításokat foglal-

24 *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák. Bp., 1894.

25 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 60–70., 119–203.

26 *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár (1567–1813). Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.).

27 Lásd például *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácutól a 16. század végéig. Századok 114 (1980) 515–517.; *Uő*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácutól a 16. század végéig. In: Magyarország története 3/1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 297–301.

28 *Paulinyi O.*: Gazdag föld i. m. 187. Hasonlóan fogalmazott Angelika Westermann is 2009-ben megjelent monográfiájában, ahol arra hívta fel a figyelmet, hogy a természeti tényező nem iktatható ki egy adott bányavidék történetének kutatásánál, a termelés vizsgálatánál nem lehet feltételezni, hogy a termelékenységek konstansan ugyanúgy alakult minden évben. Lásd *Angelika Westermann*: Die vor-

mazott meg a nagybányai és a szebeni bányakamara 16. század közepéig terjedő történetével kapcsolatban. Emellett részletesen bemutatta Thurzó János és György nagybányai technikai újítását, amely a bányavíz mesterséges elvezetésére irányult.²⁹ Az ő érdeme az is, hogy több tanulmányában összefoglalta az I. Károly-féle reformokat, és világosan leírta hatásukat a bánya-, illetve a pénzügyigazgatás későbbi fejlődésére.³⁰ Témánk szempontjából a nehézség ebben az esetben is ugyanaz, mint a vonatkozó bibliográfia legtöbb elemével, miszerint Paulinyi Oszkár kutatásai elsősorban a középkort, illetve a 16. század első felét érintették, és a hangsúly az ő esetében is az alsó-magyarországi bányavárosok történetén volt. Paulinyi Oszkár a magyar bányaművelés tárgyalásán túl az európai bányaművelés történetével is foglalkozott, 1966-ban megjelent kismonográfiájában bemutatta a mélyművelésű bányák termelési viszonyait, a sikeres üzemeltetéshez szükséges technikai feltételeket, valamint a bányászati szabadság fejlődéstörténetét, amely nagy hatással volt a magyarországi bányászatra is.³¹

A szatmári bányavidék 16–17. századi történetével kapcsolatban az ismertett munkákon túl több helytörténeti irányultsággal készült, jól hasznosítható kötet áll még a kutató rendelkezésére. Ezek közül kiemelendő a Balogh Béla és Oszóczki Kálmán tollából 2001-ben született monográfia, amely a nagybányai bányászat történetét taglalja a kezdetektől a 17. század végéig.³² A kötet a helyi levéltári forrásokat is feldolgozza, szemléletében azonban nem tér el a korábban megfogalmazott bányagazgatási tételektől. Wenzel Gusztáv 1880-ban megjelent összefoglaló munkájában többek között a szatmári bányavidéken is alkalmazott bérleti rendszert kártékonynak vélte, a bérlőket pedig egyenesen rablógazdálkodóknak titulálta, okfejtése szerint a bérlőket nem lehetett megfelelő módon ellenőrizni, és így a végletekig ki tudták meríteni egy adott térség erőforrásait.³³ Ez a tétel sokáig tartotta magát a szakirodalomban, emellett történelmi téren a fent említett két szerző is, és a bányavidék megmentőjének természetesen a nagy erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort tartották.³⁴ A szerzők Bethlen Gábor bányagazgatási reformjairól vallott nézeteivel egyet kell értenem, a bérleti rendszer és a bérlők szerepének megítélésében azonban már nem osztom véleményüket. A központi kormányzat iratanyagának feldolgozása során legalábbis egy jóval árnyaltabb kép bontakozott ki, hiszen a fejedelem a kormányzati tisztségviselőknél keresz-

---

derösterreichischen Montanregionen in der frühen Neuzeit. Stuttgart, 2009 (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 202.). 198–199.

29 Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század elején, illetve a bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókerek. In: *Uő: Gazdag föld* i. m. 57–105., 315–335.

30 Paulinyi Oszkár: Tézisek Magyarország bányagazdálkodásáról. In: *Uő: Gazdag föld* i. m. 344–346.

31 Paulinyi Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban. Bp., 1966 (Értekezések a történeti tudományok köréből 40.).

32 Balogh Béla – Oszóczki Kálmán: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt – Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt. Miskolc–Rudabánya, 2001. Nagybánya történetével kapcsolatban a 19. század folyamán is jelentek meg helytörténeti munkák, lásd például Szellemy Géza: Nagybányának és vidékének bányászata. Nagybánya, 1894; Bradofka Frigyes: A kereszthegyi m. k. bányamű. In: A nagybányai m. k. bányagazgatósági kerület monográfiája. Szerk. Woditska István. Nagybánya, 1896.

33 Wenzel G.: Magyarország i. m. 229–233.

34 Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 19–21.

tül ellenőrizhette a bérlőket, nagy mennyiségű hitelállományuk pedig azt mutatja, hogy nem tudtak mesésen meggazdagodni a bányászatból, a hiteleket a legtöbb esetben fejlesztési célból vették fel.³⁵ Az bizonyos – mint majd láthatjuk –, hogy a bérlő családok tagjai a térségben addig nem ismert birtokkoncentrációt hajtottak végre, így a helyi termelők kevésbé tudtak érvényesülni, a bérlők tevékenységét mégsem tartom oly mértékben károsnak, mint az előzőkben bemutatott szerzők.³⁶ Az is szembetűnő, hogy a szatmári bányavidéket mintegy tíz évig irányító Szepesi Kamara szerepe sem kapott korábban kellő hangsúlyt, pedig az 1571-től 1581-ig tartó időszak során sikerült a század közepén elért termelési mutatókat utolérni, ami az adott politikai körülmények között komoly sikernek számított, és ennek érdekében sokat tettek a nagybányai bányakamarában és pénzverdében szolgáló, pénzügyigazgatási tapasztalattal rendelkező tisztviselők is.

Az erdélyi bányavidékről a nagybányaihoz hasonló leírásokat találhatunk. Az Erdélyi Fejedelemség területén fekvő nemesfémhányák kiváló adottságai már a kortársak körében is ismertek voltak, ahogy ez többek között idősebb Felician von Herberstein bányászati tanulmányából is kiderül.³⁷ Hasonló kép tárul elénk Frivaldszky János jezsuita szerzetes 18. század közepén kiadott művében, melyben az összes Erdélyben fellelhető nemesérc- és érclelőhelyet részletesen leírta, és több helyen a témához kapcsolódó forrásokat is közölte.³⁸ Az Erdélyi-érc-hegység városai közül először Zalatnát mutatta be, úgy jellemezte a Fehér vármegyei települést, hogy itt található Európa egyik legnagyobb arany- és antimonleelőhelye, ezért nem véletlen, hogy ezt a vidéket „aranyvidéknek” nevezik. Az utóbbi kifejezést a később keletkezett bányászati irodalomban is megtalálhatjuk, többek között Wenzel monográfiájában.³⁹ Az abrudbányai és offenbányai lelőhelyeket is hasonlóan értékesnek tartotta, véleménye szerint Abrudbánya volt mindhárom közül a legfejlettebb város.⁴⁰ Frivaldszky célja nem az volt, hogy elemezze azt az általa is felismert anomáliát, miszerint az erdélyi vidék érceiben gazdag, a bányavárosok mégis nehézségekkel küszködnek. Az ellentmondás feloldását Wenzel Gusztáv – hasonlóan a nagybányai bányászatnál alkalmazott érveléshez – a bérleti rendszer alkalmazásában látta, valamint abban, hogy sem a Báthory-családból kikerülő fejedelmek, sem az erdélyi államférfiak nem foglalkoztak kellő mértékben a bányászat fellendítésével. Véleménye szerint az erdélyi

35 Idősebb Felician von Herberstein munkásságát leginkább a század elején Nagybányán működő Thurzó Jánoséhoz lehetne hasonlítani. Lásd *Mátyás-Rausch Petra*: A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581–1597). In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. Debrecen, 2014 (*Speculum Historiae Debreceniense* 18.). 253–265.

36 A térség társadalmának részletesebb elemzésére Maksai Ferenc vállalkozott, de ő is csak a középkor időszakával foglalkozott, lásd *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940 (Település- és népességtörténeti értekezések 4.).

37 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. Publicate de Andrei Veress. III. București, 1930. 58–64. (= Documente).

38 *Joannes Frivaldszky*: *Minerologia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides et aquae*. Kolozsvár, 1767.

39 Uo. 66–75.; *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 125.

40 *J. Frivaldszky*: *Minerologia* i. m. 46., 49–57.

lyi bérlők sem voltak jó gazdák, és az erdélyi bányászatot is Bethlen Gábor mentette meg.⁴¹ Ez a tétel sokáig tartotta magát, majd Veress Endre pótolhatatlan forrásközlése révén széles körben hozzáférhetővé váltak többek között Báthory István lengyel királyhoz köthető iratok, amelyek segítségével át lehetett formálni a Wenzel által felvázolt képet.⁴² Az erdélyi bányászatról alkotott elképzelés azonban nem változott, ugyanis az 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély történetében* csupán egy rövid összefoglalót találunk a bányászat helyzetéről, és ebben a mintegy másfél oldalnyi szövegben nagyrészt arról olvashatunk, hogy az ércbányászatból kivonuló nyugat-európai tőke is bizonyítéka volt a születendőben lévő erdélyi állam elszigetelődésének, a korábban híres bányák elvesztették jelentőségüket.⁴³ Ezt az igencsak lehangoló és szükségképpen felületes képet a legújabb kutatások erősen árnyalják; itt csak a zalatnai higany kontinentális jelentőségét említeném meg, hiszen a Báthory-korszakban nürnbergi kereskedők voltak érdekeltek a keneső európai exportjában.

Az erdélyi bányászatot is tárgyaló szakirodalom nagy hiányossága továbbá, hogy az Erdélyi-érchegységen kívül a többi, nemesfémbányászattal foglalkozó területet nem említi, jóllehet Frivaldszky is utalt munkájában a körösbányai és hunyadi nemesfémbányászat jelentőségére.⁴⁴ Az erdélyi nemesércbányák igazgatásának jellemzése a bérleti rendszer elítélésében merült ki; először Ember Győző próbálta meg a bányák igazgatását – azaz a szorosabb értelemben vett jószágigazgatást –, illetve a bányászathoz köthető regálék – az egyes bányakamarák működését – különválasztani és röviden bemutatni, de munkájában nem ment tovább az 1552-ben keletkezett Werner–Bornemissza-jelentés leírásánál, a fejedelemség első korszakát teljesen figyelmen kívül hagyta.⁴⁵ Ezt követően legközelebb Trócsányi Zsolt vállalkozott arra, hogy az erdélyi államigazgatással foglalkozzon, de ő a központi kormányzerveket vizsgálta, így a bányai igazgatás legégetőbb kérdéseit ő sem válaszolta meg.⁴⁶

41 Wenzel G.: Magyarország i. m. 225–226.

42 A forráskiadásra a teljesség igénye nélkül lásd Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár, 1944 (Monumenta Transsilvanica); Epistolarum Transylvanicum Stephani Bathory regis Poloniae (1581–1585). Szerk. Veress Endre. Bp., 1948 (Monumenta Hungariae Historica LXII.). A jónak mondható forrásadottság ellenére igen kevés kutató foglalkozott eddig a Báthory-korszak gazdaságpolitikájának átfogó vizsgálatával, itt is a Bethlen-korszakra vonatkozó szakmunkák dominanciájával találkozunk. A Báthory-korszakra lásd *Sashalmi Endre*: A levantei kereskedelem és Erdély Báthory István korában. *Történelmi Szemle* 31 (1989) 208–231. *Horn Ildikó*: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). *Századok* 140 (2006) 883–924.; *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 333–346. A Bethlen-korszakra lásd például *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. *Századok* 87 (1953) 512–564.; *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Kolozsvár, 1992.

43 Erdély története I. (A kezdetektől 1606-ig). Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. (= Erdély története) 456–457.

44 J. Frivaldszky: *Minerologia* i. m. 77–78. A Hunyad vármegyében folyó nemesércbányászatról röviden Veress Endre írt: *Veress Endre*: Hunyad megye iparának és bányászatának múltja. Déva, 1910. 7–10.

45 Ember Gy.: Az újkori i. m. 507–508. A bányauradalmak vizsgálatához értékes adatokat nyújtottak Szentgyörgyi Mária monográfiái: *Szentgyörgyi Mária*: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Bp., 1962 (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 27.), valamint *Uő*: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972 (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 56.).

46 Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata (1540–1690). Bp., 1980 (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.).

Ami a bányák művelését, a bányavárosok társadalmi berendezkedését és gazdasági fejlődését illeti, az európai – és ezen belül leginkább a nyugat-európai – bányászattörténeti kutatás jóval a magyarországi előtt jár. A német és osztrák területen fekvő bányavidékek kora újkori történetének komplex vizsgálatát nagyban elősegítették a magyarországinál szerencsésebb forrásadottságok. Ennek egyik kiváló példája Angelika Westermann 2009-ben megjelent monográfiája.⁴⁷ A szerző nem egyszerűen bányavidékeket (*Bergbaurevier*), hanem bányarégiókat (*Montanregion*) mutat be, ugyanis véleménye szerint a *Bergbaurevier* vizsgálata szükségszerűen egysíkú. Kiterjesztve a források elemzését, technikai, jogi, szociális és gazdasági tényezők szempontjából is elemezte az elő-ausztriai területet. Fontos szempontként jelölte meg a munkaerőpiaci, felvevőpiaci, kereskedelmi és társadalmi mobilitási tényezőket is. Westermann különös hangsúlyt helyezett a mobilitási lehetőségekre, úgy vélte, hogy a szabad költözés intézményének rendkívül nagy szerepe volt a versenyképesség növelésében és egy régió fejlődésében, hiszen így volt biztosított a megfelelő szakemberképzés és a munkaerőcsere az egyes területek között.⁴⁸ A magyarországi és erdélyi bányászatra vonatkozó kutatásokat Westermann munkássága új irányba terelheti.⁴⁹

A nemzetközi szakirodalomban leginkább az alsó-magyarországi bányavárosok története képviselteti magát. A szomszédos Szlovákia kutatói is jelentős eredményeket értek el a témában az utóbbi évtizedekben, a Pozsonyi Egyetem keretein belül elindult egy kiváló kezdeményezés, egy speciálisan bányászattörténettel foglalkozó, évenként megjelenő periodika (*Montánna história*).⁵⁰ Az alsó-magyarországi bányavárosok dominanciája ellenére valamelyest a szatmári és az erdélyi bányavidék is megjelenik a nyugat-európai szakirodalomban. Az előbbi leginkább Gustav Gündisch munkássága révén, hiszen több tanulmányt is szentelt Nagybánya történetének.⁵¹ A korábbi szakirodalom összefoglalását tartalmazza Volker Wollmann tanulmánya, amely ugyancsak Nagybánya történetével foglalkozik.⁵² A bányászattörténeti műveken kívül mindenképpen meg kell említenünk a kamarai szervek történetét (is) tárgyaló szakmunkákat. Ezek közül klasszikusnak számít Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr szerző-

47 A. Westermann: Die vorderösterreichischen Montanregionen i. m.

48 Uo. 39–49.

49 Angelika Westermann több munkát is szánt a bányászat gazdasági és szociológiai oldalról való megközelítésének, ezek a monográfiák, tanulmányok kiváló módszertani munkák a magyar kutató számára. Lásd *Angelika Westermann: Entwicklungsprobleme der Vorderösterreichischen Montanwirtschaft im 16. Jahrhundert*. Idstein, 1993; *Wirtschaftslenkende Montanverwaltung – Fürstlicher Unternehmer – Merkantilismus*. Hrsg. Angelika Westermann. Husum, 2009; *Montanregion als Sozialregion*. Hrsg. Angelika Westermann. Husum, 2012.

50 Lásd például *Lucia Krcháková: Der Übergang die mittelslowakischen Bergwerke in die Hände des ungarischen Königs 1546 und die Ausbildung der Montanverwaltung bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. In: *Wirtschaftslenkende* i. m. 79–89.

51 *Gustav Gündisch: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischen Zeit (1530–1828)*. Numismatische Zeitschrift, Neue Folge 25 (1932) 67–98.; *Uő: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischen Zeit (1530–1828)*. Wien, 1933.

52 *Volker Wollmann: Die Münzstätte von Nagybánya (Baia Mare). Ein Beitrag zur Montangeschichte und Industriearchäologie der Maramarosch (Maramureş, Rumänien)*. In: *Montan- und Industriegeschichte. Dokumentation und Forschung. Industriearchäologie und Museum*. Hrsg. Stefan Brüggerhoff. Wien–Zürich, 2006. 439–483.

páros többkötetes összefoglalója, kiválóan használható többek között Peter Rauscher monográfiája; valamint az Udvari Kamara működését bemutató kötet, melyet Hansdieter Körbl jegyez, jóllehet kronológiai szempontból túlmutat korszakunkon, a kamarai szervek vizsgálata során ugyancsak hasznosnak bizonyult.⁵³

---

53 *Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). Wien, 1907; *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004; *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien–München, 2009.

SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK

1. térkép. A szatmári bányavidék városai és a bányauradalom részei a Báthory-korszakban (1571–1613)

NEMESÉRCBÁNYÁSZAT A HATÁR MENTÉN – A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK HELYE A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A szatmári bányavidék noha földrajzilag egységes volt, közjogi szempontból korántsem. Központjának számító Nagybánya és társvárosa, Felsőbánya mellett a speyeri egyezményt követően a területhez tartozott még Láposbánya, amelyet a nagybányai polgárok alapítottak a 15. században.¹ A negyedik település, Kapnikbánya 1571-től kezdve az Erdélyi Fejedelemség része volt. Szentgyörgyi Mária 1972-ben megjelent monográfiájában úgy fogalmazott, hogy jóllehet Kapnikbánya a kővári uradalomhoz tartozott, bányavárosi jellegénél fogva bizonyos különállással bírt, és mivel felsőbányai polgárok alapították, így Nagybánya bányajoghatósága alá tartozott.² Szentgyörgyi a Wenzel-féle bányászati munkára hivatkozva állította ezt. Már ez a megállapítás is jól mutatja Kapnikbánya bonyolult helyzetét.

Paulinyi Oszkár 1980-ban megjelent tanulmánya szerint bányajoghatóságon mindazon jogszabályok alkalmazását értjük, amelyek a bányagazdaságnak mind jogi, mind technológiai vonatkozásait érintik. Idetartoznak a helyi szokásjog termékei, de a 16. század második felétől már az uralkodó felségjoga révén kiadott törvényszerű hatállyal rendelkező bányarendtartások is. A bányajoghatóságot a városi önkormányzat gyakorolta a választott bírón és tanácson keresztül, a gyakorlati megvalósításban pedig fontos szerep jutott a választott testület által delegált ügynevezett bányamesternek. A bányászatot érintő ügyekben a városvezetés hozott ítéletet, melynek mindenkori tagja volt a bányamester is.³

A szatmári bányavidék területén ezekben az évtizedekben a bányajoghatóság részének az elsődleges jogforrásnak számító kiváltságokat és az 1535-ben kiadott bányastatútumot tartották.⁴ Nagybánya felügyelte a Kapnikbányán folyó bányászatot és a helyi bányászok közötti ügyeket is, ebbe beletartozott az ércbévaltság is, amelyet a nagybányai bányakamarában kellett megejtenie a kapniki termelőnek is.

---

1 A keleti országrész elkülönülésének és az erdélyi állam létrejöttének egyik utolsó mozzanata a speyeri egyezmény megkötése volt 1570-ben. Az államközi szerződés révén – amely I. Miksa magyar király és II. János választott magyar király között jött létre – rendeződni látszott a Magyar Királyság és Erdély közjogi viszonya. Az egyezményben János Zsigmond lemondott választott magyar királyi címéről, és felvette a fejedelmi címet. A közjogi viszony mellett a vitás területi kérdésekről is döntöttek, többek között a szatmári bányavárosok hovatartozásáról. *Oborni Teréz*: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp., 2002. 291–292.

2 *Szentgyörgyi M.*: Kővár i. m. 23.

3 *Paulinyi Oszkár*: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon. *Századok* 114 (1980) 3–5.

4 Uo. Az 1535. évi statútumra lásd *Balogh B.* – *Oszóczki K.*: *Bányászat* i. m. 8.

Azáltal, hogy a kapniki bányászat Nagybánya alá volt rendelve, a hozzácsatolt tizenöt falu is, amely a bányaauradalmat alkotta, Nagybányának szolgált.⁵

A kapnikbányai bányaauradalom mellett a nagybányai bányaauradalomról is szót kell ejtenünk, amelyet még a speyeri egyezményt megelőzően alakítottak ki a Kővárhoz tartozó uradalomból. Idetartozott Oroszfalva, Surjánfalva, Lacifalva, valamint Alsó- és Felsőfernezely.⁶

A szatmári bányavidék életét természetszerűleg nagymértékben meghatározta az ott fekvő települések jogi helyzete is. A kiváltságok tárgyalásánál mindenképpen vissza kell térnünk a bányaváros fogalmára, amelyről az előszóban már röviden szót ejtettem. A bányaváros mint önálló várostípus kialakulása a 14. századra tehető, de valójában egy hosszú folyamat végeredménye volt, melynek kezdeteit a tatárjárás utáni bányászbetelepülésekben kell keresnünk. Az ekkor a Magyar Királyság területére érkező cseh és német bányászok magukkal hozták a bányászati szabadság (*Bergbaufreiheit*) fogalmát, ismeretét. A bányászati szabadság leginkább az ércek utáni szabad kutatásban nyilvánult meg, de ezért cserébe a bányászati jogot biztosító személynek, regálebirtokosnak bizonyos szolgáltatásokkal és juttatásokkal tartoztak a termelők. A magyar állam területén változást hozott egyrészt az urbura megjelenése, másrészt a bányászattal foglalkozó lakosság kiváltságban való részesítése.⁷ Ezt követte a bányavárosok kialakulása, amelyek speciális kiváltságaik, intézményeik révén elkülönültek a többi várostól, ennek ellenére szerves részét képezték a magyarországi városhálózatnak.⁸

A nagybányai hospesek még I. Károly alatt kaphatták kiváltságaikat, mert 1347-ben a nagybányai plébános, a nagybányai bíró és az esküdtek I. Lajostól a tűzben elpusztult régi kiváltságleveleik megerősítését kérték. A nagybányai bíró – akkor egyben felsőbányai bíró is – első említése 1329-ből származik. A bíró választásával kapcsolatban úgy rendelkezett az oklevél, hogy egy évig maradhat hivatalában, január 8-ig.⁹ A nagybányai polgárok csak saját bíróságuk előtt voltak perbe foghatóak, másodfokon vagy a király, vagy a tárnokmester ítéelkezhetett ügyükben. A város magisztrátusa és a polgárok közössége választott egy rectort is, aki a bíróval és az esküdtekkel közösen járt el a város ügyeiben, illetve kirendeltek urburaszedőket is (*urburarius*), akik a köteles részt szedték be a bányászoktól. Er-

5 A bányaauradalom azon falvak, birtokok, részbirtokok összessége, amelyek egy adott bányához, illetve bányászvároshoz, -településhez voltak rendelve, és szolgáltatásaikat legtöbb esetben az adott bánya vagy város bérlőinek, vezetőinek tartoztak leróni. Ezek a szolgáltatások azonban speciálisak voltak, a magánföldesúri tulajdonban lévő falvaktól eltértek, egy-egy falu részleges kiváltságokkal is bírt. A Kapnikbányához tartozó 15 falu névsorát lásd EKK 2005. 113.

6 *Szentgyörgyi M.*: Kővár i. m. 40. Kővár és vidéke 1566-ig Közép-Szolnok vármegye része volt, ezután alakult önálló közigazgatási egységgé, azaz kapitánysággá. Az idetartozó falvak több, kisebb vajdaságba tartoztak. Lásd *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541–1711). Bp., 1918. 135–136.

7 *Weisz B.*: A nemesfémbányászathoz i. m. 141–142.

8 *Uő*: A bányaváros i. m. 56–57.

9 Egészen a 16. század közepéig a város bírója az egyik évben magyar volt, a másik évben német, a külső tanácsban is fele-fele arányban képviseltették magukat a magyar és a német polgárok. Az 1552-ben kiküldött királyi biztosok jelentéséből az derül ki, hogy ezt a metódust Fráter György szüntette meg, onnantól csak magyarok lehettek a városvezetés tagjai. Lásd *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556). Bp., 2002 (FONS Könyvek 1.). 68.

ről egy 1376-ban kiadott kiváltságlevél intézkedett.¹⁰ A kiváltságlevelekben rögzítették a bányamester és a bányafelügyelők választásának metódusát is, ezt a két tisztséget a városi hatóság töltötte be, jóllehet mindkettő inkább királyi tisztviselőnek tekinthető. Nagybányán a 14. században választottak egy *auritactort* is, aki a kora újkori úgynevezett próbáló tisztségének feleltethető meg. Az uralkodó egyedül Nagybányának engedte meg, hogy fallal kerítesse magát körbe. Emellett a város egy összegben adózott, és szabad plébánosválasztással rendelkezett.¹¹ A bányák művelésének nélkülözhetetlen feltétele volt a kellő mennyiségű faanyag, így a fakitermelésre vonatkozó kiváltság is lényeges volt a bányavárosok számára. Nagybányához korábban három mérföldnyi területet rendelt a királyi privilégium, 1347-ben azonban a környéken már nem volt a bányászati munkálatoknak megfelelő és elegendő fa, így I. Lajos engedélyezte, hogy a város határain kívül is használhassa a kincstári erdőket, 1376-ban annyival bővítette ezt a kiváltságot, hogy a nagybányaiak a bányaművelés szükségleteire már a távolabbi Fekete-erdőből és egyéb kincstári erdőkből is termelhetek ki fát.¹²

A vásártartás jogát a 15. század folyamán nyerte el a város. Eszerint hétfőnként tarthattak hetivásárt, sokadalmat pedig a Szent Gál napja (október 16.) előtti vasárnaptól kezdve tizenöt napon át, Kassa város szokása szerint.¹³ Speciális épületeket is emelhettek, és részleges vámmentességet élveztek Bihar, Szatmár, Külső-Szolnok és Szabolcs vármegyékre.¹⁴ Ez a vámmentesség többek között a harmincadvámra vonatkozott, a bányavárosok lakói vámmentesen szállíthattak gabonát, bort, zabot, vasat és egyéb, a bányák műveléséhez szükséges anyagot. Ezt a vámmentességre irányuló kedvezményt a határvidék vámhivatalainak tisztségviselői nyilvánvalóan nem adták meg a nagybányaiaknak, hiszen a korból több fejedelmi utasítás is fennmaradt arra vonatkozóan, hogy a harmincadosok tartsák tiszteletben a városok ilyen irányú kiváltságait.¹⁵ Azt követően, hogy I. Miksa újjászervezte a Szepesi Kamarát, a nagybányai városvezetés szükségét látta, hogy kiváltságait újra megerősíttesse a magyar királlyal. Az 1573-ban kiadott megerősítés szabályozta a szatmári bányaváros viszonyát a közelben lévő szatmári várral és a Szepesi Kamarával egyaránt. Eszerint a szatmári udvarbíró, helyettese és egyéb szatmári tisztviselők Nagybánya területén belül nem foghatnak el gonosztevőket, az a városi hatóság joga. Ezenfelül kikötötték, hogy sem a szatmári tisztviselők, sem a Szepesi Kamara tisztviselői nem sérthetik meg a város korábban szerzett kiváltságait.¹⁶

10 Weisz B.: A bányaváros i. m. 36–42.

11 Uo. 43–46.

12 Uo. 49–50.

13 Uo. 53–54.

14 Serviciul Județean Arhivelor Naționale Maramureș (= SJAN Maramureș), Primăria Orașului Baia Mare Fond 1. Documente privilegiale (= NB PRIV) I. 6., 7., 35.

15 Példa erre Báthory Zsigmond 1592 szeptemberében kelt rendelete, amelyet a fejedelem harmincadosainak adtak ki, köztük Zok Péter kolozsvári polgárnak. A szövegben az szerepelt, hogy a kérdéses kiváltságot Báthory István is megerősítette. MNL OL Mikrofilmek (X szekció), Arhivele Naționale Filiale Cluj, Arhiva orașului Baia Sprie, Primăria orașului Baia Sprie, Tanácsíratok (= FB TI) Nr. 4.

16 MNL OL A 57 LR 4. k. fol. 208–211. Az 1573. március 18-án kiadott privilégiumlevelet erősítette meg I. Rudolf 1601. február 24-én. Uo. 5. k. fol. 424–427.

Felsőbánya első ismert kiváltságát a Jagelló-korban kapta II. Lajostól, természetesen ezt is több alkalommal megerősítették, többek között Báthory Zsigmond. Felsőbánya kiváltsága részletesen intézkedik a bíró és a vezetőtestület választásáról is. Eszerint a felsőbányaiak is évente választhattak bírót, mindenszentek ünnepén. Nekik is volt joguk a bányászathoz szükséges terményeket, anyagokat vámentesen behozni. A kincstári erdőket, amelyek a város körül helyezkedtek el, szabadon használhatták bányászati és építkezési célokra.¹⁷ Bányászati ügyekben a bányameszter (*magister montium/Perkmester*) és az általa összehívott esküdtek mondhattak ítéletet, ez alól senki sem vonhatta ki magát. A felsőbányai polgárokat kizárólag a városban lehetett börtönbe vetni; a fejedelem tisztviselőinek nem volt joguk a város határain belül gonosztevőket elfogni, és ítélni felettük, erre csak a felsőbányai vezetés volt jogosult. A felsőbányai polgárok szabadon birtokolhatták és továbbörökíthették javaikat. A polgárok közötti vitás ügyeket a városi tanács elé kellett tární, ezután a fejedelmi ítélőtáblához lehetett fellebbezni; a városi tanácsnak 40 forint értékig terjedő perben volt szabad ítéletet hoznia. Ha a polgárok valamilyen okból nem akartak részt venni a hivatalok fenntartásában, büntetésük 10 forintig terjedhetett. Ha valaki nem akarta elfogadni a városi hivatalt, 200 forint büntetés vagy a száműzetés között választhatott. Ugyanígy kellett eljárni abban az esetben is, ha valaki nem akart közterhet viselni, vagy a százférfiak (*centumviri*) tisztségét elutasította, csak a büntetés és a száműzetés idejének mértéke tért el.¹⁸

A szatmári bányavidék jellemzésénél nem kerülhetjük meg a bányagazgatás általános leírását. A helyi bányászat igazgatásával kapcsolatban megállapítható, hogy sok minden egyéb mellett erre a területre is rányomta bélyegét a határvidék jelleg, ahogy erről a későbbiekben szó lesz. A szatmári bányagazgatás esetében elsődleges fontosságú az egyesített bánya- és pénzverőkamara működésének, ezenfelül a kincstári tulajdonban lévő Királytáró elnevezéssel bíró bánya igazgatásának vizsgálata.¹⁹ A bányakamara hivatala képviselte a helyi vagy legalsó igazgatási szintet. A nagybányai bányakamara bemutatásánál röviden szót kell ejteni I. Károly pénzügyigazgatási reformjairól, hiszen a nagybányai hivatal 16. századi működése Anjou-kori alapokon nyugodott. I. Károly az ércbeváltást, az érc finomítását és a pénzverést is királyi monopóliummá tette, a bányakamara ezáltal egy olyan összetett üzemmé vált, ahol a fémtermelés fázisai alatt a beadott nyers ércből pénzermét vertek. A nemesfém-finomítás két célt szolgált, az egyik az volt, hogy az ércet a pénzveréshez szükséges finomságúra készítsék elő, a másik pedig, hogy a királyi

17 Felsőbánya és a szatmári udvarbíró között igen komoly ellentét alakult ki az 1580-as évek elején az erdők használati jogát illetően, ugyanis a város el akarta érni, hogy kizárólagos használati jogot kapjon rá, ez azonban sértette a szatmári vár érdekeit. Lásd Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (= HKA), Hoffinanz Ungarn, Ungarisches Münz- und Bergwesen (= MBW) RN 6–7 (1581–1590) fol. 410–417.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898 (Monumenta Hungariae Historica III/b. Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae) (= EOE) VI. 130.

18 Documente III. 42–47.

19 Kincstári bányán az uralkodó birtokában lévő bányát értem, amelyet a magyar király nevében a legfőbb pénzügyigazgatási szerv, az Udvari Kamara irányított majd adott bérbe az adott időszakban. A magántárnák ezzel szemben egy-egy bányászattal foglalkozó lakos tulajdonában voltak, vagy esetleg szövetkezeti módon folyt bennük a termelés, ezek elidegeníthetőek voltak, és nem terjedt ki rájuk a pénzügyigazgatási szerv hatásköre.

monopólium segítségével próbálják meg visszaszorítani az illegális érckereskedelmet, ugyanis az aranyfinomítással foglalkozó cementezőmű volt tulajdonképpen a kamara aranybeváltó szerve. A törvényes úton értékesített arany mennyiség teljes mértékben a cementezőműbe került beváltás és finomítás végett, és innen küldték át a pénzverdébe.²⁰ Az egyesített bánya- és pénzverőkamarát a kamaraispán irányította, aki a középkor évszázadai folyamán a királlyal magánjogi viszonyban álló haszonbérelő volt. A bérleti szerződés értelmében az összes bányakamarai jövedelemmel a bérelő rendelkezett, és feladatköre komplex volt, hiszen a hatósági jellegű feladatok mellett gazdasági, termelésirányító és jogi hatáskörrel is bírt.²¹

Az érciktermelőknek azonfelül, hogy kötelezően a bányakamaránál kellett beváltaniuk az ércet, az urburát, azaz az érc tizedet is itt kellett leróniuk. Az urbura mértéke területeként változott, de általában úgy alakult, hogy a kitermelőnek az ezüstmennyiség 1/8 részét, az arany mennyiség 1/10 részét kellett leadnia.²² A speyeri egyezmény megkötését követően, a szatmári bányavidék Habsburg-fennhatóság alá jutott, így a kincstárhoz tartozó Királytáró és a bányakamara igazgatása az Udvari Kamara hatáskörébe került.²³ A helyi igazgatás több szempontból is módosult ebben az időszakban, egyrészt a korábbi kamaraispáni hatáskört kettébontották, és a kamara élére két szakhivatalnokot neveztek ki, akiket a kamara fizetett, neki tartoztak elszámolással is. Az ércbeváltásért, az adminisztrációért, valamint a pénzverésért, összefoglalóan a pénzügyigazgatási feladatokért a beváltó (*redemptor/Einnehmer*) volt felelős, míg a jószágigazgatási feladatokat, azaz a Királytáró művelésének irányítását és a bányauradalom igazgatását a bányamester (*magister montium/Bergmeister*) végezte.²⁴ Fontos újítás volt, hogy a bányamestert immáron nem a város delegálta, hanem ő is kamarai tisztviselőként dolgozott, és bár az utóbbi lépés ellenállást váltott ki a városvezetés körében, a központi kormányzat véghez tudta vinni a reformot. A két kamarai tisztviselő közösen irányította a bányászati ügyeket, és együtt vállalták a felelősséget is, elszámoltathatók voltak, és általában saját javaikkal feleltek az esetleges hibákért.²⁵

A fentiekben bemutatott igazgatási szisztémát nevezzük kamarai igazgatásnak, ettől néhány vonatkozásban eltért a másik igazgatási módszer, a bérleti rendszer, amelynek két fajtáját lehetett megkülönböztetni a korszakban. Az egyik esetben annyi változás történt a szintiszta kamarai igazgathoz képest, hogy a két

20 Paulinyi O.: Gazdag föld i. m. 65–66., 75–76.

21 Gyöngyössi M.: Pénzgazdálkodás i. m. 11–13.

22 Paulinyi O.: A bányajoghatóság i. m. 3–5. Az urbura Árpád-kori történetére legújabban lásd Weisz Boglárka: Az urbura. Bányászattörténeti Közlemények 10 (2015) 3–23. A felsőbányai bányákból befolyó urbura 1452-től kezdve a felsőbányai templom jövedelmét képezte. Lásd Balogh B. – Oszóczi K.: Bányászat i. m. 8.

23 A modern pénzügyigazgatási rendszer alapjait I. Ferdinánd rakta le azzal, hogy több, kollegiális alapon nyugvó pénzügyigazgatási szakhivatalt, kamarát hozott létre. A központi kamara a Bécsben székelő Udvari Kamara volt, és I. Miksa korára már több helyi kamara (*Ländnerkammern*) tartozott alá. Lásd P. Rauscher: Zwischen i. m. 136–137.

24 ÖStA HKA Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) RN 12b fol. 533–536. Az egyes kamarai tisztviselők munkáját pontos leírások, azaz instrukciók is szabályozták.

25 Szűcs J.: A szepesi i. m. 23. A legtöbb esetben reverzálist is kellett írniuk, hogy vagyonukkal feleljenek az általuk betöltött hivatalért, illetve a kezelésükre bízott kincstári javakért. ÖStA HKA Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Urkunden und Varia (= UV) RN 95 2. fasc. fol. 865.

kamarai tisztviselő helyét egy bérlő vette át, akit azonban a felettes szerv ugyanúgy elszámoltathatott, mint saját tisztviselőit, mozgásteret sem volt sokkal tágasabb, mint a szakhivatalnokoknak, feladatait a bérlési szerződés pontosan rögzítette.²⁶ Magánszeméllyel működtette az Udvari Kamara például a nagybányai bányakamarát és a Királytárót, meghatározott bérlési díj ellenében. A bérlési rendszer másik fajtáját már az erdélyi fennhatóság alatt figyelhetjük meg, ebben az esetben természetesen a királyi pénzügyigazgatási szervek befolyása radikálisan lecsökkent, vagy bizonyos esetekben meg is szűnt, de a bérlővel itt is kötöttek egyfajta bérlési szerződést, amelyben pontosan körül voltak határolva a feladatai és a kötelességei is.²⁷ A mozgásteret ez esetben azonban jóval nagyobb volt, mint a kamarai igazgatás alatt, több szempontból a maga képére formálhatta a bányai igazgatást, ahogy ezt a legtöbb bérlő meg is próbálta.

A helyi igazgatási szint felett a kamarai igazgatás idején közvetlen felettes szervként a Szepesi Kamara állott, amely hasonló felépítéssel bírt, mint a többi pénzügyigazgatási szerv a Habsburg Monarchia területén. A kassai központú kamara a szatmári bányai igazgatás szempontjából a középszintű igazgatási szintet képviselte, a helyi tisztviselők innen kapták a fizetésüket, a kamarai tanácsnak küldték el jelentésüket, elszámolásukat pedig a számvevőhivatalnak.²⁸ Végezetül, a legfelsőbb szinten az Udvari Kamara felelt a bányai igazgatásért. A szatmári bányavidéket érintő döntéseket a „helyi kamara” javaslataira alapozták, de több esetben kikérték több, a térségben joghatósággal nem bíró pénzügyigazgatási szerv véleményét is (Alsó-ausztriai, illetve Cseh Kamara).

A térség társadalmi sajátosságairól, a helyben lakók és a térség fő profilját jelentő bányászat kapcsolatáról szintén érdemes szót ejteni. A szatmári bányavidék társadalmi összetételét nagyban meghatározta, hogy mind Nagybánya, mind Felsőbánya kiváltságolt város volt, jóllehet gazdasági potenciáljuk és a városhálózatban betöltött funkcionális szerepük nagy kontrasztban állt kiváltságos helyzetükkel. Ez utóbbi megállapítás sok magyarországi városra igaz, így nem időznék el itt sokat, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a térség bányászathoz fűződő viszonya ambivalens volt, hiszen mindkét város bányászati tevékenységnek köszönhette kiváltságait, de a bányászat önmagában nem volt elegendő hajtóerő ahhoz, hogy igazán jelentős városná váljanak.

Nagybánya korabeli társadalmának vizsgálata során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a bányászattal foglalkozók nem tartoztak a város meghatározó társadalmi erői közé, a városvezetésben sem vállaltak jelentékeny szerepet. Több bányászattal foglalkozó szakirodalmi munkában, tanulmányban lehet olvasni úgynevezett „bányapolgárokról”. Paulinyi Oszkár több helyen kézimunkás bányaművelőkről írt.²⁹ A források azonban meglehetősen szűkszavúak azon a téren, hogy Nagybányán kik foglalkoztak bányászattal a 16. század második felében. Az általam összegyűjtött adatok alapján két csoportra osztanám a bányászathoz köthető személyeket; a felállított „halmazok” elnevezései sok szempontból hasonlítanak a Paulinyi által használt terminológiához.

26 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1362–1367.

27 EKK 2005. 378–379.

28 Szűcs J.: A szepesi i. m. 24–28.

29 Paulinyi O.: A bányajoghatóság i. m. 3–5.

A bányászati tevékenységhez való viszony alapján az egyik csoportot a bányászathoz mint munkához közel álló nagybányai polgárok vagy lakosok képezték.³⁰ Ők voltak a bányapolgárok, akik társaikkal közösen műveltek egy-egy bányát, amelyben bizonyos tulajdonosi hányaduk volt. Feltételezhető, hogy értettek az érc természetéhez is, és a kisebb tulajdonrészrel bíró bányapolgárok maguk is leszállhattak a tárnákba, míg a gazdagabbak inkább munkásokat fogadtak. A gazdagabb bányapolgárokat mégsem lehet egyértelműen a másik csoportba, a bányavállalkozók közé sorolni, mert az utóbbiakkal ellentétben kapcsolatuk az ércfejtéssel szoros, mindennapi tevékenység volt.

A bányavállalkozók csoportjába helyi származású ember nemigen kerülhetett bele, a vállalkozók kivétel nélkül távoli területről származtak ide. Társadalmi hovatartozásuk sokféle lehetett, esetünkben előkelő főúr, gazdag kereskedő és városi polgár is volt közöttük. Ebben a csoportban is akadtak olyanok, akik jártasak voltak az érc kitermelésben, így munkájuk révén közelebb kerülhettek a bányászathoz. A legmarkánsabb eltérés a két csoport között a helyi joghatósághoz és jogforrásokhoz való viszonyban mutatható ki. A legtöbb bányapolgár szemében a városi joghatóság és a jogforrások leginkább a nyugodt termelési körülmények biztosításának letéteményesei voltak, míg ugyanezen privilégiumok, kiváltságok a bányavállalkozók számára már inkább akadályt jelentettek saját elképzeléseik megvalósításában.

A szatmári bányavidék bányászatát az 1570-es és 1580-as években jellemző mozgalmasság, amelyet a helyi bányapolgárok és az idegenből jövő bányavállalkozók egymás melletti működése és az ebből fakadó változékonyság jól mutat, a század végére megszűnt. Ennek oka abban keresendő, hogy a bányavállalkozók, akik a legtöbb esetben a nagybányai bányakamara bérletét is bírták, helyzeti előnyben voltak a bányapolgárokkal szemben. A bányászati tevékenység, ahogy arra már Paulinyi Oszkár is rámutatott, kiszámíthatatlan volt, hiszen szorosan kapcsolódott a természethez, a télér feltárása nem lehetett elég a sikeres termeléshez, a bányászati munkában mindennapos nehézségekkel kellett megküzdeni. A jobb társadalmi, üzleti kapcsolattal bíró bányavállalkozók jobban tudták az ilyesfajta akadályokat venni, mint a helyi bányapolgárok. A fentiek mellett stratégiai előnyt jelentett az is, hogy a bányavállalkozók sokkal mobilisabbak és rugalmasabbak voltak a bányapolgároknál, ehhez a jó kapcsolatok mellett sok esetben az alaposabb szakmai képzettség is hozzájárult. Gyorsabban tudtak a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni, és általában nem elszenvedői, hanem alakítói voltak egy-egy új, a kitermeléshez kapcsolódó eljárásnak, szokásnak.

Erre kiváló példa a bortermelés és a sörfőzés kapcsolata. A legtöbb nagybányai bányásznak volt szőlőbirtoka is, az onnan származó bort pedig értékesítették, egy ideig komoly felvevőpiacnak számított a szatmári vár is. Az egyértelmű a kamarai iratanyag alapján, hogy a borászat szoros kapcsolatban állt a bányászattal, egyfajta együttműködés alakult ki a két ágazat között, az egyikből származó hasznót a másikba forgatták bele. A szatmári udvarbíró azonban egy idő után átállt

³⁰ Polgáron a teljes körű polgárjoggal bíró személyeket értem, akik választójoggal bírtak, és választhatóak is voltak. Lakosokon pedig azokat, akik nem rendelkeztek a fenti jogosítványokkal, megnevezésük legtöbbször *Wohner* vagy *Einwohner* volt, míg a polgárokat *Bürgernek* vagy *Waldtbürgernek* nevezték. Lásd ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1491–1492.

arra, hogy sört főzessen a szatmári erőd katonáinak, ugyanis a sört helyben is előállíthatták, minden héten friss adagot lehetett főzteni belőle. Ez sokkal jobban megérte, mint a sokszor rossz minőségű, felvizezett, megsavanyodott bort adni a katonáknak.³¹ Ezért jó néhányszor előfordult, hogy nem vette át a nagybányaiak borát, vagy alacsonyabb áron akarta átvenni, és sok esetben ki sem fizette őket, ez pedig nehéz helyzetbe hozta a bortermelőket.³² A helyzetet súlyosbította, hogy a nagybányai bányakamara bérlője, idősebb Felician von Herberstein felbuzdulva a szatmári példán, elkezdett a saját munkásainak is sört főzteni, sőt árulta is azt. Ezzel komoly kárt okozott a városnak, lévén hogy a borkimérésből (*educillatio*) Nagybányának korábban jelentős bevétele származott.³³

A bányavállalkozók megjelenése befolyással volt az etnikai összetételre is, képviseltette itt magát Stájerország, Németalföld, a dél-lengyel régió és az erdélyi terület is. De a helyi lakosság esetében is megfigyelhető az etnikai átalakulás, leginkább a bányászok esetében, valamint a bányauradalom etnikai megoszlásánál. Maksai Ferenc Szatmár vármegye középkori történetét taglaló monográfiájában megállapította, hogy az addig nagyrészt német ajkú bányászközösségek a 15. században elmagyarosodtak. Ezt követően a 16. században nagyobb mértékű román betelepülés következett, így a térségben a század végére megnőtt a román lakosság aránya.³⁴ Ezt támasztja alá, hogy az 1552-ben készült Werner–Bornemissza-féle jelentésben is az szerepel, hogy a nagybányai várhoz tartozó tizennégy faluból tizenkét falu román ajkú, csupán kettő magyar.³⁵

A nagybányai bányauradalom etnikai összetétele is hasonló volt, az uradalomhoz tartozó három falut vajdák irányították, akik gondoskodtak a bányák mellett dolgozó jobbágyok ellátásáról is.³⁶ A bányákban dolgozó bányászok etnikai összetétele szintén vegyes képet mutat. Az 1570-es évek közepén a vajúrok nagyobbik része magyar volt, de a bányafelügyelők többsége német.³⁷ Ez a század végére annyiban módosult, hogy a Királytáróban nagyobb számban németek, és kisebb számban románok dolgoztak, míg a magántárnák többségében magyarok, itt elvétve találunk csak német vagy román bányászt.³⁸

31 *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp., 2008. 123.

32 A nagybányai termelők és a szatmári udvarbíró viszonya sok esetben egy csendes hidegháborúhoz hasonlított. Lásd például MNL OL Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció), Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratórája, Representationes, informationes et instantiae (= E 254) Nr. 20. 4 cs. (1575. augusztus 23.).

33 MNL OL Benigna mandata (= E 249 BM) 48. cs. fol. 161–164.; *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. I. Bp., 2004 (Doktori mestermunkák). 319.

34 *Maksai F.*: A középkori i. m. 100–104.

35 *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 68.

36 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024., 1037., 1039.; ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. A vajdák speciális réteget képviseltek a kővári uradalom társadalmán belül. Ezt a tisztséget eredetileg a román falvak telepítője töltötte be, majd később vált a földesúr helyi képviselőjévé, aki felügyelte a jövedelmek beszedését, a 16. században már bírói funkciója is volt. Lásd *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. 131.

37 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921. Azonban arra is volt példa, hogy Nagybányáról küldtek a fejedelem parancsára német vajúrokat Erdélybe. Lásd SJAN Cluj, Primăria Municipiului Cluj, Soco-telile Oraşului (Számadáskönyvek) (= KvSzám) 3/XVIII. 12.

38 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

A szatmári bányavidék Magyar Királyságbeli helyzetét és fejlődéstörténetét befolyásolta földrajzi elhelyezkedése is. Ez a térség az ország három részre szakadását megelőzően is határvidéknek számított, hiszen Erdély határán feküdt. Ez a felállás akkor változott meg, amikor a Buda elvesztését követő évtizedekben a Magyar Királyság és a formálódóban lévő erdélyi állam egyik ütközőzónája lett, így sok esetben megszenvedte a két ország közötti politikai-katonai konfliktusokat. Nagybányának és környékének stratégiai jelentősége akkor értékelődött fel igazán, amikor a 16. század közepén megindult a harc I. Ferdinánd magyar király és II. János választott magyar király között az északkelet-magyarországi területek feletti uralomért. A kiváló hadvezérnek és elméleti szakembernek tartott Lazarus Freiherr von Schwendinek rendkívüli anyagi és katonai áldozatok révén sikerült 1568-ra János Zsigmondot végleg kiszorítani a Tisza felső folyásának vidékéről, így a legfontosabb célkitűzést, hogy biztosítsák az erdélyi országrésszel szomszédos terület fölött a Habsburg-fennhatóságot, elérte. Ezt követően megindult a térség határvédelmi területté alakítása, aminek első lépéseit Schwendi már Szatmár várának 1565-ben történt elfoglalása után foganatosította. Az Erdéllyel szembeni védelmi zóna központja a modern erődítménnyé átalakított Szatmár vára lett, amelyből a hozzárendelt területekkel együtt létrejött a tiszántúli kapitányság, élén a szatmári vár mindenkori főkapitányával.³⁹ A szatmári bányavidék életében a határvédelmi zóna felállítása komoly változást hozott, ezt követően égető kérdéssé vált mind a magyar, mind az erdélyi fél számára a vár és a hozzátartozó terület birtoklása, politikai és gazdasági okokból egyaránt. A bizonytalan közjogi helyzetet, a két uralkodó közötti viszonyt és az egyes határ menti területek hovatartozásának kérdését a speyeri egyezmény volt hivatva rendezni, melynek értelmében Nagybánya és térsége a magyar király fennhatósága alá került.⁴⁰ A szatmári bányavidék ezt követően majd' egy évtizeden át kettős igazgatási befolyásnak volt kitéve: a kincstári tulajdonban lévő bányát (Királytáró/Fodina Regia/Königsgruben) és a városban működő bányakamarát az újjászervezett Szepesi Kamara igazgatta a helyi tisztviselőin keresztül, de a vidék fejlődését nagyban befolyásolta az is, hogy egy jelentős végvár közvetlen szomszédságában feküdt.⁴¹

39 Pálffy Géza: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg város levéltárában. Tanulmányok Bariska István születésnapjára. Szombathely, 2003. 107–109. A tárgyalt korszakban a szatmári főkapitányi tisztelet Erasm Mager, majd Christoph von Teuffenbach (1570–1579) és Ferdinand von Nogarola (1579–1588) töltötte be, kevéndi Székely Mihály pedig 1593 és 1603 között volt főkapitány. Lásd *Uő*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 285–287. A szatmári főkapitány felettese a mindenkori felső-magyarországi főkapitány volt, akinek székhelye Kassa városa volt. A végvárrendszer felépítésére lásd például *Uő*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–219.

40 A speyeri egyezményt követő eseményekre lásd *Oborni T.*: Erdély közjogi helyzete i. m. Kapnikbánya továbbra is erdélyi fennhatóság alá, Kővár várához tartozott, és a Drágffy család örököséként a Báthory-család birtokolta a hozzá tartozó tizenöt faluval együtt. Lásd *Szentgyörgyi M.*: Kővár i. m. 40.

41 A felső-magyarországi jövedelmeket kezelő Szepesi Kamara létrehozásában is elévülhetetlen szerepe volt Schwendi felső-magyarországi főkapitánynak, hiszen ő szorgalmazta, hogy a hadászati szempontból kiemelkedő jelentőséggel bíró régió pénzügyigazgatását mihamarabb rendezzék. Az

A szatmári vár ellátására kialakított szatmári váruradalom is modellértékűnek tekinthető, a „mesterségesen” létrehozott uradalom mintapéldája volt ugyanis, amelyet kifejezetten az új, védelmi célú átrendezés keretein belül hoztak létre. 1567-re már a szatmári uradalomhoz tartozott az erdődi és az erdőszádai birtoktest, valamint a nagybányai uradalom is tizenhat kisebb birtokrészsel. A nagybányai uradalom és a Királytáróhoz rendelt bánya-uradalom két külön birtoktest volt. Az előbbit hozzácsatolták a szatmári várhoz, míg az utóbbihoz tartozott három falu és parciális birtok, ezt a mindenkori nagybányai bérlő igazgatta.⁴² A szatmári uradalmat az udvarbíróon keresztül a Szepesi Kamara irányította, de az udvarbíró csak korlátozott jogkörrel bírt, hiszen az uradalom bevételeiről a mindenkori főkapitány rendelkezett. A fenti szabályozás óhatatlanul magában hordozta a kamara és a katonai vezető közötti súrlódások és a vetélkedés lehetőségét, amelyre számos példát találhatunk ebből az időszakból. A mindenkori szatmári főkapitány törekvéseit, miszerint teljes hatáskört kívánt gyakorolni az uradalom felett, kiválóan példázza Christoph von Teuffenbach a szatmári uradalom bevételeivel kapcsolatos katonai költségtervezete. Az 1579-ben készített javaslatban a katonai vezető szerint az uradalom igazgatását a főkapitányra kellene bízni, aki az uradalom segítségével el tudná látni a katonaságot, mert a Szepesi Kamara e tekintetben nem eléggé hatékony.⁴³

A szatmári uradalom és a szatmári főkapitány kapcsolata azért lehet rendkívül érdekes, mert felettese, a felső-magyarországi főkapitány hasonlóan kívánt eljárni a szatmári bánya-vidék egészének esetében is. A főkapitányok érthető módon rajta akarták tartani a szemüket a Szepesi Kamara igazgatása alá tartozó bánya-vidéken, erre természetesen a térség stratégiai helyzete ösztökelte őket, de különösen az a tény volt ösztönző, hogy Nagybányán ércbeváltás és pénzverés is folyt. A nagybányai bányakamarában beváltott ércből komoly bevétele származott a kincstárnak, így nem lehetett elhanyagolható szempont, ki is a város ura.⁴⁴ A katonai vezetés azt kívánta elérni Nagybánya esetében, hogy hatékonyan működjön a bányaigazgatás a városban, ezáltal több bevétel származzon a bányászattól, amelyet katonai célokra is fel lehet használni. Az Udvari Kamara 1571 és 1581 között több ízben is kikérte a felső-magyarországi és a szatmári főkapitány véleményét bányaigazgatási kérdésekkel kapcsolatban, sőt egy alkalommal egyenesen Christoph von Teuffenbach felső-magyarországi főkapitány javaslata alapján döntöttek, figyelmen kívül hagyva a Szepesi Kamara ajánlását.⁴⁵

1571 augusztusában új utasítást kapó Szepesi Kamara elsődleges feladata a végvárendszer fenntartásához szükséges jövedelem és egyéb javak előteremtése volt. Lásd *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 18–22.

42 *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. 289–294.

43 Uo. 507–522.

44 Az sem volt véletlen, hogy az 1562-ben felségárulással vádolt nagybányai kamaraispán, Szentgyörgyi Péter deák vagyonának nagy részét Lazarus von Schwendi kapta meg. Egy 1573-ban készült városi felmérés alapján tudni lehet, milyen birtokokat és ingatlanokat kapott meg a főkapitány. Eszerint az övé lett Szentgyörgyi összes bányája, a bányákhoz tartozó zúzdák, ezek összesen 1000 forintot értek. Ezenfelül megkapott még egy zúzdát, amely 400 forintot ért, és egy 500 forintot érő olvasztókohót két kemencével, valamint egy nagybányai kóházat, ennél nem volt érték feltüntetve. Lásd ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 506–512., 638–640.

45 1581-ben Warday Mihály bérbe vette volna Nagybányát és Felsőbányát évi 10 000 forintért, a bányák nélkül. A bérbeadás lehetőségeiről az Udvari Kamara kikérte a Szepesi Kamara és a felső-

A bányaigazgatási kérdések leginkább a nagybányai pénzverde helyzetét, valamint a Királytáró, a bányakamara és a pénzverde igazgatási szisztémáját jelentik. A fentiekből logikusan következik, hogy a nagybányai pénzverde helyzete az 1570-es évek elején rendkívüli fontossággal bírt a központi kormányzat számára. Bár az első kamarai bizottságok kiküldésekor még nem volt kiforrott koncepció a bányakamara és a pénzverde sorsával kapcsolatban, az egyértelműen kitűnik a kamarai iratanyagból, hogy a határvárosban folyó pénzverést meg szeretnék volna szüntetni, és egy kevésbé kockázatos helyre áttelepíteni.

A pontos elképzelések hiányát mutatja, hogy 1573-ban két tervezet is napvilágot látott a nagybányai bányakamara és pénzverde átalakításával kapcsolatban. Az egyik szerint a nagybányai bányakamarában beváltott ércet a szatmári várba szállítanák, és az ott három hónap alatt összegyűlt megfelelő mennyiséget erős katonai őrizet mellett elküldenék a körmöcbányai pénzverdébe. A másik tervezetben a központi szerepet Kassa városa játszotta volna, eszerint a beváltott ércet Kassára szállítanák és a helyi pénzverdében dolgoznák fel.⁴⁶ Mindkét elképzelésben szerepelt egy olyan város vagy vár, amely fontos szerepet játszott a határvédelemben, ez vitathatatlanul mutatja a felső-magyarországi főkapitánynak és a szatmári vár főkapitányának a szatmári bányavidék életére gyakorolt befolyását. Meghatározó szerepüket az is jelzi, hogy az 1573-ban kiküldött egyik kamarai bizottság tagjainak végleges kinevezésére csak azt követően került sor, hogy az Udvari Haditanács is elfogadta a felterjesztést.⁴⁷

Az is bizonyos, hogy a térség katonai vezetői komolyabb válságok vagy nehézségek idején tudtak nagyobb mértékben beleszólni a bányavidék életébe: első ízben azt követően, hogy a Szepesi Kamarát újjászervezték, másodszor pedig akkor, amikor a szatmári bányászat kamarai kezelése komoly problémákkal küszködött.

A bányavidék működtetésében már az 1570-es évek második felében látszódtak a gondok. Leginkább a krónikus pénzhiány okozott nagy nehézséget, de a központi kormányzat csak 1578-ban kezdett el érdemben foglalkozni a lehetséges igazgatási alternatívák keresésével. Az Udvari Kamara ezekben az években szinte állandó jelleggel véleményeztette a szatmári bányavidékkel kapcsolatos javaslatokat, felvetéseket az Alsó-ausztriai Kamarával, ez így történt 1578 tavaszán is. Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosai több alkalommal is kiemelték írásos véleményükben, hogy Nagybánya határváros, ezért komoly kockázati tényezőt jelent, hogy a városban van lehetőség az ércbeváltásra. Ezt olvasva azt várhatnánk, hogy az ércbeváltás elköltöztetése mellett érvelnek, de a tanácsosok nem ezt javasolták, hanem éppen az ellenkezőjét. Véleményük szerint a kockázat ellenére sokkal jobban megérné, ha nemcsak ércet lehetne Nagybányán beváltani, hanem újra meg-

---

magyarországi főkapitány véleményét is, utóbbi nem támogatta az ötletet, így azt elvetették. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn Akten (= HFU) RN 43 Konv. 1585 Juli fol. 40–43., valamint Konv. 1585 November fol. 10.

46 ÖStA HKA Gedenkbücher, Ungarische Reihe (= GBU) Bd. 397 fol. 30–31.

47 ÖStA HK Hoffinanz Protokolle (= HF Prot.) WN 306 (1573) fol. 118–124. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a Kassa és Körmöcbánya közötti választásban kizárólag katonai érdekek domináltak volna, hiszen a két város pénzverdéje is rivalizált egymással, a kassai pénzverőházat irányító Jacob Pendlner elismert szakember volt, és minden lehetséges eszközt bevetett annak érdekében, hogy a kassai intézmény kapja a megbízást. Munkásságára lásd például *G. Gündisch: Geschichte i. m. 9–10.*

nyitnák a pénzverdét, mert a nagybányai pénzverde beolvasztása a kassai üzembe láthatólag nem járt sikerrel. Alternatív lehetőségként megjelölték a szatmári várat, ott ugyanis van megfelelő katonai erő, amely biztosítaná, hogy a pénzverés zavartalanul folyjék. Érvelésüket a költséghatékonyságon kívül azzal támasztották alá, hogy a termelőknek sokkal egyszerűbb dolga lenne, ha a pénzverde közelebb feködne az ércbeváltás helyszínéhez, mert így helyben meg tudnák kapni a pénzüket, és nem kellene várniuk, míg az Nagybányára ér.⁴⁸

Ebben a feljegyzésben jelent meg először a felvetés, hogy talán az lenne a legjobb megoldás, ha a kamarai kezelésben álló intézményeket bérbe adnák, így legalább számíthatnának az éves bérleti díjra mint biztos, állandó bevételre. Az Udvari Kamara ezzel kapcsolatban, valamint a pénzverde ügyében is kikérte mind a felső-magyarországi, mind a szatmári főkapitány véleményét. Erről a Szepesi Kamara egy Bécsbe küldött jelentéséből értesülhetünk, amelyben a tanácsosok felháborodásukat fejezték ki amiatt, hogy Hans Rueber és Christoph Teuffenbach főkapitányok újfent csorbítani akarták a kamara jogkörét, és saját hatáskörükbe kívánták vonni a szatmári bányászat ellenőrzését is. A korábban elmondottak alapján érthető a Szepesi Kamara ellenállása, hiszen mindkét katonai vezetővel feszült volt a viszonyuk, utóbbiak ugyanis úgy gondolták, hogy a kamara nem tudja hatékonyan irányítani a pénzügyeket és a bányászati ügyeket sem, ezért mindenképpen szükség van a két főkapitány hathatós közreműködésére. Mindkét katonai vezető úgy vélekedett, hogy minden kockázat ellenére újra kell nyitni a pénzverdét Nagybányán, és magát a bérbeadás ötletét sem vetették el. Ezzel szemben a kamarai tanács kategorikusan elutasította a pénzverde újrainítását, mert véleményük szerint a vidék nem biztonságos, túlságosan közel fekszik az erdélyi határhoz. A Szepesi Kamara vélekedése teljesen érthető, hiszen abban az esetben, ha a nagybányai pénzverdét újrainítják, újabb költségeket kellene a kamarának finanszírozni, amit pedig mindenképpen el kívántak kerülni. A katonai vezetők állásfoglalása sem meglepő, hiszen egyikük mindenképpen rajta tudta volna tartani a szemét a pénzverdén.⁴⁹ Végül a Szepesi Kamara is elfogadta a bérbeadás lehetőségét, az Udvari Kamara pedig újra felkérte a szatmári főkapitányt, hogy írja meg saját elképzelését a bérleti szerződéssel és a lehetséges bérlővel kapcsolatban. Teuffenbach eleget téve az Udvari Kamara kérésének, kifejtette véleményét a bérbeadással kapcsolatban, a kamarai tanácsnak elküldött válaszában egyértelműen a bérleti megoldás mellett tette le a voksát. Az ő támogató nyilatkozata után indult csak el az érdemi tárgyalás a bérleti szerződés feltételeiről, így kijelenthetjük, hogy a főkapitány véleménye nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szatmári bányavidék közvetlen igazgatását bérlőknek engedjék át.⁵⁰

Pár év múlva a szatmári bányavidék hovatartozása újból a politikai-hatalmi harcok homlokterébe került, ugyanis Báthory István lengyel király azt követően, hogy sikeres hadjáratot vezetett IV. Iván ellen, rendezni kívánta az erdélyi állam kapcsolatát a Magyar Királysággal, valamint erősen foglalkoztatták a fejedelemség gazdaságát megújítandó lépések is.⁵¹ Az utóbbit azért fontos kiemelnem, mert

48 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1131–1136.

49 MNL OL Minutae (expeditiones camerales) (= E 244) Liber copialis (= LC) I. k. fol. 340–341.

50 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1132., 1152.

51 *Sashalmi E.*: A levantei kereskedelem i. m. 219.

véleményem szerint Báthory István eredeti céljai között ez idő tájt az is szerepelt, hogy fennhatósága alá vonja a komoly gazdasági potenciált jelentő szatmári bányavidéket. A diplomáciai tárgyalásokat Antonio Possevino itáliai származású jezsuita szerzetes – Báthory István kipróbált diplomatája – 1582. júliusi, prágai útja nyitotta meg.⁵² Possevino elsődleges feladata az volt, hogy a lengyel király és erdélyi fejedelem számára visszakövetelje egykori családi birtokait, Szatmárt és Németit. Valójában Báthory azért küldte Possevinót, majd később Luca Podoskit is Prágába, hogy kipuhatolják a magyar királyi kormányzat szándékait, hiszen azt ő sem gondolhatta komolyan, hogy I. Rudolf lemondana a szatmári erősségről, melynek kiépítésére komoly összegeket áldoztak elődei. Tisztában lehetett azzal is, hogy a két állam határán fekvő végvár kulcsfontosságú szerepet tölt be a Habsburg védelmi rendszerben, így könnyű visszaszerzésére semmi esély sincsen.

A Habsburg-oldal is átlátta a helyzet jelentőségét, így végül mindkét fél jeles személyiségekből álló delegációval képviseltette magát a kassai tárgyalássorozaton, melyet 1583 májusában nyitottak meg. A lengyel-erdélyi oldalról Antonio Possevino jezsuita atya és Berzeviczy Márton, Báthory krakkói erdélyi kancellárja érkezett, míg a Magyar Királyságot Bornemisza Gergely címzetes váradi püspök, Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány, Ferdinand von Nogarola szatmári főkapitány, Nagyváthy Ferenc kamarai tanácsos és Felician von Herberstein képviselték. A királyi biztosok az első utasításukat csak júniusban kapták kézhez. Az instrukcióból kiderül, mi volt a Habsburg-kormányzat legfőbb szándéka, ugyanis a tárgyalásoknak a szöveg szerint két sarkalatos pont mentén kellett haladnia: az első a kárpótlás (*compensatio*), a második pedig az egyenlőség (*aequitas*) kívánalma volt. Utóbbi azt jelentette, hogy a biztosoknak olyan birtokot kellett felajánlaniuk kárpótlásul, amelynek értéke megegyezik a szatmáriéval.⁵³ A megfelelő értékű kárpótlás érdekében a biztosoknak át kellett nézniük a szatmári uradalom feljegyzéseit, és abból egy naprakész összeírást készíteni, amely magában foglalja a bevételeket, kiadásokat, tartozékokat. Ezt követően kellett megkeresniük a megfelelő birtokot a szatmári uradalomért cserébe.

Az előzetes számítások szerint az Udvari Kamara két birtoktestet tartott lehetséges kárpótlásnak. Az egyik a magszakadt Drágffy család egykori birtokaihoz tartozó Erdőd vára melletti falvak, a másik pedig Huszt várának és a hozzátartozó uradalomnak az elzálogosítása lett volna. Utóbbi esetben Báthory István 3000 forintért zálogba vehette volna a várat és az uradalmat, a zálogszerződést pedig bizonyos időközönként meg kellett volna újítani.⁵⁴ A biztosoknak így az is a feladatuk volt, hogy a két fenti birtoktestet felmérjék. A tárgyalások megkezdésekor nem szerepelt a cserelehetőségek között a szatmári bányavidék, elsőként Nogarola utalt rá egy július 11-én kelt levelében mint felajánlandó területre. Sajnos a levél töredékes, így nem lehet pontosan rekonstruálni, milyen úton-módon merült fel a szatmári bányavidék mint lehetséges átadandó birtok, de valószínűsíthető, hogy a királyi delegációból legalább két embernek valamilyen érdeke fűződött ehhez a javaslatához.

52 *Fraknói Vilmos*: Egy jezsuita diplomata hazánkban. *Katolikus Szemle* 16 (1902) 594–595., valamint ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 286–289.

53 ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 115–120.

54 Uo.

Az egyik személy az aktuális nagybányai bérlő, idősebb Felician von Herberstein volt. Már a kassai értekezlet megnyitásakor komoly tárgyalásokat folytatott az erdélyi kormányzattal egy nagyobb bányászati koncesszió ügyében, de mindaddig Báthory István ellenkezésén bukott meg az ügy. Herberstein azzal, hogy a többi lehetőséget elutasító lengyel-erdélyi követeknek felajánlotta a szatmári bányavidéket, minden bizonnyal Báthory jóindulatát szerette volna elnyerni. Rajta kívül Nogarola szatmári főkapitánynak sem volt igazán ínyére, hogy az Udvari Kamara a szatmári vár érdekszférájába tartozó erdői részt is megjelölje az átadható birtokok között. A főkapitány a fent idézett levelében kizárólag arra tett homályos utalást, hogy a szatmári bányavidék átadásához Herbersteinnek fűződik érdeke, saját elgondolásairól mélyen hallgatott. Erre alapos oka volt, hiszen a hivatalos instrukcióban a szatmári bányavidék nem szerepelt cserebirtokként, így annak felajánlása a biztosi jogkör túllépésének számított.⁵⁵ 1583 júliusa és augusztusa folyamán több feljegyzés is született az ötlettel kapcsolatban. Az Udvari Kamara Radéczy István, a Magyar Kamara elnöke véleményét is kikérte, aki szerint nem feltétlenül jó ötlet átadni a szatmári bányavidéket Báthorynak, de mivel a legfontosabb a béke megőrzése, és ő is mindig erre törekedett, inkább Nagybánya „veszsen el”, mintsem hogy sérüljön a baráti kapcsolat a lengyel uralkodóval és erdélyi fejedelemmel.⁵⁶ Végül augusztusban egy új instrukciót kaptak a magyar biztosok, és augusztus 25-én hivatalosan is felajánlották a szatmári bányavidéket, pontosabban Nagybányát, Felsőbányát, Láposbányát és a bányauradalmat a lengyel király és erdélyi fejedelem biztosainak, akik az ajánlatot természetesen elfogadták.⁵⁷

Nagyon érdekes a Habsburg-kormányzat, különösen az Udvari Kamara hozzáállása a kérdéshez, hiszen a korábbi években mindent megpróbáltak, hogy jövedelmezőbbé tegyék a helyi bányászatot, látszólag mégis könnyedén lemondtak a bányavidékről, és átadták azt az erdélyi fejedelemnek. Ezt a tényt megint csak azzal lehet magyarázni, hogy a szatmári bányavidék egyúttal határvidék volt, és hiába értékes terület, mégis több baj volt vele, mint amennyi haszon származott onnan.⁵⁸ A Szepesi Kamara számvevői hivatala 1583 februárjában egy átfogó inventáriumot készített Nagybányáról, a hozzá tartozó falvakról, valamint Felsőbányáról.

A Georg Tringler által 1583-ban készített összeírás szerint Nagybányához, pontosabban a bányakamarához három falu (Lacifalva, Oroszfalva, Surjánfalva) és egy kisebb, két részből álló birtok tartozott (Alsó-, illetve Felsőfernezely). A két városról és a bányauradalomról készült inventárium legfontosabb adatait az 1. táblázatban közlöm.

55 ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 101–102.

56 ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 268–285., 298.

57 *Fraknói V.*: Egy jezsuita i. m. 694.

58 A térség veszélyes mivoltát ecsetelte az Udvari Kamara 1579. október 19-én kelt jelentésében, melyben az uralkodót arról értesítették, hogy a bérlői szerződéssel kapcsolatos tárgyalások megkezdődtek idősebb Felician von Herbersteinnel. ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1160–1169. Hasonló érveléssel élt Johann Newald is, amikor kritizálta a korabeli kamarai vezetőket azért, hogy Nagybányán újrainyitották a pénzverdét. *Johann Newald: Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II. und Rudolph II. und Matthias.* Wien, 1885 (Münzgeschichtlichen Studien). 134–147.

1. táblázat.

Nagybánya, Felsőbánya és a nagybányai bányaúradalom helyzete
a Georg Tringler-féle összeírás alapján (1583)⁵⁹

Éves census	Ház	Dézsma	Teljes telek	Település
150 forint	454 darab	81 forint		Nagybánya
25 forint	26 darab			Felsőbánya
42 forint			27	Lacifalva
			17	Oroszfalva
			32	Surjánfalva
			12	Fernezely

A tárgyalások 1583 őszén helyszíni szemlével folytatódtak, vegyes bizottságokat küldtek ki a felajánlott birtokok felmérésére. Nagybányát és környékét Antonio Possevino és Felician von Herberstein kapták, és miként Possevino leveleiből kiderül, kettejük viszonya nem volt éppen szívélyes.⁶⁰ A bejárás során kiváló hasznát tudták venni a Tringler-féle jegyzéknek, azonban a kijelölt terület megtalálása után sem haladtak gyorsabban a tárgyalások, így végül csak 1585 tavaszán került sor a tárgyalássorozat utolsó felvonására.

A hivatalos megegyezést I. Rudolf 1585. június 22-én írta alá, míg Báthory István július 26-án. A biztosok a dokumentumot augusztus 20-án látták el kézjegyükkel Nagybányán.⁶¹ A megállapodás értelmében Nagybánya minden hozzá tartozó területtel együtt Báthory István és családja tulajdonába került. Ezek Felsőbánya, három faluval: Zazar, Bozonta, Tóthfalu, amelyek Szinyér romos vára mellett feküdtek; Parlagh két birtokrészsel, valamint Búly, tartozékaival együtt. A terület tehát a magyar király uralma alatt maradt, de Báthorynak nem kellett alattvalói hűségesküt tennie, és lemondott minden korábbi követeléséről.⁶² Az átadás 1585 szeptemberében történt meg, előtte a Szepesi Kamara számvevősége még egy összeírást készített a területről, amely szerint a települések éves bevétele 237 forintra és 66 dénárba rúgott.⁶³ A megállapodás megkötésével lényegében mindkét fél jól járt. Báthory István egy értékes területtel lett gazdagabb, míg a Habsburg-kormányzat sok nehézségtől megszabadult, de a stratégiai szempontból igazán értékes területeket továbbra is fennhatósága alatt tartotta, hiszen sem a nagybányai ércbeváltást, sem a pénzverést nem engedték át a Báthory-családnak.

59 A számvevő tíz olyan falut is ebbe az inventáriumba vett bele, amelyek régebben Nagybányához voltak rendelve, azonban később a szatmári uradalom részei lettek, így az ezekre vonatkozó adatokat nem vettem bele a táblázatba. ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 313.

60 *Antonio Possevino: Transilvania (1584) Per cura del Andreas Veress. Bp.–Kolozsvár, 1913 (Fontes rerum Transylvanicarum / Erdélyi történelmi források 3.).* 170–171.

61 *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1540–1690). Hrsg. Roderich Gooss. Wien, 1911.* 210–218.

62 Uo.

63 ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 180. fol. 1–4.

A cseretárgyalás végén aláírt szerződés azonban sok kérdést nyitva hagyott, ugyanis annak ellenére, hogy a szerződésben nem szerepelt a pénzverde átadása, az Udvari Kamara több véleményt is bekért a pénzverőház helyzetével kapcsolatban. A Szepesi Kamarát arra utasította, hogy a tanácsosok szerezzenek be több, a nagybányai verdében készült érmét, hogy azt be lehessen vizsgáltatni Bécsben. A legfontosabb kérdés az volt, hogy a verdéből kinek a képmásával ellátott érmék kerülnek ki. A Szepesi Kamara és a Magyar Kamara természetesen egyetértett abban, hogy a nagybányai pénzverdében csak olyan érméket lehet verni, amelyeken a magyar király képmása szerepel. Ezt a hatalmi helyzetet is magában foglaló megállapodás alátámasztotta és indokolta, úgy tűnik azonban, hogy a bécsi igazgatási szakemberek a megállapodás ellenére érezhették a helyzet bizonytalanságát.⁶⁴ Az Udvari Kamara átadta a beszerzett érméket a bécsi pénzverde két szakértőjének, Thomas Haindlnnek és Lorenz Huebernek. Az általuk folytatott vizsgálat kimutatta, hogy sem a dukátok, sem a tallérok minősége nem megfelelő, de egyéb kifogással nem éltek a megkérdezettek. Jelentésük végén azt javasolták az Udvari Kamarának, hogy zárja be a nagybányai pénzverdét, ugyanis a körmöci pénzverőház tökéletesen kielégíti az igényeket, és féltő, hogy a lengyel király és erdélyi fejedelem idővel saját céljaira használná az intézményt.⁶⁵

A kusza jogi helyzet miatt az 1580-as évek második felében sem jutott nyugvópontra a szatmári bányavidék és a Nagybányán található bányászati intézmények hovatartozásának kérdése, ez derül ki a két magyar kamarai szerv korabeli levelezéséből. Továbbra is figyelemmel kísérték a nagybányai bérlő, Felician von Herberstein tevékenységét, hiszen Melith István szepesi kamarai elnök már 1588 decemberében arról értesítette az Udvari Kamarát, hogy a báró részletes megállapodást kötött a fejedelemmel novemberben a Királytárori bérletével kapcsolatban. A kamarák valójában nehéz helyzetben voltak, mert arra még nem volt precedens, hogy egy bérlő kétfelé fizessen: a bányabérletért az erdélyi fejedelemnek, de az ércbeváltás és a pénzverde bérléséért a magyar királynak, így nem igazán tudták, ilyen esetben mi is a teendő. Melith István véleménye szerint az ércbeváltást újra kamarai kézbe kellene venni, ugyanis az nagyon kockázatos, hogy ezt az erdélyi fejedelem által megbízott személy felügyeli.⁶⁶

A közjogi helyzet fonákságára hívta fel a figyelmet Mátyás főherceg levele, amely szerint valójában már 1585-től kezdve az erdélyi „vajdák” kezelték a nagybányai ércbeváltást és pénzverést, mivel a kamarai szerveknél nem született végleges döntés a fennhatósággal kapcsolatban.⁶⁷ A főherceg úgy vélekedett, hogy mindenképpen rendezni kellene ezt a kérdést, mert egyrészt jelentős bevé-

64 ÖStA HKA VUG NR 12c fol. 1439–1444.; ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten Allgemeine Akten (= HHStA UA AA) fasc. 116. fol. 18–19.

65 ÖStA HHStA UA AA fasc. 116. fol. 24–27.; ÖStA HKA MBW RN 6–7. fol. 515.

66 ÖStA HKA HFU RN 54 1588 Konv. Dezember fol. 51–63.

67 Mátyás főherceg megállapításai helytállóak voltak, ugyanis 1585-ből és 1586-ból több olyan nagybányai veret maradt fenn, amelyen Báthory István képmása szerepel. Az érmék külön érdekessége, hogy kizárólag a lengyel királyi címet vették rá, és lengyel területen kerültek forgalomba. Lásd Tündérvárosi ezüstje. Erdélyi tallergyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban. Szerk. Tóth Csaba. Bp., 2016. 33. (9. tétel).

telről van szó, másrészt az ügy politikai vonatkozása sem lebecsülendő.⁶⁸ Ferdinand Nogarola szatmári főkapitány is kockázatosnak tartotta, hogy az erdélyi elittel túlságosan is szoros kapcsolatot ápoló Felician von Herberstein áll a nagybányai bányakamara élén. 1586 februárjában írt levelében úgy fogalmazott, hogy a stájer főúr nagyon gyanúsán viselkedik, hiszen több alkalommal járt Erdélyben és Lengyelországban is. Legutóbb a fejedelmi székhelyről, Gyulafehérvárról tért meg, ahol nem tudta elintézni, hogy ő kapja meg a zalatnai bányák bérletét. A legvisszatetszőbb Nogarola szerint az volt, hogy a báró állítólag hozzá akarta adni Eva lányát a kiskorú Báthory Zsigmondhoz. Itt a főkapitány epésen megjegyezte, hogy a menyasszony kicsit túlkoros a fiatal fejedelemhez. A bérlet azonban nem tántorították el a kudarcok, mint majd látni fogjuk, ugyanis tovább küzdött céljai eléréseért.⁶⁹

A következő évtizedben a tizenöt éves háború kirobbanása (1591/1593) nagymértékben meghatározta mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség életét. A mintegy másfél évtizeden át tartó háború szinte teljesen felborította a Kárpát-medence lakosságának korábbi mindennapi életét is. Ebben az időszakban újból különösen fontossá vált, hogy a határra szorult bányavidék kinek a fennhatósága alá tartozik. Egészen 1598-ig viszonylag rendezettnek volt mondható a szatmári bányavidék helyzete, ekkorra már a bányakamara és a pénzverde feletti joghatóságot is a fejedelem birtokolta, ahogy ez egy a korszakban keletkezett bérleti szerződésből kiderül. Arra vonatkozóan sajnos nincs adatunk, hogy pontosan milyen módon ment végbe a fenti folyamat, de valószínűleg összefüggésben lehet azzal, hogy a magyar pénzügyigazgatási szervek és a központi kormányzat sem rendelkezett hasonló esetekből merített tapasztalattal, a lengyel királlyal kötött szerződés ebből a szempontból precedens értékű volt. A kormányzat valójában nem tudta, hogy ilyen esetben mi a teendő, azzal hogy a terület fennhatóságát bizonyos mértékben átengedték a Báthory-családnak, saját magukat szorították ki a bányakamara igazgatásából. Így történhetett meg, hogy valószínűleg már Báthory István uralkodásának végén a fejedelmi hatalom szép lassan átvette az intézmények igazgatását is, noha szigorú értelemben erre nem lett volna joga. A háború kirobbanásával pedig megváltoztak a prioritások, sokkal komolyabb dolgok forogtak kockán, így a pénzügyigazgatási szerveknek idejük sem volt foglalkozni ezzel az üggyel.⁷⁰

A bányavidék életében az első nehézséget az jelentette, hogy Báthory Zsigmond 1598. április 10-én első ízben lemondott a fejedelmi trónról, és elindult a prágai egyezményben neki ígért sziléziai hercegségekbe.⁷¹ A nyilatkozat értelmében az erdélyi fejedelem a magyar uralkodó javára lemondott minden ingó és ingatlan vagyonáról, amely Erdélyben vagy azon kívül feküdt, a rájuk vonatko-

68 ÖStA HKA HFU RN 54 1590 Konv. Februar fol. 104–105.

69 ÖStA HHStA UA AA fasc. 116. fol. 30–33. Ezekben az utazásokban a központi kormányzat azonban nem látott semmi kivetnivalót, ennek ellenére megkérte a főkapitányt, hogy tartsa továbbra is szemmel a bárót.

70 EKK 2005. 432–434. A nagybányai pénzverdéből az első, Báthory Zsigmond képével ellátott veretek 1589-ben kerültek ki, nem sokkal a nagykorúsítását követően. Lásd Tündérvizés ezüstje i. m. 37. (13. tétel).

71 Az első prágai egyezményt 1597 decemberében írták alá, és 1598 tavaszán lépett érvénybe.

zó jogokkal, kiváltságokkal és a belőlük származó haszonnal együtt. Ebből fakadóan a szatmári bányavidék teljes egészében újra magyar királyi fennhatóság alá, a korábban bérlőknek kiadott Királytáró, a bányakamara és a pénzverde pedig értelemszerűen kamarai kezelésbe került.⁷² A zűrzavaros bel- és külpolitikai viszonyoknak köszönhetően a katonai vezetők befolyása újra megerősödött a térségben, leginkább a szatmári főkapitányi posztot 1593-tól betöltő Székely Mihályé.

Kapcsolata a szatmári bányavidékkel a határvidéki lét újabb aspektusaira világít rá. Ha végiggondoljuk, hogy mivel is járt, ha egy város két állam határán feküdt, az elsők között juthat eszünkbe a hírszerzés. A 16. század végén a nagybányai városvezetés, pontosabban a nagybányai bíró (Bozó István) élénk levelezésben állt a szatmári főkapitánnyal, ahogy ez egy 1599. május 31-én kelt leveléből is kiderül. A bevezetőben biztosította a főkapitányt arról, hogy az általa kiküldött emberek ezek után is szorgalmasan fogják szállítani a legfrissebb erdélyi híreket. A főkapitány részletes beszámolót kérhetett a bírótól, hiszen az pontosan beszámolt az egyes hadtestek mozgásáról, a diplomáciai küldetésekről, és a legfontosabbról, az erdélyi közhangulatról is, taglalva, ki húz a török felé, és ki óhajtja inkább a magyar király uralmát.⁷³ Székely Mihály hírszolgáltatási feladatain túlmenően, elődjeihez hasonlóan megpróbálta a szatmári bányászatot is bizonyos fokig a felügyelete alá vonni. Törekvését siker koronázta, sőt elődjeinél nagyobb befolyást sikerült a térségben szereznie. Erre voltak direkt és indirekt eszközei is. Többek között megpróbálta befolyásolni az 1599-ben a szatmári bányavidékre kiküldött királyi bizottságot: több, az egykori bérlőt lejárató híresztelést adott a bizottság tudtára, még azelőtt, hogy az megérkezett volna Nagybányára. A híresztelések forrása ebben az esetben is a kiválóan értesült Bozó István nagybányai bíró volt. A szatmári főkapitány minden bizonnyal egy követ fújt a nagybányai városvezetéssel, az utóbbi ugyanis nem szeretne volna elveszíteni a nagybányai Királytáró és a bányakamara bérleti jogát, így érdekeik azonossá váltak. Célszerű volt jó benyomást kelteniük a királyi bizottság előtt, hiszen annak feladatai közé tartozott a bányagazgatás hatékonyságának felmérése is.⁷⁴

Valószínűleg a fenti érdekszövetséghez köthető az az új gyakorlat is, miszerint a nagybányai bíró megtiltotta az Erdélyből jövő cementezőmestereknek, hogy a korábban megszokott módon Nagybányáról vigyenek a fejedelemség területére különböző, a cementezéshez szükséges eszközöket, jöllehet ugyanezt az erdélyi fél nem tiltotta meg.⁷⁵ Székely Mihály befolyását mutatja, hogy amikor a korábbi bérlő, Friedrich von Herberstein, visszatérve Nagybányára újra megpróbálta latba

72 R. Gooss: Österreichische i. m. 252., 229. A latin szöveg így hangzott: „*una cum quibuslibet nostris bonis patrimonialibus immobilibus, sive stabilibus, ubivis locorum existentibus, quae nunc tam intra, quam extra Transsylvaniam possedimus, habemus et tenemus, ac cum nostris iuribus, nominibus et actionibus realibus et personalibus, et quibuscunq*ue”. Uo.

73 EOE IV. 295–297.

74 ÖStA VUG RN 13a fol. 3.

75 Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). I. Szerk. Veress Endre. Bp., 1909 (Monumenta Hungariae Historica 1. osztály Okmánytár 34. kötet) (= GBalev). 259. A nagybányai városvezetés minden bizonnyal azt kívánta elérni, hogy a nagybányai bányakamarában minél több Erdélyből származó ércet váltsanak be, 1599-ben készített jegyzék szerint került a nagybányai bányakamarába erdélyi érc. ÖStA VUG RN 12c fol. 1511–1514.

vetni magyarországi kapcsolatait annak érdekében, hogy visszakaphassa a bérleti jogokat, a városvezetés azonnal a szatmári főkapitányhoz fordult.⁷⁶ Ezenfelül Székelynek a bányakamara költségvetési tétéleire is volt rálátása, hiszen ő utasította a nagybányai városvezetőket, hogy a bányakamara bevételeiből utaljanak ki egy bizonyos összeget Friedrich von Herberstein számára.⁷⁷

A 16. század utolsó és a 17. század első éveit komoly megpróbáltatásokat tartogattak mind a Magyar Királyság, mind az erdélyi állam számára. Azt követően, hogy Báthory Zsigmond 1599 márciusában harmadik alkalommal is lemondott a fejedelmi trónról, és azt unokatestvérének, Báthory Andrásnak adta át, az erdélyi állam helyzete egy felbolydult méhkaséhoz volt hasonló.⁷⁸ Az igazi megpróbáltatások csak ezt követően kezdődtek. Elsőként Mihály havasalföldi vajda indult Erdély ellen, és október végén legyőzte Sellenberk mellett Báthory Andrást, akit a csatát követően meggyilkoltak. Mihály vajda erdélyi uralma sem népszerűnek, sem szilárdnak nem volt mondható, így királyi utasításra, az erdélyiek segítségével Giorgio Basta 1600 szeptemberében legyőzte őt Miriszló mellett. Mihály vajda kénytelen volt Prágába menekülni. De nem sokáig maradt ott, ugyanis az újfent visszatérő Báthory Zsigmondot Bastával közösen győzték le 1601 augusztusában Goroszlónál. A régi-új fejedelem ismét elmenekült Erdélyből, Mihályt pedig a generális tisztjei megölték augusztus végén. Báthory Zsigmond az általános kétségbeesést kihasználva újra megpróbálta megragadni a hatalmat, de végül 1602-ben feladta a küzdelmet, és végleg távozott a kimerült Erdély területéről. Giorgio Basta visszatérve 1602 júliusában az erdélyi csapatokat megverte Tövisnél, és ellenfél nélkül maradván Erdély ura lett.⁷⁹

A meghódoltatott erdélyi területet keményen kormányozta, így nem véletlen, hogy a kortársak ezt az időszakot megszállásnak tartották („Basta-járás”).⁸⁰ Az állandóan változó erdélyi hatalmi viszonyok, valamint a Bocskai-felkelés, amely magával sodorta a Szepesi Kamarát is, komolyan befolyásolták a szatmári bányavidék helyzetét.⁸¹

A kilátástalan helyzet stabilizálására elsőként az 1605 júliusában Kassán indult béketárgyalások adtak lehetőséget, végül Bocskai és a magyar király az 1606 júniusában megkötött bécsi békében állapodott meg. Itt ugyan nem rendelkeztek külön a szatmári bányavidék hovatartozásáról, de Bocskai élete végéig megkapott

76 ÖStA VUG RN 12c fol. 1497–1498. Székely Mihály természetesen nem dönthetett egy ilyen kérdésben, ezért taktikusan azt válaszolta, hogy ebben az Udvari Kamarának van joga dönten, az ítéletet pedig mindkét félnek kötelessége elfogadni.

77 ÖStA VUG RN 12c fol. 1511–1514. Erre azért volt szükség, mert 1599-ben a nagybányai pénzverde a Herberstein család tulajdonában lévő házban működött, ezért pedig a város bérleti díjat fizetett a család fejének.

78 Erdély története I. 528–529.

79 Uo. 530–532.

80 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2011 (História Könyvtár, Monográfiák 27.). 356–357.; Erdély története I. 532.

81 A Bocskai-felkelés kirobbanásának okaira a teljesség igénye nélkül lásd Pálffy G.: *A Magyar Királyság i. m. 352–359*. A korabeli erdélyi és egyben szatmári viszonyokra: *Meinolf Arens: Habsburg und Siebenbürgen (1600–1605). Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband*. Böhlau–Köln–Weimar–Wien, 2001 (Studia Transylvanica Band 27.). 39–40. A Szepesi Kamara feloszlására lásd Szűcs J.: *A Szepesi i. m. 56–57*.

hét magyarországi vármegyét, köztük Szatmárt is, így a szatmári bányavidék értelemszerűen az ő fennhatósága alá került.⁸² Az bizonyos, hogy Bocskai már a bécsi békét megelőzően, 1605 folyamán mint Erdély és a Partium felségjogainak birto-kosa veretett Nagybányán tíz- és hatszoros tallérokat és dukátokat.⁸³

A végleges közjogi rendezés azonban 1608 augusztusáig nem történt meg, az 1606 és 1608 között zajló hatalmi válságok során többször cserélt gazdát a terület.⁸⁴ Bocskai halálát követően a szatmári bányavidék hivatalosan újra a Magyar Királyság része lett, és az újjászervezés alatt lévő Szepesti Kamara alá rendelték, de sorsát nagymértékben meghatározta az erdélyi fejedelmi trónért vívott harc is.⁸⁵ Mind Homonnai Bálint, mind Báthory Gábor fellépése kétségessé tette a helyiek megbízhatóságát, ezért sem véletlen, hogy a Felső-Magyarországra kiküldött királyi biztosok 1607 nyarán a magyar király iránti hűségesküre kötelezték a nagybányai bérlőt, Gerhard Lisbonát és két fiát, Hansot és Heinrichet.⁸⁶ Az esküt ünnepélyes keretek között 1607. június 23-án tették le Nagybányán. Gerhard Lisbona mint a nagybányai bánya és pénzverde tulajdonosa („*Imhaber des Pergwerks und Münzwesen zur Nagybania*”) kész volt elismerni a térség urának és egyben a Magyar Királyság uralkodójának I. Rudolfot, és hűséget fogadott neki, családjával együtt esküdve az Evangéliumra.⁸⁷ Ezáltal a két királyi küldött biztosítottnak vélte, hogy a kamarai intézmények a király kezén maradnak.

A fejedelmi trónért vívott harcból végül Báthory Gábor került ki győztesen, és az erdélyi rendek 1608. március 7-én Kolozsváron fejedelemmé választották.⁸⁸ A fiatal fejedelem külpolitikájában fontos szerepet kapott, hogy a Magyar Királysággal való viszonyát rendezze, uralkodása alatt szinte folyamatosak voltak az erre vonatkozó tárgyalások, állandó jelleggel születtek javaslatok, megállapodások, szövetségelemek. Nem sokkal a fejedelemválasztás után került sor az első megállapodás megkötésére, ebben nagy szerepe volt az Erdély iránt jó szívvel viseltető Illésházy István leendő nádornak is.⁸⁹ Hosszú évek után az első kassai megállapodás külön rendelkezett a szatmári bányavidék hovatartozásáról. Eszerint Báthory Gábor visszakapta Nagybányát és környékét mint jogos családi öröksé-

82 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 387.; Lukinich I.: Erdély területi i. m. 207.

83 Gyulai Éva: Bocskai címerreprezentációja. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 43.; Huszár L.: A Habsburg királyok i. m. 58–59.

84 Az 1607. év eseményeire lásd EOE V. 533–534. Az 1608. évi rendezésre: Lukinich I.: Erdély területi i. m. 217–218.

85 Szatmár vármegye átadására 1607 februárjában került sor, de több gond is akadt Homonnai fejedelmi ambíciói miatt. Lásd Lukinich I.: Erdély területi i. m. 212–213.

86 Bocskai halála után az első Felső-Magyarországra kiküldött deputáció tagjai Thurzó György és Forgách Zsigmond voltak, akiknek a feladatai közé tartozott, hogy csatolják vissza a Bocskainak juttatott vármegyéket, köztük Szatmárt is, mely a bécsi béke révén került a fejedelemhez. Emellett megkezdték az 1604-ben feloszlott Szepesti Kamara újjászervezését is. Szűcs J.: A szepesti i. m. 57–58.; Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 396–397.

87 ÖStA HKA HFU RN 94 Konv. 1607 Oktober fol. 107.

88 EOE VI. 8–9.; Erdély története II. 624–625.

89 Oborni Teréz: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2009. 111–112. Illésházy Istvánt Mátyás főherceg királlyá választása után (november 16.), de koronázása előtt, 1608. november 18-án választották meg a rendek nádornak. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 393.

gét, az átadással Daróczy Ferencet, a Szepesi Kamara tanácsosát bízták meg.⁹⁰ Báthory Gábor és az erdélyi rendek 1608. szeptember 22-én Kolozsváron tettek esküt a kassai megállapodásra. II. Mátyás 1608. december 4-én ratifikálta az okiratot, elfogadva a Nagybánya átadásáról szóló cikkelyt is.⁹¹ A rendezés révén egy hosszú ideig tartó bizonytalan közjogi-hatalmi helyzet végére tettek pontot.

Báthory Gábor uralkodása alatt még három megállapodást kötött a magyar uralkodóval, ezekben lényegesen nem változtattak a szatmári bányavidék helyzetén, a fejedelem továbbra is családi birtokként birtokolta azt, de valójában ekkorra már a bányakamara és a pénzverde is az erdélyi kincstári igazgatás hatáskörébe tartozott.⁹² Első olvasatra úgy tűnik, hogy a kassai megállapodásban rögzített feltételek révén ugyanaz a kettősség jellemezte a bányavidék hovatartozását, mint a tizenöt éves háborút megelőző időben. Az azóta eltelt időszakban azonban sok minden megváltozott, többek között az erdélyi állam helyzete megváltozott, ezért már szigorúbban szabályozták Báthory Gábor jogait a településekkel kapcsolatban. Mindezt jól példázza Daróczy Ferenc követi küldetése, amelynek célja az volt, hogy az első kassai megállapodásnál szorosabbra fűzzék az Erdélyi Fejedelemség kapcsolatát a Magyar Királysággal, és rávegyék a fejedelmet a magyar király iránti hűség szélesebb körű kinyilvánítására. Daróczy 1609. május végén kelt jelentésében részletesen tájékoztatta a nádort a fejedelemmel folytatott megbeszélésekről, ezek során több ízben előkerült a szatmári bányavidék ügye is.

Témánk szempontjából a nagybányai városvezetés kérését tartom érdemesnek kiemelni. Daróczy jelentése végén leírta, hogy Kolozsváron megkereste két nagybányai polgár, hogy a fejedelem – ahogyan az irat fogalmaz – „támogató levelelének” kíséretében átadják a korábbi privilégiumaik másolatát, és azt kérték a biztoson keresztül a nádortól, hogy eszközölje ki azok megerősítését a királynál.⁹³ A szövegben idézett támogató levél valójában egy úgynevezett megengedő levél, beleegyezés volt (*consensuales*), melyben Báthory Gábor nem megerősítette (*confirmatio*) a korábbi kiváltságokat, hanem helybenhagyta azokat. Mivel a megengedés jogilag nem volt azonos értékű a megerősítéssel, ezért is fordult a város vezetése Daróczy Ferenchez.⁹⁴ Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Báthory Gábor, elődjeitől eltérően, előre elhatározott szándékkal nem erősítette meg a kiváltságokat, vagy a

90 A megállapodás Nagybányára vonatkozó része így szólt: „[...] Nagy-Banyát kezéhez eveztem ő Nagyságának Báthory Gábor uramnak ily okkal, hogy ha ő felsége herczeg urunk, vagy az ország Nagy-Banyának oda eresztését difficulnák és helyen nem hagyák, tehát tartozzék Báthory uram ő nagysága, Nagy-Banyát de plano et simplici mindjárt, ő felségének vissza eresztieni [...]”. R. Gooss: *Österreichische i. m.* 378. Daróczy küldetésére lásd *ÖStA HKA HFU RN 96 Konv.* 1608 August fol. 162–163.

91 R. Gooss: *Österreichische i. m.* 379–384.; *Oborni T.*: Báthory Gábor i. m. 113–114.

92 A második kassai megállapodás így fogalmazta meg Nagybánya helyzetét: „[...] Az Nagy-Bánya dolga is helyén marad, az mint immár ő felségének kezéhez adták és bírja...”. R. Gooss: *Österreichische i. m.* 394.

93 EOE VI. 131. A tárgyalásokra lásd *Oborni T.*: Báthory Gábor i. m. 113–114.

94 MNL OL Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri Regii (=F 1 LR) IX. k. fol. 30–34. A helybenhagyó levélért vagy királyi helybenhagyásért leginkább végrendeletek és örökösödési szerződések esetében folyamodtak. Lásd *Hajnik Imre*: A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. Értekezések a történeti tudományok köréből 8 (1878–1880). 8. A *consensuales adhibitiones* mások intézkedésének jóváhagyása.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. 182.

városvezetés nem volt elégedett, és még több biztosítékot szeretett volna kiharcolni a másik, Báthorynál nagyobb hatalomtól is. Úgy vélem, Báthory ezzel a gesztussal azt jelezte, hogy elismeri maga fölött állónak a magyar királyt, ezért adott ki egyszerűen consensuális levelet a város vezetőinek kérésére.⁹⁵ Báthory Gábor uralkodása alatt a szatmári bányavidék huzamosabb ideig erdélyi fennhatóság alatt maradt, de a fejedelem lemondatása, majd halála újabb zavart okozott a térségben. Végül Bethlen Gábor az első felvidéki hadjárata során rendezte a régió helyzetét.

---

⁹⁵ Elődjei éltek ezzel a jogukkal, többek között Báthory Zsigmond megerősítette a felsőbányaiak kiváltságait 1588-ban. Lásd Documente III. 42–47.

A SZATMÁRI TÉRSÉG BÁNYAMŰVELÉSE

A korszak egyik legelismertebb, bányászattal foglalkozó tudósembere Georgius Agricola volt, akinek bányászatról szóló, tizenkét könyvből álló monumentális munkája a mai napig megkerülhetetlen a bányászat iránt érdeklődők számára. Agricola művében a bányászati tevékenységet védelmezve azoktól a megjegyzésektől, melyek szerint ez a tevékenység a véletlentől függő és piszkos, kizárólag fizikai erőt igénylő dolog, kijelentette, hogy a bányák műveléséhez széles körű ismeretekre van szükség, és bír annyi szellemi igénnyel is, mint fizikaival.⁹⁶

A szatmári bányaművelést három fő szempont mentén lehet bemutatni: az első a bányászat jogi és igazgatási keretei, a második a művelés technikai keretei, a harmadik pedig a gazdasági és társadalmi aspektus.

A bányászat jogi szabályozásán belül két szintet lehet megkülönböztetni, egyrészt voltak országos hatállyal bíró törvények, rendelkezések, míg helyi szinten a bányaváros részére juttatott kiváltságok, helyi rendeletek és statútumok tartalmazták a bányászati művelés szabályait. Paulinyi Oszkár megfogalmazása szerint az ércincstulajdonviszonyait az uralkodó felségjogi tulajdona és a bányászati szabadság határozta meg, amely az érc hasznosítható birtokbavételének szabályozott szabadsága.⁹⁷ Ez azt jelentette a gyakorlatban, hogy az uralkodó biztosította az ércek utáni szabad kutatást, azzal a feltétellel, hogy a termelő beadja az urburát, ezenfelül kiköthetett területi korlátozást is. Ha az utóbbi nem szerepelt a kitételek között, akkor az ércutatási jog értelemszerűen az egész ország területére kiterjedt.⁹⁸ Ebből a bányászati szabadságból fejlődött ki az 1523. évi országgyűlésen hozott 39. törvénycikkely, mely kimondta, hogy a Magyar Királyság területén mindenkinek szabad arany-, ezüst- és egyéb fémbányákat művelni.⁹⁹ Wenzel Gusztáv nyomdokain haladva a 19. századi szerzők a fenti törvénycikkelyt az általános bányaszabadság kimondásának tekintették. A 20. század közepén Ember

96 *Georgius Agricola*: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászátról (De re metallica Libri XII.). Szerk. Becht Dezső. Bp., 1985. 37. Georgius Agricola személye és munkássága kedvelt témája a bányászat-történettel foglalkozó kutatóknak. Fő műve fontosságát mutatja, hogy már számos szempontból megközelítették az évszázadok során, a legutóbb *Harald Witthöft*: Merkantilische Vorstellungen bei Georgius Agricola? Von Gütern und Geld, Handel und Preisen aus Perspektiven langer Dauer und kurzer Zeiten. In: *Wirtschaftslenkende Montanverwaltung* i. m. 113–143.

97 *Paulinyi Oszkár*: Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 22 (1979) 614.

98 *Weisz B.*: A bányaváros i. m. 46. Az ércek utáni kutatás másik megfelelője a *turzás*, amelyen az ércek természetes fekvőhelyükön való felkeresését értjük. *Wenzel Gusztáv*: A magyar bányajog rendszere. Pest, 1872. 14.

99 *Wenzel G.*: A magyar bányajog i. m. 41.

Győző azonban már úgy vélekedett, hogy az 1523-as törvénycikkely valójában a földesúri bányaszabadság törvénybe iktatása, hiszen a bányászok szabadsága azt már jóval megelőzte.¹⁰⁰ Véleménye szerint az utóbbiból fejlődött ki a földesúri bányaszabadság, ennek első lépése volt I. Károly 1327-ben kiadott rendelete, melynek nyomán kialakultak a magánföldesurak területén feltárt bányákra vonatkozó eljárási módozatok.¹⁰¹

A bányamonopólium elvét a magyar királyok 1523-ban adták fel, de bányászati felségjogukat fenntartották az urburára való igény mellett. Ez a felségjog a bányaregálékra vonatkozott.¹⁰² A korabeli bányaművelés jogi és igazgatási kereteit a bányászati szabadság mellett nagymértékben meghatározta a korábban már említett, I. Károly által bevezetett pénzügyigazgatási reform is. Ennek értelmében az érc forgalmazása, annak tisztítása és a pénzverés is királyi monopólium lett, a kitermelt nemesfémeket kötelezően az egyes bányakamarákban lehetett beváltani, azaz pénzt kapni érte, a beváltási árat pedig mindig központilag határozták meg.¹⁰³ Legtöbb esetben az urbura beszedését is a bányakamara hatáskörébe rendelték, amely – Hóman Bálint vélekedése szerint – a magánföldesuraknak juttatott bányászati engedmények révén közjogi természettel bíró szolgáltatássá vált.¹⁰⁴ A nagybányai bánya- és pénzverőkamarát is ebben az időszakban állították fel, amely a 16. század utolsó harmadában is hasonló keretek között működött, mint a 14–15. század folyamán.

A helyi szinten érvényes jogi kereteken belül a legnagyobb jelentőséggel Nagybányának és Felsőbányának juttatott privilégiumok bírtak. Arról már volt szó, hogy a városi helyhatóságok számára kiváltságleveleik jelentették az elsődleges jogforrást, ezek az oklevelek tágabb értelemben szabályozták a helyben folyó bányászatot is, míg a helyi érvényességgel bíró bányasztátutumok konkrét tartalommal töltötték meg ezeket a kereteket.¹⁰⁵ A két város kiváltságait a fentiekben részletesen leírtam, itt csak azokra a pontokra térnék ki, amelyek szorosan kapcsolódnak a bányászathoz. Nagybányára az 1376. évi oklevél rendelkezése szerint urburaszedőket (*urburarius*) küldtek ki, akik a köteles részt szedték be a bányászoktól. Mind Nagybányán, mind Felsőbányán a bíró, az esküdtek és a közösség évente választhatott egy bányamestert, aki irányította a bányákat, és a helyhatósággal együttműködve minden bányászati ügyben intézkedhetett. Nagybányán ezenfelül bányafelügyelőket is választhatott a politikai közösség, akiknek feladatuk a bányákban folyó munka felügyelete – többek között a hatékony termelés elérése – volt. A két tisztség közötti különbség megfogalmazása a kutatóknak is ko-

100 Uo. Vö. *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 286–287.

101 Legalább háromféle eljárásról tudunk. Az első eljárás szerint a bányát magába foglaló területet a király megpróbálta elcserélni. A második szerint a földesúr az urbura leftizetése ellenében maga üzemeltethette a bányát. A harmadik értelmében pedig a bánya működése idejére a terület a földesúr keze alól kikerült, de cserébe megkapta az urbura harmadát. Lásd *Weisz B.*: A nemesfém-bányászathoz i. m. 151–152.

102 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 286–287.

103 Uo. 289. A központilag meghatározott ár nem mindig nyerte el a termelők tetszését, sok esetben lehet ezzel kapcsolatos panaszokat olvasni a kamarai levezésben. Lásd *ÖStA HKA VUG RN 12b* fol. 875–878.

104 *Hóman Bálint*: A magyar államháztartás I. Károly korában. Akadémiai Értesítő 31 (1920) 103–104.

105 *Balogh B. – Oszóczki K.*: Bányászat i. m. 8.

moly kihívást jelent. Paulinyi Oszkár többek között 1966-ban megjelent kismonográfiájában úgy vélte, hogy a magyar bányajogban a *scansor* latin kifejezés megfelel a *Bergmeister* vagy *Steiger* elnevezésnek. Eszerint a bányamester azonosítható lenne a bányafelügyelővel, míg Weisz Boglárka újabb kutatásaiból tudjuk, hogy két különböző tisztségről beszélünk, amelyek ugyan szorosan kötődtek az adott helyhatósághoz, de fizetésüket a bányakamarától kapták, és leginkább az uralkodó érdekeit képviselték.¹⁰⁶

A 16. század végi termelési viszonyok alapján az utóbbi véleménnyel kell egyetértünk, ugyanis a bányamestert és a bányafelügyelőt a korabeli forrásokban egyértelműen megkülönböztetik egymástól. A bányamester kettős jogállása az 1570-es évek elejéig fennmaradt, hiszen erősen kötődött a központi kormányzathoz is, de a helyhatóság a saját emberének tartotta, ezért a nagybányai városvezetés vereséggént tekintett arra a változásra, hogy a kamarai igazgatás megszervezését követően (1571–1573) a bányamester már kizárólag kamarai tisztviselő volt.¹⁰⁷ Ezt megelőzően azonban több elképzelés is volt a bányamester hovatartozásával kapcsolatban. A korabeli kamarai bizottságok két megoldást javasoltak, az egyik álláspont szerint a helyhatóság joga maradjon a bányamester választása, ebben az esetben ugyancsak a városvezetés választhasson két nagybányai polgárt a bányafelügyelő tisztségére, akiket következetesen *scansornak* neveztek.¹⁰⁸ A másik vélemény szerint a bányamesternek kamarai tisztviselőnek kell lennie. Végül ez a megoldás győzedelmeskedett. A kamarai alkalmazású bányamester idején azonban a bányafelügyelőket már *custodesnak* vagy *Huttleuténak* nevezték, akik egy-egy bánya termeléséért feleltek.¹⁰⁹ Így különböztették meg a két eltérő jogállással bíró bányászati tisztviselőt egymástól, míg a munkájuk valójában hasonló volt, hiszen ők ellenőrizték a bányászok munkába állását, felügyelték mindennapi munkájukat, de arra is ügyeltek, hogy minden értékes érc bekerüljön a kamarába, és ne a bányászoknál kössön ki.¹¹⁰

A bányamesteri pozícióhoz visszatérve, ez a tisztség egészen addig megőrizte hatósági jellegét is, amíg nem olvasztották be teljes mértékben a kamarai igazgatásba, ettől fogva feladatköre kizárólag a bányauzemre terjedt ki, illetve a bányauradalom révén jószágigazgatási feladatai voltak.¹¹¹

A tisztségviselők választásán felül a bányászati kiváltságok közé tartozott a fakitermelés szabályozása. Ennek értelmében a város a bányászati tevékenységhez szükséges fát a közelében fekvő kincstári erdőkből szabadon termelhetette ki. Ez a gyakorlat sokáig a szomszédos Drágffy család érdekeit sértette, az évszázados vita 1505-ben végül a város győzelmével zárult.¹¹² Nagybányának azonban a század utolsó harmadában újra meg kellett küzdenie jogaiért, de most már a Habs-

106 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 58. Vö. Weisz B.: A bányaváros i. m. 42–43. A szerző maga is felhívta a figyelmet a fenti problémára.

107 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 533–536.

108 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567.

109 A bányafelügyelők mellett egy-egy helyettes dolgozott. ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 775–777., 568–571.

110 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 59.

111 Uo. 58.

112 Szentgyörgyi M.: Kővár i. m. 23.

burg-uralkodó központi pénzügyigazgatási szerveivel, leginkább az Udvari és az Alsó-ausztriai Kamarával. A térségbe delegált kamarai bizottságok szerint ugyanis a kincstár érdekeit károsította, hogy a bányavárosok a környező erdőkből – ahogy ők fogalmaztak – minden szabályozás nélkül termelhetik ki a fát. Gondot jelentett az is, hogy a kérdéses erdők egy része a magyar-erdélyi határon feküdt, és valójában a speyeri egyezmény aláírását követő években egyik fél sem mérte fel, az erdők hova is tartoznak.¹¹³ A legtöbb javaslat arra vonatkozott, hogy a kincstár alkalmazzon egy erdőmestert (*Waldmeister*), aki vezetné és felügyelné a fakitermelést az uralkodó által kiadott szabályzat vagy rendelet alapján. Ez valójában egy erdőrendtartás lenne, amelyben pontosan meghatároznák a kivágható fa mennyiségét és az ellenőrzés metódusát is. A szigorítást az is indokolta, hogy a közeli szatmári erőd faigénye is nagy volt, a környékbeli erdők használatával kapcsolatban a szatmári udvarbíróval mindenképpen konszenzusra kellett volna jutni.¹¹⁴

Az említett erdőrendtartás, azaz *Waldordnung*, szorosan kapcsolódott a bányászati termelés egyik legfontosabb szabályozó „rendszeréhez”, a bányarendtartáshoz. Mielőtt részletesen kifejténém, hogy milyen szerepet játszott a bányászat szabályozásában a bányarendtartás, mindenképpen tisztázni kell, hogy mi a különbség a tárgyalt időszakban a bányasztatútum és a bányarendtartás között. Ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk határozni a két szabályzat közötti különbséget, vissza kell utalnunk a Paulinyi által megfogalmazott bányajoghatóság fogalmára. A bányászat jogi és technikai vetületét is magában foglaló bányajoghatóság eredendően a bányavárosi helyhatósághoz tartozott, annak szerves részét képezte. Az első komoly centralizációs kísérletet I. Ferdinánd próbálta meg végbevinni az 1540-es évek végén a három legjelentősebb alsó-magyarországi bányavárosban, de ez kudarcot vallott. Ez a centralizáció a bányászat minden területét érintette volna, az egyik cél az volt, hogy a bányavárosokban folyó bányászatot egy központilag kiadott bányarendtartás szabályozza, amelyet a Habsburg-kormányzat központi pénzügyigazgatási szerve adott volna ki. Ez az elképzelés a bányavárosoknál hatalmas ellenállást váltott ki, ugyanis úgy vélték, valamennyire jogosan, hogy kiváltságaikat sérti az uralkodó terve. Míg az Udvari és Alsó-ausztriai Kamara vezetői sok esetben a korábban elnyert bányászati kiváltságokat tekintették a bányászati fejlesztések egyik legnagyobb kerékkötőjének, ezért szerettek volna egy centralizált és általuk jobban ellenőrizhető rendszert alkotni.

Ez volt tehát a korabeli kamarai szóhasználatban a bányarendtartás (*Bergordnung*) lényege: egy olyan, a bányászat minden területét érintő szabálycsomagot kívántak megfogalmazni, amely általános érvényű lenne minden bányavidéken, és amelyen keresztül a központi kormányzat hathatósan tudná kezelni az uralkodó felségjoga alá eső bányászati jövedelmeket, és a termelés irányítását is központosítani tudná. A központilag kiadott bányarendtartás szavatolta a jogbiztonságot, mivel kifejezte az uralkodó bányászati regálékhoz fűződő felségjogát is.¹¹⁵

113 ÖStA HKA GBU Bd. 397. fol. 29.

114 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 345.; 12b fol. 562–567.

115 A. Westermann: *Entwicklungsprobleme i. m. 49–50.* A kora újkori bányarendtartások mintapéldánya az I. Miksa német-római császár által 1517-ben kiadott szabályzat volt. Uo. 50–62.

A bányászat szabályozása terén kitűzött központi kormányzati célt végül nem sikerült teljes mértékben megvalósítani. Az I. Miksa uralkodása alatt kiadott, ezért az ő nevével fémjelzett *Miksa-féle bányarendtartás* valójában rendeletként látott napvilágot, a magyar rendi országgyűlés nem emelte törvényerőre, így az nem lett országos érvényű, az alsó-magyarországi bányavárosok területén is csak úgy lehetett kihirdetni, hogy magában foglalta a térség városainak legfontosabb kiváltságait is. Ezenfelül több helyen ki sem hirdették, többek között a szatmári bányavidéken sem.¹¹⁶ Wenzel Gusztáv azzal indokolta ezt a lépést, hogy ekkor Nagybánya Erdélyhez tartozott, jóllehet 1573-ban a szatmári bányavidék a Magyar Királyság része volt.¹¹⁷

Nagybányán ebben az időszakban egy 1535-ben összeállított szabályzat volt érvényben, amelyet ugyancsak bányarendtartásnak neveztek, bár helyi hatállyal bíró rendelet, azaz statútum volt. Az 56 cikkelyből álló rendelkezés szabályozta a munkaviszonyokat, a munkaadó és munkavállaló közötti kapcsolatrendszer, az elszámolási és hitelezési tevékenységet, és ezen alapultak az 1575 és 1589 között kiadott felsőbányai szabályok is.¹¹⁸ Ez utóbbiak is részletesen szabályozták a termelés kereteit, a hitelezés szabályait, a munkaidőt, külön a bányákban és a zúzdákban, leírták több bányatiszt munkáját, többek között a sáfár feladatait; de nem csak bányászattal kapcsolatos rendelkezéseket tartalmaztak, hiszen az 1589-es rendelkezésben a felsőbányai bíróválasztás menetét is meghatározták.¹¹⁹

Valójában az utolsóként említett, 1589. évi rendszabály részlete mutatja meg a legjobban, miért is szerettek volna egy központi bányarendtartást bevezetni Nagybányán és környékén. Ennek célja az lett volna, hogy a helyhatóságot illető szabályozás (vezető tisztviselők választása) különüljön el a bányászathoz köthető szabályoktól, és azok ne változzanak helyhatóságokként, hanem egy bányavidéken egységesek legyenek. A tárgyalt időszakban a szatmári bányavidékre delegált kamarai bizottságok többsége foglalkozott a bányarendtartás problémájával, hiszen az 1570-es években nem sikerült egy központi szabályrendszert alkotni. A bányarendtartás kidolgozásával egyrészt pontosan meghatározott kereteket teremtettek volna a termelési folyamatoknak, másrészt a bányakamarában dolgozó tisztviselők jogkörét fogalmazták volna meg egzakt módon, ami nagymértékben hozzájárult volna az ércbeváltás fellendüléséhez. A bányarendtartásban szerettek volna egy minimális beváltási árat is meghatározni, amely alatt nem lehetett volna beváltani az ércet a bányakamarában.¹²⁰

A szatmári bányavidék esetében nem a városok ellenállásán bukott meg a bányarendtartás bevezetése, hiába hangoztatta több ízben a Szepesi Kamara, hogy helyi kiváltságok okozzák a legnagyobb gondot.¹²¹ A sikertelenség oka leginkább

116 Wenzel G.: A magyar bányajog i. m. 47–48.

117 Uo. Vö. Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 8. A szerzőpáros véleménye szerint Nagybányán azért nem volt érvényben a bányarendtartás, mert mint rendelet látott napvilágot, és kizárólag másodlagos jogforrásként használták. Valójában a helyi kihirdetés hiányzott, csak ezt követően lehetett volna Nagybányán és környékén mint hivatalos jogforrást alkalmazni.

118 Vö. Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 8.

119 Wenzel G.: Magyarország i. m. 418–424.; Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 45.

120 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567.

121 MNL OL E 244 II. k. fol. 5.

abban keresendő, hogy a szatmári bányavidék rövid ideig volt tisztán kamarai kezelésben, ez az időintervallum pedig nem volt elegendő ahhoz, hogy egy mindent átfogó szabályrendszert alkossanak. A térség adottságaihoz jól illeszkedő bányarendtartás megalkotását nagymértékben akadályozta, hogy az első években a Szepesi Kamara vezetősége még a helyi bányászat alapvető feltételeivel sem volt tisztában, és azonkívül, hogy szorgalmazták a bányarendtartás megalkotását, semmi érdemleges nem történt, ugyanis kevés konkrét javaslat született a szabályozással kapcsolatban. A 17. század elejére kissé megváltozott a helyzet, az ekkor készített jelentések már határozottabb véleményt fogalmaztak meg a bányarendtartásról, többek között az ércet próbálási folyamatát szabályozó leírás is megszületett. Az már az ezt követő történelmi események számlájára írható, hogy a bevezetés újfent kudarcot vallott.¹²²

A bányarendtartás kérdéséhez szorosan kötődik a bányászatot és a bányászati intézményeket irányító kamarai tisztviselők és bérlők tevékenysége is, hiszen az érvényben lévő bányarendtartás az ő munkájukat is nagymértékben meghatározta volna. Ennek hiányában viszont a kamarai útmutatásokra, a helyhatóságokként változó helyi szabályozásokra és az országos érvényű rendelkezésekre voltak kénytelenek hagyatkozni. A tisztviselők legnehezebb feladata az egyes helyhatóságoknak való megfelelés volt, a kamarai alkalmazottaknak és a bérlőknek is nemegyszer meggyűlt a bajuk a nagybányai és a felsőbányai városvezetéssel.

Két olyan kardinális kérdés volt, amely állandó konfliktushelyzetet teremtett a bányakamara vezetője és a városok polgárai között. Az első a beváltási ár kérdése volt, ebben a tárgyban nagyszámú panasz, levél keletkezett, amelyben a bányavárosok illusztris polgárai azzal fordultak a kamarai tanács elé, hogy az adott tisztviselő nem a hivatalos árfolyamon váltotta be az ércet, és a tisztítás során is csalt, ezért megkárosította a kitermelőket és egyben a kincstárt is. A kamarai iratokból az is kiderül, hogy az ilyen típusú ügyekben nehéz volt helyes ítéletet hozni, mert értelemszerűen a bányakamara vezetője is a végletekig ragaszkodott saját álláspontjához.¹²³ Az bizonyos, hogy a Nagybányára küldött tisztviselők nehezen tudtak beilleszkedni, nem találták a közös hangot a helyiekkal, számukra sok szokás, kiváltság szokatlan, idegen volt. Hiába volt pontosan meghatározva a jogkörük, és hiába csak a felettesüknek – a kamarai tanácsnak – tartoztak elszámolással, Kassa messze volt, és nekik sok esetben meg volt kötve a kezük, nem tudtak úgy eljárni, hogy mindkét félnek jó legyen, és nekik se származzon belőle hátrányuk.¹²⁴

A másik neuralgikus pont a bíraskodás kérdése volt, ez leginkább a bérlők idején (1581–1613) jelentett gondot. A bérlők ugyanis a kamaraispánok jogutódjaként tekintettek magukra, így bíraskodni óhajtottak a saját alkalmazottjaik felett,

122 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 186–187.; ÖStA HKA HF Prot. WN 563 fol. 581.; ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 230–231. A központi bányarendtartás kérdése az Erdélyi Kamara részére kiadott instrukcióban is szerepelt. EOE V 248–249.

123 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 875–878.

124 Hasonló nehézségekről számolt be 1555-ben Werner György is a Magyar Kamara tanácsának, véleménye szerint az akkori körülmények között a bányakamarát egy prefektus sem tudta volna úgy irányítani, hogy abból a kincstárnak ne származzon valamilyen kára. MNL OL Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratórája, Litterae ad cameram exaratae (= E 41) 1555/ Nr. 101.

azonban több esetben olyan ügyeket is saját magukhoz vontak, melyekben a városvezetésnek lett volna joga dönteni. Különösen sok konfliktust okozott a bérlők olykor öntörvényű bíraskodása azokban a „vegyes érdekeltségű” esetekben, amelyekben egy városi polgár is érintve volt, hiszen Nagybánya és Felsőbánya polgárai olyan kiváltsággal rendelkeztek, mely szerint őket csak a saját bíróságuk előtt lehetett perbe fogni.¹²⁵

A bányászat, az úgynevezett bányatermékek felkeresése és kifejtése része volt a fémtermelési folyamatnak.¹²⁶ A fémtermelés, azaz bizonyos fémnek a kivonása természetes ércvegyületeiből, összetett munkafolyamat volt, legalább három részét lehet megkülönböztetni. Az első az ércfejtés, a tulajdonképpeni bányászat, a második az érc előkészítése a kohósításra (pörkölés, darabolás, iszapolás), a harmadik fázis a fémek valódi elkülönítése a kötőközettől, ez az olvasztás.¹²⁷ Egy adott bánya feltárása a turzással, a kutatással kezdődött, ilyenkor a felszínközeli telérkibúváásokat keresték, amelyekből gyorsan lehetett nagy mennyiségű ércet kitermelni.¹²⁸ Az olvasztás volt az egyetlen igazán kényes, gyakorlatot és szakmai tudást igénylő munkafolyamat, valószínű, hogy még az ércelőkészítést is az olvasztó végezte munkatársai-val, ő volt a teljes munkafolyamat szakmai irányítója.¹²⁹

A bányaművelés egészét az változtatta meg, hogy az ércfejtés a kimerülőben lévő felszíni telérek nyomát követve a mélybe fordult, ekkor egy-egy bányakörzetben a mélyművelés vált általánossá. A tárgyalt időszakban a szatmári bányavidéken a bányaművelés alapját már a mélyművelés adta.¹³⁰ A mélyművelésű bányáknál a fémtermelési folyamat alapegysége egy-egy bányamű volt, amelynek legfontosabb része a tárna vagy táró és az akna voltak. A tárna egy szűkre fogott vājögödörből (*puteus/Grube*) vízszintes irányban hajtott fejtőmű, amelynek legfontosabb célja az érc keresése, fejtése és elszállítása, ezért általában kétszer olyan magas volt, mint széles. Legtöbb esetben két vājár vājta, egyik elöl a felső részt, míg a másik hátrébb az alsó részt. A tárnákat vagy tárókat el is nevezték, a legfontosabb, az úgynevezett fő- vagy öregtárna – Nagybánya esetében a Királytáró – volt álta-

125 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 277.

126 Wenzel G.: A magyar bányajog i. m. 8–9.

127 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 28.

128 A telér az ásvány-előfordulás olyan megjelenési formája, melynek kiterjedése általában hosszirányban lényegesen nagyobb, mint vastagságban és szélességben. Az a telér, amely nem tartalmaz ásványokat, meddő. Agricola irányuk szerint megkülönböztette a mélybeeső telért (*vena profunda*) és a lebegő telért (*vena dilata*). Az utóbbi alkalmasabb a külszíni fejtés megvalósítására. G. Agricola: Tizenkét könyv i. m. 64., 77. A teléreket ereknek is szokták hívni a szakirodalomban, korabeli német elnevezésük *Gänge* volt. Három főbb szempont mentén lehetett egy telért vizsgálni, az első a csapás iránya, a második a dőlés szöge, a harmadik pedig az ásványfoglalal. Lásd Wenzel G.: A magyar bányajog i. m. 11–12. A telérek csapását a bányászati iránytű segítségével lehetett meghatározni, ennek alapján adták meg a korabeli bányászati iratok egy-egy bánya elhelyezkedését is. A bányászati iránytű azon az elven működött, hogy a Földet a horizont alkotta kör mentén huszonnégy részre osztották. Elsőként a horizont alkotta kört negyedelték, majd mindegyik negyedet újabb hat részre osztották. Az egyes részek számozása követte a napszakok beosztását az óra lapján, ezért használták az egyes egységekre az óra (*Uhr*) kifejezést. Lásd Ulrich *Rülein von Calw*: Rendszeres és hasznos kiskönyv a bányászatról. (Bergbüchlein 1500.) Ford. Zsámboki László. Miskolc, 1987. 8., 13.

129 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 28.

130 Uo. 35.

lában a kulcs a többi járathoz, ugyanis innen lehetett továbbjutni.¹³¹ Az akna egy általában függőleges vagy lejtős irányban kialakított, lemélyített vágat volt, többféle funkcióval: itt húzták fel a kitermelt ércet a meddő kőzettel együtt, illetve ezen keresztül lehetett megoldani a szellőzést és a bányavíz kiszivattyúzását.¹³² A mélyművelés már sokkal bonyolultabb feltételeket, jóval nagyobb tapasztalatot igényelt. Itt már nem kizárólag az olvasztó szakmai felkészültségén múltott egy adott bánya jövedelmezősége, hanem a vájárok tudásán is, hiszen nekik kellett ismerniük az egyes ércek fajtáit, és felismerni, hol érdemes oldalvágatot készíteni, valamint az érc válogatásánál sem hibázhattak, nehogy az értékes érc a meddőhányóra kerüljön. A technikai kívánalmak is komolyabbak voltak, hiszen meg kellett óvni a turzásokat, járatokat a beázástól, a felszín alatt meg kellett oldani az érc szállítását, majd felszínre hozni a meddő kőzettel együtt, amelynek tárolására kialakították a meddőhányót.¹³³ Nagyon fontos volt a tárnák megtámasztása, a gerendázat állandó karbantartása. Ez komoly költséggel járt, ugyanis az sem volt mindegy, hogy milyen faanyagot használnak a gerendákhoz. Pénz híján bükkfát használtak, de a legideálisabb a tölgyfa volt, amelyből víztűrő képességének köszönhetően jóval tartósabb gerendázatot lehetett gyártani.¹³⁴ A mélyművelésű bányáknál a legnagyobb, sokszor legyőzhetetlen technikai kihívást ekkoriban a bányavíz jelentette. Egy-egy technikai megoldás kivitelezése éveket is igénybe vehetett. A bányavíz leküzdésének módszereit Paulinyi Oszkár részletesen tárgyalta 1978-ban megjelent tanulmányában, amelyben Thurzó János és György nagybányai tevékenységét mutatta be.¹³⁵ A legegyszerűbb a meregetés volt, ezenkívül még két módszer létezett. Az egyik a természetes vízelvezetés volt, ebben az esetben a víz által fenyegetett fejtések alá enyhén emelkedő tárnát vájtak, ez volt az altáró. Előnyei közé tartozott a gyors kivitelezhetőség, míg hátrányos volt abból a szempontból, hogy régebbi tárnák beomolhattak miatta.¹³⁶ Thurzó János és fia a mesterséges vízelvezést próbálták megvalósítani Nagybányán a 16. század elején, egy nagymérvű technikai fejlesztés keretében, amelyhez a tőkét a Fugger-vállalat biztosította. A mesterséges vízelvezetést szolgáló gépeket legalább öt csoportba lehetett osztani. A Thurzó-féle gép a szűkebb értelemben vett emelőgépek kategóriájába tartozott, ahol váltókereket használtak, és így húzták fel bórzsákokban és csöbrökben a vizet. Thurzó ezzel a szerkezettel a vízmeghajtású bórzsákos szivattyú prototípusát alkotta meg, amely a leírások szerint tizennégy nap alatt tudta lesüllyeszteni a vízszintet a Királytáróban. A szerkezet üzemeltetéséhez nagy mennyiségű vízre volt szükség, de az állandó vízellátás komoly gondot okozott,

131 G. Agricola: Tizenkét könyv i. m. 125.; Wenzel G.: A magyar bányajog i. m. 16.; Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 35–36.

132 G. Agricola: Tizenkét könyv i. m. 125.; Wenzel G.: A magyar bányajog i. m. 14–15.

133 A kifejtett kőzetdarabokat zsákokba, ládába pakolták, és kézi erővel szállították, vagy talicskázták. A 16. század közepén a nagyobb tárnákban már megjelentek a fasínen futó huntok, azaz vonatok is. Lásd Balogh B. – Oszóczy K.: Bányászat i. m. 13–14. Az érc fejtése ugyanúgy kézi erővel történt, a vájár legfontosabb munkaeszköze az ék és a kalapács volt. Uo.

134 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1380–1381.

135 Legutóbbi megjelenésére lásd Paulinyi Oszkár: A bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókeretek. – Bethlenfalvai Thurzó János és György kísérlete 1506–1513 között a nagybányai bányászat helyreállítására. In: Gazdag föld i. m. 315–333.

136 Uo. 322–323.

ezért a környékbeli hegyekben eredő források közül hármat egyesítettek, majd vizüket három mesterséges tóba vezették, és innen kerültek a völgyzáró gáttal ellátott nagy tározómedencébe. A modernnek tartott eljárással sem tudták azonban maradéktalanul megoldani az állandó vízellátást, mert a vízvezeték árkai a hegyek déli oldalán futottak, a nyári melegben kiszáradtak. Télen viszont befagytak, így a termelés valójában húshagyókedd és Szent Iván napja között, valamint az őszi esőzések idején lehetett csak folyamatos. Ahhoz, hogy egész évben elegendő vízmennyiség álljon rendelkezésre, egy negyedik patak vizét is be kellett volna vezetni a tározómedencébe, de ez egy második vízvezeték építését tette volna szükségessé, erre pedig Thurzó Jánosnak és Györgynek nem volt elegendő tőkéje.¹³⁷ A 16. század viharos eseményei a vízemelőgépet és a hozzá tartozó víztározó rendszert is megviselték, az 1570-es évek elején már csak a romjai látszóttak, de a Nagybányán tartózkodó kamarai biztosok szerint még így is impozáns látványt nyújtott.¹³⁸ A fenti vízvezető rendszer fenntartása komoly összegeket vett igénybe, nem véletlen, hogy Thurzó János többször is kérte a kincstárt, vegyék át saját kezelésükbe, amire végül nem került sor. A 16. század végén idősebb Felician von Herberstein, a nagybányai Királytáró bérlője, hatalmas összegeket fektetett bele a rendszer újjáépítésébe, de végül ő sem bírta anyagilag, csak egy részét tudta renováltatni.¹³⁹ A Thurzó által alkotott bonyolult szerkezeten felül létezett a víz szivattyúzására egyszerűbb módszer is, ezt is lehetett vízi energiával hajtani, de leginkább állati erőt, bányalovakat alkalmaztak. Idetartozott az egyszerű csiga, illetve a csigarendszer. Az utóbbi továbbfejlesztett változata volt az úgynevezett *gépely* vagy *járgány*, ebben az esetben a csigarendszer fogaskerekek alkalmazásával párosult. Általában az aknanyílás közelébe telepítettek egy nagykereket, amely fogaskerekeken érintkezett az akna szája felett elhelyezett henger alakú tengellyel, erre tekeredtek fel, illetve le az akna mélyébe letérő kötelek.¹⁴⁰ A járgányokat nemcsak a vízkiemelésre, hanem szállításra is használták, a 16. század végén a kamarai leírások szerint az összes nagybányai bánya mellett állt gépely.¹⁴¹

A mélyművelésű bánya munkaszervezetében is jóval sokrétűbb volt a külszíni fejtésnél, hiszen a munkafolyamat is bonyolultabbá vált, az érc kifejtése, a bányavíz kiszivattyúzása, az érc szállítása mind-mind külön dolgozó feladata volt.¹⁴² A korábbiakban már esett szó a bányamesterről és a munkafelügyelőről, akit a korabeli kamarai források *Hutmann*ként emlegettek. A bányákban dolgozó alkalmazottakról leginkább a Királytáróról készült feljegyzésekből értesülhetünk, ezekben általában felsorolták a járatokban dolgozó vájárok számát, a heti bérüket

137 Uo. 324–333. Thurzó János és György technikai újításának nagyszerűségét és úttörő jellegét mutatja, hogy a korszakban a jóval fejlettebb úgynevezett elő-ausztriai bányavidéken is előfordult, hogy egy-egy szárazabb nyarat követően komoly vízhiány lépett fel, amely veszélybe sodorta az egész termelési folyamatot. A víztározás ezen a területen sem volt mindig kielégítően megoldva. Lásd A. Westermann: Die vorderösterreichischen Montanregionen i. m. 198–200.

138 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 268–280.

139 *Bobory Dóra*: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények (2005) 17–18.

140 Balogh B. – Oszóczy K.: Bányászat i. m. 13–14.

141 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

142 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 37.

dénárban megadva, valamint beleírták a termeléshez szükséges anyagok beszerzését és árait is.¹⁴³ A Királytáróban egy-egy felügyelő alatt általában három vājár dolgozott, akiknek feladata az ércfejtés volt, heti fizetésük általában 70 dénár körül mozgott.¹⁴⁴ A munkafelügyelő, vagy ahogyan Agricola munkájában nevezte, a főaknász osztotta ki a műszak kezdete előtt a szerszámokat és a bányászmcésnek való faggyút.¹⁴⁵ Amikor jobb volt a bánya jövedelmezősége, akkor alkalmaztak helyettes felügyelőt is, az ő bére a legtöbb esetben megegyezett a vājárok bérével. A Királytáró mellett működött egy gépely is, a gépelymester fizetése volt a legmagasabb a bányában dolgozók között; egy napra annyit kapott, mint amennyit a bányafelügyelő egy hétre. Munkája nagyon fontos volt, hiszen a gépely segítségével szállították az ércet és merték ki a bányavizet is, Agricola leírása szerint a gépely kezelése fáradtságos munka volt.¹⁴⁶ A Királytáró mellett működtek magántulajdonban lévő bányák is, itt a bérezés nem volt olyan jó, mint a kincstári bányánál, és megkülönböztették a magyar és a német bányászokat, utóbbiak dupla akkora bért kaptak, mint a magyarok, nagy valószínűséggel azért, mert képzetebbek voltak.¹⁴⁷ Általában minden bányánál foglalkoztattak egy bányasáfárt, aki arról gondoskodott, hogy a termeléshez szükséges eszközök mindig rendelkezésre álljanak, ő fizette ki a munkások heti juttatását, és feladatai közé tartozott a vājárok élelméről, italáról való gondoskodás. Az ellátás összege levonásra került a heti bérből.¹⁴⁸ A korabeli bányarendtartások külön foglalkoztak a bányasáfár feladataival, ő volt felelős a munkáslétszámért is, ha nem jelentette időben felettesének, hogy valaki hiányzik a munkások közül, akkor az ő béréből vonták le a hiányt.¹⁴⁹ A bányarendtartások meghatározták a munkaidő mértékét is, általában tizenkét órás műszakok voltak, és megkülönböztették a téli és a nyári munkaidőt, utóbbi Szent Mihály napjával kezdődött, előbbi pedig Szent György napjával.¹⁵⁰

A mélyművelés elterjedésével a bánya, ahogyan Paulinyi fogalmazott, kinőtt a korábban messze felette álló olvasztás „gyámsága” alól, és az összetett üzemen belül teljesen önálló részleggé vált, így a bányászat és a kohászat már különálló egységet

143 Az egyik ilyen *parciális regestum*, azaz részletes számadás 1570 és 1572 között íródott, és a Királytáró működését jegyezte le. A bevételi oldalon röviden összefoglalta az összegeket, a kiadási oldalon azonban részletesen, hetenkénti bontásban tüntette fel a kiadásokat, 1570. augusztus 7-től 1572. január 1-jéig. A számadás érdekessége, hogy a többi szövegtől eltérően magyarul íródott. ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448. A parciális regestumra: *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. 125.

144 1 rajnai forint 80 dénárt ért, 1 magyar forint pedig 1,25 rajnai forintot. Lásd *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. 45–46.

145 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448. A főaknász feladataira: *G. Agricola*: Tizenkét könyv i. m. 121–122.

146 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.; *G. Agricola*: Tizenkét könyv i. m. 181., 183.

147 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.

148 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 342.

149 *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 418–424. Bére egyébként megegyezett a bányafelügyelő bérével.

150 Uo. A műszak korabeli elnevezése a *shitt* volt. A szatmári bányavidéken általában szombaton is dolgoztak, délután három óráig. Két műszakban folyt a munka, éjszakai műszakraól nincs tudomásunk, bár más vidékeken különleges esetekben ezt is alkalmazták, ahogy Agricola is említ művében. *G. Agricola*: Tizenkét könyv i. m. 123–124. Az 1610-es évek közepén ifjabb Felician von Herberstein arról panaszkodott a kamarai tanácsnak, hogy túl sok a szabad nap a városban, hiszen ha esküvőt tartanak, akkor a bányászok nem dolgoznak, sőt az esküvői előkészületek miatt sem dolgoznak mindennap. Lásd MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 161–164.

képezett, és kizárólag „perszonálunió” állt fenn közöttük.¹⁵¹ A kifejtett érc útja a kohósításig, majd a bányakamaráig hosszú volt, és ez a folyamat alkotta a fémtermelés második fázisát. A kifejtett érc első ízben a válogatókhoz került, a válogatás folyamatát, amelynek során az ércdarabokat színük, súlyuk alapján osztályozták, majd feltördelték, *sádolás*nak nevezték a bányászati szakirodalom szerint.¹⁵² A sádolás elvégzéséhez is kellett szakmai tudás, ugyanis meg kellett tudni különböztetni a meddő ércet az értékes ércdaraboktól. A kiválogatott érc a válogatóhelyről a zúzdákba (*contusoria/stomp*) került.¹⁵³ Itt megőrölték az ércet, a zúzdákat általában egy-egy vízikerek hajtotta a környékbeli vízforrások segítségével. A működési elv a következő volt: a zúzókalapácsok, vagy más elnevezés szerint zúzónyilak cölöpökre voltak erősítve, a cölöpök egymás után emelkedtek fel és zuhantak le, így kavics nagyságúvá zúzták a köveket.¹⁵⁴ A bányákhoz hasonlóan voltak kincstári tulajdonban lévő zúzdák, ezek a Királytáróhoz voltak rendelve, egy kamarai tisztviselő irányította őket, és voltak magántulajdonban lévő zúzdák is.

A kamarai iratok szerint a kincstárnak két zúzdája volt Nagybányán, mind-egyikben tizennyolc zúzónyíl volt, de 1574-ben a harminchat zúzónyílból összesen tizenkettő volt működőképes, mert a többi kalapácsnak a feje hiányzott, vagy annyira elkopott, hogy használhatatlanná vált.¹⁵⁵ A magántulajdonban lévő zúzdák számát ugyancsak a kamarai leírásokból ismerjük, ezek általában kisebbek voltak, egy-egy zúzdához kilenc kalapács tartozott; zúzdával azonban csak a tekintélyesebb nagybányai polgárok rendelkeztek.¹⁵⁶ A zúzdát követően az érc további útját jellege, minősége határozta meg. A nagy mennyiségű „szabadaranyat” tartalmazó ércet, amelynek további dúsítására már nem volt szükség, a mosóhelyre szállították (*Waschgrundt*), ahol az ércmosók tisztították tovább.¹⁵⁷ Az érc a vízzel teli vályúból kifeszített durva vásznakra került, amelyek általában egy-egy nagyobb teknő fölé voltak kifeszítve. Az értékes érc megtapadt a vásznanon, ami nem tapadt meg, az lefolyt a vízzel együtt. Mindennap kétszer emelték le a munkások a vásznanat, egy másik teknőben kimosták, és az edényben maradt üledéket egy nagy fatalcára terítették ki. A fatalcát mindaddig rázogatták, amíg az egyik oldalon nem gyűlt össze az értékes érc, a másikon pedig a homok. Ennél a műveletnél is fontos volt a szakértelem, mert tudni kellett megkülönböztetni az értékes üledéket az értékes ércdaraboktól.¹⁵⁸

Az ezüstöt és a kizárólag kohósítással feldolgozható aranyos ércet a sáreresztők finomították tovább, amelynek végterméke, a *sárberk* a kohóba került.¹⁵⁹ Volt

151 Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 36–37.; *Uő*: Bányagazdálkodás i. m. 614.

152 G. Agricola: Tizenkét könyv i. m. 291.; Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 30–31.

153 A stomp kifejezés eredetére lásd Erdélyi magyar szótörténeti Tár. XI. Gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila. Bp.–Kolozsvár, 2002 (= EMSzT). 936.

154 Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 30–31.; Pierre Lescalopier: Utazása Erdélybe (1574). Szerk. Benda Kálmán, Tardy Lajos. Bp., 1982. 80.

155 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821., 904–921.

156 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

157 G. Agricola: Tizenkét könyv i. m. 310.; ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285.

158 P. Lescalopier: Utazása i. m. 80.

159 Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 31.

egy másik kedvelt eljárása az ércdúsításnak, a pörkölés, amelyet ugyancsak a kohókban végeztek.¹⁶⁰

A fémtermelés harmadik fázisában történt a különböző fémek szétválasztása, amely I. Károly reformjait követően már a bányakamara hatáskörébe tartozott. A bányakamarában található három kamarai üzem egy teljesen különálló szervezeti egységet alkotott, és elkülönült a pénzverő üzemtől. Az ezüst finomítását aszerint végezték, hogy nagyobb mennyiségű arannyal volt-e elegyes, vagy nem nemesfémekkel való társulásról volt szó. Ez két különböző eljárást, ebből fakadóan két kamarai üzem felállítását is igényelte. A választóműben (*Scheidgaden*) végezték az ezüst kémiaiilag kötött aranyának különválasztását, az égetőműben (*Brenngaden*) pedig a nem nemesfémekkel elegyes ezüst tisztítását.¹⁶¹ A választóműben a lisztfinomságúra tört ércet lombikokba tették, és higanyt adtak hozzá. A lombikokban a hő hatására a higany rudakba redukálta az aranyat. A higany és az arany vagy ezüst szilárd, máskor folyékony ötvözetét nevezték amalgámnak. Ebből desztilláltak a higanyt, így végül a nemesfém maradt vissza.¹⁶²

Tisztítás közben megvizsgálták az érc minőségét, ezt próbálásnak vagy kémlelésnek nevezték, a műveletet általában a választómester végezte. A kémlelés egy úgynevezett próbálótű segítségével állapította meg az érc minőségét.¹⁶³ Ebben a két műben csak az ezüst finomítását végezték, az arany további finomítását a cementezőműben folytatták, amely nevét a cementezésnél használt téglaporrról kapta.¹⁶⁴ A cementezőműben úgynevezett lángoskemencékben (*Flammenofen*) finomították az aranyforinttal megegyező finomságúra a beolvasztott aranyat, majd rudakba öntötték.¹⁶⁵ Két-két kemence helyezkedett el egymáson, az alsó kemencékben égett a tűz, boltozatuk kettős osztatú volt, a nyers ércet tartalmazó edényeket pedig a felső kemencékbe tolták be vasrudak segítségével.¹⁶⁶ A cementezőmester a finomítás előtt megpróbálta az arany minőségét, és ennek alapján határozták meg, hogy mekkora összeg jár a beadott ércért az egyes termelőknek, ezért nevez-

160 Uo. A zúzdákhoz hasonlóan a kohók ugyancsak vagy kincstári tulajdonban, vagy magántulajdonban voltak. Az utóbbiakban kizárólag pörkölést lehetett végezni, mert az érc további finomítása már az uralkodói monopólium része volt. ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625. Vö. A. Westermann: Die vorderösterreichischen Montanregionen i. m. 253–273.

161 A nemesfémek finomságát az egy bányavárosi márkára eső színezüst – illetve színezüsttartalom – megállapításával jelezték, az ezüstinél latokban (1 márka = 16 lat), az aranynál karátokban (1 márka = 24 karát) fejezték ki. Lásd Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése i. m. 69.

162 Documente III. 58–64.

163 Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése i. m. 66–67. 1603-ból fennmaradt egy tervezet, amely szerint külön a próbálásra vonatkozó rendtartást is ki kellett volna adni. A javaslat szerint a tisztítás során legalább kétszer kellene próbálni az érceket, először a munkafolyamat közben, majd mielőtt átadják a pénzverőnek. Egy kamarai esküdt kémlelés felvételét javasolták, ahogy az Selmebányán is szokásban volt. Felügyelné az érc besorolását, a próbálást, ha szükséges lenne, ő maga állapítaná meg a minőséget. A próbálóval együtt vezetne egy jegyzőkönyvet (*Proberbuch*), ezt meghatározott időközönként be kellene nyújtani a kamara számvevőségére. ÖStA HKA HF Prot. WN 563 fol. 581.; ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 230–231. A kamarai esküdt kémlelésre lásd Ember Gy.: Az újkori i. m. 344–355.

164 Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése i. m. 66–67.

165 Az aranyforinttal megegyező fok 23 karátot és 9 grént (1 karát = 12 grén) tett ki. Uo. 69.

166 Finály Henrik: Debreczeni László aranyfinomító könyve. Járulék a hazai fémmivéltés és pénzverés történetéhez. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve 4. (1866–1867). Kolozsvár, 1867. 114–116.; a nagybányai aranyfinomító kemence felépítésére: 131.

te Paulinyi Oszkár a cementezőművet egyben aranybeváltó szervnek is.¹⁶⁷ Azonfelül, hogy a fémek tisztítása kamarai hatáskörbe került, még egy módon is lehetett ellenőrizni a finomítatlan nemesfém mennyiségét. A kiolvasztásnak volt egy nélkülözhetetlen kelléke, az ólom, ezért a magyar király monopóliumai közé került a kohászati célra szánt ólom behozatala és forgalomba helyezése.¹⁶⁸

A termelés technikai folyamatának vizsgálatából nem hagyhatjuk ki a bányauralalom szerepét sem, hiszen a három falu és a két részbirtok lakosai a Királytárónál voltak kötelesek ledolgozni robotjukat. A korszakból kevés összeírás maradt fenn, és ezen belül azok száma ugyancsak csekély, melyek az úrbéri szolgáltatásokat is részletezték. Az egyik ilyen ritka kivétel Nagyváthy Ferenc, a Szepesi Kamara tanácsosa által 1575-ben készített urbárium. Eszerint a jómódú falu, Lacifalva megválthatta a bánya körüli robotot, melybe beletartozott a szállítás, fakitermelés, valamint az érc előkészítése (válogatás, aprítás, mosás). A robot megváltása egy évre mintegy 30 forintjába került a falunak. A másik két falu lakóinak heti egy napot kellett robotban tölteni, többek között az ércbeváltást vezető tanyáján is.¹⁶⁹

A fentiekben leírt munkálatok első látásra nem igényeltek nagy szaktudást, valójában azonban nem ez volt a helyzet. A századfordulón készült kamarai jelentések mind kiemelték, hogy milyen káros a bányászat fejlődésére az, hogy a szakképzettséget igénylő munkákat a robot keretén belül végeztetik el, hiszen a válogatás és a mosás során az érchez sokszor nem értő jobbágyok az értékes ércet is a meddő kőzet közé dobják, így komoly veszteség éri a kincstárat. A helyzetet súlyosbította, hogy a falvak lakói több esetben összekülönböztek a falukat vezető vajdákkal, előfordult, hogy nem voltak hajlandók felvenni a munkát, mert elmondásuk szerint a vajdák nem utaltak ki számukra megfelelő mennyiségű búzát és bort.¹⁷⁰

A szatmári bányavidéket jellemezve, a legnehezebb feladatot a társadalmi viszonyok rekonstruálása jelenti. Meglehetősen kevés olyan forrás áll a kutató rendelkezésére, amely kellően informatív lenne e téren. A korszakban keletkezett kamarai jelentések, összeírások röviden írnak a társadalmi viszonyokról, így sok helyről összegyűjtött apró részinformációk segítségével lehet egy nem teljes társadalmi mozaikot összeállítani. A legtöbb adat Nagybányáról és Felsőbányáról maradt fenn.

Mint arról már korábban szó volt, a szatmári bányászatban a kincstári tulajdonú tárók mellett jelentős volt a magántulajdonban lévő tárók kitermelése is, hiszen nagyszámú magánkézen lévő bányáról van tudomásunk a 16. század második feléből.¹⁷¹ A magánkézen lévő bányákat a korszakban általában társas vállalko-

167 Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése i. m. 69. Az aranynek három beváltási árszabása volt attól függően, hogy a termelő a kamara székhelyén, a hivatalos beváltási napon váltotta be, vagy máskor, külső helyszínen, a kamara megbízottjánál. Az utóbbi megoldás Nagybányán nem igazán volt szokásban, Erdélyben annál inkább.

168 Uo.; MNL OL E 244 LC IV. k. fol. 205–206.

169 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024., 1037., 1039.

170 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

171 Wenzel Gusztáv a magyar bányajogról írott munkájában három bányarendezést különböztetett meg, az első volt a királyi-fiscalis művelés, a második során a bányászati tevékenység egy szabad bányavárosnak adatott ki, a harmadik pedig a földesúri bányászat volt. A szatmári bányászat az

zás formájában művelték, amelynek két nagyobb fajtáját lehet megkülönböztetni. Az első a bányászövetkezet volt (*Gewerkschaft*), ennek tagjai általában bányavállalkozók voltak, akik üzleti oldalról közelítették meg a bányászatot. A második a németül *Gesellenbaunak* nevezett társulás volt, itt bányászok fogtak össze egy-egy kutatóturzásra vagy kisebb bánya művelésére. A társulás mindkét fajtája egyetlen bányában történő termelésre szól, így a társulás alapja egy-egy bányatelek vagy bányamű lehetett.¹⁷² Ebből fakadóan annyi társulás volt, ahány magánkézen lévő bányát műveltek a térségben; természetesen egy adott termelő lehetett több társulás tagja, ahogy erre több nagybányai és felsőbányai példát is lehet hozni.¹⁷³ A társas vállalkozás célja kizárólag az érc kitermelése volt, nem terjedt ki annak kohósítására, ugyanis az érctermelés és az ércfeldolgozás fázisa, ahogy már korábban is említettük, egymástól szervezetileg is elkülönült.¹⁷⁴

A vállalkozótársak az osztalékukat nem fémbe vagy pénzbe kapták meg, hanem érchányad járt nekik, amelynek további értékesítéséről és finomításáról maguknak kellett gondoskodniuk. A Garam menti bányavidékhez hasonlóan a szatmári bányavidéken is a leggazdagabbak kezében volt a kohósítás „monopóliuma”, ők bírtak több kohóval, ennél fogva a kisebb termelők kénytelenek voltak az ő kohójukba vinni az ércet dúsításra.¹⁷⁵ A szatmári bányavidéken a tárgyalt időszak első felében a bányászok társulása volt a jellemző, majd ezt a század utolsó évtizedében szép lassan felváltotta a bányavállalkozók társulása.

Ha a nagybányai és felsőbányai bányászokat szeretnénk társadalmi kategóriákba sorolni, akkor három csoportot lehet megkülönböztetni: nagytermelőket, középtermelőket és kistermelőket. A felsorolt három kategóriát annak alapján állítottam fel, hogy az adott termelő mekkora bányahányaddal, azaz tulajdonrészrel rendelkezett, valamint milyen mennyiségű ércet tudott beváltani a bányakamarában, és ezért mennyi pénzt kapott cserébe. Az egyes kategóriák közötti választóvonalat a beadott érc mennyisége alapján lehetett a legjobban meghatározni, itt azt vettem figyelembe, hogy legalább 20 márka eltérés legyen a csoportok között.¹⁷⁶ Általánosságban elmondható, hogy akárcsak a Garam menti bányavárosokban, a szatmári bányavárosokban is kevés polgárnak adatott meg, hogy bánya- és kohóérdekeltsége egyaránt legyen, így úgynevezett *Handelt* birtokoljon.¹⁷⁷ A Nagybányán és Felsőbányán meglévő társadalmi tendenciák nagy vonalakban párhuzam-

---

első két kategóriába sorolható, de a második kategória volt fölényben. Lásd *Wenzel G.*: A magyar bányajog i. m. 25–26.

172 Bányatelken azt a teret értjük, amelyet az azon belül található ásványok kiaknázása céljából az illetékes bányahatóság a bányavállalkozók számára kijelöl és átad. Révay Lexikon. II. 1911. 577.

173 *Paulinyi O.*: Bányagazdálkodás i. m. 614.; *Uő*: Nemesfém-monopólium és technológia. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 26 (1977) 253. Georgius Agricola szerint is rendkívül hasznos és üdvös a siker szempontjából, ha társas módon művelnek egy bányát. *G. Agricola*: Tizenkét könyv i. m. 64.

174 *Paulinyi O.*: Bányagazdálkodás i. m. 614.

175 Uo. Ebből Paulinyi azt vezette le, hogy valójában a bányászati szabadság illuzórikus volt, hiszen hiába volt megadva a lehetőség, tőke nélkül kevesen élhettek vele.

176 A márka a 13. század végétől kezdve lett pénzsúlymérték, a 14. századtól a törvényes magyar súlymérték a budai márka volt. 1 budai márka 4 budai fertonnak, így összesen 0,2455 kilogrammnak felelt meg. Lásd *Bogdán István*: Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1990 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és Történeti Forrástudományok 7.). 454.

177 *Paulinyi O.*: Bányagazdálkodás i. m. 614.

mot mutattak az alsó-magyarországi bányavárosokéval, valójában az ottani viszonyok egyfajta „kicsinyített” változatát láthatjuk a szatmári bányavidéken. Ezzel azonban ki is merült a hasonlóság a két város bányásztársadalma és társulásai között.

A nagybányai bányatársulások tulajdonviszonyairól elmondható ugyanis, hogy egy-egy bányában általában ketten vagy hárman voltak tulajdonosok, így a tulajdoni hányad az 1/3 és az 1/2 között ingadozott.¹⁷⁸ Ha a termelők csoportonkénti besorolását nézzük, akkor megállapítható, hogy Nagybányán nem volt sok termelő, a kamarai iratok alapján összesen hét olyan termelőről tudunk, aki ércet adott be a bányakamarába az 1570-es évek közepén. Közöttük volt két nagytermelő, két középtermelő és három kistermelő; az utóbbiak közül ketten átadták a bányájukat az egyik nagytermelőnek.¹⁷⁹ Azt is fontos hangsúlyozni, hogy Nagybánya esetében a bányatulajdoni hányad jól illeszkedett a beváltott ércért kapott összegekhez, azaz ha valaki jelentős bányatulajdonnal rendelkezett, akkor a kifizetett összeg is hasonló nagyságrendű volt.¹⁸⁰ Ez a logikusnak tűnő jelenség azonban mégsem magától értetődő, ahogy a felsőbányai viszonyok mutatják.

Felsőbányán ugyanis a tulajdoni viszonyok eltértek a Nagybányán tapasztaltaktól, itt jóval szélesebb skálán mozgott a tulajdoni hányad: az egésztől az 1/16 részig terjedt, és az utóbbi volt a legjellemzőbb, így sokkal töredezettebb volt a bányatulajdon, mint Nagybányán.¹⁸¹ A termelői besorolás is másként alakult, ugyanis a kamarai iratok Felsőbányán tizenegy termelőt soroltak fel, ezek közül ketten voltak nagytermelők és középtermelők, a fennmaradó hét személy pedig a kistermelő kategóriába tartozott. A felsőbányai termelők esetében a nagyobb bányatulajdon nem mindig járt együtt hasonló nagyságú pénzüsszeggel. Itt ugyanis előfordult, hogy egy termelő (Csorba Illés) hiába rendelkezett jelentős tulajdoni hányaddal a felsőbányai bányákban, a termelői rangsorban hátrakerült, mert az általa beadott érc mennyisége csekély volt, ezáltal a számára kifizetett összeg sem volt jelentős.¹⁸² A korabeli kamarai biztosoktól nem volt túlzás az a kijelentés, hogy a felsőbányaiak jóval szegényebbek nagybányai társaiknál. A nagybányai termelőknek kifizetett legmagasabb összeg 1024 forint, míg a felsőbányai termelőknél ez 899 forintra rúgott.¹⁸³ A kamarai biztosok fenti állítását bizonyítja az is, hogy kizárólag a nagybányai nagytermelőknek (Nagy Simon, Szegedi Ferenc) volt helyben bánya- és kohóérdekeltségük is, a felsőbányai termelőknek viszont a nagybányai kohókba kellett vinni az ércüket pörkölésre.¹⁸⁴

A 16. század utolsó évtizedére ez a struktúra megváltozott, és átadta helyét a bányavállalkozók társulásának. A radikálisabb változás Nagybányán figyelhető meg, ugyanis a 16–17. század fordulóján készült kamarai jelentések szerint ekkor-

178 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 810–812., 965–968.

179 Uo.

180 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 789–810.

181 Uo.

182 Uo.; ÖStA HKA MBW RN 6 fol. 231–232.

183 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 965–968.

184 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625. A két nagy termelőnek hét kohója volt, és emellett Nagy Simon Hans Rueberrel közösen még birtokolt további négy kohót. Kincstári tulajdonban pedig összesen hat kohó volt Nagybányán.

ra már a legtöbb nagybányai bánya a térséget bányabérlőként irányító stájer Herberstein család kezében volt, akiknek nem voltak tulajdonostársaik. A nagybányai termelői struktúra adottságaiból fakadóan itt szinte az összes termelő helyét átvették a bányavállalkozók, a Herberstein és az őket követő Lisbona család tagjai, míg Felsőbányán csak a legjelentősebb bányát vásárolták meg, a többi kisebb bánya a kistermelők kezén maradt; valószínűleg azért, mert a bányavállalkozók szerint ezekbe nem volt érdemes tőkét investálni.¹⁸⁵

Lényeges kérdés, hogy miért tudták a bányavállalkozók kiszorítani a helyi termelőket? Ennek megválaszolására nem a bányavállalkozók tőkeerősségét hozhatjuk fel legfontosabb érvként, hiszen mindkét családról tudjuk, hogy ők is részei voltak a korban elterjedt körbetartozási rendszernek, sőt a Herberstein család bukását éppen a ki nem fizetett hitelek sokasága okozta.¹⁸⁶ A bányavállalkozók sikerét mindenekelőtt széles körű bányászati és technikai ismereteikben, az ebből fakadó bátrabb vállalkozói szellemben és kiterjedt kapcsolati hálójukban kereshetjük. A Herberstein család feje, idősebb Felician komoly szakmai tudással rendelkezett az ércbányászat területén, ezenfelül a Habsburg Monarchia prominens családjainak egyikébe tartozott, hasonlóan az őt később követő Georg Wagenhez, míg Wagen utódja, Gerhard Lisbona a kontinentális kereskedelmi hálózatnak is tagja volt.

A szatmári bányaművelésben részt vevő helyi termelők helyzetét az egyre nagyobb teret nyerő bányavállalkozók mellett a fokozatos eladósodás is veszélyeztette. A 17. század elején keletkezett kamarai iratok már eladósodási hullámról beszéltek, amelynek szinte minden helyi termelő az áldozatává vált. Ez a folyamat negatív módon befolyásolta a bányaművelés mellett a kincstár bevételeit is, mivel a termelők egyrészt ki voltak szolgáltatva a hitelezőiknek, másrészt a törlesztést sok esetben nem készpénzben, hanem nyers ércel fizették, ezáltal kevesebb ércet tudtak beadni a bányakamarába.¹⁸⁷ Ezek a hitelek különböztek a bányavállalkozók által felvett kölcsönöktől, az utóbbiak ugyanis leginkább fejlesztésre kértek pénzt, míg az előbbi kölcsönök általában a bányászat mindennapi működésének finanszírozására szolgáltak.

A probléma nagyságát mutatja, hogy a korszakban több városi rendelkezés is született a hitelezéssel kapcsolatban, ezek közül az 1588. évi felsőbányai szabályzatot emelném ki. Eszerint ha valaki kölcsönt vett fel, mindenképpen vissza kellett fizetnie, nehogy kárt okozzon a hitelezőjének; ilyenkor a türelmi idő három nap volt. Ha az adós nem tudott fizetni, akkor a vagyonát fel kellett becsülni, és tartozását vagyontárgyaiból kellett megfizetnie. Ha közben mégis visszafizette volna a hitelt, a hitelező a lefoglalt tárgyakat hat héten belül köteles volt visszaszolgáltatni. A szabályzat következő pontja az uzorakölcsönrel foglalkozott. Mivel a bányák művelése költséges dolog, jelentették ki a szabályzatban, sokan uzorásoktól vesznek fel hitelt. Elrendelték, hogy ilyen esetben az adós érdekében a fejedelem járjon el, és nyújtson segítséget oly módon, hogy az adós kaphasson még legalább egy év haladékat.

185 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

186 Friedrich von Herberstein hiteleire a teljesség igénye nélkül lásd ÖStA HKA MBW RN 7 (1601–1602) fol. 10.; MNL OL Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció) Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Centuriae (= F 3) Centuria P Nr. 39.

187 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

A szabályzat értelmében a bányatulajdonosok vagyonleltárába nyers, munkálatlan arany és ezüst nem kerülhetett be. Ha valamelyik bányatulajdonos még Szent György ünnepe (április 24.) előtt kívánta visszaváltani lekötött bányáját, akkor annak az évnek a haszna még a hitelezőt illette meg. Az előbbi szabályok kizárólag a polgárokra vonatkoztak, a munkásokra más szabályok voltak érvényesek. A kohóban vagy bányában dolgozó bányászok és a szivattyúkat kezelő munkások abban az esetben, ha a vagyonukat és fizetésüket számba vette a tanács, és a bíró vagy a bányamester előtt pereskedtek hitelezőjükkel, akkor tizenöt napon belül kellett fizetniük. Ha ezt nem tudták megtenni, akkor meg kellett esküdniük a tanács előtt, hogy valóban nincs pénzük.¹⁸⁸

---

188 MNL OL 1526 utáni gyűjtemény (R szekció), Vegyes, tárgyi alapon létrehozott gyűjtemények, Városi iratgyűjtemény (= R 314), Felsőbánya fol. 3. (1588. május 8.). A forrás szíves közléséért köszönetet mondok kollégámnak, Szabó András Péternek. A fejedelem elé terjesztett szabályzatot 1587-ben fogadta el a városi tanács, a szabályzat szövegére lásd *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 418–424.

A KAMARAI IGAZGATÁS ÉVEI (1571–1581/1604)¹⁸⁹

A SZATMÁRI NEMESÉRCBÁNYÁSZAT A MAGYAR KIRÁLYSÁG PÉNZÜGYIGAZGATÁSI RENDSZERÉBEN

A mohácsi csatát követő évtizedekben I. Ferdinánd és fia, I. Miksa magyar királyok nagymérvű, a magyar állam igazgatását több évszázadon keresztül meghatározó pénzügyigazgatási reformokat hajtottak végre. A Magyar Királyság egyre csökkenő területével párhuzamosan az onnan származó bevételek is lepadtak, így a kincstári jövedelmek helyzetének rendezése feltétlenül szükségessé vált. I. Ferdinánd 1528-ban felállította a Magyar Kamarát, amely rövid budai működés után Pozsonyba költözött át. A Magyar Kamara megalapítását megelőző évben szervezte meg az Udvari Kamarát, valamint a Cseh Kamarát is. 1528-ban kapott új instrukciót az 1522-ben alapított és a magyarországi bányászatban fontos szerepet vivő Alsó-ausztriai Kamara. A Magyar Kamara megalapításával az uralkodó a magyar pénzügyigazgatásban addig ismeretlen alapelveket honosított meg. Először is a kamarai tisztviselők központilag kidolgozott instrukciók alapján végezték munkájukat, ezekben pontosan körül volt határolva a jogkörük, és a kötelezettségeik is. Ezenfelül számadások készítésére kötelezte a kincstári kötelékben dolgozókat, ellenőröket lehetett kirendelni, és minden kamarában működött egy számvevői hivatal, amely ellenőrizte a beérkező számadásokat. Ellenszámadásokat is készített, melyek alapján elég pontosan meg lehetett ítélni egy tisztviselő munkáját, valamint fel lehetett mérni egy adott jövedelemtípus nagyságát, értékét.¹⁹⁰ Valójában a Magyar Kamara lett az ország első kora újkori modern hivatala, hivatali jellegét azáltal nyerte el, hogy az ügyeket kollegiális alapon intézték, a feladatok szakirányoknak megfelelően voltak szétosztva, valamint az instrukció megkövetelte a kamarát vezető tanácstól a folyamatos ülése-

---

189 A fejezetcímben szereplő két különböző évkör használatát az teszi indokoltá, hogy a kamarai igazgatás tágabb értelemben 1604-ig tartott a szatmári bányavidéken, ugyanis 1604-ben küldték ki az utolsó kamarai bizottságot a térségbe, és a Bocskai-felkelés kitörése vetett véget a további kamarai terveknek. A szűkebb értelemben vett kamarai igazgatás, azaz kamarai tisztviselők alkalmazása a bányaigazgatásban, pedig addig tartott, amíg idősebb Felician von Herberstein nem vette bérbe a bányakamarát.

190 *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45 (2003) 65–66.

zést. Az is pontosan meg volt határozva, hogy egy nap hány órát kell a munkahelyükön tölteniük.

1531-ben a Magyar Kamara új utasítást kapott, amelyben újra leírták fő tevékenységi körét; elsőként idetartozott valamennyi királyi jövedelem központi kezelése (rendes és rendkívüli jövedelem egyaránt). A rendes jövedelem (*ordinaria*) tartalmazta a bányászatból származó minden bevételt (ércbeváltás haszna, urbura).¹⁹¹ Ezenfelül a Magyar Kamara feladata volt a befolyó jövedelmek pénztári kezelése és a hivatalok ellenőrzése is. Az I. Ferdinánd uralkodása alatt kiadott instrukciók alapján a Magyar Kamara illetékessége elviekben kiterjedt a Magyar Királyság egész területére, amelybe természetesen beleértették az erdélyi részeket is.¹⁹² A gyakorlat azonban mást mutatott, hiszen Erdélyt csak egy rövid időre (1551–1556) sikerült visszacsatolni, és valójában Pozsonytól a Tiszán inneni és túli részek is messze voltak, így komoly gondot okozott az ottani jövedelmek kezelése. A Felső-Magyarországnak nevezett terület rendkívüli stratégiai jelentőséggel bírt egyrészt a török előrenyomulás, valamint az erre adott válasz, a végvárrendszer kiépítése miatt, sok fontos végvári erődítmény feküdt ezen a vidéken. Ez az állapot arra sarkallta I. Ferdinándot, hogy a felső-magyarországi jövedelmeket külön kezeltesse egy jövedelemigazgatóság keretein belül.¹⁹³ Ez a jövedelemigazgatóság (*administratio proventuum*) lett az 1567-ben felállított Szepesi Kamara alapja, előzménye. Az önálló felső-magyarországi jövedelmeket kezelő kamarai szerv megszervezését a felső-magyarországi főkapitány, Lazarus von Schwendi is szorgalmazta, hiszen katonai szempontból is rendkívül fontos volt a terület jövedelmeinek rendezett helyzete.¹⁹⁴ Az első instrukciót 1567. április 1-jén adták ki a Szepesi Kamara számára, amelynek központja Kassa lett. A Szepesi Kamarának, akárcsak korábban a Magyar Kamarának is át kellett esnie a „gyermekbetegségeken”, az első évek működése nem ment zökkenőmentesen, ezért 1570-ben az Udvari Kamara kiküldött egy bizottságot, hogy vizsgálja meg a pénzügyigazgatási szerv működését. Az elkészült jelentés alapján egy újabb utasítás született Bécsben, melyet 1571. augusztus 8-án küldtek el Kassára. Valójában ettől az időponttól datálhatjuk a kamara tényleges, az elvárásoknak megfelelő működését.¹⁹⁵

A Szepesi Kamara illetékessége a speyeri egyezmény megkötését követően tizenhét vármegyére terjedt ki, idetartozott Szatmár vármegye is a szatmári erődítménnyel, és a szatmári bányavidékkel együtt.¹⁹⁶ Feladatai nagyrészt megegyeztek a Magyar Kamara feladataival, de a királyi jövedelmek kezelésén túl a Kassán székelő kamarának volt egy speciális felhatalmazása is, a területén fekvő várak fenn-

191 Uo. 61–62.

192 Uo. 80.

193 Szűcs J.: A szepesi i. m. 7. A kora újkori Felső-Magyarország (*Partes Regni Hungariae Superiores*) fogalmának meghatározására lásd például *Bessenyei József*: Felső-Magyarország mint történeti földrajzi fogalom. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis*. Tom. II. Fasc. 2. Miskolc, 1995. 77–83.

194 Szűcs J.: A szepesi i. m. 18.

195 *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565–1604). Budapest, 1894 (Értekezések a történeti tudományok köréből 16/3.). 24–27.

196 A Szepesi Kamara számára kiadott első, 1567-ből származó instrukcióban az szerepelt, hogy a fenti területeken túl Erdélyre is kiterjedt a kamara hatásköre. Lásd MNL OL Magyar Kamara archívuma *Diversae instructiones* Másolati könyvek és bekötött iratok (= E136) VII. k. 28-29. A forrást kolléganóm, Póka Ágnes bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg.

tartásáról és a katonaság mindennemű ellátásáról való gondoskodás.¹⁹⁷ A Szepesi Kamara szervezete a többi kamara mintáját követte, a kollegiális igazgatási elvre épült, az ügyeket a kamarai tanács ülésein tárgyalták meg, és testületileg, szavazás útján hozták meg a döntéseket. A tanács élén az elnök (*praefectus*) állt, mellette még három tanácsos dolgozott (*consiliarius*), ez a felépítés egészen 1604-ig érvényben volt. A tanácsosok személyének kiválasztásánál a központi kormányzat elsősorban a hivatali gyakorlatot, szaktudást és nyelvismeretet vette figyelembe. Így került a kamarai tanácsba a szatmári bányavidék életében fontos szerepet betöltő Peter Feigel, illetve Nagyváthy Ferenc. Az Udvari Kamara törekedett arra, hogy legalább egy vagy két tanácsnok német származású legyen, ez a tény, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, fontos volt a kommunikáció szempontjából.¹⁹⁸ A tanács melletti ügyintézés formai része a titkárra (*secretarius*) hárult, ő irányította az iroda (*cancellaria*) munkáját. A tanács ülésein szavazati jog nélkül vett részt, ahol a tanács valamelyik tagja rávezette az iratra a kézhezvétel dátumát (*praesentatum*), az ügy megtárgyalása után az összefoglalót a titkár jegyezte le, majd ő készítette el a fogalmazványt, rávezetve a jelenlévők nevét is. Ezek után az iratot lemásolták, és a titkárok (*scriba amanuensis*) keze alá adták. Általában az expedálás időpontját is az írnök vezette rá a letisztázott iratra, fontosabb jelentéseknél a tanács tagjai saját kezűleg írták alá az iratokat. A kamara szervezetének lényeges elemét adta a számvevőhivatal (*officina rationaria*), amelyben a számvevő mester vizsgálta felül az összes bevételt és kiadást, mind a külső, mind a belső tisztviselők számadásait, így ő volt a legfőbb pénzügyi tanácsadó a kamarai tanács mellett.¹⁹⁹ A számvevői hivatal a bányatisztviselőktől negyedévenként kért be számadáskivonatokat (*extractus trimestris*), illetve év végén kellett éves számadást készíteniük (*rationes annuae*).²⁰⁰ Ezeket Kassán részletesen átvizsgálták, és egy példányt felküldtek az Udvari Kamara számvevői hivatalába is. A negyedéves kivonatokat két héttel a negyedév eltelte után, az éves kimutatást az év letelte után egy hónappal kellett leadni. Végössz jóváhagyásra Bécsbe küldték fel, ahol az Udvari Kamara tanácsa adta ki a felmentőlevelet (*litterae expeditioriae*), amely igazolta, hogy a tisztviselő számadása megfelelt a valóságnak.²⁰¹ A kamarai ellenőrzés helyi szerve az ellenőr (*contascribal Gegenschreiber*) volt, akit a vezető tisztviselő mellé neveztek ki. Az ellenőrnek ismernie kellett az összes bevételt, kiadást, ügyelnie kellett a vezető tisztviselő jogkövető magatartására, és figyelmeztetnie kellett az esetleges hibákra, kihágásokra. A fő feladata az úgynevezett ellenszámadások (*Gegenregister*) elkészítése volt,

197 Szűcs J.: A szepesi i. m. 36–52.

198 Uo. 23. Nagyváthy Ferenc Oláh Miklós esztergomi érsek udvarában nevelkedett. Lásd Kenyeres I.: Uradalmak i. m. 210. Nagyváthy Ferenc személyére: *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. Turul 72 (1999) 77–83.

199 Szűcs J.: A szepesi i. m. 24–28. A számvevői hivatal 1576 és 1604 között két osztállyal működött. Az egyik osztály vezetője a *magister rationarum latinarum* volt, a másik osztályé pedig a *magister rationum germanicarum*.

200 Kenyeres I.: Uradalmak i. m. 125.

201 T. Fellner – H. Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung i. m. 77–78.; Ember Gy.: Az újkori i. m. 431–432. Az utasítások követelménye sok esetben csak igény maradt. Több példa is van a korszakból arra vonatkozólag, hogy melyik tisztviselő nem küldte be határidőre a kimutatásokat, a retorzió alkalmazása sem volt jó megoldás, hiszen a Szepesi Kamara a tárgyalt időszakban végig komoly szakemberhiánnyal küszködött. Szűcs J.: A szepesi i. m. 29.

amely a kamarai számvevőhivatalban a helyi tisztviselő által benyújtott számadások ellenőrzéséhez szolgált alapul.²⁰²

A Szepesi Kamara felállítását követően szilárdult meg az a pénzügyigazgatási rendszer, amely a Habsburg Monarchia és benne a Magyar Királyság jövedelmeit volt hivatott kezelni. A pénzügyigazgatás központi szerve a Bécsben székelő Udvari Kamara volt (*Hofkammer*), amely alá öt helyi kamara tartozott (*Länderkammer*).²⁰³ Ezek közül a szatmári bányavidék életében a Szepesi Kamarán kívül az ugyancsak bécsi központtal bíró Alsó-ausztriai Kamara (*Niederösterreichische Kammer*) és a Cseh Kamara játszott fontos szerepet.²⁰⁴

Az Udvari Kamara és a két, magyar területen működő kamara viszonya már régóta foglalkoztatta a történetírást. A 19. században a magyar kutatás elsősorban a rendi érdekek szempontjai alapján közelítette meg a kérdést, így magától értetődő volt, hogy az Udvari Kamara fennhatóságát a magyar pénzügyekbe való törvénytelen beavatkozásként, illetve az idegen nyomás megtestesítőjeként mutatták be. Acsády Ignác szemében, kis túlzással, minden rossz megtestesítője az Udvari Kamara, többször kihangsúlyozta a Magyar és a Szepesi Kamaráról írt nagy fontosságú tanulmányában, hogy a kassai kamara számára kiadott instrukcióban a Magyar Kamara megkapta a főfelügyelet jogát, a Szepesi Kamara tulajdonképpen felettes szerve mégis az Udvari Kamara volt.²⁰⁵ Acsády kétségbe vonta, hogy az Udvari Kamara a legtöbb esetben a vidéki kamaráktól bekért jelentések és javaslatok alapján döntött, de a kutatás jelenlegi állása szerint nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy valóban így történt.

A Szepesi Kamara részvétele a döntés-előkészítő folyamatban vitathatatlan, az Udvari Kamara vezetése minden esetben szinte kínosan ügyelt arra, hogy a központi és helyi érdekek egyaránt képviselve legyenek egy adott döntésben.²⁰⁶ A pénzügyigazgatási rendszerben akkor történt kisebb mérvű változás, amikor I. Rudolf magyar király a Habsburg-udvart Prágába költöztette 1583-ban. Ezt követően az Udvari Kamarának csak egy kis része maradt Bécsben (az úgynevezett *hinterlassene Hofkammer*), de ennek szerepe fontosabb volt a magyarországi pénzügyekben, mint prágai társáé (az úgynevezett *anwesende Hofkammer*).²⁰⁷

A Habsburg Monarchia pénzügyigazgatásában kialakított hierarchia és a pontosan meghatározott területi hatáskörök értelmében a Nagybányán található

202 *Kenyeres I.*: Uradalmak i. m. 128–129. Az ellenőr bányászati szerepére lásd még *A. Westermann*: *Entwicklungsprobleme* i. m. 71–72.

203 A jövedelmek beszédese és felhasználása helyi szinten, a kamarákon keresztül történt. Ebből az következett, hogy tulajdonképpen központi kincstár nem is létezett, és az Udvari Kamarának mint hivatalnak nem voltak bevételei. Lásd *Kenyeres István*: A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. Szerk. Horn Ildikó, Lauter Éva, Várkonyi Gábor, Hiller István, Szirtes Zsófia, Balogh Zsuzsanna, Pásztor Katalin, Tamás Máté. Bp., 2016. 110–111.

204 *P. Rauscher*: *Zwischen* i. m. 136–137.; *Kenyeres I.*: A „fiscal-military state” i. m. 110–111.

205 *Acsády I.*: A pozsonyi i. m. 35–36. A pénzügyigazgatási reformokra még: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 189–201.

206 A döntés-előkészítésre lásd *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnokai elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp., 2003. 100–113.

207 *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 99.

kincstári bánya, a Királytáró és az egyesített bánya-, illetve pénzverőkamara feletti joghatóságot közvetlenül a Szepesi Kamara gyakorolta, az ő felettes szerve pedig az Udvari Kamara volt.²⁰⁸ Ha azonban végignézzük a korszakban keletkezett kamarai iratanyagot, akkor egy érdekes jelenségre bukkanhatunk. A Szepesi Kamara újjáalakulását (1571) követő években a szatmári bányavidék sorsát meghatározó döntésekben az Udvari Kamara rendszerint kikérte az Alsó-ausztriai Kamara véleményét is. Ennek több oka is volt. Egyrészt az Alsó-ausztriai Kamara jóval régebbi intézmény volt, ezért már túljutott a kezdeti nehézségeken, amelyek akkoriban a Szepesi Kamara működését még jellemezték. Még nagyobb súllyal esett latba, hogy az Alsó-ausztriai Kamarának már nagy tapasztalata volt a bányászati intézmények igazgatásának terén, hiszen I. Ferdinánd az 1548-as augsburgi szerződést követően a bécsi központú kamara alá rendelte a körmöcbányai és a selmecebányai bányakamarát, a besztercebányai rézvéllalatot és a körmöci pénzverdét.²⁰⁹

Az Alsó-ausztriai Kamara bányászati kérdésekben gyakorolt véleményező szerepe az 1570-es évek második felében egyre jobban csökkent, ugyanis ekkorra a Szepesi Kamara szervezete már egyedül is meg tudott birkózni a rá háruló feladattal. A 16. század utolsó két évtizedében azonban a kassai kamara mind nehezebb helyzetbe került. Szűcs Jenő véleménye szerint ez leginkább abból fakadt, hogy az állandóan pénz- és szakemberhiánnyal küszködő kamarának túlságosan sokrétű feladatkört kellett ellátnia. A kamarai működési válság első jelei közé lehet azt is számítani, hogy 1579 és 1581 között a Királytárót és a nagybányai bányakamarát a pénzverdével együtt kénytelenek voltak bérbe adni, jóllehet a térség stratégiai jelentőségével nyilvánvalóan tisztában voltak.²¹⁰

A századfordulót követően a Szepesi Kamara korábbi vitathatatlan befolyása a döntés-előkészítés folyamatára látványosan lecsökkent, 1603-ban már a kassai kamarai tanács megkérdezése nélkül hozták meg a szatmári bányavidék igazgatását érintő legfontosabb döntéseket. Ebben közrejátszhatott az a tény is, hogy a Habsburg-kormányzat addigra eldöntötte: a szatmári bányavidéket az új, szervezés alatt álló pénzügyigazgatási szerv, az Erdélyi Kamara alá rendeli.²¹¹ A Szepesi Kamara szerepvesztésével párhuzamosan egyre nagyobb teret kaptak a Cseh Kamara kötelékébe tartozó szakemberek, így nyugodtan állíthatjuk, hogy a Szepesi Kamara döntés-előkészítésben betöltött helyét ideiglenesen a Cseh Kamara vette át. A véleményeket, javaslatokat a Cseh Kamara és az Udvari Kamara bécsi részlege készítette, a hivatalos döntést pedig Prágában adták ki, így a döntés-előkészítés folyamata annyiban módosult a korábbiakhoz képest, hogy a földrajzi csomópontok megváltoztak.

208 A bányaigazgatás területén a 16. század elején jelent meg a modern hivatali rendszer, ennek jelentőségével és a bányaigazgatási struktúra fejlődésére tett hatásával foglalkozott Angelika Westermann is. Lásd *Entwicklungsprobleme* i. m. 43–44.

209 *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. 83–84. Az augsburgi szerződést I. Ferdinánd és Mária magyar királyné kötötte, ezáltal I. Ferdinánd évjáradék és egy egyszeri juttatás fejében megszerezte testvére magyarországi és ausztriai birtokait. A magyarországi birtokok nagy részét, köztük az alsó-magyarországi bányavárosokat is az Alsó-ausztriai Kamara alá rendelte, így megszüntette a királynéi birtokok rendszerét. *Uő*: *Urakalmak* i. m. 76–77.

210 *Szűcs J.*: *A szepesi* i. m. 54–55.

211 Az Erdélyi Kamara felállításával a későbbiekben részletesen fogok foglalkozni.

A Szepesi Kamara helyzetét a komoly pénzügyi és szervezeti gondokon felül a korszakban zajlott fiskális perek és birtoklefoglalások okozta egyre növekvő elégedetlenség is megrendítette.²¹² Ezért sem lehet azon csodálkozni, hogy Bocskai István 1604 végén fel is számolta a gyűlöltté vált intézményt.²¹³ A köznemesség tagjai már a Bocskaival folytatott béketárgyalások alatt azt követelték, hogy mindkét kamarát meg kell szüntetni, a kamarák intézménye helyett a koronázás előtti 5. törvénycikkely értelmében egy világi országos főkincstartó kinevezését várták el, aki nem függött volna egyetlen Habsburg pénzügyi szervtől sem. Bár a központi kormányzat az alapvető tézisből, miszerint a kamarai rendszer megmarad a Magyar Királyság területén, nem engedett, mégis több szimbolikus, de komoly jelentőséggel nem bíró kérdésben kompromisszumot kötött a rendekkel. Elsőként a tekintetben figyelhető meg változás, hogy ezt követően jobbra világi, nagyrészt a hivatalnoki pályán felemelkedő köznemesi származású szakemberek irányították a két kamarát, másrészt az 1607 tavaszától fokozatosan újjászerveződő Szepesi Kamarát is inkább már jövedelemigazgatóságnak hívták, és a tanács elnökét nem *praefectus*nak, hanem *administratornak* titulálták.²¹⁴ A Szepesi Kamarát egészen 1613-ban bekövetkező haláláig idősebb Georg Hoffmann, Bocskai István volt tanácsosa vezette, őt követte a vezetői székben a szatmári bányavidék 1608. évi átadásával megbízott Daróczy Ferenc.²¹⁵

A korban modern alapokon nyugvó pénzügyigazgatási rendszer a Szepesi Kamara Nagybányára delegált tisztviselői révén volt jelen a szatmári bányavidék életében. Az ekkoriban gyakorolt igazgatási metódust nevezhetjük „tisztán kamarai igazgatásnak”, hiszen a Szepesi Kamara alkalmazottai a kincstár érdekeit képviselték, és az uralkodó bányászattal kapcsolatos felségjogait gyakorolták. A „tisztán kamarai igazgatás” terminusa feltételez egy olyan igazgatási formát is, amely során a régióban nem volt teljes a kamarai igazgatás. Ahogy erről már korábban szót ejtettem, az utóbbi esetben a kamarai tisztviselők helyett bérleti tevékenykedett az érvényben lévő bérleti szerződés alapján. Az előbbi rendszer keretein belül a Szepesi Kamarának joga volt ahhoz, hogy az egyes tisztviselők kiválasztásáról döntsön, de a kinevezés jogát az uralkodó nevében az Udvari Kamara gyakorolta. A tisztviselők fizetésüket a Szepesi Kamarától kapták, de a fizetésemelés ugyancsak az Udvari Kamara jogköre volt. A pénzbeli juttatáson túl Nagybánya városa élelmiszer-ellátmánnyal szolgált a városban dolgozó főbb kamarai alkalmazottaknak.²¹⁶

A modern szakhivatal egyik lényeges jellemzője volt, hogy a tisztviselők munkájukat a kamara által kiadott instrukció alapján végezték, ez a szatmári bányavidék esetében sem volt másképp, annak ellenére, hogy nem maradt fenn

212 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 354–358.

213 Szűcs J.: A szepesi i. m. 57.

214 A kassai pénzügyigazgatási szerv elnevezése nemcsak diplomáciai húzás volt, hiszen az újjászervezés alatt álló hivatal az első években valójában nem rendelkezett olyan jogkörrel, mint 1604-ben megszüntetett jogelődje. Ennek ékes példája, hogy az újjászervezésben elvülhetetlen érdemeket szerző Thurzó György nádor a legfontosabb kérdésekben, például a kifizetések terén, vétőjoggal bírt. Az 1607 után felálló hivatal valójában a szűkebb értelemben vett jövedelemigazgatóság és a tényleges kamara között helyezkedett el. Vö. Uo. 60.

215 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 396–397.

216 ÖStA HKA GBU Bd. 397 fol. 143.

nagyszámú, az itt dolgozó tisztviselőknek kiadott instrukció. Az instrukció megalkotása ugyancsak a Szepesi Kamara tanácsának feladata volt, de véleményezésre felküldték Bécsbe, és a végső elfogadás után már érvénybe is lépett a munkaköri leírás. Az esetek döntő többségében az Udvari Kamara változtatás nélkül elfogadta a Kassáról érkező instrukciótervezetet, így a kamarai tanács elképzelései megvalósulhattak. Ahogy a későbbiekben a kamarai bizottságok jelentéseit tárgyaló fejezetben is látni fogjuk, a Nagybányán működő, kincstári tulajdonban lévő Királytáró és az egyesített bányakamara és pénzverde igazgatási szisztémája többéves fejlődés eredményeként alakult ki. A nagybányai bányakamara és pénzverde élén álló kamarai tisztviselőt a korabeli források latinul *perceptor*nak vagy *redemptor*nak, németül pedig *Einnehmer*nek nevezték. A perceptor kifejezést leginkább pénztárnoknak lehetne lefordítani, de a nagybányai tisztviselőt legtöbbször inkább redemptorként, azaz beváltóként említették, így célszerűbb az utóbbi elnevezést használni. A megnevezés önmagában is árulkodó, hiszen mutatja, mi is volt az elsődleges feladata a nagybányai bányakamara vezetőjének: az ércbeváltás irányítása. A beváltó feladata azonban nem volt ennyire egysíkú, hanem valójában komplexnek nevezhető, jóllehet a korábban a bányakamarát vezető kamaraispán jogszolgáltatási feladatát valószínűleg nem gyakorolta. Az ércbeváltáson és az urbura beszédésén túl ő irányította a kamarai üzemet, végezte a bányakamarában felmerülő adminisztrációs feladatokat, kezelte a pénzügyeket (például bérfizetés az alkalmazottaknak), és ellenőrizte a pénzverdében folyó munkálatokat.²¹⁷ A Királytáró vezetése a bányamester alá (*magister montium/Bergmeister*) tartozott, ő irányította az érc kifejtést, és az ő ellenőrzése alá tartozott a Királytáróból kifejtett érc addig, amíg a bányakamarába jutott. Így nyugodtan kijelenthetjük, hogy a bányamester funkciója a jószágigazgatási feladatok ellátása volt, ami magában foglalta a kincstári erdőkből történő kitermelés irányítását, a megfelelő mennyiségű faszén beszerzését, a munkások ellátását, ezenfelül az egyes járatokért felelős bányafelügyelők is a bányamester alá tartoztak. Ő rendelkezett továbbá a Királytáróhoz rendelt három faluból és két parciális birtokból álló bányauradalom felett is, végezetül a robot ledolgozását is a bányamester felügyelte.²¹⁸

A kiadott instrukciókban nem rendelkeztek a beváltó és a bányamester közötti viszonyról, de feltételezhető, hogy az utóbbi valamilyen alárendeltségi viszonyban lehetett az előbbi tisztségviselővel. A nagybányai bányakamara, a pénzverde és a Királytáró többi alkalmazottjáról kevesebbet tudunk, leginkább abból az időszakból vannak adatok rájuk nézve, amelyet a „tiszán kamarai igazgatás” fénykorának is nevezhetnénk, azaz az 1571 és 1579 közötti időszakból. A kamarai üzemben alkalmaztak egy próbálót, akinek a feladata az érc próbálása, azaz minőségének megállapítása volt, mellette dolgozott egy bányaírnok.²¹⁹

A kamarai üzem része volt a cementezőmű is, ezt egy cementezőmester vezette, munkájában egy segéd volt a segítségére.²²⁰ Nagy valószínűség szerint a cementező-

217 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 533–536. A bányakamarában és a pénzverdében dolgozó alkalmazottak heti bontásban kapták meg bérüket.

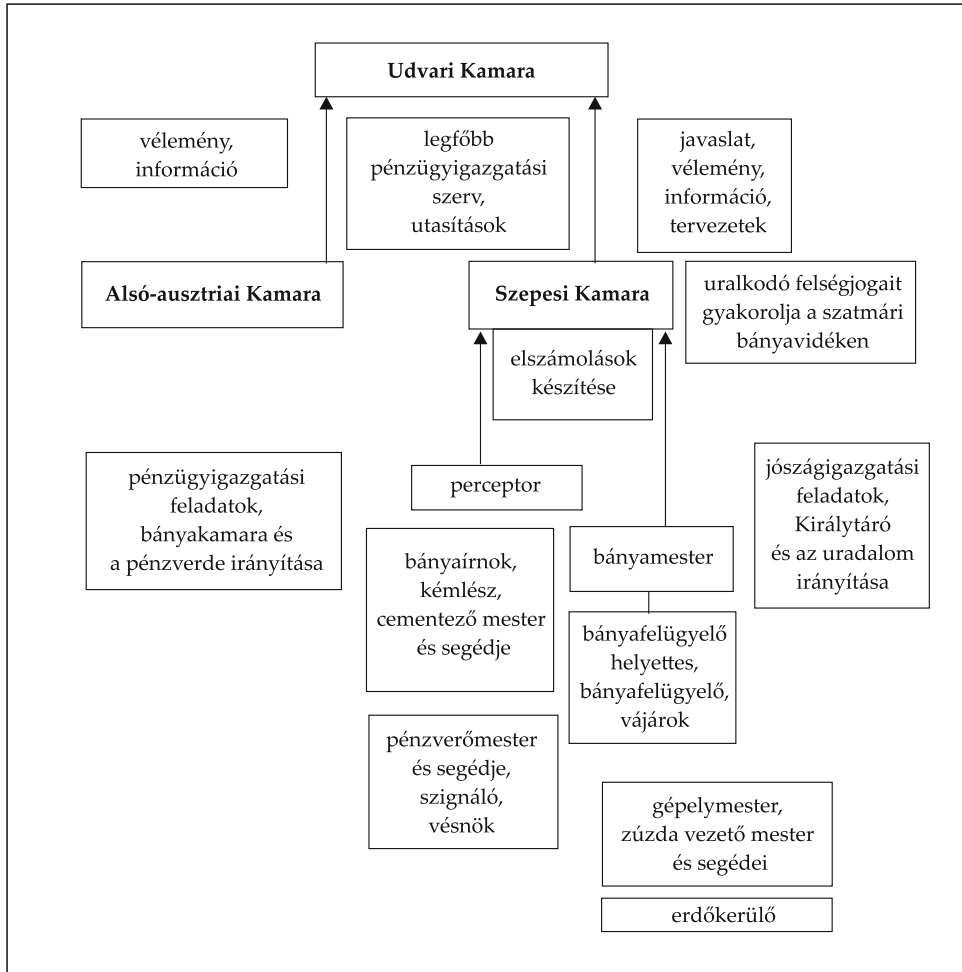
218 Uo. Az úgynevezett elő-ausztriai régióban hasonló feladatot látott el a bányabíró. Lásd *A. Westermann: Entwicklungsprobleme i. m.* 69–71.

219 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 572–579.

220 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.

1. ábra.

A szatmári bányavidék igazgatásának vázlatja (1570-es évek közepe)

mester irányította a választóművet is, erről tanúskodik több korabeli panasz, miszerint a cementezőmester nem tudja megfelelően ellátni mindkét feladatát.²²¹ A pénzverdét, amely a korszakban komoly problémákkal küszködött, a pénzverőmester vezette, akinek 1573 után már volt egy segédje is. A pénzverésben dolgozott egy szignáló (*signator*) is, akinek az volt a feladata, hogy a rudakba öntött finomércet egyéni verdejeggyel lássa el, és ezt követően került a fémrúd a pénzverőmester keze alá.²²² A bányamester alá tartozó Királytáróban általában egy bánya-

221 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 63.

222 A pénzverőmesterre és segédjére lásd ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 917–928. A szignálóra: ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 700–701. Az egyéni pénzverőjegyek az ellenőrzésben volt szerepe. A magyar verdejegyrendszer a mesterjegyszerből jött létre. A 15. század második felében az első

felügyelő dolgozott, és mellette volt egy helyettes bányafelügyelő is; a vezetésükkel munkálkodó vájárok számát pontosan nem tudjuk, de egyszerre legalább három fejtő volt lenni a bányában. A kifejtett érc a kincstári zúzdába került, amelyet a zúzdamester vezetett, három segéd tartozott hozzá. A gépelymesternek az érc szállításán túl a bányavíz szivattyúzása volt a legfőbb feladata, mellette dolgozó segéderőről nem írtak a kamarai számadások. A bánya működéséhez szükséges fakitermelést az erdőkerülő vezette, és ő látta el a kincstári tulajdonban lévő erdők védelmét is.²²³

Ha az 1. ábrát összevetjük többek között az osztrák örökös tartományok bányavidékeinek igazgatásával, arra a következtetésre juthatunk, hogy nemcsak a fejlettebb elő-ausztriai régióban sikerült megvalósítani egy differenciált igazgatási szisztémát, hanem egy ütközőzónába, határvidékre szorult kisebb bányavidéken is, jóllehet ez az igazgatási rendszer az utóbbi területen nem tudott huzamosabb ideig működni.²²⁴

KAMARAI BIZOTTSÁGOK ÉS JELENTÉSEK (1571–1604)

Kamarai bizottságok

A szigorúbb értelemben vett kamarai bizottság legalább két, valamelyik pénzügyigazgatási szervhez köthető tisztviselőből álló küldöttség volt, melynek feladata legtöbbször egy újonnan kincstári tulajdonba került javadalom és az onnan származó jövedelemtípusok feltérképezése, jellemzése volt. Nagybányára döntő többséggel ilyen célzattal küldtek bizottságokat a tárgyalt időszakban, de arra is volt példa, hogy a bizottsági kiszállás oka az ellenőrzés volt. A kamarai bizottságok felállítását általában egy hosszadalmas előkészítési fázis előzte meg, melynek része volt az egyes vélemények kikérése, ajánlások feldolgozása, és ezek összegzésével alakult ki a végleges koncepció, amelyet általában egy instrukcióban foglaltak össze. A bizottságba delegált személyek kiválasztása is többlépcsős folyamat volt, amelyben az Udvari Kamara nagyon fontos szerepet játszott, leginkább azért, mert a központban döntöttek el, hogy mikor szükséges egy adott területre bizottságot küldeni. Ezenfelül minden vélemény, ajánlás ide futott be, és többszöri egyeztetés után innen küldték ki az aktuális utasítást a bizottsági tagok számára. A kiküldetés végén mindig született egy többnyire részletes bizottsági jelentés, amelyben a bizottság tagjai összefoglalták a tapasztaltakat. Ezek a jelentések na-

---

betű a verdehely kezdőbetűjét jelentette, a második a pénzverőmester nevének kezdőbetűje. Ebből fejlődött ki a 16. századra, hogy a két betű a verdehely nevének két kezdőbetűjét jelentette (N-B: Nagybánya). *Gyöngyössy M.*: Pénzverés i. m. 190.

223 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.

224 Az úgynevezett elő-ausztriai bányavidék igazgatási szisztémáját Angelika Westermann sematizálta: *A. Westermann: Entwicklungsprobleme i. m. 81.*

gyon komoly forrásértékkel bírnak, hiszen a szatmári bányavidéken folyó bányászati szinte minden aspektusára kitértek.

A Szepesi Kamara újjászervezését követő első két évben kiküldött bizottságok kijelöléséről keveset tudunk, de az bizonyos, hogy az éppen felálló Szepesi Kamara nem vett tevékenyen részt a bizottságok munkájában. Ekkoriban az Alsó-ausztriai Kamara befolyása jóval erősebb volt, leginkább az alsó-magyarországi bányavárosokból jöttek Nagybányára kamarai tisztviselők, hogy felmérjék és véleményezzék a szatmári bányavidék helyzetét.²²⁵ Ezek a bizottsági kiküldetések azonban nem hozták meg a kellő eredményt, így 1573 februárjában az Udvari Kamara újabb bizottság, pontosabban két bizottság kiküldése mellett döntött.

Ez utóbbi esetben már részletesen megismerhetjük a bizottsági tagok kijelölésének folyamatát, valamint az egyik bizottság számára kiadott instrukciót is. A lehetséges bizottsági tagok keresésébe az Alsó-ausztriai Kamara is becsatlakozott, hiszen a kamarai tanács tagja, David Hag, aki korábban maga is járt Nagybányán, ajánlotta a Szepesi Kamara tanácsosát, Peter Feigelt a bizottság vezetésére.²²⁶ Nem véletlenül, hiszen azonfelül, hogy Feigel a Szepesi Kamara tanácsának befolyásos tagja volt, érdekeltségei voltak a réz- és vaskereskedelemben is, és majdnem két évtizeddel azelőtt, 1555-ben járt Nagybányán testvérével, Hans Feigellel együtt,²²⁷ amikor is I. Ferdinánd megbízásából mérték fel a szatmári bányavidéket.²²⁸ A másik biztosi posztra eredetileg Michael Syceliust jelölték, aki ugyancsak a Szepesi Kamara tanácsosa volt amellet, hogy a selmecbányai Brenner szövetkezet egyik fő részvényeseként tevékenykedett.²²⁹ Sycelius azonban megbetegedett, így az Udvari Kamara a Szepesi Kamara ajánlása és a Haditanács jóváhagyása után vállalkozó társát, az ugyancsak selmecbányai bányavállalkozót, Johann Saliust bízta meg a

225 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285.

226 David Hag fontos szerepet töltött be a császári-királyi udvarban, többek között udvari számadásmesterként is dolgozott, foglalkozott a tiroli bányák igazgatásával, majd 1573-ban lett az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa. *P. Rauscher*: Zwischen i. m. 142–144. A 16. század végén pedig főbányagróf lett az alsó-magyarországi bányavárosokban. *Eckhart Ferenc*: A főbányagrófi hivatal megszervezése. Századok 68 (1914) 195–213.

227 Peter Feigel murányi (1549–1551), majd sárosi udvarbíró (1557–1559) volt, ezt követően 1565 és 1567 között felső-magyarországi főlélmester, 1571 és 1573 között a Szepesi Kamara tanácsosa. Lásd MNL OL E 244 LC V. k. fol. 203.; *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 22. Feigel Péter személyére még: *Sarusi Kiss Béla*: Murányi tisztségviselői a 16. században. *Archontológia és adattár. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)* 11 (2004) 428–430. Az Udvari Kamarától 1573-ban azt kérte, hogy a kamarai tanács járjon közben az érdekében a felső-magyarországi főkapitánynál, hogy az adjon védelmet embereinek a martalócok ellen, amikor szállítják a rezet beváltásra Besztercebánya felé. ÖStA VUG RN 12a fol. 430–432. Ezenkívül a Feigel testvérek üzleti kapcsolataira lásd *Kollmann Örs László*: Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkorai fejlődése. In: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Lengyel Tünde, Csukovits Enikő. Bp., 2005. 83–84.

228 *Oborni Teréz*: Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére (1552–1553). In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 165–176.

229 A Brenner szövetkezet lényege az volt, hogy három tekintélyes bányavállalkozó (Johann Salius, Michael Sycelius és Elias Schall) egyesítette összes bányatulajdonát, és ezentúl közösen művelték a bányákat, így könnyebben tudták a kamara felé felhalmozódott adósságait is törleszteni. Lásd *Péché A.*: Alsó-Magyarország i. m. I. 272–278.

feladattal.²³⁰ A bizottság összeállításából is látszik, hogy ekkor már a Szepesi Kamara is aktívan részt vett a bizottságok személyi összetételének meghatározásában és a döntés-előkészítés folyamatában. Hasonló módon jártak el a bizottsági instrukció megszövegezésénél is, amelynek alapját az 1553-ban megalkotott instrukció képezte, így végül az egy hónapig tartó előkészületeket követően a biztosok elindulhattak Nagybányára.²³¹

Ha az 1574-ben és 1575-ben kiküldött bizottságok összetételét vizsgáljuk, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy azt a bizottságot, amelynek kizárólag az ellenőrzés volt a célja, a Szepesi Kamara önállóan állította fel és adott ki számára instrukciót, az Udvari Kamara ebben az esetben kizárólag a bizottság kiküldését rendelte el. A döntés előkészítése, majd végrehajtása már egyértelműen a Szepesi Kamara tanácsára hárult. Az 1574-ben és 1575-ben Nagybányára látogató küldöttség annyiban is különleges volt, hogy mindkét évben mindössze egy személyből állt, így inkább kamarai biztosok kiküldéséről beszélhetünk. 1574-ben a kamarai biztosnak, Paczóth Jánosnak a nagybányai bányakamara, a pénzverde és a Királytáró általános állapotát kellett megvizsgálnia, valamint fel kellett tárnia, hogy mi vezethetett a befolyásos Michael Sycelius kamarai tanácsos és a nagybányai beváltó között kirobbant konfliktushoz.²³²

Hasonló jellegű volt a fent említett kamarai tanácsos, Sycelius 1575. januári kiküldetése is, ugyanis a Szepesi Kamara őt jelölte ki arra a feladatra, hogy vizsgálja meg a nagybányai bányakamara és pénzverde működését és helyzetét. Sycelius küldetéséről az Udvari Kamara hivatalos felkérőlevele sem maradt fenn, kizárólag a kassai kamarai tanács később keletkezett jelentése, amelyet felküldtek Bécsbe. Ebből viszont egyértelműen kiderül, hogy az ellenőrzés elrendelésében Kassa saját hatáskörében dönthetett, a felettes szerv hozzájárulása sem volt szükséges.²³³ Ugyanebben az évben a kamara még egy tanácsosát küldte Nagybányára, Nagyváthy Ferencet, hogy vizsgálja meg, hogyan igazgatják a bányauradalmat, mert féltő volt, hogy a beváltó visszaéléseket követett el a lakosok kárára. Nagyváthy kijelölésénél is hasonló módon jártak el, mint Sycelius megbízásánál.²³⁴

A kamarai igazgatás már említett válsága vezetett oda, hogy az 1570-es évtized végén az Udvari Kamara egy hosszú tárgyalási folyamatot követően végül a Királytáró (1579), majd a nagybányai bányakamara és a pénzverde (1581) bérbeadása mellett döntött. Azt követően, hogy a már említett, 1585. évi megállapodás értelmében a szatmári bányavidék a Báthory-család tulajdonába került, az iratok tanúsága szerint sem az Udvari Kamara, sem a Szepesi Kamara nem küldött ki bizottságot a térségbe, jöllehet joga lett volna erre.

230 ÖStA HKA GBU Bd. 397 fol. 67–70.

231 A Szűcs (Pellio) Vince számára kiadott instrukció szövegére lásd *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. III. Hrsg. Johann Christian von Engel. Halle, 1801. 67–77. Az instrukció szövegét elemzi többek között Ember Győző is: *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 503–508. A biztosok kinevezésére: ÖStA HKA HF Prot WN 306 (1573) fol. 118–124.

232 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 5. Paczóth János 1571 és 1573 között megfelelő elnök hiányában mint elnökhelyettes vezette a Szepesi Kamara tanácsát. *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 22. Ezt megelőzően to-kaji kamarai tisztartó volt. *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a 17–18. században. *Levéltári Közlemények* 38 (1967) 194.

233 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 33–34.; ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 917–928.

234 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024., 1037., 1039.

A következő kamarai bizottság, amelynek felállítását hasonló tárgyalássorozat előzte meg, mint az 1573. évi bizottságét, 1599-ben érkezett meg Nagybányára. Erre azt követően került sor, hogy Báthory Zsigmond 1598 áprilisában lemondott családi javairól, többek között a szatmári bányavidékről, így az most már minden szempontból újra a Magyar Királyság része lett, és az igazgatási joghatóság újfent az Udvari Kamarát és a Szepesi Kamarát illette meg.²³⁵ Az 1599-ben kiküldött bizottság több szempontból is hasonlított az 1573-ban felállított küldöttségekhez, hiszen akárcsak elődjei az 1570-es évek elején, arra volt hivatott, hogy a régóta bérlő kezén lévő bányakamara, pénzverde és bánya helyzetét felmérje, az onnan remélhető jövedelemforrásokat feltérképezze. A sok közös pont ellenére egyvalamiben eltért az 1599-es bizottság a Feigel testvérek vezetete komisszióktól, mégpedig a bizottság felállításának kiindulópontjában. A Feigel-féle bizottság idején egyértelműen látszott, hogy a központi kormányzat határozott szándéka a szatmári bányászatból származó jövedelmek felmérése és a termelés fellendítése. Az 1599-es bizottság esetében ez a szándék már nem annyira egyértelmű, ugyanis a kamarai levelezésből kiderül, hogy a bizottság kiküldésének gondolatát valójában egy az Udvari Kamarához eljuttatott magánjellegű panasz indította el. A panaszt benyújtó magánszemély, a szatmári bányavidéken komoly befolyással bíró úriember nem volt más, mint a korábbi nagybányai bérlő fia, Friedrich von Herberstein, aki maga is bérelte kisebb-nagyobb megszakításokkal a bányakamarát, pénzverdét és a Királytárót 1591 és 1597 között. Herberstein származása révén a Habsburg Monarchia arisztokráciájához tartozott, ebből fakadóan kiváló kapcsolatokkal rendelkezett, amit nem is áttalott felhasználni annak érdekében, hogy a fejedelem lemondása után ő legyen az új bérlő.²³⁶ Az általa benyújtott kérvény újra az érdeklődés középpontjába helyezte az országhatárra szorult kis bányavidéket, és ezzel együtt azt a nehéz kérdést is, hogy mit lehetne kezdeni ezzel a területtel. A központi kormányzat számára ekkor már nem volt egyértelmű, hogy milyen módon kellene igazgatni az itteni bányászati intézményeket és a Királytárót, ezért kétséges volt, hogy megérné-e a kincstárnak bérlőként alkalmazni Friedrich von Herbersteint. A kérdés azért vetődött fel, mert Herbersteinnek volt egy komoly riválisa a nagybányai városvezetés „személyében”, amelynek érdekeit Székely Mihály szatmári főkapitány is képviselte. A bizottsági tagok kijelölését a Szepesi Kamarára bízták, a kamarai tanács ajánlását helyben is hagyták, és kizárólag a kiküldetésről szóló hivatalos rendeletet adta ki az Udvari Kamara bécsi részlege 1599. május 24-én. Az instrukció megszövegezése is a kassai kamarára hárult, amelynek alapja az 1573-ban kiadott instrukció volt, így valójában az 1553-ban kiadott utasítást írták le újra, annyi kiegészítéssel, hogy a bizottságnak a Herberstein család szatmári tevékenységét is meg kellett vizsgálnia.²³⁷ A bizottság személyi összeállításánál a Szepesi Kamara vezetése arra törekedett, hogy egy olyan delegációt jelöljön ki, amely az adminisztráció és a bányászati termelés minden aspektusát meg tudja vizsgálni, ezenfelül természetesen saját szakembereit kívánta előnyben részesíteni. Ezen elgondolások alapján a bizottság tagjai lettek Orlle

235 R. Gooss: Österreichische i. m. 252.

236 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1509., 1700.

237 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 49–54.

Miklós, a Szepesi Kamara tanácsosa, Gaspar Tirbl, aki a kamarai számvevőségen dolgozott, Gaspar Frank, a latin („magyar”) számvevői iroda vezetője, valamint Anton Rholl, a szomolnoki és a gölnici bányák prefektusa.²³⁸ A valóságban azonban Gaspar Frank és Anton Rholl végzett bizottsági munkát, ugyanis kizárólag ők küldtek Kassára jelentéseket, amelyeket a kamarai tanács továbbított Bécsbe.²³⁹

Az 1599-ben kiküldött bizottság munkája nagy jelentőséggel bírt, hiszen naprakész információkat közölt a nemrég visszaszerzett bányavidék helyzetéről, jönléhet a jelentésben foglaltak nem elégitették ki egyik pénzügyigazgatási szerv igényeit sem. Nem sokkal a bizottsági jelentés beküldése után a kassai kamarai tanács „nyomására”, amely nagyszámú beadvány formájában manifesztálódott, az Udvari Kamara bécsi tanácsa azt javasolta Prágának, hogy újabb bizottságot küldjenek ki Nagybányára. Az új bizottság egyik fontos feladatául azt jelölték meg, hogy a korábbi bizottság állításait ellenőrizze vagy egészítse ki, pontosítsa, ha szükségesnek véli.²⁴⁰ A döntés nehezen és lassan született meg, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a Szepesi Kamara 1600 augusztusában újabb folyamodványokkal ostromolta bécsi felettesét, ezekben a kassai kamarai tanács arra hívta fel a figyelmet, hogy a szatmári bányavidék igazgatásának nehézségeit mielőbb orvosolni kell, mert ha a jelenlegi állapot huzamosabb ideig fennmarad, a kincstár jelentős bevételtől esik el.²⁴¹ A többszöri megkeresés végül eredménnyel járt, 1600 szeptemberében Bécsből arról tájékoztatták a kassai tanácsosokat, hogy a következő év folyamán sor kerül a bizottság kiküldésére, az egyik jelöltet az Alsó-ausztriai Kamara állíthatja majd, a másikkra pedig a Szepesi Kamara tehet javaslatot.²⁴² Az Alsó-ausztriai Kamara nem sokkal később már meg is nevezte saját jelöltjét, Gaspar Tribl személyében, aki ekkor már a besztecebányai részvállalatnál dolgozott.²⁴³ A Szepesi Kamara is elég gyorsan reagált az Udvari Kamara rendeletére, mert október elején arról tájékoztatták felettesüket, hogy ők is megtalálták a bizottsági emberüket, aki nem más, mint Georg Wagen von Wagensperg, Friedrich von Herberstein korábbi üzlettársa és hitelezője, maga is bányavállalkozó.²⁴⁴ A lehetséges jelöltek megnevezése után újból megrekedt a kiküldési folyamat, amelyet a Szepesi Kamara 1601 januárjában küldött beszámolója is bizonyít, hiszen a levélben finoman felhívja a kamarai tanács a bécsi tanácsosok figyelmét arra, hogy szükséges lenne végre már Nagybányára egy kamarai bizottságot küldeni.²⁴⁵ A kamarai levelezésből kiderül, hogy mi volt a késlekedés oka, valójában a korábban kijelölt személyek nem lehettek igazán alkalmasak bizottsági munkára, Tribl elfoglalt volt munkája miatt, Wagen pedig sokat utazott üzleti ügyekben.

Ez volt az a pont, amikor a kassai kamarai tanács saját kezébe vette az ügyet, ugyanis minden előzetes felkérés nélkül összeállítottak egy instrukciótervezetet,

238 A bizottság tagjaira lásd Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon (Adattár). Összeállította Fallenbüchl Zoltán. Bp., 2002. 102., 220. (= Állami tisztségviselők); *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 165–167. Gölnicbánya ma Gelnica, Szlovákia.

239 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 1–3.

240 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 6–7.

241 ÖStA HKA HF Prot. WN 532 fol. 205.; WN 535 fol. 236.

242 ÖStA HKA HF Prot. WN 533 fol. 728.

243 ÖStA HKA Niederösterreichische Kammer Bücher (= NÖB) WN 19 fol. 220–221.

244 Georg Wagen személyével a későbbiekben részletesen fogok foglalkozni.

245 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 16.

és felküldték Bécsbe.²⁴⁶ Az 1601-es kamarai komisszió tehát már előkészületei okán is sok tekintetben különbözött az eddig kiküldött bizottságoktól. Elsőként ki kell emelnünk a Szepesi Kamara erőteljes befolyását az egész ügymenetre, az is fontos különbség, hogy központi szinten nem vitatták meg az instrukciót. A harmadik lényeges különbség a korábbi eljáráshoz képest pedig az, hogy az előzetes tervek szerint a személyi kérdések sem Bécsben és Prágában dőltek el.²⁴⁷

A bizottság kiküldéséről szóló hivatalos utasítás 1601. májusban született meg, itt is kizárólag általánosságban beszéltek a vizsgálat fontosságáról, valamint arról, hogy az instrukció a Szepesi Kamara által felterjesztett tervezet lesz.²⁴⁸ Ebből fakadóan a Szepesi Kamara tanácsa teljes cselekvési szabadságot kapott, ő dönthetett a személyi kérdésekről, és arról is, hogy mikor küldi ki a bizottságot. Ilyen széles jogkörrel eddig kizárólag a kisebb, ellenőrző bizottságok esetében rendelkezett. A döntés-előkészítés korábban megszokott útjai ezzel felbomolni látszottak, a kassai kamarai tanács nagy jelentőségre tett szert, ez a jelenség pedig több okra is visszavezethető.

A kiindulópont mindenképpen a hosszú háború elhúzódása lehetett, amely révén egyre fokozódtak a központi kormányzat pénzgazdálkodási nehézségei. Ebből fakadóan az Udvari Kamarán is egyre nagyobb lett a nyomás, így magától értetődő volt, hogy bizonyos ügyek prioritást élveztek, míg a kevésbé fontosakkal a központi kormányzat nem akart foglalkozni, az utóbbi kategóriába eshetett a szatmári bányavidék is.²⁴⁹ Ugyancsak a háborúhoz kapcsolódik a másik ok, amelynek köszönhetően a Szepesi Kamara szerepe felértékelődött ebben az időszakban, az illetékességi körébe tartozó végvárrendszer fenntartásában ugyanis nélkülözhetetlen szerepet játszott. A kamarai tanács két, saját alkalmazásában álló kamarai tisztviselőt jelölt ki végül a nem éppen hálás feladatra. Az egyik biztos Georg Fischer, a huszti vár udvarbírója lett, a másik küldött pedig Johann Erck, a máramarosi sókamara prefektusa.²⁵⁰

Az 1601 novemberében Nagybányára kiküldött bizottság volt az utolsó olyan delegáció, amelynek felállításában a Szepesi Kamara részt vett, ugyanis a következő években a kamarai bizottságok kiküldését megelőző tárgyalássorozatról, ajánlásokról és vélemények bekéréséről nincsenek adataink. Ahogy a fentiekben már szó volt róla, a Szepesi Kamara 1602-t követően korábbi befolyását teljesen elvesz-

246 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 49–56.

247 Ezen az sem változtatott, hogy az Udvari Kamara felkérte véleménynyilvánításra a Magyar Kamara tanácsát is, amely válaszában nem tudott érdemlegeset hozzátenni a korábbiakhoz, kizárólag azt hangsúlyozták a tanácsosok, hogy milyen fontos a bányászat felmérése. ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 160–161.

248 ÖStA HKA GBU Bd. 410 fol. 79–80.; ÖStA HKA HF Prot. WN 543 fol. 206.

249 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 353–354.

250 Johann Erck 1600. július 17. és 1602. február 21. között vezette a máramarosi sókamarát, megbízatásának halála vetett véget, erről a Szepesi Kamara 1602. március 8-án írott jelentése tanúskodik. MNL OL Magyar Kamara regisztratórája Benignae resolutiones (= E 21) 1601. szeptember fol. 4–7.; MNL OL E 244 LC V. k. fol. 256. Az információ szíves közléséért köszönetet mondok kollégámnak, Glück Lászlónak. Teljesen bizonyos, hogy a máramarosi sókamara vezetője ugyanaz a személy, mint aki korábban idősebb Felician von Herberstein végrendeletének végrehajtója volt, illetve a báró egyik jobbkeze Nagybányán. Személyével később még részletesen foglalkozom. Lásd *Bobory D.*: Felician von Herberstein i. m. 9., 22.

tette, a döntéseket az Udvari Kamara prágai tanácsa hozta meg, többek között a Cseh Kamara alá tartozó szakemberek bevonásával.

1603 és 1604 folyamán több jelentés is készült a szatmári bányavidék helyzetevel kapcsolatban, jóllehet ezek központi kérdése már az erdélyi jövedelmek felmérése volt. A jelentések zöme Hans Kaufmann sziléziai bányamesterhez köthető, akit az Udvari Kamara küldött ki Erdélybe Hans Molart és Nicolas von Burg-hausen királyi biztosok társaságában.²⁵¹ Hans Kaufmann a Cseh Kamara ajánlása alapján az Udvari Kamara választotta ki a feladatra, miként erről egy későbbi jelentéséből értesülhetünk. Kaufmann számára a megbízatás nem volt könnyen végrehajtható, erre több esetben is panaszkodott, és azt javasolta a feletteseinek, hogy a szatmári bányavidékre egy önálló bizottságot kellene kiküldeni, ugyanis egy ember számára megterhelő egy ekkora területet bejárni és mindent megfigyelni.²⁵² Erre azonban nem került sor, ugyanis a központi kormányzatnak az volt az elképzelése, hogy a szatmári és az erdélyi bányákból származó jövedelmeket együtt kezeli, így nem lett volna indokolt Nagybányára külön bizottságot küldeni. Ezt a koncepciót bizonyítja az is, hogy Kaufmann jelentései alapján 1603 augusztusában az Udvari Kamara felkért három, a Cseh Kamara kötelékében dolgozó bányászati szakembert: Kaufmann jegyzeteit felhasználva vizsgálják meg a szatmári és az erdélyi bányavárosok kiváltságait, valamint dolgozzanak ki egy bányarendtartás-tervezetet, amely mindkét térségre érvényes lenne.²⁵³

Az alábbiakban hét szempont mentén kívánom bemutatni a Nagybányára kiküldött bizottságok és biztosok munkáját.

Bizottságok részére kiadott instrukciók

A bizottságok számára kiadott instrukciókból kiderül, hogy a központi kormányzatnak az adott időszakban milyen céljai, tervei voltak a szatmári bányavidékkel és az onnan származó jövedelmekkel. Mindegyik instrukciónak volt egy alapvető koncepciója, amelyhez az adott bizottság feladatait igazították. Mint már szó volt róla, ebből az időszakból két instrukciót ismerünk, amelyek valójában egymásra épültek, hiszen az 1573-ban kiadott instrukció az 1553-ban kiadott utasítás átdolgozott változata volt, míg az 1599-ben megalkotott instrukció az 1573-as változatot újította meg.²⁵⁴

Az 1573-ban Peter Feigel és Johann Salius számára kiadott instrukció bevezetésében röviden ismertették a biztosok legfontosabb feladatait: a termelés újjászervezése, az ércbeváltási folyamat javítása, a Királytáró felmérése és helyi ter-

251 A királyi biztosok szerepe hasonló volt, mint az 1598-ban kiküldött, Szuhay Istvánból, Istvánffy Miklósból és Bartholomeus Pezzenből álló bizottságé, az újonnan pacifikált tartomány igazgatási feladatait kellett irányítaniuk Giorgio Basta mellett. EOE V. 38–39.

252 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 101–102. Kizárólag 1603 decemberében rendeltek ki mellé társat Hans Steinberger személyében, aki akkor a körmöcbányai pénzverde alkalmazásában állt. A megbízásra lásd ÖStA HKA Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Siebenbürgischen Kammerverhandlungen Akten (= SKv A) RN 1 fol. 564–571.

253 ÖStA HKA HF Prot. WN 561 fol. 485.

254 ÖStA HKA GBU Bd. 397. fol. 27–33.; ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 49–54.

melőkkal való együttműködés. A feladatok között prioritást élvezett az ércbeváltás kérdése, és ezzel együtt a bányakamara felépítésének megreformálása. Az ércbeváltás körülményein azért kellett sürgősen javítani, mert a termelők előszeretettel adták el illegális úton az ércet, egyrészt az alacsony beváltási árak miatt, másrészt pedig azért, mert sokat kellett várni az ércért kapott pénzükre, hiszen egy évben általában csak két alkalommal volt érdemes beüzemelni a választóművet, az égető- és cementezóművet. Ebből fakadóan a beváltási alkalmak száma sem volt nagy, az 1570-es évek első felében legtöbbször július végén és szeptemberben volt beváltás Nagybányán.²⁵⁵ A legfőbb célkitűzés tehát az volt, hogy gyorsabbá és hatékonyabbá tegyék az ércbeváltást; továbbá azt is meg kellett oldani, hogy azonnal tudjanak fizetni a termelőknek, és magasabb beváltási áron. Az a kitétel, hogy azonnal fizetni tudjanak a termelőknek, feltételezte a bányakamara folyamatos likviditását, magyarul mindig kellett volna lennie elegendő készpénznek a bányakamarában. Ez azonban az esetek döntő többségében nem valósult meg, többször is a bányakamarát vezető tisztviselőnek kellett kipótolnia a kifizetendő összegeket.²⁵⁶

A bányakamara és pénzverde működésének megreformálását úgy kellett volna Feigeléknek végrehajtaniuk, hogy az instrukcióban megadott pozíciókra megfelelő szaktudással rendelkező embereket keresnek, ez a feladat a korabeli nagybányai viszonyokat ismerve elég nagy kihívásnak számított. Az mindenképpen realitásérzékre vall, hogy két tisztviselő alkalmazása helyett a bányakamarát és a pénzverdét egy *kamaraispán* alá rendelték, aki pénzügyigazgatási és jószágigazgatási feladatokat is ellátott volna. A kamaraispán mellett dolgozna egy *ellenőr*, írta az instrukció, de ha nem találnak erre alkalmas embert, akkor megtenné egy segítő is (*coadiutor*), aki alá tartozna három bányáirnok (*scriba judicorum*, *scriba fodinarum*, *scriba partium*). A három bányáirnoki tisztség elnevezése azt mutatja, hogy egyes szakigazgatási feladatok valamennyire szétválaszthatók, az egyik írnok a jogszolgáltatás terén tevékenykedett volna, a második a jószágigazgatási feladatokban, a harmadik pedig nagy valószínűség szerint az ércbeváltással járó adminisztrációban. Az igazgatási feladatok után következtek a jószágigazgatási feladatok. E téren célkitűzésként a Királytáró felmérését és a helyi termelőkkel való együttműködés előmozdítását fogalmazták meg az instrukcióban. Az utóbbihoz szorosan kapcsolódott az ércbeváltás feltételein való változtatás, de fontos volt az is, hogy a biztosok vizsgálják meg a bányákban dolgozó munkások, leginkább a vájárok fizetését.²⁵⁷ Az instrukció szövegéből látszik, hogy Peter Feigelnek és társának sokrétű problémahalmazt kellett megfigyelnie, és amíg nem volt más lehetőség, addig is valamifajta megoldást találnia. Ez azonban nem sikerült teljes mértékben, ugyanis ahogy az 1599-ben kiadott instrukcióból kiderül, a legtöbb gond és nehézség még több mint két évtized múltával is fennállt.

Az 1599-ben kiadott utasítás megfogalmazásánál az Udvari Kamarának és a Szepesi Kamarának már használható tapasztalata lehetett a szatmári bányavidék igazgatásával kapcsolatban, így a bizottságot nem teljesen ismeretlen vidékre

255 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 502. A beváltás időpontjaira: ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 789–810.

256 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 725–727.

257 ÖStA HKA GBU Bd. 397. fol. 27–33.

kellett küldenie, noha a nagybányai bányakamara, a pénzverde és a Királytáró már hosszú ideje nem közvetlenül kamarai kezelésben állt. 1573-ban nem volt kérdéses, hogy kamarai tisztviselők fogják ezeket az intézményeket irányítani, csak azt kellett eldönteni, hogy milyen szervezeti formák között tegyék. 1599-re már megváltozott a helyzet, hiszen 1579-től a Királytáró, 1581-től kezdve pedig a bányakamara és a pénzverde is bérlő kezén volt, így a 16. század végén azt kellett mérlegelni, hogy érdemes-e újra saját kezelésbe venni a két intézményt és a Királytárót, vagy inkább továbbra is bérbe kellene őket adni. Ezért is szerepelt az utasítás szövegében az a pont, hogy a biztosok gyűjtsenek adatokat a korábbi bérlők (Herberstein család) nagybányai tevékenységéről is, vizsgálják meg a család vagyoni helyzetét, és erről egyfajta inventáriumot vegyenek fel. A későbbi döntés kellő mérlegeléséhez fontos volt a központi kormányzat számára, hogy világosan lássa, a bérlők milyen hatással voltak a térség életére.²⁵⁸ Az instrukció első része jórészt jószágigazgatási feladatokkal foglalkozik, a biztosoknak meg kellett vizsgálniuk a bányákban folyó termelést, különös tekintettel a Királytáróra. Végig kellett járniuk a zúzdákat, kohókat, valamint a bányaauradalom helyzetét is fel kellett mérniük. Az instrukció második felében pedig az igazgatási és személyi kérdésekről esett szó. Az első helyen ekkor is az ércbeváltás kérdése állt, a körülményeken továbbra is volt mit javítani, többek között azért, mert az érc illegális eladása még mindig virágzott. Az instrukcióba az is belekerült, hogy milyen tisztviselői kart képzeltek el a kamarai igazgatás esetén. Ebből a szempontból is van eltérés a korábbi instrukcióhoz képest, ugyanis 1599-ben már azal számoltak, hogy a bányakamara és a pénzverde vezetője egy *bányamester* lenne, az 1573-ban kigondolt kamaraispáni pozíció helyett, és a három írnok helyett már csak egy dolgozna a vezető mellett (*scriba montanus*), a Királytáróban folyó termelést pedig egy bányafelügyelő vagy prefektus irányítaná (*praefectus fodinarum*). A Feigel-féle instrukciótól eltérően az 1599-ben kiadott verzióban a kamarai üzemben dolgozó tisztviselőkről is rendelkeztek, eszerint szükség lenne egy választómesterre, egy próbálóra vagy kémlészre, és mindkettőjük mellett segítők dolgoznának.²⁵⁹

A kiadott instrukció és a megvalósult koncepció között a legtöbb esetben nagy különbség volt, amin nem is kell csodálkozni, hiszen a bizottságok számára elkészített utasítások legfeljebb irányvonalként szolgálhattak a döntések meghozatala során. A bizottsági jelentések jóval nagyobb súllyal estek latba.

Kamarai számadások

A számadáskészítés jelentőségére a korábbiakban már utaltam, ez volt a leglényegesebb része a kamarai tisztségviselők elszámoltatásának. Ellenőrző jellegén túl arra is szolgált, hogy viszonylag reális képet fessen az adott jövedelemforrás helyzetéről. A kamarai számadásokat az úgynevezett egyszerű számvitel alapján adminisztrálták, melynek lényege abban állt, hogy minden bevétel- és kiadástípust

258 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 49–54.

259 Uo.

külön-külön jegyezték fel. Elsőként a bevételeket vették számba, majd az egyes bevételtípusokhoz tartozó kiadások következtek. Minden egyes tételről részletes, úgynevezett parciális regestumot vezettek, ezek napra pontosan rögzítették az eseményeket. Ezeket a számadásokat havonta, negyedévente vagy évente kivonattolták (*extractus*).²⁶⁰ A szatmári bányavidékről készült kamarai jelentésekhez csatolt számadások döntő többsége kivonatos számadás, ezenfelül három parciális regestumot ismerünk ebből az időszakból.²⁶¹

A legkorábbi számadások Peter Feigel nagybányai tartózkodása idején készültek, a biztosnak addig kellett a városban maradnia, amíg az újonnan kinevezett tisztviselők beletanultak a feladatukba. 1573 őszén és 1574 tavaszán Feigel irányításával mintegy tíz számadást készítettek a bányakamara és a Királytáró működéséről, ezeket továbbították a kamarai tanácshoz Kassára.²⁶² Peter Feigel küldte fel a Lakatos János-féle számadást is Kassára, amely a jellegén kívül anynyiban tér el a többi számadástól, hogy nem kamarai tisztviselő készítette, hanem a város által megbízott bányamester, 1570 és 1572 között. Ez a forrás nagy valószínűség szerint a Királytáró működésébe enged betekintést, adatai alapján rekonstruálni lehet az egyes munkaköröket, a fizetéseket, valamint a termeléshez szükséges áruk, alapanyagok listáját. A 2–3. táblázatban a számadás egyes adatait közlöm.²⁶³

2. táblázat.

A Királytáróban folyó termeléshez kapcsolódó bevételek Lakatos János parciális regestuma alapján (1570–1572)

Bevétel 1570	
Bevételi tétel	Összeg
istálló gondozására	20 forint
Tamás mestertől	25 forint
Bozó Ferencről	210 forint
boreladásból	20 forint
Szúcs Jakabtól	100 forint

²⁶⁰ Kenyeres I.: Uradalmak i. m. 125.

²⁶¹ ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448., 568–571., 775–777.

²⁶² ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 722–727. (A és B jelzés), 775–777., 789–810. (C jelzés), 810–812., 817–821. Ezek közül az A, valamint B jelzettel ellátott számadásra lásd *Mátyás-Rausch Petra*: A nagybányai bányakamara számadásai 1573-ból. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 18 (2011) 377–404.

²⁶³ ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448. A táblázatban szereplő személyek közül kizárólag Bozó Ferencet ismerjük, munkásságára többek között lásd uo.

3. táblázat.

A Királytáróban folyó termeléshez kapcsolódó kiadások Lakatos János parciális regestuma alapján (1570–1572)

Kiadás 1570		
<i>Kiadási tétel</i>	<i>Összeg</i>	<i>Terminus</i>
Hutmann-nak	1 forint 25 dénár	augusztus 7–13.
három legénynek	1 forint 80 dénár	
gyertyára	25 dénár	
fahozásra	2 forint	

Állandó kiadásnak minősült a bányabejáró és a vájárok fizetése, ha hárman voltak, egy-egy főre 70 dénár jutott, azonban ha ketten dolgoztak, akkor már 75 dénárt kaptak hetente fejenként, jóllehet ilyenkor több volt a munka is. A termeléshez szükséges anyagok közé tartozott a gyertya, amivel világítottak, a megfelelő mennyiségű fa, széna, takarmány és istráng a lovaknak, teknők az ércválogatáshoz, illetve bőrszakok a kifejtett érc szállításához. A számadásból azt is megtudhatjuk, hogy a másfél éves időtartam alatt kétszer kellett a bányászoknak hosszabb időre kényszerpihenőre vonulniuk, ahogy Lakatos János fogalmazott: „[...] *id szunt meg, nem volt penz.*”²⁶⁴

A Peter Feigel vezetésével készített számadások közös jellemzője, hogy mindegyik egy-egy rövidebb időszakot fogott át, leginkább három hónaptól hat hónapig terjedő időintervallumot. A számadásokban közölték a bevételeket és kiadásokat, a bányakamarába beadott érc mennyiségét, az érte fizetett összegekkel együtt, néha termelőnkénti bontásban. A kimutatások alapján egyértelmű, hogy az új bányáírnok, bányamester, valamint a beváltó már 1573 őszén megkezdte munkáját.²⁶⁵ A próbáló ekkor Daniel Valhein volt, akinek a nevéhez több kimutatás is fűződik, többek között az 1573. október 15. és 1573. december 31. közötti időszakban beváltott és a cementezőműbe került arany mennyiségéről készült számadás, amelyben a kémlelő termelőnkénti bontásban jegyezte fel a beváltott ércet.²⁶⁶ Az adatokból kiderül, hogy ekkoriban egy-egy termelő általában 2-3 márka aranyat tudott beadni a bányakamarába, ritkán fordult elő, hogy 5 vagy esetleg 6 márkát váltottak be. Valhein kimutatása szerint a két és fél hónapban összesen 58 márka és 22 pisetum arany került a cementezőműbe. Jóllehet a beadott arany mennyiségére vonatkozó adataink periodikusak, mégis érdemesnek mutatkozik az összevetése a 16. század közepén mért számokkal. Paulinyi Oszkár a Werner–Bornemisza-jelentés alapján úgy számolt, hogy a nagybányai bányakamara aranytermelése 1551-ben a két cementezési időszak alkalmával 354 márka volt.²⁶⁷ Ez egy egész évre vonatkozó mennyiség, míg a Valdein által közölt adat alig három hónapot fog át. Egy 1574

264 Uo.

265 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 775–777., 789–810. (C jelzés), 810–812., 817–821.

266 Uo. fol. 810–812.

267 Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése i. m. 90.

októberében készült kamarai ellenszámadás szerint 1573. szeptember 30. és október 1. között összesen 85 márka és 34 pisetum aranyat adtak be a nagybányai bányakamarába.²⁶⁸ Így valószínűsíthetjük, hogy az arany nagyobbik részét az őszi időszakban váltották be, és bár az 1573/1574-ben beváltott arany mennyisége közel a harmada volt a század közepén mért mennyiségnek, ha figyelembe vesszük a két időpont között eltelt évtizedek viharos politikai történéseit, akkor ez a tétel is komoly mennyiségnek számít.

A termelés volumenét nagyban befolyásolta a speyeri egyezmény megkötését megelőző háborús időszak, az állandóan változó hatalmi helyzet, valamint az, hogy a termelés nem sokkal a számadás elkészülte előtt indult újra. Ennélfogva úgy értékelhetjük a század utolsó harmadának termelési mutatóit, hogy az adott körülményekhez képest a nemesércbányászat legalább a század közepi szintet meg tudta közelíteni. Valdein ezenkívül 1573. október végén készített egy számadást a bányakamara üzemében dolgozó mesteremberek heti fizetéséről, sajnálatos módon kizárólag a neveket tüntette fel, a viselt pozíciót nem. A bérezési jegyzéket a 4. táblázatban közlöm.²⁶⁹

4. táblázat.

A nagybányai bányakamara üzemében dolgozó alkalmazottak heti bérezése Daniel Valdein próbáló kimutatása alapján (1573)

Név	Összeg	Időszak
Christoph Maier mester	4 forint 33 dénár	3 napra
Jakab mester	3 forint 25 dénár	
Bertalan mester	3 forint 25 dénár	
	1 forint 30 dénár	
	60 dénár	1 napra
Lőrinc mester	1 forint 60 dénár	2 és 4 napra
János mester	1 forint 40 dénár	
Illés mester	1 forint 20 dénár	
	50 dénár	1 napra

Wolfgang Wenger bányáirnok ugyancsak 1573 őszén készített egy parciális regestumot a Királytáró művelésével és a bányakamara működésével kapcsolatos kiadásokról (1573. szeptember 20. és szeptember 27. között). Az ott szereplő kifizetéseket össze lehet vetni a Lakatos János-féle számadásban feltüntetett bérekkel. Az 5. táblázatban a kifizetett bérek egy részét közlöm.²⁷⁰

268 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 892–893.

269 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 775–777.

270 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 568–571.

5. táblázat.

A Királytáróban dolgozó munkások egyheti bére Wolfgang Wenger kimutatása alapján (1573)

Fernezey Mihály Hutmänn [munkafelügyelő]	1 forint 50 dénár
Tóth Sebestyén helyettes Hutmänn	80 dénár
Nagy Ferenc	80 dénár
Választó Illés	80 dénár
Választó Mihály	80 dénár
Ferenczi János	80 dénár
Tóth Antal	72 dénár
Beregy Lukács	72 dénár
Szász Mátyás	70 dénár
Tóth Mátyás	70 dénár
Vadász Illés	70 dénár
Tokassi Mátyás	66 dénár
Peregi Péter	66 dénár
Csomai Benedek	60 dénár

Az 5. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a bányafelügyelő fizetése emelkedett az 1570-ben fizetett bérehez képest. Előrelépés volt, hogy 1573-ban már egy helyettes bányafelügyelőt is foglalkoztattak, aki ugyanolyan bérezésben részesült, mint a vájárok. Az utóbbiak fizetése nem sokkal emelkedett 1570 után, 60 dénárt azok kaptak, akik három napot dolgoztak. Wenger számadásában nemcsak a Királytáróban dolgozók bére szerepelt, hanem a kamarai üzem alkalmazottaié is, mégpedig nem a magasabb rangú szakembereké, mint Valdein kimutatásában, hanem valószínűleg a kisegítő személyzeté, hiszen a nevek mellett szereplő heti bér csak 75 dénár, míg a mesterek általában egy napra kaptak ennyit. Ha csak három napot kellett dolgozniuk a kamarai üzemen, akkor az ő béruk is 60 dénár volt. Anyagbeszerzés címén általában fát, faszenet és vasat vettek. A Királytáróra költött heti költség 39 forintra rúgott, ebből a bérekre 25 forint ment el, az anyagköltség pedig 14 forintot tett ki.²⁷¹

A fenti számadásokhoz hasonlóan Wolfgang Trummer bányamester kimutatása is tartalmazta a kifizetett béreket, de itt már az 1573. novemberi és decemberi kiadásokat kivonatossan közölte.²⁷² Ez a számadás több szempontból is érdekes, elsőként azért, mert a kamarai iratokban itt találkozhatunk először a Királytáró öt járatának német elnevezésével (*Erstekür, Zweitekür, Drittekür, Viertekür* és *Fünftekür*). Másodsorban pedig azért, mert a számadás végén a bányamester több magántárnában dolgozó bányász és felügyelő béréit is feljegyezte: a magánbányákban a magyar

271 Uo.

272 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.

vájárok 16 dénárt, a németek 55 dénárt kaptak, a felügyelő pedig jórészt 1 forintot. Ebből is látszik, hogy az itt alkalmazott bányászok helyzete nem volt olyan jó, mint a kincstári bányában dolgozóké, a fizetések jóval alacsonyabbak voltak. A kimutatás szerint a Királytáróban a téli időszak alatt 12 vájár dolgozott, akiknek hetente 60 dénárt fizettek. A bányafelügyelő bére egy hétre itt 1 forint 20 dénár volt, valószínűleg kevesebb volt a munkája, azért csökkentették a fizetését. A cementezőmester egy héten 1 forintot és 29 dénárt keresett, a mellette dolgozó segéd pedig a vájárokéval megegyező juttatásban részesült. A Királytárhoz tartozó zúzda vezetője heti 1 forint 60 dénárt kapott, amely az egyik legmagasabb fizetés, valószínűleg azért, mert az ő közvetlen felügyelete alatt zajlott az érc válogatása is. Három segéddel dolgozott, akik elég alacsony bért kaptak, mintegy 40 dénárt hetente. A bányamester alá tartozott még egy erdőkerülő is, az ő bére nincs feltüntetve. A Királytárónál működő gépely irányításáért felelős gépelymester keresett a legtöbbet az alkalmazottak közül, mert ő egy napra kapott 1 forint 3 dénárt, így heti fizetése legalább 8 forintot tett ki. Magának a gépelynek az üzemeltetése 33 forintba került, az összköltség pedig 479 forint volt.²⁷³ A fentiekben bemutatott számadások mennyisége és minősége azt mutatja, hogy 1573-ban Peter Feigel áldozatos munkája révén megindult a rendszeres munka a bányakamarában, megszervezték az adminisztrációt is.

A legtöbb kamarai alkalmazott, a beváltóval az élen, az alsó-magyarországi bányavárosokból jött, ahol már komoly tapasztalattal bírtak a kamarai igazgatás terén. A bányakamarát és pénzverdét vezető beváltó, Wilhelm Scheuenstuel 1573 őszén és 1574 tavaszán még nem dolgozott teljes jogkörrel, ugyanis számadásainak készítésénél, az ércbeváltásnál, a kifizetéseknél, valamint a személyügyi kérdések eldöntésénél ekkor még szükség volt Peter Feigel ellenjegyzésére és beleegyezésére. De már önmagában az előrelépésnek számított, hogy kamarai tisztviselők irányították a bányakamarát, a pénzverdét és a Királytárót, akik egy központilag kiadott instrukció alapján jártak el, és rendszeresen készítettek kimutatásokat a munkálatokról.

Peter Feigel nagybányai tartózkodása alatt valóban felépült egy elég jól működő igazgatási szisztéma, de a háttérben húzódó komolyabb gondokat az ő szakértelme sem tudta orvosolni. A legnagyobb nehézséget a pénzügyi gondok jelentették, 1573 nyarán maguk a biztosok kölcsönöztek 2000 forintot a Szepesi Kamarának, hogy legalább a beváltott ércért fizetni tudjanak a termelőknek. A kamarai tanács kincstári birtokok zálogosításával is próbált enyhíteni a deficiten, így vette zálogba Mágóchy Gáspár a kigyósi uradalmat.²⁷⁴ A zálogösszeget pedig a Szepesi Kamara átutalta a nagybányai bányakamarának, ezt Wilhelm Scheuenstuel számadásából tudjuk, amelyet az 1574. július 1. és szeptember 30. közötti időszakról készített.²⁷⁵ 1574 második felében Scheuenstuel már egyedül dolgozott, teljes jogkörrel bírt a bányakamara és pénzverde felett. Helyzete azonban nem volt könnyű, mert első negyedéves elszámolását, amelyet már egyedül készített ellenjegyző nélkül, a szatmári főkapitány elé kellett terjesztenie, és csak ezt követően küldhette fel Kassára.²⁷⁶

273 Uo.

274 MNL OL E 244 LC I. k. fol. 204.; ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 780–781. A zálogszerződésre lásd ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 700–701.

275 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 860., 866–869. A számadás október 21-én érkezett be az Udvari Kamarához. ÖStA HKA HF Prot. WN 310 (1574) fol. 524.

276 ÖStA HKA HF Prot. WN 311 (1574) fol. 358.

Ez az eljárás nem volt megszokott, sőt valójában a Szepesi Kamara jogkörét sértette meg, hiszen kizárólag a kamarai tanácsnak lett volna arra joga, hogy elszámoltassa tisztviselőjét. Az Udvari Kamara nem véletlenül utasította erre a kamarai tanácsot és a nagybányai beváltót, a döntés mögött minden bizonnyal Scheuenstuel és Michael Sycelius közötti konfliktus állhatott. A konfliktus pontos okát nem ismerjük, de nagy valószínűség szerint nem az volt, amit a hivatalos kamarai iratokban feltüntettek, miszerint Sycelius nem volt megelégedve Scheuenstuel nagybányai tevékenységével. Ebben már azért is kételkednünk kell, mert Scheuenstuel 1574 nyaráig nem önállóan végezte a munkáját, hanem Peter Feigel felügyeletével, és az utána eltelt pár hónap alatt nem lehetett igazán pontos véleményt alkotni arról, valójában milyen módon vezeti a nagybányai bányakamarát. Az ellentét már régebbi lehetett, valószínűleg még Selmecebányáról hozták magukkal, hiszen Scheuenstuel Selmecebányán és Besztercebányán is dolgozott az Alsó-ausztriai Kamara tisztviselőjeként, Sycelius pedig, mint említettük, gazdag bányatulajdonos volt, a Brenner szövetség egyik alapítója.²⁷⁷ A kedélyek azt követően sem csillapodtak, hogy Scheuenstuel Nagybányára került, ezt mutatja, hogy a beváltó a számadással együtt egy levelet is eljuttatott Kassára, amelyben panaszt tett Sycelius ellen alaptalan vádaskodás és jó híre megrontása miatt. A kamarai tanács október 15-én küldte tovább a beváltó számadását, és a kísérőlevélben leírták, mennyire meglepte őket, hogy a nagybányai polgárok kiálltak a beváltó mellett. A kamarai tanács tagjai kényes helyzetbe kerültek, ugyanis Sycelius is kamarai tanácsstag volt, Scheuenstuel pedig az alkalmazásukban álló tisztviselő. Mivel nem akartak elhamarkodott döntést hozni, azt javasolták, hogy egy kiküldött bizottság döntse el, kinek is van igaza. A tanács Paczóth János tanácsurat ajánlotta.²⁷⁸

A döntést, ahogy az előbbieken szó volt róla, az Udvari Kamara tanácsa elfogadta, és így készült el Paczóth János jelentése 1574. október végén. A tanácsúr átnézte Scheuenstuel feljegyzéseit, és készített egy úgynevezett ellenszámadást. Ugyanebből az időszakból rendelkezünk még egy ellenszámadással, amely tartalmazza a nagybányai bevételeket és kiadásokat is. Az utóbbit More János, a kamarai számvevői hivatal latin irodájának számvevősegédje készítette a Szepesi Kamara bevételeiről az 1573. szeptember 30. és 1574. október 1. közötti időszakra vonatkozóan.²⁷⁹

A számadás és a két ellenszámadás segítségével rekonstruálni tudjuk a nagybányai bányakamara 1574. évi helyzetét. Elsőként a beváltó által benyújtott negyedéves számadást mutatnám be. A számadás első részébe a bányakamarába bevett arany mennyiséget, a beadó nevét és az érte kifizetett összeget jegyezte fel, a második részbe a bevételeket, a harmadik oszlop pedig a többi költséget mutatta be. Ezek közül a bevételeket és a legfontosabb kiadásokat közlöm a 6–7. táblázatban.²⁸⁰

277 Scheuenstuel Nagybányáról való távozása után visszatért az alsó-magyarországi bányavárosokba, 1580-ban pedig selmeci alkamaragróf lett, erről a házassága alkalmából kibocsátott emlékéremből is értesülhetünk. Lásd A magyarországi bánya és kamaratisztek emlékérméi. Archaeologiai Közlemények 14 (1886) 91–93.

278 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 5.

279 Paczóth ellenszámadására: ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 875–876. More János ellenszámadása uo. fol. 892–893. More személyére: *Szícs J.*: A szepesi i. m. 28.

280 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 860., 866–869. Az alk. rövidítés az alkalom szót takarja, itt valószínűleg két beváltási időpont volt.

6. táblázat.

A nagybányai bányakamara működtetésére szánt bevételek Wilhelm Scheuenstuel beváltó számadása alapján (1574)

Bevétel típusa	Összeg
ércbeváltás	6542 forint 73 dénár
beváltás	2000 forint
zálog	3300 forint
fenntartási költségekre	244 forint
Összesen	11 845 forint 17 dénár²⁸¹

7. táblázat.

A nagybányai bányakamara és a Királytáró működtetésénél keletkezett költségek Wilhelm Scheuenstuel beváltó számadása alapján (1574)

Kiadás típusa	Összeg	Időszak
Beváltott ezüstért kifizetett összeg (1. alk.)	2072 forint 16 dénár	júl. 1. – szept. 30.
Beváltott aranyért kifizetett összeg (1. alk.)	4465 forint 40 dénár	
Királytáró művelése	816 forint 70 dénár	máj. 29. – szept. 11.
Olvasztás	139 forint 70 dénár	
Tárnák karbantartása	11 forint 43 dénár	
Bányaírnok fizetése	5 forint 27 dénár	
Uradalom	1 forint 25 dénár	
Posta	40 dénár	
Alkalmazottak	3 forint 52 dénár	
Összesen	7517 forint 23 dénár	
Beváltott ezüstért és aranyért kifizetett összeg (2. alk.)	3072 forint 83 dénár	
Kamarai tisztviselők fizetése	179 forint	
Összesen	3251 forint 83 dénár	
	10 769 forint 6 dénár	

281 A táblázatban szereplő végösszeg, ha az összes tételt összeadjuk, nem egyezik meg a beváltó által feltüntetett végösszeggel. Ennek az az oka, hogy Scheuenstuel a végösszegbe kizárólag az állandónak számító bevételeket számolta bele, az egyszeri „segélyt” nem.

Első olvasatra úgy tűnhet, hogy a nagybányai bányakamara nem küzdött likviditási gondokkal, hiszen a kiadás 1076 forinttal volt kevesebb, mint a bevétel. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a bevételi és kiadási tételeket, egyértelműen látható, hogy a Szepesi Kamara segítségével nélkül, azaz a kigyósi zálogösszeg hiányában 2224 forinttal túllépte volna a kiadási oldal a bevételi oldalt. Ez mutatja, hogy az „önfenntartó bányakamara” elképzelése gyenge lábakon állt, kétséges volt, hogy egyáltalán ez a terv megvalósítható-e. A kiadási tételek közül a legjelentősebb a beváltott ezüstért és aranyért kifizetett összeg volt. A beváltó számadásában közölt adatokat elsőként More János ellenszámadásával vetjük össze. A kamarai számvevősegéd a Szepesi Kamara kiadásai között szerepelteti a kigyósi uradalom zálogösszegét, és feltünteti a kamarai tisztviselők fizetését is, ez egy évre mintegy 300 forintot tett ki. A bányakamarába beadott arany és ezüst mennyiségét a 8. táblázatban közlöm, az illetékes pénzverdét is feltüntetve.²⁸²

8. táblázat.

A nagybányai bányakamarába beadott arany és ezüst mennyisége More János ellenszámadása alapján (1573–1574)

Beadott arany mennyisége	Beadott ezüst mennyisége	Pénzverde
85 márka 34 pisetum	872 márka	Körmöcbánya
	494 márka	Kassa
	467 márka	
Összesen	1833 márka	

A 8. táblázatban feltüntetett számadat azonban nem egyezik a korábban ismertett Valdein-féle kimutatásban és Scheuenstuel számadásában közölt mennyiséggel. Az előbbiben az 1573. október és december közötti időszakra vonatkozóan 58 márka arannyal számoltak, míg az utóbbiban 1574. július 1. és szeptember 30. között 54 márka aranyat szerepeltettek. Ezeket a periódusokat More számadása is lefedte, és az általa közölt 85 márkával szemben a nagybányai bányakamara számadásai szerint 112 márka aranyat adtak be ebben az időszakban. Sajnos arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy a két adat miért tért el ennyire egymástól, az viszont jól látszik, hogy a beadott arany mennyisége csak nagyon kicsit csökkent az előző évhez képest, a termelők nagyjából tudták tartani a termelés volumenét. A helyzetet csak tovább bonyolította, hogy Paczóth János kamarai biztos ellenszámadása és feljegyzései egy harmadik, a másik kettőtől eltérő adatsort közölnek, megközelítőleg ugyanarról az időszakról (1573. november és 1574. október között). A kimutatások legfontosabb adatait a 9–10. táblázatban közlöm.²⁸³

282 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 892–893.

283 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 874., 883., 875–878.

9. táblázat.

A nagybányai bányakamara bevételei és kiadásai Paczóth János ellenszámadása alapján (1573–1574)

Bevétel	Kiadás típusa	Összes kifizetés	Hiány
15 513 forint 17 dénár	beadott ércért kifizetett összeg	12 220 forint 65 dénár	1292 forint 52 dénár
	kamarai üzem fenntartása		
	bérek kifizetése		

10. táblázat.

A Királytároló művelésével kapcsolatos bevételek és kiadások Paczóth János ellenszámadása alapján (1573–1574)

Bevétel	Kiadás	Hiány
2314 forint 89 dénár	3562 forint 86 dénár	1247 forint 97 dénár

Paczóth adatait azért is nehézkes összevetni a másik két adatsorral, mert a biztos nem írta le részletesen, hogy melyik tétel miből származik, így azt sem tudjuk meg, hogy a Királytároló bevételei és kiadásai hogyan oszlottak meg, milyen elemekből álltak, de az egyértelműen kitűnik, hogy az ő elszámolása szerint a bányakamara és a Királytároló deficitese volt az első évben. Ezért Paczóth Scheuenstuel tette felelőssé. Az ellenszámadásban feljegyezte az egy év alatt beadott ezüst mennyiségét is, ő 1500 márkával számolt, elmondása szerint minden 20 márka után 1 forint haszna volt a kamarának, míg a Királytárolóból beadott érc esetében minden 17 márka után keletkezett 1 forint haszon.²⁸⁴

Jóllehet a Paczóth János kiküldését (1574) követő évben két biztos is járt Nagybányán, egyikük sem küldött számadást a kamarai tanácsnak, így a legközelebbi adat 1599-ből maradt fenn. Az ebben az évben delegált két biztos, Gaspar Frank és Anton Rholl hat mellékletet csatoltak jelentésükhöz, ezek közül kettő számadás volt, az egyik a bányakamara, a másik pedig a pénzverde 1599. évi állapotát mutatta be.²⁸⁵ Az első számadás az 1599. január 1. és július 15. közötti időszakot tartalmazta, készítője Gaspar Mass, a pénzverde helyettes vezetője volt, az ő neve mellett szerepelt az iraton még Jeromos Esse pénzverdémester és István deák aláírása, aki az ellenőri posztot töltötte be a pénzverdében, a város részéről az ellenjegyző Mészáros Lőrinc tanácsúr volt.²⁸⁶ A kimutatás adatai szerint kevesebb mint fél év alatt 13 146 forint értékben váltottak be a nagybányai bányakamarában ércet, a pénzverdében pedig 32 499 forint összegben vertek pénzürmét, elsősorban tallért és dukátot. A bányakamara bevételeiből fennmaradó 2647 fo-

284 Uo.

285 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1511–1520.

286 Ebben az időszakban a bányakamarát és a pénzverdét hivatalosan a nagybányai városvezetés irányította, ezért volt jelen a magisztrátus egy képviselője a számadás készítésénél.

rintből a szatmári főkapitány utasítása alapján a város vezetésének ki kellett fizetnie a korábbi bérlőnek, Friedrich von Herbersteinnek 2440 forintot úgynevezett házi költségekre. A házi költségeken a pénzverde épületének bérleti díját értették, amelyet a város fizetett a bárónak, az épület ugyanis a Herberstein család tulajdonában állt. A számadás szerint a nagybányai bányakamarában nemcsak a szatmári bányákból származó ércet váltották be, hanem az erdélyi területről is került ide érc, bár azt nem részletezte a szöveg, hogy pontosan honnan érkezett. Az adatokból kiderül, hogy a nagybányai bányakamarának elég jelentős forgalma volt a századfordulón a háborús állapotok ellenére. A 11. táblázatban a számadás legfontosabb adatait közlöm.²⁸⁷

11. táblázat.

A nagybányai bányakamarába beadott ércért fizetett összeg
Gaspar Mass számadása alapján (1599)

Időpont	Nagybánya	Felsőbánya	Egyéb költség
1599. február 6–7.	2361 forint	2842 forint	
	2988 forint	1466 forint	
1599. március 7.			1737 forint
1599. március 13.			1909 forint
1599. március 17.	2456 forint		
1599. április 3.		1753 forint	
1599. április 18.	2752 forint		
1599. május 15.	2672 forint		
1599. június 12.	2540 forint		
1599. július 10.	3540 forint		

A pénzverde állapotát leíró mellékletben a biztosok azonfelül, hogy felsorolták a pénzverdében dolgozó tisztviselőket, feltüntették a pénzverdének átadott érc mennyiségét márkában, illetve a beadott ércért kifizetett összeget.²⁸⁸ Eszerint 1599. január 18. és július 16. között a nagybányai pénzverdének 206 márka aranyat adott át a bányakamara, amelynek értéke 14 566 forint volt. Ennek mintegy fele a termelőket illette. Ezüsből 2602 márka került a pénzverdébe, ebből 5373 forintot fizettek ki a termelőknek. Az itt közölt adatok sajnálatos módon nem igazán alkalmasak arra, hogy a 16. század végi termelési mutatókat összevessük a század közepén és utolsó harmadában mért mennyiségekkel, ugyanis a kimutatás nem különítette el a szatmári bányavidékről és az erdélyi területekről származó nemesércmennyiséget, ezért még a hozzávetőleges becslés is akadá-

287 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1511–1514.

288 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1515–1520.

lyokba ütközik. Annyi azonban a fenti számadatokból is kiderül, hogy mindkét területről jelentős mennyiségű ércet váltottak be, így megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a század utolsó harmadához képest növekedés tapasztalható. Valószínűsíthető, hogy a megnövekedett arany mennyiség az erdélyi bányáknak köszönhető, míg az ezüst inkább a szatmári bányákhoz köthető.

Arról már korábban szó esett, hogy az 1599. évi bizottság jelentése nem volt elegendő ahhoz, hogy a központi kormányzat dönteni tudjon a szatmári bányavidék helyzetéről, így újabb bizottság felállítására volt szükség. Georg Fischer és Johann Erck készített több számadást, illetve mellékletként is csatolt kimutatásokat a jelentéséhez. Az első számadást beszúrták a jelentés szövegébe, amely az 1601. január 30. és szeptember 30. közötti időszakot mutatta be, és a bányakamarába beváltott érc mennyiségét és az azért kifizetett összegeket tartalmazta.²⁸⁹ Nagybányán 1683 márka ezüstöt és 47 márka aranyat váltottak be ebben a periódusban; a kamarai üzemben hetente 50 márka finom ezüstöt tudtak előállítani, de ez állítólag a korábbi időszakban a 100 márkát is meghaladta. Arról a biztosok sajnos nem beszéltek, hogy ebben az évben is váltottak-e be erdélyi ércet a nagybányai bányakamarában, vagy a fenti mennyiség mind a szatmári bányavidékről származott. Kizárólag a lecsökkent arany mennyiségből következtethetünk arra, hogy ebben az évben nem került erdélyi érc a nagybányai bányakamarába. Az ezüstmennyiség, ha a More János-féle ellenszámadásban közölt éves mennyiséggel vetjük össze, a termelési mutatók pozitív irányban történő elmozdulását jelzi, hiszen 1601-ben 1683 márkát hét hónap alatt váltottak be, míg 1573–1574 folyamán egy év alatt 1833 márkát. Az ezüstabányászat volumenét bizonyítja az az adat, amelyet a két biztos a felsőbányai bányák jellemzéséhez szúrt be. Eszerint a legnagyobb felsőbányai bányából (*Wandt*), ahol akkor kisszámú vājár dolgozott, 1601. október 20-ig legalább 585 márka került a nagybányai bányakamarába, hetente 12 márkát tudtak kifejteni. Ha teljesen pontos a biztosok adata, akkor ebből a bányából került ki a nagybányai bányakamarába beadott ezüst mintegy harmada.²⁹⁰ A későbbiekben az igazgatási kérdéseknél tértek ki arra, hogy a fenti adat a felsőbányai *Wandt* bányának egyéves termelése, míg a felsőbányai bányákból összesen 600 márka származott, így a többi, művelés alatt álló bányából összesen 15 márkát tudtak beadni. Azt is lejegyezték a biztosok, hogy a felsőbányai bányákból a háború előtt legalább 2000 márka ezüstöt váltottak be. Egyéb adat híján azt sajnos nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy a fenti 2000 márka pontos adat, vagy csupán a biztosok becslése volt.²⁹¹

289 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

290 Uo.

291 Uo.

12. táblázat.

A nagybányai bányakamarába beadott arany és ezüst mennyisége 1573–1579 között
(Wolfgang Ligustius számadása)

Aranybevétel	Év	Ezüstbevétel
67 márka	1573	628 márka
182 márka	1574	1522 márka
135 márka	1575	1011 márka
29 márka	1576	245 márka
39 márka	1577	348 márka
30 márka	1578	316 márka
85 márka	1579	718 márka
568 márka	Összesen	4789 márka²⁹²

A biztosok jelentésükhöz csatoltak egy számadást is, amelyet Wolfgang Ligustius kamarai számvevő készített 1601. november 3-án. A számadás az 1573. szeptember 30. és az 1579. december 31. közötti időszakban beváltott érc mennyiségét, valamint a különböző kiadásokat rögzítette.²⁹³ A 12–14. táblázatban közlöm a kivonatos számadás legfontosabb adatait. A 12. táblázat a beadott érc mennyiségét mutatja, a 13. azokat a pénzverdét, amelyekben a beváltott ércből pénzérmekeket vertek, a 14. pedig a Királytáróra, valamint a kamarai üzemre vonatkozó kiadásokat.²⁹⁴

13. táblázat.

A kassai és a körmöcbányai pénzverdébe beadott arany mennyisége 1573–1579 között
(Wolfgang Ligustius számadása)

Év	Hely	Arany mennyisége	Személy
1573	Körmöcbánya	32 márka	
1574	Körmöcbánya	52 márka	
1574	Kassa	134 márka	Christoph Hardeck
1575	Körmöcbánya	147 márka	
1576	Körmöcbánya	28 márka	

292 A táblázat két oszlopában szereplő mennyiségek kerekített összegek, így lehetséges, hogy mindkét esetben egy márka eltérés van a részmennyiségek összege és a forrásban feltüntetett végösszeg között. A végösszeghez értelemszerűen ez utóbbit vezettem be.

293 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 113–117. Ligustius munkásságára lásd *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 28.

294 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 113–117.

Év	Hely	Arany mennyisége	Személy
1577	Körmöcbánya	13 márka	
1577	Kassa	22 márka	Jacob Pendtner
1578	Körmöcbánya	28 márka	
1578	Kassa	12 márka	Jacob Pendtner
1579	Körmöcbánya	17 márka	
1579	Kassa	67 márka	Christoph Hardeck
Összesen		557 márka	

14. táblázat.

**A Királytáró művelésére és a bányakamara működtetésére kiadott pénzüsszegek
1573–1579 között (Wolfgang Ligustius számadása)**

Év	Kiadás tárgya	Kiadási tétel
1573	helyreállítás, beváltás	14 963 forint
1574	helyreállítás, beváltás	27 849 forint
1575	helyreállítás, beváltás	18 798 forint
1576	beváltás	5 105 és 285 forint
1577	beváltás	7 898 forint
1578	beváltás	5 488 forint
1579	beváltás	15 797 forint
Összesen		97 976 forint²⁹⁵

A termelési mutatókból kiderül, hogy a tárgyalt időszakban a kifejtett érc mennyisége erősen ingadozott, a beváltott arany és ezüst mennyisége 1574-ben és 1575-ben kiugróan magas volt. Ezt követően drasztikusan visszaesett a termelés, majd 1579-ben újra növekedni kezdett a beadott érc mennyisége. Arról sajnos csak sejtéseink vannak, hogy mi okozhatta a hirtelen növekedést, majd csökkenést az évtized közepén. A kimagasló eredmények mögött a bányakamara gyűjtőterületének növekedése állhat, nagy valószínűséggel már ekkor is hoztak az erdélyi területről ércet beváltani Nagybányára, a lecsökkent mennyiség minden bizonnyal kizárólag a szatmári bányavidéken kifejtett érc mennyisége. Nehézségekbe ütközik tehát az, hogy a csökkenő vagy a kimagasló adatok mögött kizárólag a kamarai igazgatás áldásos, esetleg káros hatását véljük felfedezni,

²⁹⁵ A forrásban szereplő végösszeg és a valós összeg között 1793 forint eltérés tapasztalható.

hiszen az adatok folyamatosan hullámoztak. Szembetűnő azonban, hogy 1579-ben, amikor már egy bérlőpáros (Szegedi Ferenc és Mészáros Lukács) irányította a Királytáró termelését, jelentősen megemelkedett mindkét érc mennyisége, bár ez összefügghet azzal is, hogy az évtized végére a beváltónak valamennyire sikerült visszaszorítania az illegális érceladást, és így a termelők újra a bányakamarába adták be az ércet.

A 13. táblázatból kiderül, hogy a nagybányai ércből Kassán és Körmöcbányán is vertek pénzt. Mindkét pénzverde el szeretne volna érne, hogy zárják be a nagybányai pénzverőhelyet, ezt általában azzal indokolták, hogy a térség nem biztonságos. Ezt azonban nem tudták elérni, mert Michael Sycelius 1575. évi kiküldetése bizonyítja, hogy a nagybányai pénzverde továbbra is működött, jóllehet a biztos véleménye az volt, hogy be kellene zárni, és minden eszközt át kell telepíteni Kassára.²⁹⁶ A 13. táblázatban szereplő két személy, Christoph Hardeck és Jacob Pendtner egyaránt a kassai pénzverde pénzverőmestere volt. Hardecket Peter Feigel az Alsó-ausztriai Kamara ajánlására a nagybányai pénzverde vezetői posztjára is javasolta. Hardeck azonban úgy gondolta, hogy a nagybányai pénzverde helyett a kassaiban kellene minden szatmári ércet feldolgozni, csak be kellene hozzá szerezni egy úgynevezett hengeres pénzverőgépet. Hardeck még azt is felajánlotta a Szepesi Kamarának, hogy ezt a gépet maga készíti el, mert drága lenne külföldről beszerezni, „csupán” annyit kért, hogy a munkadíjat (200 forintot) egy összegben utalják ki számára, és egy hónap alatt megalkotja a szerkezetet.²⁹⁷ Hardeck utódja, Jacob Pendtner is nagyon sokat harcolt azért, hogy véglegesen bezárják a nagybányai pénzverdét, és a szatmári bányavidékről származó érc kizárólag Kassára kerüljön.²⁹⁸ Erre azonban nem került sor, sőt a Körmöcbányával való rivalizálásból az utóbbi került ki győztesen, ahogy ezt a 13. táblázat adatai is jól mutatják. A kiadási tételek vizsgálatából kiderül, hogy az első években komoly összeget emésztettek fel a helyreállítási költségek, illetve 1574-ben és 1575-ben a rekordmennyiségű ércért járó összegek kifizetése ugyancsak nagy terhet jelentett. 1576-tól kezdődően már nem kellett helyreállításra pénzösszegeket fordítani, így a legnagyobb kiadási tétel a beváltott ércért járó összeg volt.

1601. évet követően az Udvari Kamara az erdélyi jövedelmet felmérő biztosokat küldte Nagybányára is, nem állítottak fel külön bizottságot a szatmári bányavidék állapotának felmérésére. Hans Kaufmann 1603 és 1604 folyamán többször is járt Nagybányán, de kizárólag az 1603 áprilisában készült jelentéséhez csatolt egy rövid, kivonatos számadást, amely 1601 őszétől kezdve tartalmazza a bevett érc mennyiségét, és elemekre lebontva a kiadási tételeket. A számadás legfontosabb adatait a 15. táblázatban összegeztem.²⁹⁹

296 ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 917–928.

297 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 436–437. A hengeres pénzverőgépre: *Huszár L. – Pap F. – Winkler J.: Erdélyi éremművesség* i. m. 68–69.

298 G. *Gündisch: Geschichte* i. m. 9–10.

299 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 169–172., 173–188.

15. táblázat.

A nagybányai bányakamara bevételei és kiadásai 1601–1603 között
(Hans Kaufmann jelentése)

Bevett arany	Bevett ezüst	Bevétel	Kiadás	Kiadási tétel
128 márka	2872 márka	9416 forint	1118 forint	bérezés
			500 forint	biztosok ellátása
			150 forint	vitriol vásárlása
			375 forint	ércfinomítás
			200 forint	faszén szállítása
			100 forint	fakivágás és -szállítás
			300 forint	egyéb költség
			4308 forint	ezüstérc bevétele
			870 forint	aranyérc bevétele
Összesen	3000 márka	9416 forint	7921 forint	

A szám adatok alapján kijelenthetjük, hogy a bányakamara működése ebben az időszakban nem volt deficitese, 1495 forint maradt a bányakamara akkori bérlőinél, amit Kaufmann jelentése szerint a hitelek törlesztésére fordítottak. Ha a termelés volumenét nézzük, a kivonatos számadás nem igazán informatív, ugyanis az ott feltüntetett mennyiség majdnem három évre vonatkozik, ebből nehéz megállapítani, hogy melyik évben mennyi ércet adtak be a bányakamarába, illetve a pontos gyűjtőterület sem ismert. Ha átlagoljuk a hároméves ezüstmennyiséget, egy-egy évre mintegy 957 márka jön ki, de ez a szám nem feltétlenül tükrözi a valóságot, hiszen nem valószínű, hogy minden évben közel azonos mennyiségű ezüstöt adtak be. Abban az esetben, ha az átlagolt értéket vesszük figyelembe, akkor bizonyos visszaesés tapasztalható a korábbi évekhez képest, ehhez hozzájárulhatott a felsőbányai bányák csökkenő hozama is, amelynek okaként a biztos a tömeges eladósodást nevezte meg.

Kamarai jelentések a szatmári
bányászatról

A kamarai bizottságok által írt jelentések átfogóan vizsgálták a szatmári bányavidék helyzetét, ennek fontos része volt a bányaművelés leírása, a korabeli technikai és termelési feltételek jellemzése. Ahogyan az előbbieken már szó esett róla, a szatmári bányavidéken mélyművelés folyt, amely komoly technikai és anyagi háttérrel kívánt. Már a Szepesi Kamara újjáalakulását megelőzően, illetve

az új instrukció kiadásának évében is jártak kamarai biztosok Nagybányán, de ekkor még az Udvari Kamara az Alsó-ausztriai Kamara szakembereit küldte ki a szatmári bányavárosba.

Elsőként David Hag vizsgálta meg a szatmári nemesérbányászat helyzetét 1570 decemberében. A kamarai biztos elsősorban igazgatási kérdésekre helyezte a hangsúlyt, ugyanis abban volt igazán jártas, de röviden foglalkozott a bányaművelés helyzetével is. Véleménye szerint a legtöbb gondot az állandóan feltörő bányavíz és a szakképzett bányászok hiánya jelentette. Leírásából az is kiderül, hogy a Thurzó János-féle vízemelőgép rendkívül rossz állapotban volt, a hozzá tartozó víztározó rendszer és a csatornahálózat romokban hevert, ennek oka a korábbi harcokban és a hozzáértés hiányában keresendő. Nyilvánvaló volt, hogy a vízemelőgép és a beomlott járatok felújítása komoly költségeket emésztene fel, de David Hag mégis a felújítást javasolta feletteseinek. Azt is jól látta, hogy az első években a kitermelés nem hozna hasznot, azonban hosszú távon a kincstárnak megérné befektetni a szükséges tőkét. Hag a képzett munkaerő problémáját tapasztalt német bányászok betelepítésével oldotta volna meg.³⁰⁰ Az általa megfogalmazott problémák a következő években szinte minden jelentésben felbukkantak, bár mindegyik biztos más hangsúllyal kezelte őket.

David Hag kiküldetését követte 1571 májusában Andreas Findensein és Wolfgang Zimmermann körmöcbányai bányamesterek komissziója. Ők David Haggal ellentétben részletesen foglalkoztak a bányaművelés technikai részleteivel, bár igazgatási kérdéseket is tárgyaltak jelentésükben.³⁰¹ Útjuk során megnézték a Királytárót, ahol leírásuk szerint 1500 bányaláb mélyen fejtették ki az ércet, ilyen mélységből kellett a meddő kőzettel együtt a felszínre hozniuk, miközben a bányavíz szinte folyamatosan szivárgott.³⁰² A bányában dolgozó vájárok meghatározott időközönként kaptak pihenőt, volt nyári és téli munkarend, egy évre a fizetésük 100 forint volt, amit heti bontásban kaptak meg. Findensein és Zimmermann is írt a Thurzó-féle gépről, megnézték a víztározó medence és a csatornahálózat maradványait; elmondásuk szerint a medencében még ilyen állapotban is tudtak egy napra elegendő vizet tárolni, a csatornahálózatból pedig 5 mérföldnyi megmaradt. Ez a leírás is híven tükrözi, hogy mekkora vállalkozásba is foghatott a század elején Thurzó János és fia az új bányavíz-kiszivattyúzási rendszer kiépítésével. Hag véleményével szemben szerintük a legnagyobb gond a szakképzett munkaerő hiánya volt. A bányákban fejtőként dolgozó románok többségének nem volt kellő tapasztalatuk és szakmai tudásuk, így a térségben fekvő bányák hiába rendelkeztek jó adottságokkal. Elsőként a járatokban dől el, hogy a vájárok milyen ércet hoznak felszínre, mi kerül a válogató- és mosóhelyre (*Waschgrundt*), és mi a meddőhányóra. A válogatóhelyen használt eszközök nagy része már elavult volt, ezeket a biztosok szerint le kellett volna cserélni. Ebben a munkafázisban is a legégetőbb probléma a munkások hozzá nem értése volt, a válogatók sok esetben az értékes ércet is a meddőhányóra küldték. Az érc dúsítására használt kohók sem

300 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 268–280.

301 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285.

302 Egy bányaláb (*Schuch*) 33,7 cm, így a Királytáróban mintegy 505 és 510 méter mélységben folyt a termelés. *Nicolaus Poda: A selmeci bányagépekről (Bergmaschinen von Schemnitz 1771.)* Szerk. Zsámboki László. Miskolc–Rudabánya, 2002 (A bányászat, kohászat, földtan klasszikusai 10.). 10.

voltak jobb állapotban, legtöbbjük romosan állt 1571 tavaszán, az építőanyagot pedig már széthordták a lakosok.³⁰³

Findensein és Zimmermann hazaérkezését követően az Udvari Kamara újra felkérte David Hagot, hogy nyilvánítson véleményt a szatmári bányavidék helyzetéről, Hag azonban nem sok újat tudott hozzátenni kollégái jelentéséhez. Az Udvari Kamarához intézett válaszlevelében újfent kiemelte a német bányászok betelepítésének szükségességét.³⁰⁴

Mint már említettem, 1573-ban két kamarai bizottság is járt Nagybányán, az egyiket a Szepesi Kamara tagjaiból állították össze, a másikat pedig az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosaiból. Az előbbit Peter Feigel vezette, az utóbbit testvére, Hans Feigel.³⁰⁵ A két bizottság bizonyos munkamegosztásban dolgozott, ugyanis Peter Feigel és Johann Salius elsősorban az igazgatási és személyügyi kérdésekkel foglalkozott, míg testvére a bányaművelés gyakorlati oldaláról írt részletesebb feljegyzést. Peter Feigel és társa annyit szögezett le 1573 augusztusában készített részletes jelentésében, hogy a szatmári bányászat legfontosabb problémája nem a bányaművelés válságából fakad. Véleményük szerint nem a szakképzett munkaerő hiánya, hanem a bányai igazgatási rendszer elégtelensége okozza a legnagyobb nehézségeket.³⁰⁶

Hans Feigel és társai (Leonard Kreuter és Thobias Unverzagt) már más szemzőgből vizsgálták a kérdést.³⁰⁷ Jelentésükben minden egyes bányát részletesen leírtak, a bányászati iránytű beosztása alapján pontosan meghatározták helyzetüket.³⁰⁸ Különosztották a nagybányai és a felsőbányai bányákat, elsőként a nagybányai járatokat elemezték. A legtöbb nagybányai bánya a Kereszthegy gyomrában feküdt, a hegy déli fekvésű volt, így a korabeli szakvélemény szerint kiváló adottságokkal rendelkezett. A bányák a bányairánytű beosztása értelmében 11 és 12 óra között helyezkedtek el. Elég rossz állapotban voltak, nehezen lehetett őket megközelíteni, több járat be is omlott, és sok helyen nem volt biztonságos a gerendázat sem. Az állandóan szivárgó bányavíz megkeserítette a fejtők életét, volt nap, amikor csak egy órát lehetett dolgozni, mert olyan magasan állt a víz a járatokban. A magánbányákat egy közös aknán keresztül lehetett megközelíteni, ezek a bányák elég kicsik voltak. Hans Feigel leírta, hogy mintegy 230 méter mélyen (ez 685 bá-

303 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285.

304 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 349–350.

305 MNL OL E 244 LC I. k. fol. 204.

306 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567.

307 Hans Feigel társai közül Leonard Kreuterről tudunk a legtöbbet. Rokona, Michael Kreuter részese volt a Liptó vármegyében található királybócai bányászat fellendítésének, amikor 1550-ben új, igen gazdag telérre bukkantak a település mellett. Lásd ÖStA HKA VUG RN 17 fol. 31–33.; *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 209. Továbbá az augsburgi Mair család bécsi faktorának, Jakob Gundelfingernek volt az alkalmazottja. ÖStA HKA MBW RN 3 fol. 601–605. Az augsburgi Mair család tevékenységére lásd például *Tózsá-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vett augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)* 16 (2009) 231. Unverzagt családja 1600-ban szerzett magyar indigenátust. Lásd *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 296.

308 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625. A jelentés szövegének kiadása: *Mátyás-Rausch Petra*: A szatmári arany- és ezüsbányászat helyzete a Hans Feigel-féle kamarai jelentés alapján (1573). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2015. 171–195. A bányászati iránytű beosztására lásd a szatmári bányaművelésről szóló fejezetet.

nyalábnak felelt meg) még 1555-ben talált egy járatot, amely akkor is, és sajnos 1573-ban is műveletlenül állt, annak ellenére, hogy jó minőségű ércet lehetne a járatban kifejteni. Ezzel a járattal szemben volt található a Királytáró. A főjárat már jócskán ki volt fejtve, így a biztosok szerint elképzelhető, hogy innen már nem lehet túl sok ércet kinyerni a jövőben. Az oldaljáratok gerendázatát azonban szerintük mindenképpen ki kellett volna javítani, mert nagy volt az omlásveszély. A folyamatos termelés legfontosabb feltétele az, írták, hogy meg tudják valósítani a hatékony vízvezetést. A biztosok azt javasolták az Udvari Kamarának, hogy a Thurzó-féle vízemelőgépet a tározóval és csatornákkal együtt meg kell javíttatni. Erre a feladatra kellene keresni egy jó szakembert, valamint szükség lenne egy külön tisztviselőre (*Kunstmeister*), aki csak a bányavíz problémájával foglalkozik. Meglehetősen nehéz lesz erre a posztra jó szakembert találni, ugyanis a szatmári bányavidék viszonyai nem a legkedvezőbbek, és a fizetés sem lenne túl sok. A biztosok állításának némileg ellentmond, hogy már 1573 őszén dolgozott egy gépelmester Nagybányán, ahogy a kamarai számadások is tanúsítják.³⁰⁹ A biztosok úgy vélték, hogy vissza kellene térni ahhoz a metódushoz, amelyet Thurzó idejében alkalmaztak Nagybányán, miszerint a bányavíz szivattyúzásának költségeit megosztva viselné a központi kormányzat és a városvezetés, valójában a magántárnák tulajdonosai.

A Királytáró után a magántulajdonban lévő bányákat járták be, ezek közül kiemelték az Időjárás/Időajánlás (*Offerzait*), Lúdbánya (*Gensweer* és *Kisgensweer*) és az Újakna (*Neuschachth*) nevezetű bányákat, amelyeket a legrangosabb nagybányai bányapolgárok műveltek, illetve műveltettek.³¹⁰ A biztosok leírása szerint a Királytáróban legalább hatvan vājár dolgozott, legtöbbjük magyar vagy román, akik nem értettek az ércfejtéshez, így elég sok értékes érc került a meddőhányóra. A kifejtett ércet általában zsákokban hozták a felszínre, egy-egy zsák úrtartalma 2,5 icce volt, amely 1,8 liternek felelt meg.³¹¹ A biztosok a nagybányai bányák bemutatása után végigkövették az érc útját egészen a bányakamaráig, elmondásuk szerint a zúzdák között volt kincstári tulajdonban és magántulajdonban lévő is, az utóbbiak voltak többségben. Az érc pörkölését, ha szükség volt rá, a kohókban oldották meg, ezekből is volt kincstári és magánkézen lévő is. A pörkölést követően került az érc a bányakamarába, ahol beváltották, és a termelők megkapták a beváltott mennyiségért járó pénzüsségeket. A felsőbányai viszonyoknál két dolgot emeltek ki, egyrészt itt még nagyobb gondot okozott a bányavíz, mint Nagybányán. Másrészt a bányák kistermelők birtokában voltak, ez töredezett tulajdonviszonyokat eredményezett, és mivel a tulajdonosok sajnálatos módon nem tömörültek szövetkezetekbe, nem tudták közösen megoldani a vízvezetés problémáját.³¹²

A két bizottság jelentéseit összegezve kijelenthetjük, hogy a szatmári bányaművelés válsága mögött húzódó okokról a biztosok véleménye erősen megoszlott: a Hans Feigel-féle bizottság David Hag véleményét osztotta, hiszen a bányavíz megfelelő elvezetésének hiányát, valamint a vājárok hiányos tudását és munkamorálját nevezte meg mint a legsürgősebben orvosolandó gondokat.

309 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 817–821.

310 A bányák magyar neveire: *Balogh B. – Oszóczy K.: Bányászat* i. m. 66–68.

311 1 icce (Seidel) 0,686 liternek felelt meg. Lásd *N. Poda: A selmeci bányagépekről* i. m. 10.

312 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

Annak ellenére, hogy Paczóth János 1574. évi kiküldetése elsősorban a beváltó tevékenységét, valamint a Michael Syceliussal fennálló konfliktust volt hivatott feltárni, részletesen írt a Királytáró termeléséről, valamint a bányakamarában működő kamarai üzemben végzett munkáról is.³¹³ A Királytáróban ekkor öt járatban folyt a termelés, a hatodikban, amely az akna legvégén feküdt, már korábban abahagyták az érc kifejtést. A működő járatokban leginkább magyar bányászok dolgoztak, a biztos feljegyezte a legfelső három járat bányafelügyelőjének nevét is: Christoph Engelhardt, Paul Storzer és Fernezely Mihály, utóbbi neve feltűnt az 1573 szeptemberében készült parciális regestumban is. Ha megvizsgáljuk a biztos által felsorolt személyek neveit, érdekes következtetésre juthatunk. A három felügyelőből kettő minden bizonnyal német származású volt, ennek a ténynek némi képp ellentmond Paczóth egy korábbi megjegyzése a jelentés elején, miszerint Scheuenstuel, valamint az időközben meghalt bányamester, Wolfgang Trummer azért nem tudta jól végezni a dolgát, mert nem beszélt magyarul, így nehezen boldogult a bányában dolgozókkal.³¹⁴

Paczóth János a néhai bányamester munkáját élesen kritizálta, mert véleménye szerint meg sem próbálta enyhíteni a bányavíz okozta gondokat, hozzá sem fogott a Thurzó-féle szerkezet újjáépítéséhez. Ebben nem igazán ítélnélhetjük el Wolfgang Trummert, ugyanis Thurzó János és György szerkezete a korszakban igazi újításnak számított, kevesen értettek hozzá, és ez a század végére sem változott meg, így nem kell azon csodálkoznunk, hogy a nagybányai bányamester nyilvánvaló pénzügyi okok mellett miért nem fogott hozzá a felújításhoz. Paczóth véleménye abban viszont helytálló, hogy nagyon fontos lett volna a vízemelő-szerkezet és a víztározó felújítása. Utóbbival ugyanis a zúzdákat is folyamatosan lehetett volna üzemeltetni, míg ennek hiányában sokszor kellett állati erőt alkalmazni a cölöpök működtetéséhez, ami különösen az esős időszakokban volt nehéz, mert a lovak csüdig süppedtek a sárba. A bányamester rovására írta azt is, hogy a zúzdák állapota leromlott, a kincstári zúzdákban összesen harminchat nyíl volt, de ebből kizárólag tizenkét nyilat lehetett használni, mert a többi kalapácsnak a feje vagy hiányzott, vagy teljesen elkopott. Az ércfejtés és ércfeldolgozás után tért rá a bányakamara kamarai üzemének leírására, amely már a beváltó hatáskörébe tartozott. Eszerint itt is gondok voltak, többek között azzal, hogy az érc finomítása egy ideiglenesnek szánt helyszínen folyt. Mindenképpen kellene építeni egy végleges épületet, javasolta, és ha megoldható, akkor kőből építsék, mert a korábbi fából épült, és nem voltak éppen ideálisak a körülmények.³¹⁵ Paczóth véle-

313 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921.

314 Uo.

315 A bányakamara épületével kapcsolatban több gond is felmerült az évek során. Szentgyörgyi Péter deák idején a kamaraispán házában folyt a kamarai tevékenység, amely különleges jogi státusszal bírt, ugyanis a kamaraispánnak joga volt itt rövid ideig foglyokat is őriztetni. Amikor 1562-ben felségárulással vádolták meg, és minden vagyonát elkobozták, ideszámították a kamara házát is, amelyet I. Ferdinánd Farkas Péter szebeni polgárnak adományozott, egy szatmári házzal, egy malommal, egy présházzal és egy allódiummal egyetemben. Farkas Péter nem tudta magát beiktatni a nevezett birtokokba, ezért eladta azokat Haller Kristófnak. Ezt az adásvételi szerződést már I. Miksa erősítette meg 1566-ban, majd 1571 júniusában elrendelte, hogy a lefoglalt javakba iktassák be a tulajdonost. A városvezetés szeptember 12-én Haller Kristóf fiát, Fülöpöt iktatta be a kérdéses javakba. A kamarai iratok csak *domus Hallerianaként* emlegették. A Szepesti Kamara szerette

ménye szerint, ha már új épületet építtetnek, akkor rakassanak új, boltozatos kemencéket is, felső füstelvezető nyílással, mert a jelenlegiek már nagyon régiek, és toldozva-foldozva vannak, funkciójukat nem látják el maradéktalanul. A tisztításnál használt egyéb eszközök is elhasználódtak, ezeket is sürgősen le kellene cserélni.³¹⁶

A következő kamarai jelentés, amely a szatmári bányaművelés helyzetével foglalkozott, 1599 júliusában keletkezett, szerzője a két kiküldött biztos, a már említett Gaspar Frank és Anton Rholl volt. Beszámolójukban a termelés helyzetét csak röviden érintették, megelégedtek a termelés alatt lévő bányák felsorolásával, inkább a Herberstein család bérlői tevékenységére, a tulajdonviszonyok bemutatására és az igazgatási kérdésekre helyezték a hangsúlyt.³¹⁷ Ez alapján a század végén, Nagybányán hat bányában folyt termelés (Királytáró, Lúdbánya, Kisgépely, Nagyakna, Újakna). A felsoroltak közül kettő olyan bánya volt (Lúdbánya, Újakna), melyeket már az 1573. évi jelentések is említettek. Egy volt kincstári tulajdonban, a Királytáró, a többi magánkézen. A magántulajdonban lévő bányák közül a Kisgépely és a Nagyakna (*Nagysacht*) a kimerülés szélén állt, a bányák mellett álló zúzdák és kohók is rossz állapotban voltak. A jelentés érdekessége, hogy először itt említették Kapnikbányát, amelynek bányái a biztosok szerint szintén a kimerülés szélén álltak.

A felsőbányai bányákat külön fejezetben tárgyalták, itt csak magánkézen lévő bányák voltak, a legnagyobb tárna a Wandt és az Andes nevű volt, utóbbi itt jelent meg először a forrásokban. Ehhez a két bányához tartozott még egy zúzda is négy zúzónyíllal. A fenti két bányán felül a biztosok még hét bánya nevét sorolták fel, a hét közül négyben folyt ekkoriban termelés (Tamásbánya, Kalicer, Romolcze, Mihalurbánya), a másik három pár évvel a bizottság kiküldése előtt merült ki (Fudorbánya, Kapubánya, Borkutbánya). A bányák mellett állt tizenegy magánkézen lévő zúzda is, de nem mindegyik működött, mert a termelők nagyobbik része nem tudott annyi ércet kitermelni, hogy érdemes legyen beüzemelni a zúzdát, és a legtöbb felújítására sem jutott elegendő pénz. Ugyancsak a pénzhiány vezetett oda, hogy a bányavíz még mindig komoly gondot okozott Felsőbányán is. Ugyanis a szivattyúzás nagyon költséges volt, miként a biztosok kiemelték, emiatt a legtöbb termelő nem engedhette meg magának, így hiába húzódtak értékes telérek a föld alatt, nem volt lehetőség a kifejtésükre.³¹⁸

Ahogy az 1599-ben leírtakból is látszik, a szatmári nemesérbányászat legégetőbb problémái az addig eltelt húsz évben mit sem változtak, még mindig küsz-

---

volna elérni, hogy itt rendezzék be véglegesen a bányakamarát, de a legtöbb bizottság nem javasolta sem a megvételét, sem a felújítását, mert az épület már nagyon romos állapotban volt az 1570-es években. Az adományozásra és beiktatásra lásd SJAN Maramureş Primăria Oraşului Baia Mare Fond 1. Documente feudale (= NB DF) Szabad királyi bányaváros Nagybánya város jegyzőkönyve I. (1560–1635) (= NbVJk) 63–64.; ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567. Vö. *András Péter Szabó: Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit.* In: *Die Weltliche und Kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert.* Hrsg. Anna Fundárková, István Fazekas. Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. VIII.) 489.

316 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921.

317 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1493–1508.

318 Uo.

ködtek a pénzhiánnyal, és a termelésben a legnagyobb nehézséget a bányavíz jelentette. A korszakban keletkezett kamarai jelentések mindannyiszor megjegyezték azt a sajátosságot, miszerint hiába voltak ércben gazdagok a szatmári bányák, különböző okok miatt nem volt lehetőség a hatékony, nagyobb haszonnal járó ki-termelésre. Első olvasatra, ha a fenti számadásokat és a kamarai jelentések bányaművelésre vonatkozó részeit összevetjük, arra következtethetünk, hogy a kamarai jelentések talán túlzottan negatív képet festettek a bányák helyzetéről. A számadások szerint viszont a termelékenység növekedett valamilyen mértékben, sőt, Kaufmann szerint a 17. század elején a bányakamara működése nem volt deficit. Valójában a kamarai jelentésekben leírt helyzet a központi kormányzatnak mindenképpen csalódásra adott okot, hiszen nem az volt az elsődleges cél, hogy komoly költségek árán egy jórészt stagnáló termelési volument produkáló bányavidéket tartsanak fenn, hanem azt szerették volna elérni, hogy a kincstár bányászathól származó jövedelmei folyamatosan növekedjenek, prosperáljon a Királytáró és a bányakamara is.

A kiküldött bizottságok azonban nem tudták önmagukban megoldani a problémákat, ahogy ezt az 1601. évi jelentés is mutatja. Johann Erck és Georg Fischer 1601 novemberében járták be a nagybányai és a felsőbányai bányákat, ők adtak először a Hans Feigel-féle bizottsághoz hasonlóan részletes leírást az egyes bányákról, illetve a mellettük lévő épületekről.³¹⁹ Elsőként a nagybányai bányákat mutatták be, körútjukat a Lúdbányánál (*Gensweer*) kezdték; itt a bánya mellett állt egy gépely, amelyet még 1598-ban építettek hozzá, a bánya ekkoriban már kimerülőben volt, mélyről kellett felhozni a kifejtett ércet. A bányában két szűk járat helyezkedett el egymással szemben, itt két magyar vājár dolgozott, és leginkább rossz minőségű ércet bányásztak – a szövegben erre használták a biztosok a *geng* kifejezést –, a jó minőségű ércet tartalmazó telérből már kevés volt itt. A második bánya, az Újkerék mellett nem volt saját gépely, a kifejtett ércet a Királytárón keresztül hozták a felszínre. Öt járatban összesen öt bányász dolgozott, de csak egy járatból lehetett jó minőségű ércet kifejteni. A harmadik bánya, amelyet megnézték a biztosok, a Királytáró volt. Itt is állt egy gépely, ezt 1597-ben építették, a korábban leírt öt járat helyett Erck és Fischer már tizennégy járatról írt. Összesen negyven bányász dolgozott a fiskális bányában, ezek közül nyolc román származású, harminckettő pedig német volt. Jó minőségű ércet kilenc járatban fejtettek, a fennmaradó ötben nem volt már sok értékes telér. A negyedik bányában, a Farkasaknában (*Forkossacht*) öt magyar bányász fejtette az ércet, de nem igazán jó minőségűt. Az ötödik bánya, a Kisgépely (*Kisgeppel*) mellett is állt egy új gépely, huszonegy vājár dolgozott nyolc járatban, tizenketten magyarok, kilencen pedig németek. Itt sokkal jobb volt az arány a jó minőségű érc javára, csak a legrégebbi járat volt kimerülőben. Az utolsó nagybányai bánya Újakna volt, itt nem állt gépely, négy magyar bányász fejtette az ércet, az érc minősége nem volt megfelelő, a bánya a kimerülés szélén állt. A legtöbb bányában gondot okozott a bányavíz, nagyon nehezen tudták megoldani, hogy folyamatosan menjenek a szivattyúk, azonban e nélkül nem lehetett zavartalan a termelés. A bányák leírása után a biztosok a zúzdákat és az olvasztókohókat jellemezték. Hat olvasztókohó állt a bányák mellett, mind ma-

319 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

gánkézen volt, és nem sokkal korábban építették őket, mindegyik kohó két-két fújtatóval rendelkezett. A biztosok leírása szerint ha egy zúzdát beüzemeltek, mert volt elegendő érc, akkor ahhoz három olvasztó működtetésére volt szükség. Egy-egy zúzdához négy kerék volt rendelve, amely vagy vízi energia, vagy állati erő segítségével meghajtotta a cölöpöket, amelyekre rá voltak erősítve a zúzókalapácsok; általában mindegyik zúzdát tizenkét kalapáccsal szereltek fel. A Királytáró mellett állt egy kincstári tulajdonban lévő zúzda, de ez romos állapotban volt, a tizenkettőből mindössze három kalapács volt használható állapotban.

Ezt követően a felsőbányai helyzet leírása következett. A legnagyobb felsőbányai bánya a Wandt volt, hat ember dolgozott a járatokban, pedig a biztosok véleménye szerint legalább negyven embert lehetne itt foglalkoztatni, ugyanis a telérek ércben rendkívül gazdagok, mégis a legtöbb járatban felhagytak a termeléssel a bizonytalan körülmények és az ellátási gondok, például a gabonahiány miatt. Még így is termelékeny volt a bánya, ugyanis az 1601. évi jelentésben közölt számadatok szerint innen került ki a nagybányai bányakamarában beváltott ezüst mintegy harmada. A Wandton kívül még művelték a Tamásbányát (*Thomoz*), itt hat vájár fejtette az ércet, míg a Romolcze bányában öten dolgoztak. Felsőbánya határában ekkor már hat elhagyott bánya volt, köztük Mihalurbánya, Levesbánya és Fudorbánya, ezeket már az 1599. évi jelentés is kimerültként tartotta számon. A biztosok a kapniki bányákról nem írtak, mert a legtöbb járat beomlott, ezért meg sem tudták közelíteni azokat.³²⁰

Johann Erck és Georg Fischer jelentése volt az utolsó olyan bizottsági beszámoló, amely kizárólag a szatmári bányavidék helyzetét tárgyalta, ezt követően az erdélyi jövedelmeket felmérő bizottsági jelentésekbe foglalták bele a szatmári bányaművelés állapotáról szerzett tapasztalatokat. Hans Kaufmann szerint a bányaművelésre is rányomta bélyegét az általános politikai és hatalmi válság, amely bizonytalanságot és kilátástalanságot szült, ezért sok termelő sorsára hagyta a bányáit. Megjegyezte ezenfelül, hogy a mélyművelés tökeigényes, emiatt kevés termelőnek adatik meg a lehetőség, hogy háborús időszakban komolyabb összegeket tudjon investálni a bányászatba, és még profitot is termeljen. 1603 elején keletkezett jelentésében élesen bírálta a nagybányai bányakamarát és a Királytárót vezető bérlőpárost is (Gerhard Lisbona, Georg Wagen), ugyanis véleménye szerint nem törődtek eleget a Királytáró fenntartásával, a járatok rossz állapotban voltak, a bányavíz mindennapos gondot jelentett.³²¹ Kaufmann 1603 áprilisában írott jelentését egy érdekes megállapítással kezdte, miszerint a szatmári bányákat már a római korban művelték, ami az erdélyi bányavidék egyes részeire mindenképpen igaz, de a szatmári bányavidékre nem.³²² Majd rögtön a 16. századi történésekre tért át, kiemelte Thurzó János és György munkáját, apát és fiát nagy fejlesztőkként festette le, akiknek egyedül idősebb Felician von Herberstein volt a méltó utódjuk, ám neki már nem akadt hasonló követője, így a bányák egyre rosszabb állapotba kerültek. A legtöbb nagybányai bányát végigjárva azt tapasztalta, hogy sok olyan

320 Uo.

321 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 101–102.

322 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. Az erdélyi nemesércbányák római kori művelésére lásd például *Köleséri Sámuel*: Erdély aranybányászata. Ford. Magyar László András. Szeged–Kolozsvár, 2015 (Kölesériana 2.). 18–19.

járat volt, amelyet korábban kiválóan kiépítettek, ekkor mégis elhagyottan álltak, pedig nagyon jó minőségű ércet tartalmaztak az ott futó telérek. A biztos leírása szerint sokan elmenekültek a városból, és sok kisebb magánbányát magára hagytak. Számításai szerint, ha jól igazgatnák a szatmári bányászatot, akkor legalább 10 000 márka ezüstöt tudnának évente kitermelni, illetve legalább 500 márka aranyat, és a nagybányai bányák önmagukban eltartának hatvan termelőt, jelenleg azonban a bérlő pároson kívül szinte alig foglalkozik valaki bányaműveléssel a térségben. Kaufmann is úgy vélte, hogy a legnagyobb akadály a termelés fellendítésében az állandóan feltörő és szivárgó bányavíz, amelyre a vízemelőgép jelentett korábban megoldást, de a 17. század elején már romos állapotban volt, senki sem törődött vele. A biztos megnézte a zúzdákat és a kohókat is, valamint feljegyezte, hogy a finomításhoz szükséges ólmot Lengyelországból importálják, mert itt helyben nincs elegendő mennyiség.

Az általános kondíciók leírása után Kaufmann rátért az egyes bányák jellemzésére, első helyen a Királytárával. Ezt hasonlóan mutatta be, mint a korábbi biztosok: innen is el lehetett érni a Kisgépely járatait, ezen keresztül pedig eljutottak az Újkerék nevű bányába; a kincstár tulajdonában volt három zúzda, amelyek egyenként tizenkét zúzónyíllal voltak felszerelve, és négy vízimalom hajtotta őket, amikor volt elegendő vízmennyiség.³²³ A többi jelentéshez hasonlóan a nagybányai után a felsőbányai bányászat bemutatása következett. A legnagyobb bánya még mindig a Wandt volt, az itteni telérek kiváló ércet rejtettek magukban, így a biztos szerint legalább száz vājárt el tudott volna tartani ez az egy bánya. Ahogyan korábban is írta, a bányavíz mellett a bizonytalan közállapot veti legjobban vissza a szatmári bányaművelést, ezt tovább súlyosbítja a szakképzett munkaerő hiánya.

A biztosok közül elsőként Kaufmann hívta fel a központi kormányzat figyelmét az eladósodási hullámra, amely véleménye szerint már aggasztó mértéket öltött. Szinte minden bányapolgár és vállalkozó az áldozatává vált, a termelők ki voltak szolgáltatva a hitelezőiknek, és a törlesztést nem készpénzben oldották meg, hanem nyers érccel fizettek, ez pedig csökkentette a kincstár bevételeit, hiszen így kevesebb érc került a bányakamarába.³²⁴ Az előző jelentésektől eltérően Kaufmann a kapniki bányák helyzetéről is részletesen írt. Elmondása szerint a vidék nagyon kopár volt ottjártakor, és a bányák elhagyottan álltak. A helyi lakosok azt mesélték a biztosnak, hogy az 1580-as években hetente legalább 50 márka ezüstöt fejtettek ki, és az itt kitermelt ezüst minősége felülmúlta mind a nagybányaiét, mind a felsőbányaiét. A bányavíz miatt bizonyos időszakokban egyetlen járatot sem lehetett megközelíteni. A biztos szerint a kapniki bányák újjáépítése és fejlesztése jelentős összegeket emésztene fel, de pár év alatt megtérülne a beruházás, emellett szólna az is, hogy Kapnikbánya határában kiterjedt erdőségek vannak, és jó a vízellátás is.³²⁵

323 Általában váltó vízikereket használtak, ilyenkor nem közvetlenül a kerékre, hanem a kerék felett található tartályba vezették a vizet. A zúzónyilak függőleges síkban mozogtak, a nyilakat közvetlenül a vízikerek tengelyébe erősített bütykök emelgették. Lásd Márton László: *Vízimalmok Erdélyben. Kis technikátörténet*. Csíkszereda, 2003. 19–21.

324 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

325 Uo.

Jóllehet nem tartozik a kamarai jelentések sorába, de Kapnikbánya helyzetének bemutatásánál mindenképpen szót kell ejtenünk egy itáliai származású bányaabérő, Giulio Cesare Muralto leírásáról is, amely 1604-ben készült. Muralto az erdélyi bányászat helyzetét mutatta be tanulmányában, de ő Erdélyhez sorolta Kapnikbányát is, míg én a szatmári bányavidékhez, ezért itt mutatnám be, miként vélekedett Muralto a kapniki bányászatról. Leírása szerint a kővári uradalom területén, amelyhez Kapnikbánya tartozott, több helyen is bányásztak nemesércet. A legtöbb bánya Kapnik határában feküdt, az utóbbiak fiskális tulajdonban voltak. A kapniki bányák közül megnevezte a nem sokkal korábban kiépített Ziskát, ahol legalább 100 bányaöl mélyen húzódott egy jó minőségű telér, és a bányához tartozott egy zúzda is.³²⁶ Muralto hasonlóan vélekedett, mint Kaufmann, ő is úgy gondolta, hogy a kapniki nemesércbányászatba befektetett tőke idővel meghozná a hasznot. A legnagyobb gondnak ő is a bányavízet tartotta, ha ezt megoldanák, Muralto szerint Európa egyik legnagyobb és legjövedelmezőbb bányavállalkozását lehetne itt kialakítani. Úgy vélte, a lehetőség adott, rendelkezésre áll faanyag, vízforrás, zúzdák és kohók is.³²⁷

Visszatérve Kaufmann jelentéséhez, neki köszönhetjük, hogy a Feketebánya határában folyó bányászatról is vannak információink. Ez a település Nagybánya és Szatmár vára között feküdt, sajnos már a 17. század elején elhagyatottan állt, azonban a biztos szerint ezt a falut is érdemes lenne fejleszteni, mert hasonlóan Kapnikbányához, itt is jó volt a vízellátás, és kiterjedt erdő vette körül, emellett sok, jó minőségű telér húzódott a föld alatt. A Feketebányán található járatok nem voltak olyan mélyen, mint Nagybányán vagy Felsőbányán, itt ugyanis a bányákat a Herberstein család idején kezdték művelni, és az volt a különlegessége ezeknek a teléréknek, hogy az aranyon, ezüstön kívül fehéraranyat is fejtettek ki. A biztos ottjáratkor kizárólag egy járatban dolgozott három vájár, és állt ott egy olvasztó is, de ez 1603-ban már üzemem kívül volt, ugyanis az épület teteje beomlott.

Hans Kaufmann utolsó alkalommal 1604 májusában járt Nagybányán, ekkor arról tájékoztatta az Erdélyi Kamarát, hogy nem tudott minden bányát megnézni egyrészt idő hiányában, másrészt a háborús állapotok miatt, így valójában a korábbi 1603. évi jelentéseihez képest új információval már nem tudott szolgálni.³²⁸

A korszakban keletkezett kamarai jelentésekben közös vonás, hogy mindegyik kiemelte a szatmári bányavidék remek adottságait, az ott kifejtett érc kiváló minőségét, de a mérleg másik serpenyőjében ott voltak az igazgatási problémák mellett a bányaműveléssel kapcsolatos gondok is, amelyeket nem tudtak hathatósan megoldani. Ezek közül mindegyik jelentés kiemelte a bányavíz elvezetését. Ennek hiányában nem lehetett megvalósítani a folyamatos termelést, ami a központi kormányzat egyik célja volt, hiszen így lehetett volna jelentékenyen növelni a kincstár bányászatból származó jövedelmét.

326 A bányaöl görög, valamint európai előzményekkel bíró mértékegység, általában egy bányaöl 1,896 méter volt. *Bogdán I.*: Magyarországi i. m. 414–415. Német megfelelője a Lachter volt. *Péchy Antal*: Magyar és német bányászati szótár. II. (Német–magyar rész). Selmezbánya, 1879. 48.

327 ÖStA HKA Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Siebenbürgische Bergwerke (= SB BW) RN 92 fol. 101–102.

328 ÖStA HKA HFU RN 84 Konv. 1604 Mai–Juni fol. 178.

Bányaigazgatási koncepciók

A legtöbb kamarai jelentés az igazgatási kérdéseket tárgyalta a legrészletesebben, hiszen a központi kormányzat számára leginkább ezen a területen volt lehetőség az átszervezésre vagy olyan reformok bevezetésére, amelyek révén biztosítani lehetett a szatmári nemesérbányászatból származó kincstári jövedelmeket. A jelentések alapján ezt a kérdéscsoportot két nagyobb részre lehet osztani. Az első csoportba azok a jelentések tartoznak, amelyekben arról van szó, hogy a nagybányai bányakamarát, pénzverdét és a Királytárót a kamarai igazgatáson belül milyen módon lehetne igazgatni. A második csoportba pedig azok a beszámolók tartoznak, amelyekben már megjelenik a bérleti konstrukció lehetősége, illetve azok, amelyekben a bérleti rendszer és a kamarai igazgatás közötti különbségeket, előnyöket és hátrányokat taglalják. Értelemszerűen az első csoportba az 1570-es évek elején írott jelentések, míg a másodikba az 1570-es évek második felében, valamint a 16. század végén és a 17. század elején készültek tartoznak.

A Szepesti Kamara újjáalakítását megelőző években készült jelentések, köztük David Hag beszámolója azt emelték ki, hogy a bányáigazgatás működése nem volt hatékony, ugyanis a bányakamara és a pénzverde hatásköre nem volt pontosan elkülönítve, a tisztviselők feladatát sem írták körül, emellett a munkakörülmények sem voltak ideálisak. David Hag szerint a bányakamarát és a pénzverdét egyaránt vezető kamaraispán helyett mindegyik intézmény élére egy-egy kamarai tisztviselőt kellene kinevezni, akik tudják egymást ellenőrizni, és ezáltal a felelősség is megosztható lenne.³²⁹ Andreas Findensein és Wolfgang Zimmermann jelentésében jelent meg először a központi bányarendtartás fogalma, a biztosok szerint a bányarendtartás bevezetése nagyon fontos lenne az igazgatás modernizációja szempontjából, hiszen az egyes feladatkörök pontosan le lennének írva a rendtartásban, így a kamarai tisztviselők könnyebben tudnák végezni a dolgukat. A bányarendtartás bevezetésének problematikája ezt követően állandóan visszatérő eleme lett a kamarai jelentéseknek.³³⁰ Peter Feigel is a bányarendtartás hiányát tartotta a legfontosabb igazgatási problémának, ugyanis a bányászok nem tudtak pontosan meghatározott keretek és szabályok között dolgozni, és ezért voltak gondok az ércbeváltással is. Feigel azt javasolta, hogy mindenekelőtt megbízható tisztviselőket kellene alkalmazni, akiknek a feladatait és a kötelezettségeit is tartalmazná a bányarendtartás, és itt kellene rögzíteni egy minimális beváltási árat is, amit mindenképpen ki kellene fizetni a termelőknek egy-egy márka beadott ércért.

A Peter Feigel és társa részére kiadott instrukcióban, ahogy már korábban említettem, az Udvari Kamara tanácsa felvázolt egy általa ideálisnak képzelt tisztviselői kart. Peter Feigel ezzel kapcsolatban azt javasolta, hogy nem kell túl sok embert alkalmazni, mert a termelési eredmények nem igazán biztatóak, így nem lehet olyan sok munka. Elegendő lenne egy kamaraispán kinevezése, aki elvégezné az adminisztrációs feladatokat, míg a bányaműveléssel a bányamester foglalkozna, aki alá két bányafelügyelő tartozna. A bányamestert, ahogy eddig is, a város vezetése választaná meg maga közül, a jogszolgáltatást is ő vállalná a városi szenátus-

329 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 268–280.

330 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285., 349–350.

sal együtt, nem pedig a kamarai tisztviselőként működő kamaraispán.³³¹ Peter Feigel és Johann Salius jól ismerték a korabeli magyar viszonyokat, így jóval kevesebb változást előirányzó javaslatlall álltak elő, több kompromisszumos megoldást céloztak meg. Véleményük szerint nem lenne érdemes minden poszton kamarai tisztviselőt alkalmazni, ezért javasolták egy helyi bányamester megválasztását, így a termelőknek valamelyest rálátásuk lehetett volna a bányaművelésre, és a jogszolgáltatási jogkör is a kezükben maradt volna, annak ellenére, hogy a bányamester elszámolással tartozna a kamaraispánnak, és általa a Szepesi Kamarának.

Volt azonban két olyan bányagazgatási terület, amelyet ők is, akárcsak David Hag, kizárólagos kamarai felügyelet alá vontak volna. Ezek egyike a város határában fekvő kincstári erdők használata volt. A biztosok szerint az erre vonatkozó privilégiumok ellenére a bányarendtartásba bele kellene foglalni egy erdőrendtartást is, amelyben pontosan meghatároznák a kivágható fa mennyiségét és az ellenőrzés módját. Az erdőhasználat központi szabályozására több példát is találtak a biztosok. I. Ferdinánd 1553-ban kiadta ugyanis az uralma alatt lévő területekre érvényes fa- és vízhasználatra vonatkozó tizenkét pontos szabályzatot (*Holz- und Wasserordnung*). Ennek egyik legfontosabb tétele az volt, hogy a víz- és fahasználat a bányászati regále része, így senki sem veheti azt igénybe felsőbb engedély nélkül. A Ferdinánd-féle szabályzat ezenfelül azt is szabályozta, hogy ha egy bányának szüksége van fára és vízre, akkor biztosítani kell a bányaművek számára az elegendő mennyiségű fát és vizet. A magánkézben lévő erdők tulajdonosait, ha az uralkodó bányászati célból kisajátította a kérdéses erdőket, vagy bármilyen más módon kárt szenvedtek a bányászat miatt, kártalanítani kellett. Az 1553. évi rendtartás azt is kikötötte, hogy minden erdő, amely a bányáktól fél mérföldnyire fekszik, kizárólag bányászati célra (faszén készítése, építkezés) használható.³³² A szabályzat kitért az erdők védelmére és gondozására is. Elrendelte, hogy a bányászok elsőként az előregedett fákat vágják ki, és a bányafelügyelők figyeljenek arra, hogy a kitermelt fa minden részét dolgozzák fel, semmi ne vesszen kárba. A kivágott erdőket újra kellett telepíteni, és a fiatal fákat, hajtásokat gondozni.³³³

A másik kérdés pedig az élelmezés volt. Feigel szerint a bányászok élelmezését ezentúl a szatmári udvarbírónak kellene felügyelnie, úgy vélte, hogy sokkal hatékonyabb és olcsóbb lenne a Királytáróban és a hozzá tartozó üzemekben dolgozó bányászok és egyéb alkalmazottak ellátása, ha a kamara tisztviselője felügyelné. Ezenfelül aggályosnak tartotta, hogy Nagybánya és Felsőbánya a bányászathoz szükséges nyersanyagok behozatalára részleges harmincadvám-mentességet élvez, mert rendkívül nehezen lehetett azt ellenőrizni, hogy a lakosok valóban csak a kiváltságban szereplő termékeket szállították-e be a városokba.³³⁴ A Hans Feigel vezette bizottság a bányarendtartásról hasonlóan vélekedett, a többi kérdéssel kapcsolatban nem fejtettek ki pontos véleményt, csak azt hangsúlyozták,

331 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567.

332 Magyar mérföld: 11 376 méter. *Bogdán István*: Metrológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2001 (A történettudomány kézikönyve I.). 291.

333 *A. Westermann*: Die vorderösterreichischen Montanregionen i. m. 201–203.

334 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 562–567.

hogy a városoknak adományozott kiváltságok megnehezítik a bányászat fellendítéséhez szükséges igazgatási reformokat.³³⁵

Paczóth János 1574 októberében írt jelentése azért volt mérföldkő az igazgatási koncepciók tekintetében, mert itt jelent meg először a Királytáró és a bányakamara bérbeadásának lehetősége. Paczóth ugyanis a Feigel testvérekkel szemben azt gondolta, hogy nem érdemes nagyobb összegeket befektetni a szatmári bányászatba, mert az nem fog megtérülni. Ebből kifolyólag inkább bérbe kellene adni egy megbízható bányavállalkozónak vagy egy szövetkezetnek meghatározott időre, egy bérleti szerződésben rögzített feltételek mellett. A bérleti díjból biztos jövedelme származna a Szepesi Kamarának. Paczóth minden bizonnyal Scheuenstuel tevékenysége miatt volt ilyen borúlátó, és a bányamester munkájával sem volt megelégedve. Véleménye szerint hiba volt a bányamesterből kamarai tisztviselőt csinálni, inkább a helyi közösség válassza meg, mert így könnyebben együtt lehetne működni velük is. A kamarai üzemet szerinte is költséges fenntartani, 1574-ben ugyanis nem dolgozott itt elegendő alkalmazott ahhoz, hogy a megnövekedett feladatmennyiséggel elboldoguljon. Az is gondot okozott, hogy a termelők nem voltak megelégedve a próbáló (Vitus Taal) munkájával, véleményük szerint szántszándékkal megrövidítette őket, a bányáirnok több esetben átlépte saját hatáskörét, és ez is fennakadást okozott az adminisztrációban.³³⁶

A bányarendtartás bevezetése mellett a nagybányai pénzverde működtetése is állandóan felmerülő igazgatási dilemmaként jelent meg a kamarai iratokban, jelentésekben. Ahogyan a korábbiakban már volt róla szó, a nagybányai érc egy része Kassára és Körmöcbányára került, de Nagybányán is működött egyfajta pénzverőhely, az azonban nem derült ki egyértelműen a forrásokból, hogy milyen intenzitással és pontosan milyen keretek között. 1575 januárjában Michael Sycelius kamarai tanácsúrnak az volt a feladata, hogy megvizsgálja a nagybányai pénzverde helyzetét. A tanácsos szerint be kellene zárni a pénzverdét, és a Nagybányán lévő eszközöket átszállítani Kassára. Nem sok értelme van fenntartani egy pénzverdét Nagybányán és Kassán is, az utóbbi sokkal jobb felszereltséggel rendelkezik, és biztonságosabb helyen is van, így a nagybányait kellene megszüntetni.

A bajokat csak tetézte Sycelius szerint az, hogy a pénzverde vezetője, a korábbi biztos, Andreas Findensein és segítője, Adam Hartmann nem dolgozott megfelelően, nem igazán értettek a szakmájukhoz.³³⁷ A nagybányai pénzverde bezárása végig napirenden volt a korabeli kamarai levelezésben, de arra nincs egyértelmű bizonyíték, hogy meg is történt volna a végleges bezárás, jóllehet az idősebb Felician von Herbersteinnel kötött szerződés 1581-ben kassai pénzverdéről beszélt, ezt adták bérbe Herbersteinnek.³³⁸ Sycelius javaslatán felbuzdulva a Szepesi Kamara tanácsa egy jóval radikálisabb javaslatot fogalmazott meg, amelyet eljuttattak az Udvari Kamarának. Ebben kifejtik, hogy nemcsak a pénzverdét kellene bezárni, hanem a kamarai üzem munkálatait is át kellene tenni Kassára, itt lenne hozzá megfelelő épület is, és Nagybányán csak az ércbeváltás maradna meg. Az indoklás szerint Nagybánya nem volt igazán biztonságos, míg Kassán a felső-magyarországi

335 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

336 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921.

337 ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 917–928.

338 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1172., 1362–1367.

főkapitány szavatolta a biztos körülményeket, és így a költségek is kisebbek lettek volna. Az átköltöztetés révén akarták megtörni a körmöcbányai bányakamara és pénzverde monopolizált helyzetét, de erre végül nem került sor, mert a központi kormányzat nem látta értelmét a már kialakult rendszer teljes átalakításának.³³⁹

A következő, század végén keletkezett jelentés a második csoporthoz tartozik, hiszen a legfőbb igazgatási kérdés ekkor már az volt, hogy kamarai tisztviselő vagy bérlő irányítsa-e a szóban forgó bányászati intézményeket és a Királytárót. Az 1599-ben kiküldött biztosoknak, Gaspar Franknak és Anton Rhollnak nem volt könnyű dolguk, ugyanis a korábbi bérlő, Friedrich von Herberstein bérletből való eltávolítása komoly dilemmákat vetett fel. A biztosok elmondása szerint több homályos pont is volt a báró elmozdításáról szóló történetben. A jelentés szövegéből jól látszik, hogy nehezen tudták magukat kiismerni a helyi szövevényes viszonyokban, például több helyen megemlítették, hogy az akkori bérlő, azaz maga a nagybányai városvezetés lelkiismeretesen látta el a feladatát, sőt némi hasznot is termelt. Ennek ellenére azt javasolták feletteseiknek, hogy inkább kamarai tisztviselő irányítsa a bányakamarát, a pénzverdét és a Királytárót, mert a kamarai tisztviselőt sokkal könnyebben lehetne ellenőrizni, mint egy esetleges bérlőt. A biztosok leírása szerint a bérleti rendszerről is tárgyaltak a városvezetéssel, és a szenátus tagjai amellet foglaltak állást, hogy inkább kamarai tisztviselő irányítsa az intézményeket. Ez a kijelentés igencsak érdekes, főképp, ha tudjuk, hogy 1599-ben a bérlő éppen Nagybánya megválasztott vezetői testülete volt, amelynek a nevében több nagybányai polgár és lakos járt el.

A szenátus véleménye mögött komoly indok húzódott meg, teljes joggal féltek attól, hogy ha a központi kormányzat a bérleti rendszer mellett dönt, akkor ők nem sokáig tudják tartani a pozíciójukat a komoly befolyással rendelkező Friedrich von Herbersteinnel szemben, aki még azt is el tudta érni a kapcsolatainak keresztül, hogy kamarai bizottság érkezzen Nagybányára. Feltehetően azért tették le voksukat a kamarai igazgatás mellett, mert úgy vélték, így legalább az Udvari Kamara veszi el tőlük a bérletet, és nem Herberstein orozza el. A biztosok elképzelése szerint elegendő lett volna egy úgynevezett *homo regiust* alkalmazni, akinek hasonlóan széles jogköre lett volna, mint a középkori kamaraispánnak. A bizottság azzal indokolta javaslatát, hogy nincs olyan sok feladat, ezért nem érdemes több tisztviselőt kinevezni, egy emberrel is meg lehet oldani a legfontosabb igazgatási kérdéseket.³⁴⁰

Az 1599. évi bizottsági véleményhez hasonlóan az 1601. évi bizottság is a kamarai igazgatás mellett érvelt. Véleményük szerint a kamarai tisztviselő, akit kamaraispánnak neveznek, sokkal hatékonyabban tudná irányítani és ellenőrizni a regálék kezelését, különösképpen az érbeváltást, amely a bányászatból befolyó legnagyobb kincstári bevétel. A kamaraispánnak kötelessége lenne törődni a helyi kistermelőkkel, segítenie kellene őket, és így a felsőbányai bányászatot is fel lehetne lendíteni. A kamarai igazgatás lehetséges kiadásával kapcsolatban annyit jegeztek meg, hogy számításuk szerint a bányakamara működtetésére egy évre

339 MNL OL E 244 LC I. k. fol. 31–32.

340 ÖStA HKA VUG 12c fol. 1515–1520.

12 000 forintot kellene kiutalni. Ennek egy része fedezné a termelőknek kifizetendő összeget is.³⁴¹ Georg Fischer és Johann Erck Bécsbe küldött jelentéséhez a kamarai tanács is hozzáfűzte saját reflexióit egy az irathoz csatolt mellékletben.³⁴² A csatolmányban az igazgatási kérdéseket boncolgatták, felsorolták a bérbeadás és a kamarai kezelés előnyeit és hátrányait is, végül arra a következtetésre jutottak, hogy a bérbeadás sokkal kifizetődőbb lenne a kincstár számára, mert a bérleti összeg mindig biztos bevételt jelentene.

A bérlemény részét képezné a nagybányai Királytáró, a bányakamara és a kapniki bányák, a hozzájuk rendelt uradalommal együtt. A pénzverdét nem adnák bérbe, azt az erdélyi tartomány sikeres integrációja után egy kamarai tisztviselő irányítaná. A kamarai tanács koncepciója tehát ellentmondott a biztosok véleményének, hiszen azt fogalmazták meg a javaslatban, hogy a bányakamarát meghagynák bérlői kézen, de a pénzverdét nem. Ez az igazgatási átszervezés már önmagában komoly nehézségeket vetett volna fel, hiszen annak ellenére, hogy jogi szempontból a bányakamara és a pénzverde két önálló hivatal volt, a gyakorlatban szinte egybeolvadva működtek, így az igazgatás szétválasztása több nehézséggel, mint haszonnal járt volna.³⁴³

A biztosok jelentéséhez és a Szepesi Kamara tanácsának véleményéhez a bécsi Udvari Kamara tanácsa is hozzáfűzte saját elképzelését, amelyet ugyancsak továbbított Prágába.³⁴⁴ A bécsi tanács szerint a kamarai kezelés túl sokba kerülne, számításuk szerint nem 12 000, hanem inkább 15 000 forintot kellene költeni az éves fenntartásra, ami még nehezebb helyzetbe hozná a már amúgy is gondokkal küzdő Szepesi Kamarát. Ha a bérleti konstrukció mellett döntenének végül, akkor a bérleményből ki kellene venni a kapniki bányákat, a közeljövőben felállítandó Erdélyi Kamara alá kellene rendelni, és egy udvarbíró kinevezni az ottani bányagazgatás és az uradalom élére. A bécsi kamarai tanács terve szerint a Szepesi Kamara alá a nagybányai Királytáró tartozna, ezt adnák bérbe a bányakamarával együtt, a pénzverdét Nagybányán bezárnák, és a kassai pénzverőházba vinnék a finomított ércet.³⁴⁵ Tehát a bécsi Udvari Kamara nem a biztosok véleményét, hanem a Szepesi Kamara állásfoglalását fogadta el, jöllehet a pénzverdével kapcsolatban egy újabb lehetőséget vázolt fel.

Az igazgatással kapcsolatos kérdések végére ezzel még nem került pont, ugyanis miután az Erdélyi Fejedelemség területét Giorgio Basta meghódította, újra előkerült a kérdés, igaz, már más kontextusban. Hans Kaufmann legtöbb beszámolójában kiemelte, hogy a szatmári bányavidék értékes terület, ezért nem lenne szabad bérlőre bízni, hanem egy az uralkodóhoz hű, lojális szakembert kellene az intézmények élére kinevezni, a helyiek ugyanis megbízhatatlanok. A felettes pénzügyigazgatási szerv kérdésével kapcsolatban az 1603 februárjában készült jelentésben jelent meg az az elgondolás, hogy a szatmári bányavidéket az újonnan szerveződő Erdélyi Kamara alá kellene rendelni, hiszen a kamara központjának

341 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

342 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 118–123.

343 Uo.

344 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 125–130.; ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 261., 267.

345 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 125–130.

kiszemelt várostól, Kolozsvártól nincs olyan messze, és innen egyszerűbb lenne irányítani a dolgokat, mint Kassáról.

Kaufmann jelentésében tűnt fel újra a központi bányarendtartás kérdése, erről a század végén és a 17. század legelején kiküldött bizottságok nem értekeztek, inkább az igazgatás általános kérdéseit tárgyalták, azt az alapvető problémát igyekeztek megoldani, hogy vajon kamarai vagy bérleti keretek között igazgassák-e a bányakamarát, a pénzverdét és a Királytárót. Ezzel szemben Hans Kaufmann a részletkérdésekbe is belement, az alapfelvetés számára az volt, hogy újra kamarai kezelésbe veszik az intézményeket, ezen belül pedig a lojális szakember kiválasztásán túl azt tartotta a legfontosabbnak, hogy alkossanak meg egy központi bányarendtartást.³⁴⁶ Kaufmann az 1603 áprilisában készült jelentésében újra elővette a bányarendtartás kérdését. Leírásából kiderül, hogy hasonlóan az 1570-es években kiküldött kamarai bizottságokhoz, ő is a bányarendtartás bevezetésének és a szükséges kamarai reformok végrehajtásának legnagyobb akadályát a városi kiváltságokban látta. Úgy vélte, hogy Nagybánya és Felsőbánya bányászathoz kapcsolódó kiváltságait mindenképpen fel kellene számolni, de csak fokozatosan, mert egyébként nagy ellenállást váltanának ki. Pontosan nem írta le, mely kiváltságokat sorolta a bányászathoz köthető privilégiumok közé, de valószínűsíthető, hogy idetartozott a bányamesteri tisztség választásának joga, a kamaraispán jogszolgáltatási joga, valamint a kincstári erdők használatára vonatkozó engedély is. A kamarai biztos több helyen is óvatosságra intette az Udvari Kamarát a kiváltságok átalakításával kapcsolatban. Az 1570-es években azonban a központi kormányzat már lépett ebben az ügyben, hiszen a bányamesteri tisztséget ezekben az években kamarai tisztviselő töltötte be, és arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy a változtatás a városok komoly ellenállásába ütközött volna. A század végére a helyzet átalakulhatott, leginkább azt követően, hogy 1598 és 1599 között a városvezetés bérelte a bányakamarát és a Királytárót is.

Kaufmann szerint az összes bányaignazgatási kérdést a bányarendtartásban kellene rögzíteni, köztük a tisztviselők feladatait és jogkörét is. Ezenfelül a bányarendtartásba kellene belefoglalni az érc márkánkénti minimális és maximális beváltási árát is, miként ezt már korábban Peter Feigel is javasolta. Kaufmann a minimális márkánkénti árat 7 forintban, míg a maximális árat 9 forintban állapította meg, az ár attól függne, hogy milyen minőségű az adott érc. A minőség megállapításánál mindig a kölni márkát vegyék figyelembe.³⁴⁷ A bányarendtartás fontosságát alátámasztaná az a cél is, hogy a nagybányai pénzverdében vert érmék újra jó minőségűek legyenek. A biztos véleménye szerint ugyanis a minőség már attól is függött, hogy egy adott bányában dolgozó bányafelügyelő hogyan végezte a munkáját: elsőként az ő szakértelmén múltott, milyen érc kerül tovább a bányakamarába, és mi a meddőhányóra.³⁴⁸

346 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 101–102.

347 A korszakban a márka nem kizárólag súlymértékként funkcionált, az úgynevezett bányavárosi márka az érc minőségét volt hivatott meghatározni, akárcsak a kölni márka. Egy kölni márka 24 karátnak felelt meg, ehhez képest adták meg a beadott arany karátszámát. Lásd *Finály H.*: Debreczeni László i. m. 127–218.

348 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. A pénzverde épületével kapcsolatban pedig azt jegyezte meg, hogy meg kellene vásárolni.

Kaufmann megvizsgálta az élelmezés kérdését is, mert vélekedése szerint ennek is szerepelnie kellene a rendtartásban. Változtatást nem javasolt a fennálló rendszeren, mert az jól működik, eszerint a heti bér mellé az alkalmazottak kaptak élelmiszer-ellátmányt is, amelybe általában kenyér, sör és bizonyos esetben meghatározott mennyiségű búza tartozott.

Jelentése végén leírta, ő maga milyen igazgatási szisztéma keretein belül képelné el a szatmári bányavidék igazgatását. Az általa felvázolt koncepció valójában az 1570-es években kialakult rendszert hozta volna vissza, annyi különbséggel, hogy beváltó helyett kamaraispánnak nevezte volna a bányakamara és a pénzverde irányítóját. A jószágigazgatási feladatokat ő is a bányamesterre bízta volna, a Királytáró művelésén túl a munkások ellátásáról is neki kellett volna gondoskodnia. A Királytáróban dolgozó alkalmazottak ellátásában a nagybányai polgárok nem vehetnének részt. Elemzése végén érzékletes szavakkal írta le, hogy milyen fontos a bányarendtartás megalkotása. Amíg nincs rendtartás és megfelelő vezető („*Bergordnung und Berghauptmann*”), addig ezek a gazdag és csodálatos bányák, melyekhez hasonlókat csak német területen lehet találni („*dieses reichen undt schönen silber Bergwerks, des gleichen komm in Teutschland zufinden ist*”), csak pusztulnak és romlásra vannak ítélve.³⁴⁹ Ha az Udvari Kamara elfogadná a biztos javaslatát, akkor a két főtisztviselő éves fizetése mintegy 2000 forint lenne.

Hans Kaufmann javaslatait komolyan vették Prágában, ezért az Udvari Kamara 1603 augusztusában úgy döntött, hogy megbíz három, a Cseh Kamaránál dolgozó szakembert, hogy vizsgálják meg a szatmári bányavárosok kiváltságait, és tegyenek javaslatot a bevezetendő bányarendtartásra vonatkozóan.³⁵⁰ A Cseh Kamara Wolfgang Höchl számvevőt, Christoph Tanbreutter joachimstali pénzverőmestert és Elias Gütter főbányamestert jelölte ki a feladatra. A tervezet kidolgozásához fel kellett használniuk Kaufmann jelentéseit és egyéb feljegyzéseit. A felkért három kamarai szakember 1603 szeptemberében írta meg válaszáat, amelyben egyértelműen a kamarai kezelés mellett foglaltak állást. Úgy vélték, fontos lenne a termelők tehermentesítése, ezért ideiglenes urbumentesség bevezetését javasolták. Az érbeváltás felügyeletét szerintük a központi kormányzat nem engedheti ki a kezéből, ezért azt mindenképpen kamarai tisztviselőnek kell irányítania.³⁵¹

A szatmári bányagazgatás kérdéseivel Nicolas von Burghausen királyi biztos is foglalkozott 1603 novemberében készült memorandumában, ebben nagyrészt Kaufmann értesüléseit foglalta össze, amelyhez annyit tett hozzá, hogy a tisztviselők kiválasztásánál fontos lenne odafigyelni a származásukra is, ezért ha lehet, inkább német ajkú tisztviselőket küldjenek Nagybányára, így biztosan a koronához hű ember irányítaná a bányászati intézményeket.³⁵²

Ha összevetjük a kamarai jelentésekben megfogalmazott igazgatási koncepciókat és a megvalósított terveket, nagy eltéréseket tapasztalhatunk. Elsőként abban, hogy a 16. század végén és a 17. század elején keletkezett beszámolók mindegyike a kamarai kezelés bevezetését javasolta az Udvari Kamarának, ez mégsem valósult meg. Ennek oka leginkább az egyre súlyosbodó pénzügyi válságban keresendő,

349 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 186–187.

350 ÖStA HKA HF Prot. WN 561 fol. 485.

351 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 223–225.

352 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 224–227.; ÖStA HKA HF Prot. WN 555 fol. 42.

hiszen jóval olcsóbb volt egy bérlőt foglalkoztatni, mint egy egész tisztviselői kart fenntartani. Az igazgatási alapokon túl leginkább a személyügyi kérdésekben lehet eltéréseket tapasztalni az egyes tervezetekben. 1573-ban Peter Feigelék azt javasolták, hogy a bányamester maradjon városi tisztviselő, az Udvari Kamara mégis amellet döntött, hogy kamarai tisztségviselőt farag belőle. Az elnevezések is különbözőek voltak, az 1570-es években leginkább kamaraispánról esett szó a kamarai levelezésben, Nagybányán ezzel szemben beváltó dolgozott. A nagybányai városvezetés 1577-ben egyszerűen fogalmazta meg a bizottságok kiküldésével kapcsolatos problémát, véleményük szerint a kamarai biztosok ellátása sokba kerül a városnak, de ottlétüknek a lakosok nem igazán látják hasznát.³⁵³ Így könnyen felmerülhet a kérdés: miért is volt érdemes bizottságokat küldeni a szatmári bányavidékre, ha a jelentésekben foglaltakat alig-alig valósították meg? Nem egyszerű válaszolni erre, de véleményem szerint leginkább abban kereshetjük az okot, hogy az Udvari Kamara ilyen módon tudott viszonylag gyorsan elég pontos információkat begyűjteni egy adott területről. Emellett a bizottság jelenléte, az általuk folytatott rendszeres ellenőrzés megerősítette a kamara joghatóságát a helyiek szemében, egyfajta legitimációs eszközként is szolgálhatott.³⁵⁴

Bányauradalom és szolgáltatások

A nagybányai Királytárhoz csatolt három falu, valamint a kapniki bányákhoz csatolt falvak korabeli helyzetéről és az úrbéri szolgáltatások rendszeréről már kevesebb információ áll rendelkezésünkre, mint a bányaművelés és az igazgatás témakörében.³⁵⁵ Nem mindegyik kamarai jelentés foglalkozott ezzel a kérdéssel, egy olyan biztosról tudunk, Nagyváthy Ferencről, akinek célzott feladata volt a nagybányai bányauradalom helyzetének vizsgálata. Azok a kamarai beszámolók, amelyekben szó esett az uradalomról és az úrbéri szolgáltatásokról is, egyöntetűen úgy fogalmaztak, hogy a jobbágyok bányáknál való alkalmazása, a köteles szolgálat – azaz a robot keretében – káros a bányaművelésre nézve. Ennek első szószólója David Hag volt, és vele értett egyet a Hans Feigel-féle bizottság is.³⁵⁶ Véleményük szerint a Királytárhoz rendelt három falu (Oroszfalva, Lacifalva, Surjánfalva), valamint a két parciális birtok (Alsó-, illetve Felsőfernezely) lakosai ne dolgozhassanak a kincstári bánya fejtéseiben, csak kiegészítő munkákat bízzanak rájuk, mert a szakképzettség hiánya miatt mind a fejtésnél, mind a válogatásnál komoly hibákat vétének, ez pedig nemegyszer nagyarányú bevételkiesést okoz a kincstárnak. Helyettük inkább képzett bérmunkásokat kellene alkalmazni, vagy talán a városba szökött jobbágyokat ki lehetne képezni bányászati szakmunkákra. A fenti elképzelés a korabeli magyar viszonyok között radikálisnak számított, nem lehetett a termelést a jobbágyi munkaerő nélkül megoldani. A központi kormány-

353 MNL OL E 254 5. cs. Nr. 8., Nr. 15.

354 A hatékony fiskális politika érdekében, amelynek révén a bevételek növekedését várták, nagyon fontos volt az adott terület erőforrásainak felmérése. Lásd *Kenyeres I.: A „fiscal-military state”* i. m. 96–97.

355 MNL OL F 1 LR 3. k. fol. 333–334.

356 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

zat számára is nyilvánvaló volt, hogy az uradalom területén lakó jobbágyok valójában kétlaki életet élnek, hiszen a bányászatban való munkálkodás mellett a mezőgazdasági munkákat is el kellett végezniük, és az utóbbi főidénye általában egybeesett a bányászati főidénnyel.

Nagyváthy Ferenc 1575 júniusában biztosi megbízását nem azért kapta meg, hogy az úrbéri rendszerre vonatkozó reformjavaslatokat tegyen, hanem abból az okból, hogy ellenőrizze a beváltó, Wilhelm Scheuenstuel munkáját. A korábban Besztercebányán is dolgozó kamarai tisztviselő és Michael Sycelius közötti konfliktusról már esett szó, amelynek kiindulópontját mindenképpen Scheuenstuel nagybányai alkalmazása előtti időkben kell keresnünk. A beváltó valójában már a kezdetek kezdetén elvesztette a csatát a befolyásos Syceliusszal szemben, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1575 januárjában pont őt küldik ki a beváltó munkájának ellenőrzésére. Ebbe a történetbe illeszthető bele Nagyváthy megbízatása is, ő korábban, 1572 és 1574 között a Magyar Kamara pénztárnoka volt, 1574 decemberében már a Szepesi Kamara tanácsosa, és 1575 nyarán már biztосként tevékenykedett Nagybányán.³⁵⁷ Nagyváthy Ferencet egy nagybányai lakos, a kalandos életű Bornemisza Ferenc kísérte el útja során, ahol Szatmár várát is érinteniük kellett.³⁵⁸ Azon nem kell meglepődnünk, hogy Nagyváthy, elődeihez hasonlóan nem volt megelégedve a beváltó munkájával, aki Nagyváthy véleménye szerint többször is visszaélt jogaival. A legnagyobb gond az volt, hogy az uradalom igazgatása valójában nem az ő feladata lett volna, hanem a bányamesteré, de Wolfgang Trummer bányamester abban az időben sokat betegeskedett, ezért Scheuenstuel átvette ezt a feladatát is.

Nagyváthy jelentéséből megismerhetjük az uradalomhoz tartozó falvak igazgatását, a pénzbeli és természetbeli juttatások rendszerét is. Az első település, amelyet meglátogattak, Oroszfalva volt. A falu vezetője egy bizonyos Márk Lukács vajda volt. A lakosok elmondása szerint a beváltó 1574-ben a tizedre szánt jószágból öt ökröt vett el. Az éves cenzus 4 forint volt, a két legnagyobb összeget (50-50 dénárt) László István és Istir Péter esküdtek adták be. A falu lakói panaszkodtak, hogy forspontba nemcsak a bányákba kell menniük, hanem több Nagybányához közeli településre is kellett fuvarozniuk, jóllehet erre a beváltó nem kötelezhette volna őket. Sok robotot követelt tőlük, az egyik jobbágyot állítólag annyira elverte korbáccsal, hogy az kibujdosott az országból. A második település Lacifalva volt, ez Oroszfalva mellett feküdt, itt a falu esküdtszéke elmondta, 1573 és 1574 folyamán összesen 16 forint cenzust fizettek, ez fejenként 20 dénárt jelentett. 1574-ben kiváltották a robotot pénzzel, Scheuenstuel négy emberre 6 forintot számolt fel. A fa szállítását is megváltották 3 forintért. Azért is panaszkodtak, hogy bár megváltották a robotot, a beváltó mégis dolgoztatta őket, minden héten a házában kellett dolgozniuk, két embert a konyhába osztottak be, míg a többiek ház körüli munkát végeztek. A fentiekből kitűnik, hogy Lacifalva jómódú falu volt, hiszen a szolgáltatások egy részét meg tudták váltani. Surjánfalva lakói éves cenzusként 3 forintot fizettek, és ezenfelül adtak egy hordó bort a beváltónak. A robotot itt is megválthatták, 9 forintért cserébe, sőt egy kevés ezüstöt is be tudtak adni, ugyanis a falu

357 A kamarai pénztárnoki állás bizalmi pozíciónak számított. Nagyváthy karrierjére lásd *Gecsenyi L.*: Egy kamarai tisztviselő i. m. 77–83.

358 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024., 1037., 1039.

határában volt egy-két kisebb bánya is. Surjánfalvához tartozott még négy kisebb birtok is, ezeknek az éves cenzusa 12 forint volt. Utoljára látogatták meg Alsó- és Felsőfernezelyt, amelynek lakosai az előző két évben 7 forintot fizettek cenzusként, ezenfelül hetente egy napot kellett robotban tölteniük Scheuenstuel tanyáján vagy a bányában. Az egyik lakó, Kalaz Cosma elpanaszolta a biztosoknak, hogy őt azért korbácsolta meg a beváltó, mert a közeli patakban halat fogott, és eladta Nagybányán.³⁵⁹

Az 1599-ben kiküldött bizottság azt is feljegyezte, hogy Nagybánya és Felsőbánya milyen módon adózott a korábbi években. Nagybánya városa az erdélyi fejedelemnek egy összegben rótt le minden évben, Szent Márton napján 150 forintot. A nagybányai bíró, Bozó István nem szalasztotta el az alkalmat, hogy a biztosoknak megmutassa a város kiváltságlevelét, és újra kérje annak megerősítését a magyar uralkodótól is.³⁶⁰ A biztosok leírták, hogy Felsőbánya jóval kisebb jelentőséggel bírt, mint Nagybánya, ezt mutatja többek között az éves cenzus összege is, amely mindössze 25 forint volt. A bányaadalomról röviden értekeztek, kizárólag a tulajdonviszonyokat ismertették. Azt követően, hogy Báthory István lett az új földesúr, a bányaadalomból a két parciális birtokot (Alsó- és Felsőfernezely) azonnal a bérlőnek, idősebb Felician von Herbersteinnek adományozott, így a bányaadalom már csak a három faluból állt, ezeken felül két rét és ugyanennyi legelő tartozott a Királytárhoz.³⁶¹

A kapniki bányákhoz csatolt falvakról elsőként az 1601. évi jelentés egyik melléklete tett említést, eszerint a tizenöt falura a szatmári kapitány is igényt tartott. A szepesi kamarai tanács azt javasolta felettesének, az Udvari Kamarának, hogy a főkapitánynak más falukat kellene felajánlani cserébe, mert az uradalom lakóinak munkájára nagy szükség van a bányák üzemeltetésében és a bányászat fellendítésében.³⁶² A Királytárhoz tartozó bányaadalom 1603-ban tovább csökkent, ugyanis ebben az évben Lacifalvát, ha kis időre is, Kővárhoz csatolták. Ezért is írta Hans Kaufmann 1603 áprilisában készült jelentésében, hogy a kincstári bányához két falu volt rendelve, az itt élőknek pedig a robotjukat a bánya mellett kellett ledolgozniuk („roboten müssen”).³⁶³ A 17. század elején a két parciális birtok már újra a Királytárhoz volt csatolva, Kaufmann elmondása szerint Alsó- és Felsőfernezely határában is feküdtek kisebb bányák, elég jó minőségű ércet lehetne itt bányászni, de nem igazán érné meg, mert túl mélyről kellene felhozni. A parciális birtokok mellett feküdtek a kincstári bányához tartozó legelők, rétek és kaszálók is.

Hans Kaufmann írt először részletesebben a kapniki bányákhoz tartozó falvak társadalmi berendezkedéséről is. Véleménye szerint komoly gondot jelentett, hogy a bányákhoz csatolt falvak lakossága és a falukat vezető oláh vajda (*wala-*

359 Uo.

360 A bizottsági jelentésre lásd ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1493–1508. I. Rudolf 1601. február 24-én erősítette meg a város kiváltságait, többek között az általa 1580-ban kiadott kiváltságlevelét. MNL OL A 57 LR 5. k. fol. 424–427.

361 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1493–1508.

362 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 118–123.

363 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. Lacifalva elcsatolására lásd *Szentgyörgyi M.*: Kővár i. m. 187.

chische Hauptmann) között több ízben is konfliktus robbant ki.³⁶⁴ A jobbágyok panasz szerint a vajda nem utalt ki számukra elegendő ellátmányt, többek között bort és búzát, annak ellenére, hogy maradéktalanul ledolgozták a kötelező robotot, ezért több esetben nem vették fel a munkát, vagy hanyagul végezték azt. Ennek pedig a termelés látta kárát, ugyanis az érc kifejtése nagymértékben függött a jobbágyok munkájától.

Hans Kaufmann másként ítélte meg a kapniki uradalmat, mint a Szepesi Kamara tanácsa. Véleménye szerint a termelés fellendítésének legnagyobb akadálya a robot alkalmazása, a kényszerből odahajtott munkások ugyanis hanyagul és szakértelem híján végzik a munkájukat, és a vajdák jogköre is túl széles. Sokat javítana a helyzeten, ha a kapniki bányákat és az uradalmat külön kamarai tisztviselő irányítaná, és az Erdélyi Kamara fennhatósága alá rendelnék. Kaufmann ezenfelül, David Haghoz hasonlóan, a köteles szolgálat átalakítását javasolta az Udvari Kamarának. Eszerint kizárólag a kisegítő munkák tartoznának a robotba, a szakképzettséget igénylő feladatokat, köztük az érckifejtést pedig vajároknak bízta volna a biztos. A bányauradalom fontosságát ő is elismerte, amint azt is, hogy a bányák üzemeltetéséhez mindenképpen szükség van a jobbágyi munkaerőre, ezért a kérdéses falvakat nem lehet átengedni a szatmári kapitánynak.³⁶⁵

Ahogy a fentiekből láthattuk, a korszakban alig változott valamit a nagybányai és a kapnikbányai bányauradalom szerkezete, és a szolgáltatások rendszere is maradt a régiben, jóllehet a legtöbb jelentés felhívta a figyelmet arra, hogy ilyen keretek között a termelékenység modernizálását és növelését nem lehet elérni.

Kamarai tisztviselők és bérlők

Az első jelentés, amely foglalkozik a nagybányai kamarai tisztviselőkkel, az 1574. évben, Paczóth János tollából született. Arról már több helyütt esett szó, hogy a kamarai biztos egyik, vagy inkább a legfontosabb feladata az volt, hogy megvizsgálja a beváltó, Wilhelm Scheuenstuel munkáját, és kiderítse, mi volt a közte és Sycelius között kirobbant konfliktus oka. Az utóbbira sajnálatos módon nem kapunk választ a biztos jelentéséből, de beszámolójában részletesen foglalkozott a beváltó és a bányamester, a kémlész és a bányáirnok munkájával; egyikkel sem volt megelégedve, ezért sem meglepő, hogy felajánlotta a bérleti konstrukció lehetőségét feletteseinek.³⁶⁶ A biztos három szempontból kifogásolta a

364 A vajdák speciális réteget képviseltek a kővári uradalom társadalmán belül. Ez a tisztség eredetileg a román falvak telepítőjét, későbbi vezetőjét jelölte, aki idővel a földesúr helyi képviselőjévé vált, felügyelte a jövedelmek beszédését, és a 16. században már bírói funkciója is volt. *Kenyeres I.: Uradalmak* i. m. 131.

365 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. Hans Kaufmannhoz hasonlóan vélekedett Giulio Cesare Muralto is. Ő is leírta, hogy a kapniki bányákhoz 15 falut rendeltek, ennek többsége román lakosú, de a jobbágyok munkája nem megfelelő, mert nincsen szakképzettségük. ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 101–102.

366 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921.

tisztviselők munkáját. Egyrészt hanyagnak tartotta őket, ide leginkább Scheuenstuel személyét sorolta, másrészt azt kifogásolta, hogy nem akartak vagy nem tudtak kellően együttműködni a város lakosaival, harmadrészt pedig megjegyezte, hogy nem a kiadott instrukcióknak megfelelően jártak el, több esetben túllépték a hatáskörüket. Itt említette meg, hogy Wolfgang Wenger bányáirnok több esetben a bányamester és a beváltó hatáskörébe tartozó feladatokat látott el. Kemény véleményének megfogalmazásában az sem befolyásolta, hogy mindenki előtt ismert volt a bányamester, Wolfgang Trummer rossz egészségügyi állapota, így a rá háruló munkát a beváltónak kellett elvégeznie. Ezt a negatív összképet csak tovább rontotta Sycelius és Scheuenstuel ellentéte. Ahogyan a fentiekben is kitértem rá, Scheuenstuel eleve vesztes pozícióból indult, és ezt jól mutatja, hogy Paczóth alapvetően tanácsbéli társa oldalára állt a vita eldöntésében. Ennek ellenére nem vádolhatjuk őt elfogultsággal, ugyanis azt is leírta jelentésében, hogy a beváltó a hivatalos árfolyamon váltotta be az ezüstöt, tehát helyesen járt el, hiába panaszkodtak az ellenkezőjére a termelők. A tények viszont mégiscsak a beváltó ellen szóltak: a biztos által készített ellenszámadás adatai azt mutatták, hogy Scheuenstuel nem tudott 1242 forinttal elszámolni, és beosztottjai munkája is kívánnivalót hagyott maga után.³⁶⁷ Az is kiderül a beszámolóból, hogy a beváltóra panaszgó tékintélyes nagybányai polgárokat (Szegedi Ferenc, Bozó Ferenc) Sycelius meghívta magához kassai házába vacsorára. A termelők a vacsorán panaszolták el, hogy a beváltó nem a hivatalos áron váltja be az ércet, mire válaszul a tanácsúr azt javasolta, hogy jelentsék fel Scheuenstuel a kamaránál, amit végül nem tettek meg. Scheuenstuel ezután fordult panasszal a kamarához, miszerint Sycelius a nagybányai polgárokat szántsándékkal ellene hangolta. A kamarai tanács végül egy pártatlan bírót, Teuffenbach szatmári főkapitányt kérte fel arra, hogy tartson meghallgatást az ügyben, amire két alkalommal is sor került, de a beváltó mindkétszer kimentette magát. Ez a lépése arról győzte meg a Nagybányán tartózkodó biztost, hogy Sycelius állításának és a termelői panasznak minden bizonnyal van alapja. A meghallgatások leírása után leszögezte, hogy ő maga a tanácsúrral ért egyet, de ennek ellenére kellene tartani még egy meghallgatást Kassán a következő év elején, ahol mindkét fél előadhatja mondanivalóját, és érvelhet igaza mellett.³⁶⁸

Az ügy folytatásáról egyelőre nincsen további adatunk, de a fenti konfliktus is jól rávilágít arra, hogy a Nagybányán dolgozó tisztviselők munkája korántsem volt egyszerű, hatalmas nyomás alatt dolgoztak, és szinte minden oldalról gyanakvás vette őket körül, a körülmények pedig nem mindig tették lehetővé, hogy az előírtaknak megfelelően járjanak el. Az is egyértelmű, hogy a Szepesi Kamara tanácsa, és felettese, az Udvari Kamara is gyorsan szeretett volna látványos eredményt elérni, és több év kellett ahhoz, hogy a központi kormányzat rájöjjön, a terve kivitelezhetetlen. A biztosok pártatlansága nem vonható teljességgel kétségbe, de az bizonyos, hogy a Scheuenstuelről kialakított negatív kép nem minden szempontból helytálló. Azon pedig nincs mit csodálkozni, hogy az 1575. évben Nagybányán járt két biztos a Paczóth Jánoséhoz hasonló negatív véleményt fogal-

367 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 875–878.

368 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 904–921.

mazott meg a beváltó tevékenységéről, hiszen az egyik maga Sycelius volt, a másik pedig kamarai társa, Nagyváthy Ferenc.

A 16. század végén és a 17. század elején készült jelentések már a bérlők tevékenységét jellemezték, hiszen 1579 óta a Királytáró, majd 1581 után a bányakamara és a pénzverde is bérlő kezén volt. A korszak legbefolyásosabb bérlői a Herbersteinnek voltak, és „örökösük” Gerhard Lisbona lett. A Herberstein család feje, idősebb Felician megítélése mindegyik jelentésben pozitív, másodszülött fia, vállalkozásának továbbvivője, Friedrich képe ennél már sokkal árnyaltabb, akárcsak Gerhard Lisbonaé. Elsőként Gaspar Frank és Anton Rholl írt a Herberstein család nagybányai tevékenységéről 1599 júliusában. Nagybányára tartva meglátogatták a szatmári vár kapitányát, Székely Mihályt is, hogy tőle is érdeklődjenek a korábbi nagybányai bérlőkről. A biztosok rövid beszámolója, amelyet gyorsfutárral küldtek Kassára, több, inkább helyi pletykaként, mint egzakt tényként kezelhető történetet tartalmazott Friedrich von Herberstein viselt dolgairól. Ezt egyébként maguk a biztosok is elismerték, ezért felhívták a kamarai tanács figyelmét arra, hogy ne ezek alapján ítéljék meg a korábbi bérlő munkásságát. A rövid levélben természetesen azok a történetek szerepeltek, amelyeket a nagybányai bíró, Bozó István mondott el a szatmári főkapitánynak. Az egyik szóbeszéd szerint egy alkalommal Friedrich, annak felesége és Herberstein anyai ági rokonai – azaz a Hoffkirchen család több tagja – saját nagybányai házukban mulatoztak, a város lakói még éjjel 11 óra körül sem tudtak nyugovóra térni, de ez volt a kisebbik baj. A hangzavart kihasználva ismeretlenek felfeszítették a pénzverőház ajtaját, és mintegy 41 márka súlyt nyomó ezüstmasszát tulajdonítottak el. A bíró úgy vélte, hogy a Herberstein család körébe tartozó kísérek, szolgák állhattak a rablás hátterében.³⁶⁹ A leírtakkal kapcsolatban annyi bizonyos, hogy a nagybányai városvezetés és a korábbi bérlő kapcsolata korántsem volt felhőtlen, a városvezetés pedig minden eszközt bevetett annak érdekében, hogy rontsa Friedrich von Herberstein hitelét a kamaránál, és így meg tudja tartani a Királytáró, a bányakamara és a pénzverde bérleti jogát.

A bizottsági jelentés ennél már jóval pozitívabb képet festett a családról, igaz, ennek a jellemzésnek döntő része idősebb Felician von Herbersteinhez köthető. A biztosok a Királytáróval kapcsolatban jegyezték fel, hogy a bányát a báró igen rossz állapotban vette át, de sok fejlesztést hajtott végre, így újra fellendült a termelés. A beszámolóból kiderül, hogy a stájer származású főúri család komoly befolyásra tett szert a térségben, ők számítottak a legjelentősebb bányavállalkozónak a szatmári bányavidéken. Azzal kapcsolatban is tájékozódtak, hogy Báthory Zsigmond milyen módon vette el a bérletet Friedrich von Herbersteintől 1597-ben, de csupán annyit sikerült kideríteniük – jóllehet beszéltek a báróval személyesen is –, hogy a szerződést a fejedelem 1597. december 26-i dátummal mondta fel. Az már csak a szóbeszéd kategóriájába tartozott, hogy erőszakkal vették el tőle („*violenter auferri*”), mert túl sok adósságot halmozott fel, bár azt megjegyezték a biztosok, hogy az utóbbi állítás önmagában igaz.³⁷⁰ Ezt követően a bérletet a korábbi váradi orvos, Giovanni Muralto kapta meg, utána pedig a nagybányai szenátus. Gaspar Frank

369 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 1–3.; MNL OL E 244 V. k. fol. 115–116.

370 A szöveg úgy fogalmazott, hogy a bérlőt a szerződés lejáratá előtt távolították el: „*ante elapsum locationis terminum dominus Friedrich von Herberstein sua administratione privatus fuerit.*” ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1497–1498.

és Anton Rholl feladata a fentiek tükrében nem volt éppen egyszerű, hiszen kiélezett és kényes helyzetben kellett „igazságot tenniük”, azaz elfogultság nélkül bemutatni a Herberstein család tagjait és azok nagybányai munkáját. Az már csak tetézte a bajt, hogy állítólag nem sokkal a bizottság érkezése előtt Friedrich von Herberstein erőszakkal behatolt a bányakamarába, és visszavette annak irányítását. A városszerzte keringő történet homályos volt, a biztosok sem adtak neki igazán hitelt, azért írták bele mégis a jelentésbe, hogy szemléltessék feletteseiknek, milyen nehezen lehet kiigazodni a helyieken, és eldönteni, kinek van igaza, ezért nagyon meg kell fontolni, melyik fél javára fognak dönteni végül. Közölték mind Herbersteinnel, mind a városvezetéssel, hogy tartózkodjanak minden erőszakos cselekedettől, várják meg az uralkodó döntését, és addig is a városvezetésnek kell arról gondoskodnia, hogy az érbeváltás a törvényes keretek között folyjék.³⁷¹

A biztosok ezenfelül készítettek a Herberstein család nagybányai tevékenységéről két részletes kimutatást, illetve inventáriumot, amelyek összegezték a stájer család által bírt bányákat, ingatlanokat, valamint felsorolták az ingóságok egy részét is.³⁷² Az inventárium az 1599. július 23-i állapotot rögzítette. Eszerint a nagybányai pénzverde épületét idősebb Felician von Herberstein építette, a használatáért a város fizetett örököseinek. Emellett építtetett egy lakóházat is Nagybányán, később emelet is került rá, a jegyzék szerint öt szoba volt benne. A bányakamarában lévő választóművet is felújította, négy új kemencét is rakatott, a kemencéket építő mester Szegedi Mátyás volt.³⁷³

Az 1601. évben kiküldött Johann Erck és Georg Fischer, hasonlóan elődjeikhez, részletesen írtak a bérlő család Nagybányára és a bányászatra gyakorolt határsáról, és abban is párhuzamot lehet vonni az 1599-ben készült jelentéssel, hogy kedvező színben tüntették fel idősebb Felician von Herbersteint. Az is kiderül egyik elszórt adatból, hogy fia, Friedrich is próbált apja nyomdokaiba lépni, és lehetőségeihez képest fejlesztette, bővítette a vállalkozást. Ezt az is bizonyítja, hogy a család tulajdonában lévő öt bányából kettőnél új gépely állt, amelyet Friedrich építtetett 1597-ben és 1598-ban. A bányák mellett álló hat olvasztókemencét édesapja, ahogy a feljegyzés fogalmazott, az „öreg” Herberstein emeltette, mindegyik két-két fűjtatóval rendelkezett. Erck és társa is leírta, hogy a nagybányai pénzverde épületét idősebb Felician építette.³⁷⁴

Hans Kaufmann biztosi megbízatása idején a Herberstein család nagybányai tevékenysége már a múlté volt, ugyanis 1603-ban és 1604-ben a Herberstein-vagyont megvásárló németalföldi kereskedő, Gerhard Lisbona volt a bányakamara, a pénzverde és a Királytáró bérlője üzlettársával, Georg Wagennel együtt. A bérletet érvényes bérleti szerződés nélkül irányították, ezt a biztos aggályosnak tartotta, és kifogásolta a Szepesi Kamara, vagy inkább az Udvari Kamara engedékenységét. Többször is leírta jelentéseiben, hogy hasonlóan szigorú szerződést kellene kötni az új bérlőkkel, mint annak idején idősebb Felician von Herbersteinnel, amelyben pontosan rögzítve lenne a bérleti díj fizetési határideje, az utóbbival ugyanis a bérlőpáros igencsak hadilábon állt. Ezenfelül Kaufmann azért is kritizál-

371 Uo.

372 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1521–1522., 1523–1546., 1741–1752.

373 Uo.

374 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

ta a bérlőket, mert nem tartották karban a Királytárót, a járatok rossz állapotban voltak. Mindezen az se változtatott, hogy kimutatásai szerint a bányakamara ebben az időszakban nem termelt deficitet, de azt megint csak aggályosnak tartotta, hogy a bérlőpáros a megmaradt hasznot kénytelen hitelei törlesztésére fordítani.³⁷⁵ Az akkori bérlők hanyagságával szembeállította a Herberstein család néhai fejét, idősebb Felician von Herbersteint és munkásságát. Herberstein legnagyobb hatású tettének azt tartotta, hogy megpróbálta a Thurzó-féle vízemelőgépet újjáépíteni, emiatt is adósodott el, de az utódai ezt is veszni hagyták. Kaufmann is említést tett a nagyarányú építkezésekről, amelyeket Herberstein vitt végbe, többek között olvasztók és zúzdák építéséről. Az ő nevéhez fűződött a feketebányai bányászat kiépítése is, neki volt köszönhető, hogy az aranyon és ezüstön kívül már fehéraranyat is termeltek a szatmári térségben. A biztos külön kiemelte, hogy a pénzverde épületét a báró építtette, a bányakamarát pedig felújította. A pénzverde bemutatásánál kitért arra, hogy Herberstein milyen újításokat vezetett be a pénzverés területén is. A pénzverde neki köszönhette új felszerelését, ő szereltetett be először egy úgynevezett hengeres pénzverőgépet 1583-ban. Ezzel a géppel gyorsabban és hatékonyabban lehetett kis és nagy értékű érméket egyaránt előállítani, többek között dénárt is, amelyből a báró idejében hiány volt. A biztos szerint Herberstein szakmai felkészültségét és előrelátását bizonyítja, hogy egy ilyen drága gépet helyezett üzembe Nagybányán, amely forradalmasította az addig kézi erővel történő pénzverési folyamatot, ugyanis ettől kezdve a verőtöveket a hengeres pénzverőgépbe rögzítették, így a verés helyett hengerekkel préselték az érméket. Nagybányán a hengeres pénzverőgép helyi elnevezése *vlac* volt.³⁷⁶ Ugyancsak újításnak számított, hogy az ő idejében kezdték el a körmöci liga alapján verni a pénzérméket.³⁷⁷ Kaufmann ottjártakor azonban már az érmék minősége sem volt a régi, ekkoriban a nagybányai tallér nem vehette fel a versenyt a körmöcivel, mint Herberstein idején.³⁷⁸

A kamarai jelentésekben általánosan jellemző, visszatérő elem, hogy az aktuálisan tevékenykedő tisztviselő vagy bérlő tevékenységét nem dicsérték, inkább a negatív elemeket hangsúlyozták. Ezzel párhuzamosan rendszerint a korábbi években tevékenykedő személyek munkáját hozták fel pozitív ellenpéldaként. 1599-ben a kamarai biztosok rendkívül jó képet festettek az 1570-es évekbeli kamarai igazgatásról, jóllehet ezekben az években a beváltó és a város viszonya korántsem volt felhőtlen, illetve az akkor kiküldött kamarai biztosok sem voltak megelégedve a tisztviselők munkájával. Kivételt képez, mint láttuk, a Herberstein család, és főleg idősebb Felician tevékenysége, amelynek dicséretében mindegyik jelentés egyetért.

375 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 101–102., 169–172., 173–188.

376 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. A pénzverés folyamatára lásd például Balogh B. – Oszóczi K.: Bányászat i. m. 40.

377 Körmöcbányán 1582 óta az úgynevezett tiroli pénzláb szerint verték az érméket, ezt a pénzlábat alkalmazták Nagybányán is. Buza J.: Dukát-tallér-dutka i. m. 271.

378 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

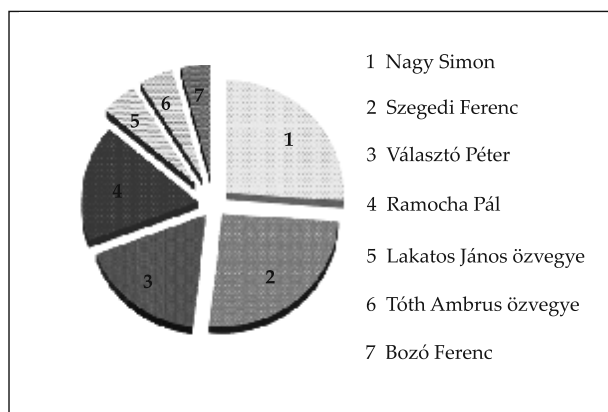
Tulajdonviszonyok

A kamarai bizottságok jelentéseiből és a hozzájuk csatolt számadásokból kiindulva fel lehet vázolni a nagybányai és a felsőbányai bányapolgárok tulajdonviszonyait, valamint a Herberstein család és Gerhard Lisbona által birtokolt javakat.

Ahogy arról már korábban szó volt, a nagybányai és felsőbányai termelőket három kategóriába soroltam: nagytermelők, középtermelők és kistermelők. A termelői rangsor és az egyes termelők vagyoni helyzetének megismeréséhez a legnagyobb segítséget a Peter Feigel vezette bizottság jelentése és a hozzácsatolt számadások, valamint Paczóth János jelentéséhez mellékelte tulajdonosi névsor nyújtotta. A Peter Feigelhez köthető számadások közül a Wolfgang Wenger bányáirnak által készített kivonatos számadás adatait közlöm a 2. ábrán.³⁷⁹

2. ábra.

A termelők által beadott arany és ezüst mennyisége személyekre lebontva
Wolfgang Wenger kivonatos számadása alapján (1573)

A 2. ábra adatai alapján egyértelmű, hogy a termelők közül a két legjelentősebb személy Nagy Simon és Szegedi Ferenc volt. Nagy Simon 76,48 márkát adott be a bányakamarába, míg Szegedi Ferenc 75,2 márkát. A középtermelők közé ugyancsak két személy tartozott, az egyik Választó Péter örököse és Ramocha Pál. Ifjabb Választó Péter helyett Mészáros Lukács kezelte a bányákat, az általa beadott ércmennyiség 51,56 márka volt, míg Ramocha Pál 49,39 márkát adott be a bányakamarába. A Választó Péter örökségét kezelő nagybányai polgár, Mészáros Lukács politikai és gazdasági karrierje egyedülálló a maga nemében, hiszen 1569 és 1597 között kizárólag ő tudott minden évben bekerülni a nagybányai belső és külső tanácsba, valamint betölteni a városbírói posztot is. Politikai befolyását a bányászat területén is jól kamatoztatta, hiszen ő lett az egyik nagybányai bányatulajdonos, Választó Péter kiskorú fiának a gyámja, így ő kezelte a fiú nagykorúságáig a bányákat, kohókat, zúzdákat, szőlőket, legelőket és egyéb földeket. Azt nem tudjuk pontosan, hogy idősebb

379 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 789–810., 810–812.

Választó Péter mikor hunyt el, de az 1574. évi tulajdonosi névsorban már az örökösiei szerepelnek.³⁸⁰ Választó Péter fia 1578-ban egyezséget kötött a gyámjával, mely szerint Mészáros Lukács kiadta neki a szőlőket és a földeket. A bányákat csak abban az esetben kérte a fiú, ha Mészáros nem tudná már azokat megfelelő módon műveltetni.³⁸¹ Mészáros Lukács minden bizonnyal megfelelően művelte a Választó-tulajdonban lévő bányákat, hiszen az 1579-ben megkötött bérleti szerződésben, amely a Királytáró négyéves bérletére szólt, a korábbi nagybányai bíró bányatulajdonosként és tapasztalt bányászként volt megnevezve.³⁸²

Az igazán nagy eltérés a termelési mutatók terén a középtermelők és a kistermelők között mutatkozott, az utóbbi csoportba tartozott Lakatos János özvegye, Barbara, Tóth Ambrus özvegye és Bozó Ferenc. Lakatos János özvegye 14,4 márkát adott be, a legkevesebbet pedig Bozó, mintegy 12,15 márkát. A kistermelők közül a legjobban dokumentált Lakatos János élete, ő is hasonlóan érdekes karriert futott be, mint Mészáros Lukács. Lakatos János 1570 és 1572 között három alkalommal volt városbíró, emellett 1570-ben és 1571-ben bányamesterként is dolgozott, ezt az általa készített parciális regestum is bizonyítja.³⁸³ Jelentős vagyonnal rendelkezett, erről tanúskodik, hogy halála után felesége, Barbara és hivatalos megbízottja, Benedek deák gyakran megfordult a nagybányai városvezetés előtt, leginkább a korábban hitel fejében Lakatos számára lekötött szőlő, présház, legelő és szántó miatt, amelyek értéke a több száz forintot is elérte. Később nagykorú fia, János deák folyamodott hasonló okból a nagybányai belső tanácshoz.³⁸⁴

A termelők közül a két legnagyobb befolyással bíró személy, Nagy Simon és Szegedi Ferenc életútja a leginkább megrajzolható. Javaikat a Paczóth János által készített tulajdonosi névsor sorolta fel. Nagy Simon 1/3 részt bírt a nagybányai Fecske (*Fechke*) bányában, fele tulajdonrészt a nagybányai Kisgépelyben (*Kisgeppel*), a másik 50 százalék Szegedi Ferencé volt. Újaknát Nagy Simon szintén Szegedi Ferencel és ifjabb Választó Péterrel bírta, azonos arányban. Bozó Ferencel pedig az Időjárás/Időajanlás (*Offerzait*) nevű tárnát birtokolta 50-50 százalékos tulajdoni hányadban.³⁸⁵ Emellett Szegedi Ferencel együtt tagja volt annak a kompániának, amely három évre bérbe vette a Lazarus von Schwendi tulajdonában lévő Újkerék, Lúdbánya, Gépelyakna (*Geppelsacht*) és Farkasakna nevű bányákat Nagybányán. A szerződés szerint a Lakatos János, Tóth Ambrus, Bozó Ferenc, Nagy Simon, Választó Péter és Szegedi Ferenc alkotta termelői közösség 1573-tól 1576-ig bérelhette a fenti bányákat, a bérleti szerződést Johann von Rueberrel kötötték meg, mert Schwendi őt bízta meg az ügyintézással. A három év alatt az érckitermelés mellett joguk volt új telérek felkutatására is, az éves bérleti díj 4000 forint volt, és ezenfelül be kellett adniuk 75 márka finom (legalább 15 latos) ezüstöt is. A bérlethez tartozott egy tizenhá-

380 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 965–968.; SJAN Maramureş NB DF NbVJk 139.

381 SJAN Maramureş NB DF NbVJk 139.

382 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1125–1127. (a szerződés latin változata), fol. 1138–1139. (német nyelvű szerződésminta).

383 Elképzelhető, hogy Lakatos János nevéhez fűződik egy 1573-as veretű nagybányai bányapénz, legalábbis az érmén található monogram nagy valószínűség szerint az övé. Kiss Gábor: Ismeretlen nagybányai bányapénz. Az Érem 58 (2002) 39.

384 SJAN Maramureş NB DF NbVJk 47., 54., 63., 106–109., 167–168.

385 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 965–968.

rom zúzónyilas zúzda. A bérlők kötelezték magukat arra, hogy minden évben Szent Márton ünnepéig befizetik a bérlési díjat.³⁸⁶ A nagybányai termelők közül egyedül Nagy Simonnak sikerült felsőbányai bányákban is tulajdonrészt szerezni, ott ugyanis két bányában (Tamásbánya, Wandt) volt egy harmadrész tulajdoni hányada. A Hans Feigel-féle jelentésben a biztosok részletesen leírták, hogy az egyes termelőknek mennyi zúzda és olvasztókohó van a birtokában. Eszerint Szegedi Ferencnek négy zúzdája volt, míg társának, Nagy Simonnak kettő. Olvasztóból négy volt Nagy Simonnak, valamint Schwendivel kettőt bírt felerészben, Szegedi Ferencnek pedig három kohója volt.³⁸⁷

Az adatokból is kitűnik, hogy Nagy Simon az évek folyamán egy nagyobb birtokegyüttest épített ki, ebben néhai nevelőapja, Szentgyörgyi Péter deák javai és kapcsolatai segítettek. Szentgyörgyi Péter deák még 1566-ban készített egy végrendeletet, amelyben nevelt fiára hagyta minden szerzett és örökölt javát: öt szőlőt pincével és prэшázsal, két zúzdát hetvenkét zúzónyillal, négy bányát (Farkasakna, Gépelyakna, Lúdbánya, Újkerék).³⁸⁸ Nagy Simon 1571 januárjában mutatta be a végrendelet másolatát a nagybányai tanácsnak, és kérte a tulajdonba való beiktatást. Tóth Ambrus ugyanekkor elismerte, hogy korábban egy hiteként cserébe kötötte le az Újkerék nevű bányáját, de visszaváltani nem tudja, ezért végleg lemondott a tulajdonjogáról. Nagy Simonnak azonban nem sikerült elérnie, hogy beiktassák a deák javaiba, mivel mostohaapját még korábban felségárulással vádolták, és minden ingó, valamint ingatlan vagyonát elkobozták. A mintegy 1000 forintot érő bányákat, amelyek a vagyon értékének legalább a negyedét tették ki, Lazarus von Schwendi akkori felső-magyarországi főkapitány kapta meg. A forrásokban arra vonatkozóan nincs adat, hogy Szentgyörgyi Péter deák hányatott sorsa, miután elkerült Nagybányáról, hol fejeződött be, de özvegye, Sala Orsolya még Prágába is elutazott, hogy személyesen kérelmezze második férje teljes vagyonának visszaadását. Az özvegy be akarta bizonyítani Szentgyörgyi ártatlanságát, de törekvései nem jártak sikerrel, Prágában halt meg 1571 májusában. Nagy Simon azonban nem adta fel, és szívós munkával sikerült nevelőapja egykori birtokaiból többet is visszaszereznie, valamint a még meglévő adósságait rendeznie. A nagybányai városkönyvbe bekerült egy bejegyzés, mely szerint a Szepesi Kamara arra utasította 1571-ben a nagybányai szenátust, hogy Nagy Simont kötelezzék egy bizonyos Georg Schultheiß felé még fennálló hitele rendezésére.³⁸⁹ Nagy Simon szép lassan visszavásárolta azokat a javakat is, amelyek az elkobzás után elkallódtak, vagy azokhoz a régebbi tulajdonosokhoz kerültek vissza, akik korábban hitel fejében kötötték le tulajdonukat. Erre kiváló példa a Nagy Simon édesapja, Nagy János birtokában lévő két kohó esete. Nagy János halála után Sala Orsolya második férje, azaz Szentgyörgyi Péter kezelte őket, miután ő elmenekült a városból, a kohók visszakérültek eredeti tulajdonosukhoz, Komonoczy Imréhez, aki nem fizette ki tartozását, de végül az ügyet

386 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 638–640.

387 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

388 Francisci Tamás, I. Ferdinánd erdélyi biztosa 1554 augusztusában arról számolt be uralkodójának, hogy Szentgyörgyi Péter deák jelentős vagyonra tett szert kamaraispánsága alatt. MNL OL Városi és kamarai iratok (= E 554) fol. lat. 975. (1554. augusztus 10.).

389 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 153., 158., 214., 223.

Nagy Simon el tudta rendezni Komonoczy hűgával.³⁹⁰ 1573-ra, mint láttuk, Szegedi Ferencsel együtt a térség legbefolyásosabb termelői lettek, azonban 1574-ben már nagybeteg volt, az esküdti székéből is visszahívták. Halálának pontos időpontja nem ismert, de az elkövetkező években Szegedi Ferenc vitte tovább a vállalkozást.³⁹¹

1577-ben Nyerges István deák, Szegedi Ferenc ügyvédje kereste fel Beszterce város tanácsát, ugyanis Nagy Simon húga, aki egy besztercei polgárhoz ment férjhez, időközben meghalt, így húga halálával a Nagy Simon árvái feletti gyám-ságot is Szegedi Ferenc vette át.³⁹² Nagy Simon örököséről tudjuk, hogy nemesember volt. 1585-ben Heltai Gáspár özvegyével kötött csereszerződést, ennek értelmében Heltai özvegye – Zsófia – átadta neki nagybányai házát, míg Szegedi Ferenc egy Kolozsvár területén fekvő allódiomot adott cserébe.³⁹³ Üzleti tevékenysége és a Nagy Simontól „megörökölt” vállalkozás azonban sok nagybányai polgár érdekeit sértette, ezért sem lehet azon csodálkozni, hogy a nagybányai városvezetés nevében több tanácsstag tiltakozott Szegedi Ferenc kihágásai miatt a gyulafehérvári káptalan előtt. Szegedi Szabó János, Forintverő János és Mátyás deák azt róttá fel Szegedi Ferencnek, hogy bár a nemesi előjogait élvezzi, a közjavakat használja, de azok megteremtésében nem akar közreműködni, és a város kiváltságait megsérti. Ezért Szegedi Ferencet eltiltották a nyilvános vásáron való részvételtől, a városi előnyök megszerzésétől, valamint a város határában lévő vizeknek és erdőknek, réteknak szabad használatától.³⁹⁴ Szegedi Ferenc befolyását mutatja az is, hogy 1577-ben őt és Mészáros Lukácsot bízta meg a felsőbányai tanács azzal, hogy kéréseiket adják elő a Szepesi Kamarának.³⁹⁵ Ugyancsak Szegedi Ferenc lett az, aki Mészáros Lukáccsal közösen művelhette a Királytárót 1579 és 1581 között. Ezt a bérletet ugyan nem hosszabbították meg, de ő még ezután is foglalkozott bányászattal. Ezt az bizonyítja, hogy 1593-ban Báthory Zsigmond nekiadományozott két zúzdát minden jövedelmével együtt, amelyek Nagybánya határain belül álltak, a Szazar folyó mentén, és egykor a kővári uradalomhoz tartoztak.³⁹⁶ Szegedi 1605-ben még Nagybányán volt, ugyanis ekkor tett egy bevallást a kolozsmonostori konvent előtt. Mindszenty Benedek, Doboka vármegye főispánja átadott megőrzésre egy kis ládát, szőnyeggel átkötve, lepecsételve. Szegedi Ferenc eskü alatt ígérte meg, hogy a ládát és annak tartalmát (egy ezüstgyűrű, egy ezüstkanna, több ezüstpohár, ezüst köves lánc, paplan, abrosz, török kárpit és dupla bársony dolmány) senkinek ki nem adja, csak magá-

390 SJAN Maramureş NB DF NbVJk 55., 58., 63–64., 70., 98–99.

391 Uo.

392 *Albert Berger: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1230–1585.* III. Hrsg. Ernst Wagner. Köln–Wien, 1995. (= U-Re) 185.

393 MNL OL A 57 LR 4. k. 433. Felesége Saffaritt Zsófia volt, akinek a családja többek között Maros széken volt birtokos. Sógora, Saffaritt György Szegedi Ferenc korábbi segítségével cserébe leánynegyed címén a Band nevű, Maros székben található birtokon adott át testvérének 20 jobbágytelket. EKK 2005. 278–279.

394 EKJkv 189.

395 MNL OL E 254 5. cs. Nr. 8., Nr. 15.

396 MNL OL F 4 Cista Szatmár (= CSz) fasc. 1. Nr. 19. Ebben az évben a kolozsvári számadáskönyvekben is feltűnik a neve, a város költségén szállítják Tordára. SJAN Cluj KvSzám 5/XX–XXI. 131.

nak Mindszentynek, vagy az általa pecséttel ellátott üzenet hordozójának. A bejegyzés mellett megemlítették, hogy 1605. február 13-án Pernessey Gábor kővári kapitány Bocskai István utasítása értelmében átvette Szegedi Ferencről a vagyontárgyakat. A tanúk Diószegi György deák és Ötvös András, a nagybányai szenátus tagjai voltak.³⁹⁷ Szegedi Ferenc az 1580-as évek második felében több lépcsőben megvált a bányáitól, és a legtöbbet idősebb Felician von Herberstein vette meg, vagy legalábbis résztulajdonossá vált bennük. 1590-ben Szegedi Ferencnek még minden bizonnyal volt valamennyi bányarészesedése, mert Cornel Klognitz kimutatásában az szerepel, hogy neki és társának, Mészáros Lukácsnak fizetett a beadott ércért cserébe.³⁹⁸

A középtermelőkről és a kistermelőkről jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Választó Péter örököse, azaz Mészáros Lukács 1574-ben egyharmad részt bírt a nagybányai Fecske (*Fechke*) és Újakna bányában, valamint tagja volt a Schwendi-féle bányákat bérlő kompániának is. Hasonló helyzetben volt Ramocha Pál is. Az ő személye több kérdést is felvet, ugyanis 1573-ban a kamarai iratok nagybányai termelőként tartják számon, míg az 1574. évi jegyzék már a felsőbányai termelők közé sorolja. Az utóbbi állítást igazolja, hogy az 1575-ben kiadott felsőbányai bányarendelet bevezetőjében a felsőbányai esküdtek között szerepel a neve. A nagybányai bányák közül egyedül a Fecske nevűben volt egyharmad tulajdonrésze, a többi bányája Felsőbányán feküdt.

A kistermelők közül Bozó Ferencről tudjuk, hogy ő is tagja volt a hattagú bérlőkompániának, egy alkalommal volt a belső tanács tagja, valamint 1573-ban bányabíróként működött. A termelési mutatókból kiderül, hogy az általa működtetett bányában leginkább arany lehetett, mert 5,7 márka aranyat adott be a bányakamarába, ebben csak Nagy Simon tudta megelőzni a maga 6,16 márkájával.³⁹⁹ Fia, Bozó István nagy valószínűség szerint nem folytatta atya tevékenységét, a bányászat helyett a közéleti pályán mozgott, a 16. század utolsó évtizedében hat alkalommal volt esküdt, és három alkalommal bíró a 17. század elején.⁴⁰⁰ A termelési mutatóból az is látszik, hogy a kistermelők közé tartozó Lakatos Barbara, valamint Tóth Ambrus özvegye nemigen boldogult a bányászattal, így mindketten Nagy Simonra bízta bányarészüket művelését (Fecske, Időjárás/Időajánlás), és minden bizonnyal jól döntöttek, mert 1574-ben már jóval több ércet adtak be. Míg Lakatos Barbara 1573-ban nem tudott aranyat beadni, 1574-ben már egy márkát tett ki a beadott arany mennyisége, Tóth Ambrus özvegye pedig 1,44 márkáról 6,07 márkára tudta növelni a termelékenységét.⁴⁰¹

397 MNL OL Kolozsmonostori Konvent országos levéltára Protocolla, libri regii et stylonaria (= F 15) XX-VII. Prot. fol. 78^r-79^r. Családjáról azt tudjuk, hogy Szegedi Mátyás felesége Borbély Zsófia volt, akinek az első férje Zok Péter kolozsvári kereskedő és harmincados volt. Borbély Zsófia 1610-ben arról nyilatkozott a konvent előtt, hogy első házasságából született fia, Péter öt éves. Uo. XVI. Prot. fol. 79.

398 SJAN Cluj Colectia personală Mike Sándor (= MGy) Nr. 66.

399 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 810-812., 965-968.

400 SJAN Maramureş NB DF NbVJk 169-229. Bozó István nagybányai bíróként kérte az Oláhkékes birtok lekötésének megerősítését, amelyet Kekeniesd Pál 1000 forintért cserébe kötött le számára. Documente VI. 112.

401 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 860., 866-869.

16. táblázat.

A felsőbányai bányák tulajdonosai a Hans Feigel-féle jelentés alapján (1573)

Bánya neve	Tulajdonos	Tulajdoni hányad
Fudorbánya	Cseff(ey) Orbán	egész
Farkasbánya	Cseff(ey) Orbán	egész
Kalapakna	Nagy János, Csorba Illés, András deák, Schleyer Mátyás	egy-egy negyed
Fehérakna	Pál deák özvegye	egész
Levesbánya	Basa Márton, Végh Ferenc, János bíró	egy-egy harmad
Kapubánya	Nagy János	háromnyolcad
	Ramocha Pál	egynyolcad
	Huszkel János	négynyolcad
Kalicer	Csorba Illés	öt tizenhatod
	Basa Márton	négy tizenhatod
	Basa János	három tizenhatod
	Pogány Kristóf	két tizenhatod
	Ramocha Pál	két tizenhatod
Tamásbánya	Basa János	öt tizenhatod
	Schleyer Mátyás	hét tizenhatod
	Basa Márton	két tizenhatod
	Nagy Simon	két tizenhatod
Wandt	Cseff(ey) Orbán	hat tizenhatod
	Nagy Simon	öt tizenhatod
	Ramocha Pál	öt tizenhatod

Hans Feigel 1573. évi jelentésében szerepelt a felsőbányai termelők névsora, az általuk művelt bányával együtt, a tulajdonosi névsort a 16. táblázatban közlöm.⁴⁰²

A felsőbányai termelők közül a legnagyobb tulajdonnal a már említett Ramocha Pál, Cseff(ey) Orbán, a Basa család (Márton, János), Schleyer Mátyás, valamint Csorba Illés bírt.⁴⁰³ A Wilhelm Scheuenstuel által 1573 novemberében készí-

402 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 605–625.

403 Cseff(ey) Orbán felsőbányai polgár neve több formában maradt fenn a forrásokban. A leggyakrabban előforduló formát használom írásomban, amely igen hasonlít az erdélyi származású, a Báthory-korszakban jelentős tisztségeket betöltő Noszolyi Cseffey család nevéhez. A rokonság tényét nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, a hasonlóság azonban szembetűnő. Lásd *Oborni Teréz: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556)*. In: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. Szerk. Oborni Teréz. Bp., 2011 (Udvar történet kötetei 4.). 80.

tett számadás adatai alapján a felsőbányai termelőket is csoportosíthatjuk az általuk beadott érc, illetve az azért fizetett pénzösszeg alapján. Eszerint a nagytermelők közé Cseff(ey) Orbán özvegyét és a már említett Ramocha Pált lehet sorolni. A középtermelők közé tartozott Schleyer Mátyás és Nagy János, míg a kistermelők közé Basa Márton, Huszkel János, Basa János, Pogány Kristóf, Végh Ferenc, Csorba Illés és Péter deák.⁴⁰⁴

A 17. táblázatban szereplő legtöbb felsőbányai termelőről vannak adataink a 16. század utolsó évtizedeiből. A Basa család két tagjáról, Mártonról és Jánosról tudjuk, hogy 1574-ben öt bányában voltak tulajdonosok (Tamásbánya, Kalicer, Kapubánya, Romolcze, Mihalurbánya). Basa Márton 1579-ben 7 márka és 37 pisetum ezüstöt szolgáltatott be a kamarának, János pedig 6 márkát és 25 pisetumot. Mindketten részt vettek a város közéletében is. Basa Márton 1570-ben és 1575-ben tagja volt a belső tanácsnak, 1589-ben pedig bányamesteri posztot töltött be. Basa János 1575-ben volt a tanács tagja.⁴⁰⁵ Schleyer Mátyás 1574-ben három bányában volt tulajdonos (Tamásbánya, Kalicer, Romolcze), illetve az 1575-ben bevezetett bányarendtartás bevezetőjében a városi tanács esküdtjeként szerepelt a neve. Csorba Illés 1574-ben öt bánya művelésében vett részt (Kalicer, Romolcze, Kapubánya, Mihalurbánya, Kalapakna). Az 1579-ben készült kimutató szerint 12 márka és 21 pisetum ezüstöt adott be. Felsőbánya vezetésében több évtizeden keresztül jelen volt, 1570-ben esküdt, 1575-ben bányamester, 1578-ban, illetve 1587–1588 között bíró lett, majd 1589-ben újra esküdtként fordul elő a forrásokban.⁴⁰⁶ A legnagyobb termelő özvegyéről azt tudjuk, hogy 1574-ben két felsőbányai bányában résztulajdonosként szerepelt, egyet pedig teljes egészében ő bírt (Wandt, Farkasbánya, illetve Fudorbánya). Péter deák az 1574-ben készült tulajdonosi névsorban nem szerepelt, annyi bizonyos, hogy 1575-ben a városi tanács tagja volt.⁴⁰⁷ Nagy János 1574-ben három felsőbányai bányában volt résztulajdonos (Kapubánya, Mihalurbánya, Kalapakna). 1579-ben 7 márka és 12 pisetum ezüstöt adott be a nagybányai bányakamarába. 1570-ben és 1575-ben ő volt Felsőbánya bírója. A másik nagytermelő, Ramocha Pál 1574-ben egy nagybányai bányában volt résztulajdonos (Fecske), illetve további négy felsőbányai tárnában (Wandt, Kalicer, Kapubánya, Borkutbánya). 1575-ben városi esküdtnek választották.⁴⁰⁸ Huszkel János három felsőbányai bányában volt résztulajdonos (Romolcze, Kapubánya, Farkasbánya), illetve 1573–1574 között ő volt a felsőbányai bíró. 1570-ben és 1578-ban pedig a bányamesteri tisztet töltötte be. Pogány Kristóf 1574-ben két felsőbányai bányában volt érdekelt (Kalicer, Romolcze), 1579-ben pedig 3 márka és 22 pisetum ezüstöt adott be a bányakamarába. 1570-ben és 1575-ben lett a városi tanács tagja. Végh Ferencről azt tudjuk, hogy 1574-ben egy bányában (Romolcze) folytatott termelést.⁴⁰⁹

404 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 789–810.

405 Uo.

406 Uo.; MNL OL R 314 Felsőbánya fol. 3. 1588. május 8.

407 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 789–810.; Wenzel G.: Magyarország i. m. 418–424.

408 Uo.

409 Uo.

17. táblázat.

A felsőbányai termelők által beadott ércért fizetett összeg forintban
Wilhelm Scheuenstuel számadása alapján (1573)

Név	Összeg	Betöltött tisztség
Cseff(ey) Orbán özvegye	899 forint 78 dénár	
Ramocha Pál	620 forint	városi esküdt
Schleyer Mátyás	400 forint	városi esküdt
Nagy János	372 forint	bíró
Basa Márton	250 forint	városi esküdt
Huszkel János	235 forint	bíró
Basa János	200 forint	városi esküdt
Pogány Kristóf	167 forint	városi esküdt
Végh Ferenc	140 forint	
Csorba Illés	100 forint	bányamester
Péter deák	58 forint	városi esküdt

Az 1599-ben készített kamarai jelentés felsorolta a felsőbányai termelők nevét és az általuk művelt tárnákat is, így lehetőség nyílik arra, hogy az 1570-es évek helyzetét összevegyjük a 16. század végi állapottal.⁴¹⁰ A biztosok szerint a legjelentősebb termelők névsora a következő: Schleyer János, aki 1599-ben a felsőbányai bíró is egyben, Schleyer Mihály, Császár Dávid, Baráth Demeter, Nagy István, Sárváry János és Theodor deák. A felsorolt termelők közül a legtöbb adattal Theodor deákot illetően rendelkezünk. Még Báthory Zsigmond uralkodásának elején, 1588 és 1590 között kapott bányászati engedélyt a fejedelemtől társával, Stephan Langbein felsőbányai lakossal együtt. A pontos dátum nem szerepelt az engedélyen, kizárólag annyira, hogy Felician von Herbersteinnek tiszteletben kellett tartania az engedélyt, és nem akadályozhatta meg Theodor Langfelder és társa munkáját. Valószínűleg ő sem érkezhett sokkal előbb Nagybányára, mert még csak lakos volt, nem kapta meg a polgárjogot. Az engedély értelmében szabadon művelhették a nagybányai Feketehegy nevű bányát, kereshettek aranyat, ezüstöt, higanyt és ólmot, valamint két elhagyott felsőbányai tárnát (Alsoborck, Újbánya) újranyithattak, és helyreállíthatták őket, de minden kitermelt ércet a nagybányai bányakamarába kellett beszolgáltatniuk.⁴¹¹

Az 1574-ben keletkezett termelői jegyzékbe felvett nevekhez képest jelentős változás állt be a 16. század végére. Jóllehet a Schleyer család befolyása továbbra is

410 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1502–1503.

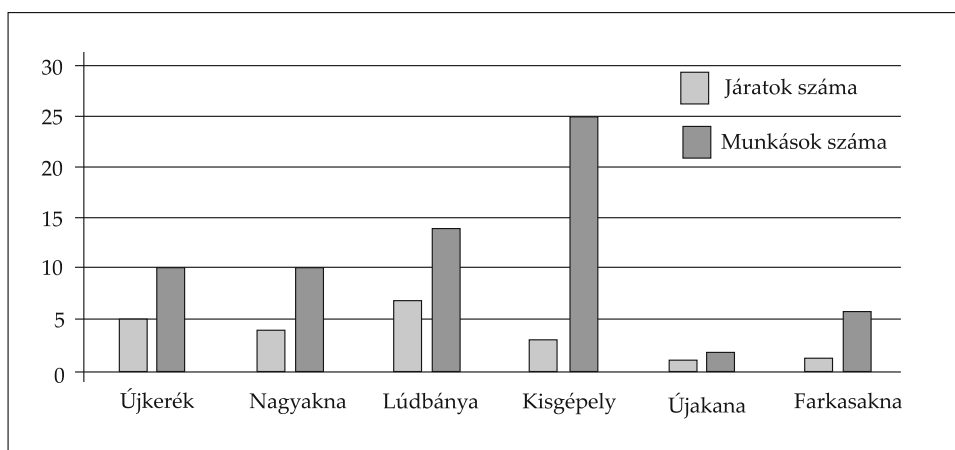
411 Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Colecții speciale (= BCU CS) Nr. 318. A forrásra Fejér Tamás kollégám hívta fel a figyelmemet, külön köszönet érte. Theodor Langfelder 1598-ban Giovanni Muralto alkalmazottja volt Nagybányán. ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1491–1492.

megmaradt, illetve a Nagy családnévvel is találkozhatunk az 1570-es években, de a Basa, Ramocha, Csorba és Cseff(ey) család tagjai már nem szerepeltek a termelői névsorban. A műveletlenül álló bányák többsége az utóbbi családok tulajdona volt a korábbi évtizedekben.⁴¹²

A szatmári bányavidék tulajdonviszonyaiban akkor állt be radikális változás, amikor idősebb Felician von Herberstein elkezdte kiépíteni vállalkozását a térségben. A kamarai jelentésekből egyértelműen kiderül, hogy a stájer főúr a legtöbb, jelentős hozamú vagy azzal kecsegtető bányát megszerezte, vagy legalábbis tulajdonosi részt vásárolt benne. Az 1599-ben és az 1601-ben készült beszámolók alapján elég pontosan be lehet határolni, hogy a Herberstein család milyen vagyonnal rendelkezett a szatmári bányavidéken. A 3. ábrán az 1599. évi jelentésben foglalt adatokat összegeztem.⁴¹³

3. ábra.

A Herberstein család által birtokolt bányák Nagybányán (1599. évi állapot)

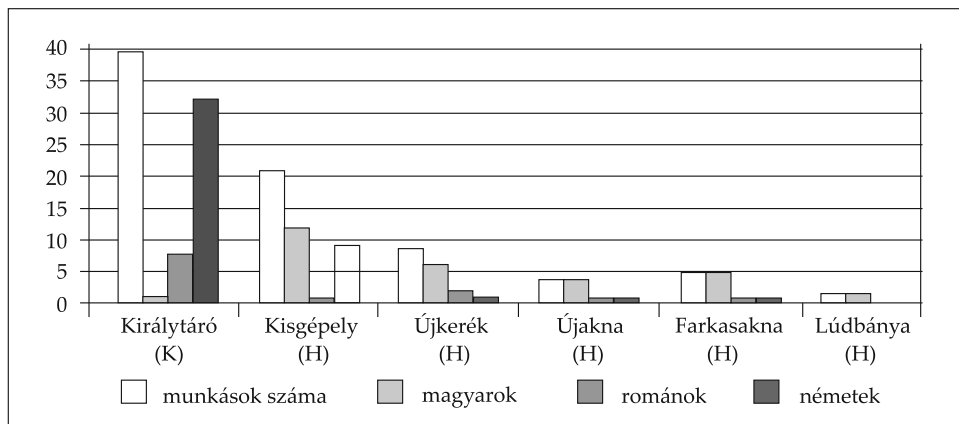

A 4. ábra adataiból kiderül, hogy a 16. század végén a legtöbb működő nagybányai bányát a Herberstein család birtokolta. A felsorolt bányák mellett egy olvasztót, hat zúzómalmot tudhattak a magukénak, a zúzdákban 35 ló dolgozott. Mint már szó volt róla, a nagybányai pénzverde épülete is a család tulajdonában volt, emellett volt egy nagybányai házuk, és egy lakóházuk állt Szatmár városában is. A Herberstein-vagyon részét képezte a Thurzó-féle vízemelőgép, a víztározóval és csatornarendszerrel együtt, a bányákhoz tartoztak legelők, kaszálók és rétek, több gazdasági épület és istálló is. A nagybányai bányák mellett a család birtokában volt a felsőbányai Wandt és az Andes nevű bánya, illetve a feketebányai bányák, amelyeket még idősebb Felician von Herberstein építtetett ki.

412 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1502–1503.

413 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1521–1522., 1523–1546., 1741–1752., RN 13a fol. 71–80.

4. ábra.

A Herberstein család birtokaiban lévő nagybányai bányák, illetve a Királytáró adatai a 17. század elején (1601. évi állapot)⁴¹⁴

Fia, Friedrich von Herberstein 1600 augusztusában komoly döntésre szánta el magát, ki nem fizetett hitelei miatt egyre nehezebb helyzetbe került, ezért a szatmári Herberstein-vagyont eladta 100 000 forintért és 200 dukátért a már említett Gerhard Lisbona németalföldi kereskedőnek, és társának, Georg Wagen von Wagenspergnek.⁴¹⁵ Ezzel a szatmári bányavidék legbefolyásosabb személyisége immár Lisbona lett, aki az évek során maximálisan kihasználta a pozíciójából adódó lehetőségeket. Az 1601. évi jelentés a korábbi Herberstein-vagyon részeit még mindig úgy tüntette fel, mintha azok továbbra is a stájer főúri család birtokában lennének, ugyanis az eladás részleteiről még a Szepesi Kamara tanácsa is keveset tudott. Hans Kaufmann már Lisbona tulajdonaként említi a fenti bányákat, bár az eladás körülményeiről ő sem írt.⁴¹⁶

A kamarai jelentésekben több alkalommal is előfordult pesti Bornemisza Ferenc neve, aki kalandos úton jutott el odáig, hogy Nagybányán bányatulajdonos legyen, és minden valószínűség szerint polgárjogot is kapott. Bornemisza személyéről és a bányavidékhez való kötődéséről érdemes rövid leírást adni, mert története érdekes fényt vet a szatmári bányaváros kevésbé ismert kapcsolódási pontjaira. Nagybányai tartózkodását megelőző életútjáról Bessenyei József kutatásai-ból értesülhetünk. Eszerint Bornemisztát Nagy Ferencként is említik a források, elsőként II. Lajos magyar király apródja volt, ezt követően I. Jánost és Izabella királynét, majd I. Zsigmond lengyel királyt szolgált. 1552-ben lett a Magyar Kamara alkalmazottja, itt nem futott be sikeres karriert, jóllehet 1552 és 1556 között az uralkodó több alkalommal is Erdélybe küldte. Nagybányával úgy került kapcsol-

414 A 4. ábrában szereplő K betű a királyi tulajdont jelöli, míg a H betű a korábban Herberstein-tulajdonban lévő bányákat. A jelentés következetesen használja a Herberstein-féle bánya kifejezést, ezért én is ezt a terminust alkalmazom.

415 MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 130–131.

416 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

latba, hogy Albert bajor herceg neki ajándékozta nagybányai házát, és ezt az ajándékozást I. Ferdinánd is megerősítette 1563. november 20-án. A nagybányai adományra minden bizonnyal azzal szolgált rá, hogy kamarai alkalmazottként a Bajorország irányában folyó marhakereskedelemmel kapcsolatos engedélyek kiadásánál nagy szorgalommal dolgozott.⁴¹⁷ A nagybányai ház, amelyet Bornemisza Ferenc megkapott, Albert bajor herceg oly módon örökölte, hogy még korábban Jung Albert nagybányai bíró és felesége, Simor Katalin 1535-ben eladta azt Vilmos és Lajos bajor hercegeknek. A szerződés szerint a bíró megvált a város szívében, a Szatmár utcában fekvő csinos kőházától. A házhoz tartozott egy kert, emellett még egy legelő és egy elhagyott szőlő is.⁴¹⁸ Jung Albert ezenfelül megvált egy bányától és annak tartozékaitól is, ahogy ezt a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt 1572-ben tett bevallás bizonyítja. Pesthy Katalin, Jung – más néven Wr – Albert özvegye, akkor Kassay János deák felesége, Bornemisza Ferenc és a bajor herceg képviselője jelent meg Kolozsváron, hogy a néhai Jung Albert nagybányai bányájáról megegyezésre jussanak. Eszerint Jung Albert halála után az özvegye átadott a bajor hercegeknek egy egész aranybányát tartozékaival együtt, amelynek régi neve Szent Miklós tárna volt, de ekkor már Fecskebányának hívták, a Lúdbánya és az Újkerék nevű tárna szomszédságában. A bányához tartozott egy kohó, egy udvarház Tóthfalu felett, és egy erdő a bánya felett, több mezőgazdasági terület, köztük szőlők a Borpatak szomszédságában, valamint egy legelő is. Az iratból teljes bizonyossággal kiderül, hogy Bornemisza nemesi származással bírt, ugyanis több helyen a nobilis jelzővel illették. Fecskebányát tartozékaival együtt a bajor herceg képviselője átadta Bornemisza Ferencnek az özvegy jelenlétében, mivel a többi „hercegi javadalom” mellett jussa volt a bányára is.⁴¹⁹

Visszatérve a nagybányai ház esetéhez, Bornemisza 1564-ben megtette az első lépéseket ahhoz, hogy beiktassák a birtokába, ez azonban sok kínlódásának okozója lett. Ebben az évben újra fellángoltak ugyanis a Habsburgok és II. János választott király közötti harcok, az erdélyi csapatok elfoglalták Szatmárt, Hadadot és Nagybányát is. Bornemisza éppen Kolozsvárra tartott, hogy a bajor herceg helyi faktorától, Sebastian Pulkharttól átvegye az iratokat, azonban alig lépett be a városba, Csáky Mihály kancellár elfogatta. Nem tudta magát tisztázni, ezért börtönbe került. Erdélyi barátai javaslatára egy „hízelgő levelet” írt János Zsigmondnak, így végül kiszabadult, de a levél szolgája révén eljutott Pozsonyba, a magyar kamarai tanács asztalára. Itt már árulással vádolták, Pozsonyban lefogatták és újra börtönbe vetették. Többek között Bornemisza Tamás közbenjárására kiengedték, de kamarai karrierje derékba tört, ezért újra megpróbálta a nagybányai tulajdont

417 *Bessenyei József*: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolc–Bp., 2007. 85–87. A nagybányai házra: MNL OL A 57 LR 3. k. fol. 779.

418 SJAN Maramureş NB PRIV I. 37. Jung Albert bányászati működésére lásd többek között *Draskóczy István*: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1529–1535. Az erdélyi sóbányászat sorsa a Szapolyai korszakban. Levéltári Közlemények 75 (2004) 27–45. A nagybányai ingatlan eladása minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy ekkoriban már I. János király komoly tárgyalásokat folytatott a bajor herceggel arról, hogy az képzett bányászati szakembereket küld a térségbe, a ház talán nekik szolgált volna lakhelyül. Uo.

419 MNL OL Erdélyi kincstári levéltár Erdélyi fiscalis levéltár (= F 234) IV. szekrény A fasc. 293. Nr. 50. A forrásra Szász Anikó hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönetet mondok neki.

elfoglalni. Ez sikerült is neki, és elég gyorsan komoly befolyásra tett szert a városban, ugyanis 1573-ban már ő tolmácsolta a nagybányai termelők kérelmét a Szepeesi Kamara tanácsának, jóllehet nem volt a választott képviselő-testület tagja, és bányáját is átadta a termeléshez jobban értő bányapolgároknak, köztük Nagy Simonnak.⁴²⁰ 1575-ben, ahogy már szó esett róla, ő kísérte el bizottsági útján Nagyváthy Ferenc kamarai tanácsost. Igazi túlélőtípus volt, ezért az 1576-ban a Magyar Kamarához küldött kérvényét, melyben mint nyomorgó hivatalnok a fogságba esése alatt elszenvedett károkért cserébe kártérítésért könyörög, erős kétkedéssel kell fogadnunk.⁴²¹

---

420 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 494–495.

421 *Bessenyei J.*: Menekültek i. m. 85–87.

A HERBERSTEIN CSALÁD TEVÉKENYSÉGE NAGYBÁNYÁN (1581–1600)

A BÉRBEADÁS ELŐZMÉNYEI

Az 1575 és 1581 között zajló időszakot talán az „útkeresés” címkével lehetne illetni, hiszen az Udvari Kamara a terület visszaszerzése és stabilizálása után megpróbálta kitalálni, mit is lehetne ezzel a térséggel kezdeni, milyen bevételeket nyújthat a Habsburg Monarchia számára. A kamara szakembereinek fel kellett tenniük a kérdést, hogy az innen származó bevétel valóban megéri-e az esetleges igazgatási átszervezésbe fektetendő energiát és tőkét, vagy inkább az „elavultnak” tartott bérbeadáshoz kellene visszanyúlni. A mérleg nyelve végül 1579–1580 fordulóján az utóbbi felé billent el. Ehhez a döntéshez azonban még kellett ebben a periódusban szerzett tapasztalatok.

A korabeli kamarai iratanyagot áttekintve kijelenthető, hogy a legtöbb kamarai jelentés, folyamodvány, feljegyzés a Szepesi Kamara és a nagybányai beváltó, valamint a beváltó és a helyi termelők között dúló szüntelen csatározás lenyomatát hordozza. A kassai kamarai tanács mindig hangsúlyozta leveleiben, hogy a kamara komoly pénzügyi gondokkal küszködik, és ezt a helyzetet súlyosbította, hogy a nagybányai beváltó, Wilhelm Scheuenstuel, majd az őt követő Michael Krengler nem végezte megfelelően a munkáját. Wilhelm Scheuenstuellel kapcsolatban az egyik feljegyzés úgy fogalmazott, hogy a helyieknek nap mint nap meg kellett küzdeniük vele a teljes megértés hiánya miatt.⁴²² Ezt támasztotta alá a beváltó levele, amelyet 1575 végén írt az Udvari Kamarához. Eszerint már többször kérte a felmentését, de eddig még nem fogadták el, ezért most újra kéri, hogy helyezték át másik városba, mert nem tud együttműködni a helyiekkel.⁴²³ Az Udvari Kamara végül elfogadta a lemondását, és felkérte a Szepesi Kamarát, hogy keresen egy megfelelő szakembert a megüresedő pozícióra, de Scheuenstuelnek addig Nagybányán kellett maradnia, amíg nem találják meg az utódját.⁴²⁴ Az új beváltó személyéről szóló döntési folyamat azonban lassú és vontatott volt, ezt bizonyítja az is, hogy Wilhelm Scheuenstuel még 1576 augusztusában is Nagybányán tartózkodott, majdnem egy évvel kérelmének beadása után. Végül 1576. augusztus végén megszületett a döntés Bécsben az új beváltó személyéről. Wilhelm Scheuenstuelnek októberig kellett Nagybányán maradnia, hogy az őszi ércbeváltási idő-

422 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 56., 76.

423 ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 923–924. Scheuenstuel később visszatért Besztercebányára, és ott töltötte be további tisztségeket mint az Alsó-ausztriai Kamara tisztviselője. Uo. RN 6 fol. 393–400.

424 ÖStA HKA MBW RN 5 fol. 922.

szakot levezényelje, majd ha ezzel végzett, akkor kellett átadnia hivatalát utódjának, Michael Krenglernek.⁴²⁵

Michael Krengler személyével kapcsolatban több információval nem rendelkezünk, annyi bizonyos, hogy a Szepesi Kamara 1577-ben mintegy 400 forint járandóságot utalt ki neki.⁴²⁶ Az új beváltó hivatalba lépésével sem oldódtak meg a gondok, ahogy ez Krengler 1578 februárjában kelt leveléből is kiderül, ugyanis arra panaszkodott, a bányakamarának nincs elég pénze ahhoz, hogy kifizesse a termelőket, így azok, megkerülve a legális utat, csempészeknek adják el az ércet.⁴²⁷

Az Udvari Kamara végül felkérte az Alsó-ausztriai Kamarát, hogy a legújabb feljegyzéseket átnézve tegyenek javaslatot a szatmári bányászat további sorsára. Az Alsó-ausztriai Kamara 1578 tavaszán elkészítette javaslatcsomagját, melynek a lényege az volt, hogy adják bérbe a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, ugyanis a kincstárnak nem származik akkora haszna a beváltásból, mint amennyit elkölt az intézmények fenntartására. Alapos előkészítést igényel, de ha a helyi termelők vennék bérbe, minden évben biztos bevétele lenne belőle a kamarának.⁴²⁸ Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsa reálisan mérte fel a helyzetet, belátták, hogy a kamarai kezelés ebben a térségben, ha nem is véglegesen, de megbukott, így alternatívát ajánlottak az Udvari Kamarának, hogy legalább valamennyi haszon származzon a szatmári bányászatból.

Valójában ez volt a kiindulópontja az útkeresés újabb szakaszának, amely során többek között a nagybányai ügyekben tapasztalt David Hag előkészítette a bérbeadási folyamatot. Amíg figyelték Krengler munkáját Nagybányán, elkezdődött a lehetséges bérlők felkutatása. A nagybányai polgárok kompániája csak egy volt a lehetséges opciók közül, mert több befolyásos személy is szívesen bérbe vette volna a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét egyaránt. Michael Krengler 1579 tavaszán végül feladta a küzdelmet, és eljuttatta felmondási kérelmét Kassára.⁴²⁹ A Szepesi Kamara ezt követően küldött egy javaslatot Bécsbe, melyben ecsetelték a Királytáró rossz állapotát, és azt ajánlották, hogy feltétlenül adják bérbe. A kamarai tanácsnak már volt is két jelöltje, Szegedi Ferenc és Mészáros Lukács. Megbízásuk mellett szólt, hogy már régóta foglalkoztak bányászattal, és a legnagyobb nagybányai termelők közé tartoztak.⁴³⁰ Az Udvari Kamara azt követően, hogy megkapta a Szepesi Kamara levelét, kikérte a szatmári főkapitány véleményét is az ügyben. Christoph von Teuffenbach április 25-én írta meg feljegyzését az ügyvel kapcsolatban, jó ötletnek tartotta a bérbeadást, mivel ez esetben minden költség a bérlőt terhelné, míg a kincstárnak lenne egy biztos éves bevétele a bérleti díjból. Javasolta, hogy legalább négy évre szóljon a bérleti szerződés, és 400 ezüsttallér legyen az éves bérleti díj, annyit mindenképpen

425 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 150–151.; ÖStA HKA GBU Bd. 399 fol. 218.

426 NML OL E 244 LC II. k. fol. 153–154.

427 NML OL E 244 LC II. k. fol. 284.

428 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1131–1136.

429 ÖStA HKA HF Prot WN 348 fol. 112–113.

430 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 361.

megér a kincstári táró és az intézmények. Ha a bérlő nem váltaná be a hozzáfűzött reményeket, akkor a terminus alatt is fel lehet bontani a szerződést.⁴³¹

Teuffenbach levele jelezte, hogy ekkorra a központi kormányzat már feladta a kamarai kezelés szándékát, és minden erejével azon volt, hogy megfelelő bérlőt találjon a szatmári bányavidék élére. A bérbeadással párhuzamosan azonban nem kívántak lemondani a regálék kezeléséről, ezért először kizárólag a Királytároról bérbeadását tervezték. Az ezzel kapcsolatos bérleti szerződést 1579. június 12-én foglalták írásba. Elfogadva a Szepesi Kamara és a szatmári főkapitány javaslatát, Mézáros Lukács és Szegedi Ferenc négy évre kapta meg a bánya bérleti jogát, és 400 ezüsttallérnak megfelelő tiszta ezüstöt kellett beszolgáltatniuk a bányakamarába, évi két részletben. Emellett kötelesek voltak a bányához tartozó zúzdákat, kohókat fenntartani, a szükséges javításokat, felújításokat elvégezni. A bányával együtt fennhatóságot gyakorolhattak a bányauradalom falvai felett is, amelyeknek lakosai kötelesek voltak szolgálni a két bérlőnek.⁴³² Annak ellenére, hogy megkötötték a Királytároról kapcsolatos bérleti szerződést, folytatódott tovább a keresés. Az Alsó-ausztriai Kamara David Hag javaslata alapján egy újabb jelöltet ajánlott. Az új jelentkező idősebb Felician von Herberstein volt. Nem véletlen, hogy David Hag éppen őt ajánlotta, hiszen a stájer főúrral való ismeretsége korábbi időkre nyúlt vissza, többek között neki kellett a báró egyik stájer birtokával kapcsolatos ügyben eljárnia.⁴³³ David Hag előterjesztésében új bérlőt és bérleti konstrukciót javasolt: Herberstein három évre venné bérbe a bányát és a bányakamarát a pénzverdével, egy bizonyos nagyságú kauciót is letenne, és ha a bérlet végével visszaadná a bérleményt, abban az állapotban, amiben kapta, visszakapná az összeget. Emellett nem volt elhanyagolható az a tény, hogy Herberstein ismert személyiség volt, kiváló kapcsolatokkal rendelkezett.⁴³⁴ Az Udvari Kamara októberi, az uralkodóhoz eljuttatott jelentésében ugyancsak beszámolt a stájer főúr beadványáról és David Hag javaslatáról. Eszerint Felician von Herberstein három évre venné bérbe a pénzverdét és a bányakamarát, évente 7000 forint bérleti díjat fizetne. Köteles lenne a termelők jogait tiszteletben tartani, és meghatározott időközönként számadásokat küldeni a Szepesi Kamarának.⁴³⁵

A kamarai jelentésben egyenesen halálosnak és veszélyesnek minősített szatmári terület más befolyásos személyiségnek is felkeltette az érdeklődését. Többek között Johann von Rueber felső-magyarországi főkapitány nyújtott be folyamodványt az Udvari Kamarához, miszerint bérbe venné a Királytárot, természetesen a jelenlegi bérlők kizárásával. A Szepesi Kamara ajánlása alapján az Udvari Kamara elutasította Rueber kérvényét, és megmaradt a korábban megkötött bérleti szerződés mellett.⁴³⁶ David Hag több feljegyzést is írt a bérbeadással és a leendő bérlővel

431 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1132., 1152. Egy tallér árfolyama 100 és 105 dénár között mozgott. Lásd *Kazimir Štefan: Nemesfém- és pénzforgalom s a pénz árképzése magyarországi viszonylatban a 16. században*. In: *Történeti statisztikai tanulmányok 4.* Szerk. Dányi Dezső. Bp., 1980 (Magyar Országos Levéltár kiadványai). 182.

432 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1125–1227., 1138–1139.

433 ÖStA HKA NÖB WN 117 fol. 253–254., 118 fol. 185.

434 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1250–1254.

435 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1160–1169.

436 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 422.

kapcsolatban, elismerte, hogy a bérbeadás jóval egyszerűbb megoldás lenne a kormányzat számára, mégis vannak hátrányai. A legfőbb cél mindenképpen az lenne, hogy a bérbeadással több és biztosabb bevételre tegyen szert a kincstár, mint amennyit eddig sikerült beszedni a kamarai kezelés révén, de korántsem biztos, hogy ezt el is tudják érni. Hag úgy vélte, arra vonatkozóan sem végezhetnek előzetes számításokat, hogy vajon mennyi kiadást spórolnának meg a bérleti rendszer bevezetésével: a várható bevételeket nem lehet előre meghatározni, mivel a bányákban évről évre változik a termelékenység, ebből kifolyólag a beváltott érc mennyisége is.⁴³⁷ Nagyon fontos tényező a bérlő személye, hangsúlyozta Hag, és ebből a szempontból a stájer főúr kiváló választás lenne. A kiszemelt személy megbízhatósága ellenére sem tetszett neki, hogy egy bérlő irányítsa az ércbeváltást, még akkor sem, ha szigorú számadásra köteleznék.

A kamarák levélváltásából kiderül, hogy mind az Udvari, mind a Szepesi Kamara komoly dilemma előtt állt, ugyanis nem tudták teljes bizonyossággal eldönteni, vajon megfelelő megoldás-e a bérbeadás, vagy inkább hagyják az intézményeket kamarai kézen. Ebből fakadóan 1581. február 13-án az Udvari Kamara újabb utasítást küldött David Hagnak, hogy vizsgálja meg újból a nagybányai helyzetet, és mérlegelje a bérbeadás lehetőségét. Ebben az utasításban a kamarai tanács a bérbeadással kapcsolatos koncepcióját fogalmazta meg, és a kamarai tanácsos véleményét kérte. Fölvetették, hogy Herbersteinnek adnák bérbe a nagybányai bányakamarát, valamint a kassai pénzverőházat, amelyet egyúttal átköltöztetnének Nagybányára. A bérletet, ahogy a kamarai javaslatban fogalmazták, az Udvari Kamara megfeleltetne oly módon, hogy ha a bérlet hároméves időtartama alatt bármilyen kár keletkezne, azt a bérlő magára vállalja, vagy a helyreállítás költségeinek a felét állja, az összeg másik felét pedig a bérezésre, ellátmányra fordítja. Az első évben a bérleti díj 7000 forint lenne. A bérlő legfontosabb feladatáknak az ércbeváltást és a pénzverés irányítását jelölték meg, az urbura beadását is neki kellene felügyelnie, de azzal el kellene számolnia a kamara felé. Jogot kapott volna arra, hogy öt nagybányai tárnát szabadon művelhessen, ott új teléreket kutasson fel, de az ércet neki is be kellett volna váltania a bányakamarában.⁴³⁸ A bérleti díjat minden évben 1000 forinttal emelnék, így a bérlő a harmadik évben már 9000 forintot fizetne. A Királytáróért a két bérlőtársától be kell szednie a 400 ezüsttallért vagy az annak megfelelő ezüstöt. Ha olyan nyereségre vagy haszonra tenne szert, amelyről a szerződésben nem rendelkeztek, azt szabadon felhasználhatná. David Hagnak meghagyták, hogy a bérlő pontos jogkörét, valamint kötelességeit tisztázza és szedje pontokba.⁴³⁹

David Hag válasza sajnos nem maradt fenn, de az 1581. április 1-jén kiadott szerződésbe végül az ő véleményét is beleépítették. Fennmaradt a hivatalos verzió mellett a fogalmazvány is, ezért érdemes összevetni a két szöveget.⁴⁴⁰ A fogalmazványban az szerepel, hogy Felician von Herberstein bérbe veheti a nagybányai bányakamarát és a pénzverdét, amely Felső-Magyarország területén fekszik („in Oberungarn”), míg a hivatalos verzió már úgy fogalmazott, hogy a bérleménybe

437 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1149–1151.

438 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1344–1347.

439 Uo.

440 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1172., 1362–1367.

beletartozik a nagybányai bányakamara, a kassai pénzverde („*Münzwesens zur Cashau*”), valamint az ezüst- és aranybeváltás. Problémát vet fel a *Pergwerk zur Hungerischen Neustadt* kifejezés, ugyanis a Bergwerk szót leginkább bányának szokták fordítani, azonban a nagybányai Királytáró ekkor már bérbe volt adva. A tárgyalásokról készült iratok nem használták mindig következetesen az elnevezéseket, így talán akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha bányüzemnek, illetve az azt magában foglaló bányakamarának fordítjuk, a bányászat önmagában túlságosan tág fogalom lenne.⁴⁴¹

A szerződés végleges verziójában pontokba szedték a bérlő teendőit, kötelességeit és jogait. Az első pontban felsorolták a bérlemény részeit: bányüzem, pénzverőház, illetve arany- és ezüstbeváltás (azaz a bányakamara egésze). A szerződés három évre szólt, 1581. június 1-jén lépett életbe, és 1584. május 1-jéig volt érvényben. A bérlőnek az éves bevételről és kiadásokról jelentést kellett írnia, amelyben saját ércmennyiségét és a termelők által beadott mennyiséget, valamint a minőséget is rögzítenie kellett. A beváltott ércet minden esetben át kellett adnia a pénzverőháznak. A második pontban a bérleti összeget határozták meg. Az első évben 7000 forintot, a másodikban 8000 forintot, míg az utolsó évben 9000 forintot kellett fizetnie. A harmadik pont a pénzverdével foglalkozott. A pénzverőházban fel kellett állítania egy hengeres pénzverőgépet, és fel kellett újítania az épületet. A negyedik pont a Királytáró működéséről szólt. Eszerint neki kellett a minden évben esedékes bérleti díjat beszednie a Királytárót bérlő Mészáros Lukácstól és Szegedi Ferentől. A szöveg kilátásba helyezte, hogy ha a négyéves terminus letelik, esetleg fele-fele arányban bérelhetnék a Királytárót, vagy egyedül Herberstein is megtehetné.⁴⁴² Az ötödik pont az érbeváltással foglalkozott. A bérlőnek ügyelnie kellett arra, hogy az érbeváltás legális keretek között folyjék, a termelők kapják meg a pénzüket; a likviditás fenntartása érdekében mindig az év elején kellett beadnia az aktuális évi bérleti díjat. A hatodik pontban arra kötelezték a bérlőt, hogy jó minőségű, magas érc tartalmú érméket állítson elő a pénzverdében. Minden esetleges kárért vállalnia kellett a teljes anyagi felelősséget; a bérleti szerződés életbe lépésekor részletes inventáriumban rögzíti a pénzverőházban található eszközöket, tartozékokat, amelyet a szerződés lejártakor a Szepesi Kamara megvizsgál, hogy megegyezik-e az aktuális eszközkészlettel. A hetedik pontban az szerepelt, hogy az olvasztók és zúzdák felügyelete is a bérlő feladata, és az időközben keletkező esetleges károkat a saját költségén kell megjavíttatnia. A nyolcadik pontban leírták, hogy legfeljebb öt tárnát művelhet szabadon, itt új teléreket tárhat fel, és termelhet ki ércet. Ezzel együtt felmentették azon kötelesség alól, hogy a beváltott érc bizonyos mennyiségét átküldje Körmöcbányára, hogy ott verjenek belőle pénzt.⁴⁴³

Ezzel a szerződéssel a kamarai megoldáskeresés időszaka lezárult, úgy tűnt, megtalálták a megfelelő bérlőt, így egy új korszak kezdődhetett Nagybánya életében, amely meghatározó volt későbbi fejlődése szempontjából.

441 Uo.

442 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1172–1177.

443 Uo. A szerződés végrehajtására vonatkozó kamarai utasításra: fol. 1487–1488.

FELICIAN VON HERBERSTEIN A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉKEN (1581–1590)

Felician von Herberstein a bérleti rendszer első időszakának meghatározó egyénisége és egyben különleges jelensége is volt. A stájer származású főúr műveltsége, tehetsége és kapcsolatai, és nem utolsósorban származása révén kiemelkedett kortársai közül. Herberstein nemcsak a szatmári bányavidék életében játszott fontos szerepet, de családja a térség meghatározó birtokosává is vált a 16. század utolsó évtizedében. A „nagybányai német úr”, ahogy Kendy Sándor erdélyi tanácsúr nevezte 1583-ban, jól tudott kapcsolatokat építeni, és – mai kifejezéssel élve – az így nyert kapcsolati tőkét remekül fel is tudta használni munkája során. Mielőtt Nagybányára érkezett, legkisebb fia tudósítása szerint megvált stájerországi birtokaitól, hogy könnyebben be tudjon rendezkedni új lakhelyén.⁴⁴⁴ Ez önmagában is bátor cselekedet volt részéről. Magyarországra családja is vele tartott. Négy fia: Raimund, Friedrich, Felix és Felician, valamint két lánya: Barbara és Éva érte meg a felnőttkort. Idősebb Felician von Herberstein halála után a nagybányai bérlet élén két idősebbik fia (Raimund és Friedrich) követték.

A két fiatalabbik fiú személyével kapcsolatban több elképzelés is napvilágot látott, és a velük kapcsolatos tisztánlátást nehezítette, hogy ugyanazon név két változatát viselték. Egy 1613-ban keletkezett forrás azonban segít tisztázni a helyzetet. Ez az irat idősebb Felician von Herberstein törvényes örököseként négy fiát és két lányát nevezi meg.⁴⁴⁵ A latin szövegben Raimund, Friedrich és Felix neve előtt a *quondam*, azaz 'néhai' kifejezést használták, így 1613-ban ifjabb Felician és két nővére volt életben.⁴⁴⁶ Raimund egy évvel atyja után halt meg, öccse, Friedrich halálának időpontja még nem tisztázott, míg Felix 1605-ben, nagybátyjával, Adam von Hoffkirchen császári ezredessel együtt vesztette életét egy Enyed melletti rajtaütésben.⁴⁴⁷

Idősebb Felician von Herberstein élete jól dokumentált, köszönhetően az udvari lelkésze, David Reuss által készített gyászbeszédnek, amelyet 1595-ben adtak ki. A querfurti származású David Reuss évekig állt a Herberstein család szolgálatában. Felician von Herberstein 1540-ben született, családja birtokai Stájerországban feküdtek. Édesapja Georg Andreas von Herberstein volt, a híres diplomata és utazó, Sigmund von Herberstein unokaöccse. Felician édesapja felelős pozíciókat töltött be, az Udvari Haditanács tagja volt, illetve a stájer lovasság főparancsnoka. A családi háttér és a kapcsolatok mellett Felician von Herberstein karrierjében döntő szerepe volt képzettségének, melyet a legjobb egyetemeken szerzett, valamint kiterjedt kapcsolati hálójának, amely a Habsburg Monarchia egészét átfogta.

444 MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 167.

445 *Bobory D.*: Felician von Herberstein i. m. 6.

446 MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 159.

447 *Gyulaffi Lestár*: Följegyzései (1565–1605). Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Közli. Szabó Károly. Bp., 1881 (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptorum 34.) (= Gyulaffi). 55. Vö. *Bobory D.*: Felician von Herberstein i. m. 12–13. Gyulaffi Lestár családnévének legalább négy változata ismert jelenleg, én a Trócsányi Zsolt-féle változatot használom.

Példaként említhetjük David Hag kamarai tanácsost vagy a nagy formátumú magyar főurat, Batthyány Boldizsárt.⁴⁴⁸

Felician atyjához hasonlóan az Udvari Haditanács tagja lett, I. Rudolf magyar király és Ernő főherceg tanácsosa, amikor 1578-ban nagy feladat és lehetőség állt előtte. Ebben az évben Révay Ferencsel, a Szepesi Kamara prefektusával kellett bejárnia a felső-magyarországi végvidéki főkapitányság területén fekvő végvárakat, és fel kellett mérniük azokat. Júliustól egészen szeptember közepéig itt tartózkodott, minden bizonnyal ekkor keltette fel a metallurgiával is foglalkozó főúr érdeklődését a szatmári bányavidék.⁴⁴⁹

Új bérlőként Nagybányára érkezve azonnal szembesülni kényszerült a gondokkal és a nehézségekkel. Ezekről már 1582 áprilisában írt az Udvari Kamarának, részletezte, hogy nem tud állandóan Nagybányán tartózkodni, ugyanis nem volt ott egy megfelelő ház sem, ahol lakhatott volna, és a kassai pénzverde miatt is sokat volt távol. Ezért vásárolt egy házat Szatmáron, és egy ideig itt lakott a családjával, később fiai használták az épületet.⁴⁵⁰ Kérvényezte az Udvari Kamaránál, hogy a nagy távolság és sok vesződség miatt ne kelljen Kassára szállítania a beváltott ércet, hanem verhessen belőle érmét helyben. Az ércbeváltás sem ment minden gond nélkül, Herberstein úgy értékelte a helyzetet, hogy jó időbe fog telni, amíg az illegális érceladást fel tudják számolni.⁴⁵¹

A kassai kamara tanácsa rendszeres időközönként jelentett felettesének Herberstein tevékenységéről. Eszerint az első évi bérleti díjat minden hiány nélkül befizette, ebből a kamara legalább 2000 forintot az egri vár szükségleteire kívánt fordítani. Emellett leírták, hogy Herberstein a Királytáró bérleti díját is lelkiismeretesen beszedte, és átadta a kamarai megbízottnak. Egy 1584-ben készített kamarai ellenszámadás szerint a báró bérleti díj címén 1582. június 1. és 1583. november 30. között mintegy 12 500 rajnai forintot fizetett be, ezenkívül 1582-ben 2000 forintot átadott az egri udvarbírónak, Bódy Menyhértnek, akinek három év alatt összesen 4275 rajnai forintot fizetett ki.⁴⁵² Ez az összeg tartalmazta bizonyos egri tizedek, illetve egyes nagykallói javadalmak bérleti díját.

Az 1583. év fordulópont volt mind Herberstein, mind a szatmári bányavidék életében, ahogyan korábban már szó esett róla, ebben az évben indult el az a cseretárgyalás-sorozat, melynek végén a magyar uralkodó Nagybányát, Felsőbányát, Láposbányát kárpótlásként átadta az erdélyi fejedelemnek, Báthory Istvánnak és családjának. Felician von Herberstein mint királyi biztos komoly szerepet vállalt a diplomáciai tárgyalásokban és a szövevényesnek látszó helyzet megoldásában.

448 Batthyány Boldizsár és Felician von Herberstein barátságával, továbbá tudományos kutatásaival behatóan Bobory Dóra foglalkozott. *Bobory Dóra: Batthyányi Boldizsár (c. 1537–1590) és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében. Századok* 139 (2005) 923–944. A témáról bővebben lásd *Uő: The Sword and the crucible: count Boldizsár Batthyány and natural philosophy in sixteenth century Hungary. Cambridge, 2009.*

449 ÖStA HKA GBU Bd. 397 fol. 223. A felső-magyarországi vizitációra: *Kenyeres I.: Uradalmak* i. m. 541.

450 ÖStA HKA MBW RN 6–7 fol. 472–474. A szatmári házra többek között lásd *Erdősi Péter: Franco Sivori fortélyos barátságai. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. Horn Ildikó, G. Etényi Nóra. Bp., 2005. 288.*

451 ÖStA HKA MBW RN 6–7 fol. 472–474.

452 ÖStA HKA VUG 12c fol. 1383–1387. Bódy Menyhért személyére lásd *Kenyeres I.: Uradalmak* i. m. 121. 1 rajnai forint 80 dénárt ért, 1 magyar forint pedig 1,25 rajnai forintot. Uo. 45–46.

Ezekben az években alakított ki szorosabb kapcsolatot vezető erdélyi politikusokkal (köztük a Kendy testvérekkel), és ennek révén később egy újabb bérlettel lett gazdagabb. A nagybányai bérlő már a cseretárgyalások idején szoros kapcsolatban állt a hármastanács tagjaival. A jó viszony révén kívánta elérni, hogy a kapniki bányákat is bérbe vehesse, amelyek ebben az időben kincstári kezelésben voltak. Ezért már 1583-at megelőzően elkezdett puhatolózni, milyen esélye van a bérlet elnyerésére. Mindezt az bizonyítja, hogy már 1583. június 22-én megkapta az első bérleti szerződést.⁴⁵³ Eszerint a kővári várhoz tartozó Monostorkapálnak (*Monostorkapalnak*), Révkapálnak (*Rewkapalnak*), Lackonya (*Laczkonja*), Kovácskapálnak (*Kowachikapalnak*), Fonác (*Fonacz*), Csarnakapálnak (*Cyarnafalwa*), Dragumérfalva (*Dragmerfalwa*), Berence (*Berencze*), Garbonác (*Carbonaczfalwa*), Gyertyános (*Giorthianos*), Drágavilma (*Vilma*), Szelnice (*Zelnicze*), Magura, Tehénpataka (*Thehenpataka*), Sátoralja (*Satorallya*), Plopis határában, kincstári kézben lévő ezüsbányákat, amelyeket összefoglalóan kapniki bányáknak neveztek, két évre bérbe kapta a fejedelemtől, minden tartozékával együtt. A bányákkal szomszédos falvakban lakókat fizetésért alkalmazhatta a bányákban, de nem érthette őket törvénytelenység, és kifejezetten csak a felsorolt falvak lakói tartoztak neki úrbéri szolgálattal. A bérlet július 1-jén lépett életbe, bérleti díjként évente 200 márka tiszta ezüstöt kellett beadnia, ha a fejedelem úgy kérné, akkor ezt a mennyiséget át kellett váltania tallérra, vagy pénzt verni belőle, és azt továbbküldeni a kincstárba. A bérleti díjat évente két részletben kellett fizetnie, november 1-jén és június 24-én. Mivel sokszor szüksége lehetett a fejedelemnek aranyérmére és ezüstitallérokra, kikötötte a szerződésben, hogy valahányszor kéri, a bérlő köteles átváltani az ezüstöt tallérra, egy tallért pedig 100 dénárral számoljon.⁴⁵⁴ A szerződéssel lényegében egyik fél sem lehetett maradéktalanul megelégedve, ezért a szerződés megkötése után is tovább folytak a tárgyalások, ahogy a későbbiekben látni fogjuk.

Miután Herberstein megszerezte a kapniki bérletet, már csak a Királytáró bérleti joga volt hátra ahhoz, hogy a legfontosabb bányászati intézmények az ő kezében összpontosuljanak. Célját hamarosan el is érte, az Udvari Kamara ugyanis 1583 folyamán a Királytáró bérletét is rábízta. A központi kormányzat nem véletlenül bízott meg benne, hiszen a Szepesi Kamara jelentéséből kiderül, hogy 1583 telén az esedékes bérleti díjon felül 3000 forintot is kölcsönzött a kamarának, pontosabban az egri udvarbírónak. A kamarai tanácsosok arra kérték a bárót, nekik küldje el a kérdéses összeget, ő azonban egyenesen az udvarbíróhoz küldte megbízottját, és először csak a 3000 forint egyharmadát adta át, megígérve, hogy a többi is megkapják, ha itt az ideje.⁴⁵⁵ A számvevő feljegyzései szerint az egri udvarbírónak nyújtott segélyen kívül 1583. december 1. és 1584. március 31. között 2250 forintot fizetett be a Szepesi Kamara pénztárába bérleti díj gyanánt.⁴⁵⁶ Mindez

453 EKK 2005. 113.

454 Uo. A bérbeadásról a hármastanács tájékoztatta a lengyel királyt 1583. június 30-án. Lásd *Epistolarum Transylvanicum Stephani Bathory regis Poloniae (1581–1585)*. Szerk. Veress Endre. Bp., 1948 (Monumenta Hungariae Historica LXII.). 68. (= Epistolarum).

455 MNL OL E 244 LC III. k. fol. 172.

456 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1383–1387.

azt jelzi, hogy a báró az első években jelentős haszonnal tudta működtetni a rábí-
zott bányászati intézményeket.

Az 1584. év igen mozgalmas volt a báró számára, mert a korábbi évek jó ter-
melési mutatói kezdtek csökkenni, amit egy 1584. február végi, a Szepesi Kamará-
hoz írt folyamodványa is jól bizonyít. Kérelmében a fizetési határidő kitolását kér-
te a kamarától, mert a tél beálltával komoly nehézségei támadtak, a termelők a
fagy okozta vízhiány miatt nem tudtak elegendő ércet beadni a kamarába, így nem
állt rendelkezésére a kért határidőre a szükséges összeg. Sajnos az alkalmazottait
sem tudta rendesen kifizetni, gond volt a fakitermeléssel is, ezért kérte a szatmári
udvarbíró segítségét, hogy egy-két falu jobbágyait rendelje a bányák melletti mun-
kákra, különben lehetetlen folytatni a termelést. A Királytáró átvétele után is gon-
dokkal szembesült, véleménye szerint a korábbi bérlők sok kárt okoztak hanyag-
ságukkal, és most ezeket neki kell kijavítania, ami nem könnyű. Legégetőbb gond
a gerendázat kijavítása, jelenleg csak bükkfával tudja megoldani, pedig a legjobb a
tölgyfa lenne. Emellett azt kérte, hogy bérbe vehesse Magyarkékes és Dombravica
nevű településeket, melyek korábban Nagybányához tartoztak, de ekkor a szat-
mári uradalom részei voltak. Ez a két falu nagy segítséget jelentene számára, így
legalább a munkaerőhiány megoldódna valamelyest.⁴⁵⁷ Emellett harmincad-
vám-mentességért is folyamodott a kassai kamarai tanácshoz, ugyanis a kamarai
üzemben folyó munkálatokhoz szükséges volt az ólom, és ebből behozatalra szo-
rult, leginkább Lengyelországból. Azzal indokolta kérését, hogy Nagybánya és
Felsőbánya város harmincadvám-mentességet élvez a bányászathoz szükséges
anyagok beszerzésére; ő sem magáncélra, hanem bányászati célra importálja az
ólmot.⁴⁵⁸ Az Udvari Kamara addig nem akart dönteni a mentesség odaítéléséről,
amíg nem rendelkezett pontos információkkal arra vonatkozóan, mekkora meny-
nyiséget importál a báró. Másfél év alatt 244 magyar mázsát hozatott be, ami kö-
rülbelül másfél tonnának felelt meg.⁴⁵⁹ A kassai tanács a kérvény elutasítása mel-
lett érvelt, hiszen ezáltal az ő bevételei csökkentek volna, de végül az Udvari Ka-
maránál úgy döntöttek, hogy hosszú távon megéri a harmincadbevétel kiesése,
ezért támogatták a báró kérését.⁴⁶⁰

A báró többször is kérvényezte a kamaránál, hogy bérbe vehesse a fent emlí-
tett két falut, azonban a szatmári udvarbíró mindannyiszor keresztülhúzta számí-
tásait. Ezért végül azzal a kéréssel fordult a Szepesi Kamarához, hogy bérbe venné
Nagybánya és Felsőbánya bányavárosokat évi 2000 forintért. A kassai kamarai ta-
nács nem tudott e tárgyban dönteni, egyik levelében azt tanácsolta a felettesének,
hogy ne adják bérbe, a következő hónapban éppen az ellenkezőjét. A dilemmát
végül a cseretárgyalások lezárása oldotta meg 1585 nyarán.⁴⁶¹

Visszatérve a kapniki bányák kérdésére, Herberstein 1584 folyamán tovább
folytatta tárgyalásait az erdélyi kormányzattal ebben az ügyben. Nem volt megelé-
gedve a bérleti szerződés több pontjával. Kifogásolta a bérleti idő rövidegét, érve-

457 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1380–1381.

458 MNL OL E 244 LC IV. k. fol. 205–206.

459 MNL OL E 244 LC IV. k. fol. 215. 1 budai mázsza 54 és 73 kilogramm között mozgott. *Bogdán I.*:
Metrológia i. m. 300.

460 ÖStA HKA MBW RN 6–7 fol. 513.

461 MNL OL E 244 LC IV. k. fol. 211–212., 218.

lése szerint ennyi idő alatt nem tudná helyreállítani a bányákat, és annyi ércet ki-termelni, hogy kifizethesse a bérleti díjat. Így azt kérvényezte, hogy tizenkét évre hosszabbítsák meg a bérletet, és még csatoljanak falvakat a bérleményhez, mert kevés a munkaerő, így nem tud megfelelni a feltételeknek. Ebben az esetben 50 márkával több bérleti díjat fizetne, és ha közben meghalna, két idősebbik fia (Raimund és Friedrich) venné át a bányák irányítását. A hármastanács tagjai támogatták a változtatást, mert így biztosítottak vélték a portai adóhoz szükséges ezüsttallér-mennyiséget. Úgy vélték, hogy a báróban meg lehet bízni, és nem kellene kedvét szegni a sok kikötéssel, hiszen valamilyen formában ők vannak rászorulva Herbersteinre, nem pedig fordítva. Az utóbbi érvelés kissé sántít, ugyanis ekkoriban az erdélyi állam területén elég sok képzett bányavállalkozó tevékenykedett, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, ezért a bérlő is rászorult a fejedelmi kormányzatra.

Báthory István azzal a feltétellel egyezett bele a hosszabbításba, hogy Herberstein a bérletért 300 márka ezüstöt fizessen évente, illetve garantálja, hogy olyan formában ad vissza mindent, ahogy megkapta.⁴⁶² A fejedelem utasítása alapján végül létrejött a megállapodás 1584 októberében, ennek megfelelően a báró a bányákat a falvakkal és tartozékaival együtt tizenkét évre kapta bérbe. A falvak lakosai neki tartoztak szolgálattal, de a jogos terheken túl nem dolgoztathatta őket. A megállapodás szerint ha a terminus alatt a bérlő meghalna, akkor örökösei folytassák a termelést. Évente 250 márka ezüstöt kell beadnia, és amennyiben a fejedelem azt kérné, át kell váltania ezüsttallérra a mennyiséget. Fizetnie két részletben kellett, április és szeptember 1-jén 125-125 márkát. Kikötötték, hogy ha a szükség úgy hozná, Herbersteinnek évenként a fenti 250 márka ezüsten felül még be kell váltania ércet 8000 ezüsttallér és 400 aranyérme értékben, a központi árfolyam szerint egy tallér 100 dénár, egy dukát pedig 160 dénár.⁴⁶³ Kendy Sándor, a hármastanács tagja a szerződés megkötése érdekében sokat tett, ezért cserébe egy év múlva nagy szívességet kért a bárótól, ahogyan ez a későbbiekben kiderül.

Felician von Herberstein a kapniki bányákról folyó tárgyalásokkal párhuzamosan egy másik közeli bányásztelepülést is szeretett volna bérbe venni. Ekkor megint csak a hármastanács segítségére szorult. Kapnikbányához közel feküdt a láposi ezüstabánya, az itt lévő tárnákat Grison Jakab (Giacomo Grison) itáliai származású bérlő művelte társával, Marconio Roccoval. A láposi bányákhoz még 1583-ban bérbe kapták a szomszédos Oláhlápos birtokot tartozékaival és jövedelmeivel együtt, hogy így könnyebben tudjanak ércet termelni. A bérleti díj évente 500 tallér volt, az összeget két részletben kellett kifizetniük (április 24-én és augusztus 1-jén).⁴⁶⁴ Herberstein ezt a bányát és a birtokot szerette volna bérbe venni, amire volt esély, mert a tanácsosok szerint Grison nem végezte rendesen a munkáját, míg a báróról azt tartották, hogy becsületesen vezetné a bányákat, és nagyobb vagyonnal is rendelkezik.⁴⁶⁵ Báthory István válaszleveléből tudhatjuk meg, hogy Herber-

462 Epistolarum 181–182., 193.

463 EKK 2005. 175–176. A falvak átadásába a kővári kapitány, Keresztúri Kristóf nem nyugodott bele, többek között megakadályozta, hogy a hiteles okirat másolatát elküldjék Nagybányára. Epistolarum 213.

464 EKK 2005. 122–123.

465 Epistolarum 216–217.

stein itt is tizenkét éves terminusban gondolkodott, amit a fejedelem hosszúnak talált, és nem látott rá az itáliai bányavállalkozóénál nagyobb anyagi biztosítékot. Ezt a periódust legalább négy hároméves ciklusra kellene felosztani, írta, így könnyebben fel lehetne mondani a szerződést. Báthory alapvetően bizalmatlan volt Herbesteinrel szemben, ezért is javasolta, hogy az itt kitermelt ércet ne Nagybányán váltsák be, hanem a kővári tiszttartónak adják át, és ő váltsa majd be Erdélyben.⁴⁶⁶ Végül ebben az ügyben nem történt előrelépés, Felician von Herberstein valójában csak a cseretárgyalások végére tudta kivívni a lengyel király és erdélyi fejedelem megbecsülését.

1584 májusában lejárt az Udvari Kamarával kötött hároméves szerződés. Az Udvari Kamara novemberben utasította a Szepesi Kamarát, hogy addig ne hosszabbítsák meg a bérleti szerződést Herbesteinrel, míg a kassai tárgyalások véget nem értek. A szövegben szerepeltek a hosszabbítás feltételei is. A terminus maradna három év, a bérleménybe tartozna a bányakamara és a pénzverde. A beváltási árfolyamot is rögzítették, 1 tallér 100 dénárt ért, 1 márka ezüstért 6 tallért kellett adni, és minden márka után 10 dénár maradna a bányakamaránál. A bérleti összeget is megemelték volna, 9000 rajnai forintra.⁴⁶⁷ Az újabb bérleti szerződés megkötésére azonban már nem került sor, mert 1585 augusztusában a terület átkerült a Báthory-család kezébe, és ezzel teljesen új korszak kezdődött mind Nagybánya, mind a Herberstein család életében.

Felician von Herberstein a cseretárgyalások lezárása után mindent elkövetett, hogy helyzetét megerősítse a térségben a megváltozott viszonyok közepette is. Ennek érdekében továbbra is tartotta a kapcsolatot a Magyar Királysággal, a másik oldalon pedig a fejedelmi kormányzat felé nyitott. Báthory István azt követően, hogy a legfontosabb külpolitikai problémákat megoldotta, valamint pontot tett az unokaöccse kiskorúsága miatt kialakult kormányzási kérdések végére azzal, hogy a hármastanács helyett kormányzót nevezett ki Giczzy János személyében, többek között az erdélyi gazdaság helyzetére kívánt fókuszálni. Ezért felkérte a nagybányai bérlőt, hogy látogassa meg a legfontosabb erdélyi bányavárosokat, mérje fel a bányák állapotát, és tegyen javaslatokat esetleges reformokra.

Felician von Herberstein 1585 őszén személyesen járt a lengyel királynál, ahogy a beszámolóhoz csatolt levélből kiderül, ahol előzetesen megbeszélték a tervezett tanulmányút részleteit. Ezt követően a kormányzó által kijelölt Jósika István kancelláriai titkárral körbejárta az adott településeket, majd december végén megírta beszámolóját Nagybányán.⁴⁶⁸ Ezzel az úttal és a rendkívül jól kidolgozott, precíz jelentéssel megalapozta családjá boldogulását a fejedelemség keretein belül.

Herberstein 1585 utáni szatmári tevékenységéről szintén a lelkésze által írt gyászbeszédéből értesülhetünk. David Reuss részletesen bemutatta ura nagybányai működését, többször kihangsúlyozva, hogy milyen nagy formátumú gazdasági szakember volt. Elmondta, hogy a bányavidék több településén saját költségén épített új zúzdákat, vashámorokat, kohókat és üveghutákat. Nagybányán és

466 Uo. 232–233.

467 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1392–1395.; ÖStA HKA MBW RN 6–7 fol. 524.

468 Documente III. 58–64. A beszámolót az erdélyi bányászattal foglalkozó egységben fogom tárgyalni.

Felsőbányán új érclelőhelyeket tárt fel, a régi járatokat pedig megerősítette. Egy rézkohót is emeltetett Nagybányán, mert a helyben kitermelt rezet a környékbeli ötvösök vásárolták fel.⁴⁶⁹ A tárnák megerősítéséhez és egyéb munkálatokhoz szükséges famennyiséget általában vízi úton szerezte be, a lelkész szerint ez sokkal költséghatékonyabb és gyorsabb volt, mint a szárazföldi szállítás.⁴⁷⁰ A báró legeredményesebb fejlesztését a Feketebánya nevű településen hajtotta végre. Az alig 200 lelkes kis falut Herberstein újra bekapcsolta a térség bányászatába, ennek köszönhető a település a második virágzását.⁴⁷¹ Feketebánya 1590-ben érckohóval, modern tárnakkal és vízművel (szivattyúkkal) is rendelkezett. Ezeket a terveket természetesen a saját vagyonából, később pedig hitelekkel finanszírozta, mindig valami új ötleten törte a fejét, meg akart birkózni a természet adta kihívásokkal. Egy bizonyos Christoph Huber von Woyza nevű mérnököt fogadott fel, hogy az 1520-as években készült vízemelőgépet megjavíttassa és kibővíttesse, egy új víztározót is építtetett hozzá. Sajnos ez a fejlesztés sem tudta maradéktalanul megoldani a bányavíz okozta gondokat, ezért bizonyos időszakokban 68 lóval működtette a szivattyúkat, így biztosítva a termelés folytonosságát. Az udvari lelkész szerint Herberstein a csúcsidejakban 1000 embert foglalkoztatott; a kijelentés realitását azonban sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, ugyanis nem maradt fenn korabeli forrás arra vonatkozólag, hogy hányan dolgoztak a Királytáróban, a bányakamarában és a pénzverdében. Reuss ebbe a létszámba minden bizonnyal beleértette a bányákhoz tartozó falvak lakosságát is, akik a robotot dolgozták le a bányákban. A gyászbeszédben rögzítette a munkások bérét is: egy bányafelügyelő bére nem sokat emelkedett az 1570-es évekhez képest, 130 és 140 dénár között mozgott, míg Herberstein a vajúrók fizetését megemelte, ők ekkor mintegy 120 dénár körüli összeget vihetek haza.⁴⁷² A bérlő betartotta a helyi rendeleteket is, a munkaidőt az 1575-ben kiadott városi statútum szerint határozták meg. A munkaidő reggel héttől este hétig tartott, míg a zúzdáknál volt nyári és téli munkarend. A nyári műszakot Szent György napjától (április 24.), az őszi munkarendet Szent Mihály napjától (szeptember 29.) számították. Télen este hatig dolgoztak hétköznapokon, szombaton pedig délután három óráig.⁴⁷³ David Reuss Herberstein munkatársairól is szót ejtett munkájában, a két legfontosabb személy Cornel Klognitz és a már említett Johann Erck volt. Klognitz pénzverőmesterként dolgozott, míg a báró távollétében Erck vezette a bányakamarát.⁴⁷⁴

Felician von Herberstein csakhamar viszonzhatta azt a szívességet, amellyel Kendy Sándor tanácsúr szolgált neki a bérleti tárgyalások során. Kendy Sándor testvére, Kendy Ferenc kereste meg a bárót levelében 1585–1586 fordulóján, hogy segítsen egy Erdélyből kiutasított genovai nemesembernek, Franco Sivorinak, és egy ideig tartsa magánál Nagybányán. Sivori Petru Cercel havasalföldi vajda egyik

469 Balogh Béla – Oszóczki Kálmán: A nagybányai ötvöscéha a 15–17. században. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek. Bukarest, 1979. 121–137.

470 Bobory D.: Felician von Herberstein i. m. 16–17.

471 Feketebányát nagybányai telepések alapították a 14–15. században. Lásd Zsámboki L.: A magyar bányászat 115–119.

472 Bobory D.: Felician von Herberstein i. m. 17–18.

473 Balogh B. – Oszóczki K.: Bányászat i. m. 45–46.

474 Bobory D.: Felician von Herberstein i. m. 21.

híve volt, aki ekkoriban Báthory István parancsa értelmében Kőváron volt fogságban.⁴⁷⁵ Ez az eset is rámutat arra, hogy Herberstein milyen széles és szerteágazó kapcsolati hálóval rendelkezett. Sivori később azt írta memoárjaiban, hogy azért küldte Kendy Herbersteinhez, mert nagyon jó barátok voltak, így rá merete bízni védencét, emellett a bérlő hírből ismerte Sivori urát, Petru Cercelt is. Sivori szerint azért segített neki a báró, mert egyszer követségi útjából hazatérve megállt Genovában, és ott nagyon jól bántak vele. A genovai ezenfelül annak is örült, hogy anyanyelvén tudott beszélni Herbersteinnel, aki másfél hónapos ott-tartózkodása alatt megkedvelte az olasz kalandort, és segített neki, hogy urával tartsa a kapcsolatot a fogsága alatt is. Keresztúri Kristóf kővári kapitány azonban, aki amúgy sem kedvelte a stájer főurat, gyanút fogott, ezért Herberstein kapcsolatba lépett ifjabb Báthory Istvánnal, és hozzá menekítette a genovait. Sivorinak 1586 tavaszán innen is menekülnie kellett, ekkor újra Herberstein segített, a szatmári házában bújtatta el Sivorit.⁴⁷⁶ A történetből kiderül, hogy a bérlő ellenszegült a fejedelem és lengyel király akaratának, amivel sokat kockáztatott, véleményem szerint a retorziótól kizárólag Báthory halála mentette meg.

Jóllehet 1585 nyarán a cseretárgyalások lezárultak, az Udvari Kamara továbbra is figyelemmel kísérte a báró munkáját, hiszen az iratok tanúsága szerint az ércbévaltság, mint királyi regále továbbra is a kamara fennhatósága alá tartozott, azzal Kassa felé kellett elszámolnia. Ezért is írt 1586 januárjában a kamara tanácsának szabadkozó levelet, miszerint nem tudta időben küldeni az ércbévaltásból származó összeget, azaz a bérleti díjat, és haladékokat kért a kamarától.⁴⁷⁷ Ezzel szemben a Királytáróért fizetett bérleti díj nagy valószínűség szerint a fejedelmi kincstárba került, de ezt nem lehet biztosan tudni, ugyanis Herberstein végleges bérleti szerződést csak 1588-ban kötött a fejedelmi kormányzattal. A pénzverde helyzete is aggodalomra adott okot Bécsben, erről élénk levelezés folyt a kamarák között. Mind a Szepesi Kamara, mind a Magyar Kamara tanácsa egyetértett abban, hogy Báthory itt a saját képére nem verethet pénzt, kizárólag a magyar király képmásával ellátott érme kerülhet ki a nagybányai pénzverőházból. Így a Szepesi Kamara több érmetípust is begyűjtött Nagybányáról, és azokat továbbküldte Bécsbe.⁴⁷⁸ Herbersteint azonban nemcsak a Szepesi Kamara tartotta szemmel – ahogyan korábban már szó esett róla –, hanem a szatmári főkapitány, Ferdinand von Nogarola is.⁴⁷⁹

Herberstein minden alkalmat megragadott arra, hogy új kapcsolatokat építsen ki, a régieket pedig tovább erősítse, és nem utolsósorban minél erősebb pozíciót építsen ki a szatmári bányavidéken és az erdélyi elitben egyaránt. Nem véletlen tehát, hogy a fejedelmi család riválisának tartott Kendy család tagjaival

475 A király azzal magyarázta a fogságot, hogy meg akarja védeni a vajdát a Porta bosszújától, miközben a kiszabadítást tervező Sivorival szemben igen keményen fellépett. Ghiczy János kormányzó többször is felszólította, hogy halálbüntetés terhe mellett hagyja el Erdély területét. Kendy Ferenc végig a genovai mellett állt, pedig ennek a lépésnek nagy kockázatai voltak. Lásd Petru Cercel și Țara Româneasca: la sfârșitul sec. XVI. Publicate de Ștefan Pascu. Cluj, 1944. 227–230. Az emlékiratra és Franco Sivori életére: *Erdősi P.*: Franco Sivori i. m. 277–313.

476 Uo.

477 ÖStA HKA MBW RN 6–7 fol. 519.

478 ÖStA HKA VUG NR 12c fol. 1439–1444.; ÖStA HHStA UA AA fasc. 116. fol. 18–19.

479 Uo.

is elég szoros barátságot ápolt.⁴⁸⁰ Mindez azonban elég negatívan hatott az üzleti ügyeire. A felelősség nagy részét Erck és Klognitz viselte, többek között nekik kellett a fejedelem embereinek magyarázkodni, hogy uruk miért késik a bérleti díj befizetésével. Cornel Klognitz 1587 októberében, Cseffey János betleni udvarbírához írott levelében újabb haladékokat kért ura számára. Tisztában vannak vele, írta, hogy már régen nem fizettek, és Herberstein megkapta a fizetési felszólítást is, de sajnos sem a kapniki, sem a felsőbányai, sem a nagybányai bányászok nem adtak be annyi ércet, amelyből összeszedhetnének 1000 tallért.⁴⁸¹ A pénzverőmester leírása szerint alig tudják magukat eltartani, és a bányászok is legalább 3000 forinttal adósak a kamarának, melyet vagy aranyban, vagy ezüstben kellett volna beadniuk, de erre ebben az évben már biztosan nem kerül sor. Levele végén újra Cseffey türelmét kérte, tudatta vele, hogy Herberstein csak november 17-én fog visszatérni Nagybányára, addig ő semmit sem tud tenni az ügy érdekében.⁴⁸² A helyzet azonban nem változott, ahogy egy 1588-ból származó töredékes fejedelmi parancs mutatja. Az utasítást a kancellária állította ki Gerendi János és Gyulaffi Lestár fejedelmi titkár számára.⁴⁸³ Eszerint ki kellett szállniuk Nagybányára, ugyanis a báró már 10 000 tallérral tartozott a kincstárnak, de azt ígérte, 1589. szeptember 1-jéig be fogja fizetni. Ez azonban kétséges volt, mert elment Szatmárra, sok mesterember pedig munka híján elhagyta a várost, a bányákat elöntötte a víz, ezért a fejedelem arra utasította biztosait, hogy vizsgálják meg a bányászat helyzetét, és mondják meg, tényleg reális-e az az időpont, amelyet a báró ígért a fejedelemnek. Emellett azt is meg kellett állapítaniuk, hogy Herberstein a többi terminusra időben tud-e majd fizetni. Arról nem a fejedelem tehet, írták, hogy Herberstein sorsára hagyta a bányákat, az csak a bérlő felelőssége. A fejedelmi udvarban nem voltak derűlátóak a báró fizetőképessége felől, nem bíztak abban, hogy egyhamar rendezze tartozását. A biztosoknak addig kellett Nagybányán maradniuk, amíg személyesen a bérlőnek nem adták át a fejedelem levelét (Herberstein alkalmazottjainak nagy öröme).⁴⁸⁴

A fejedelem biztosai végül megállapodtak a bérlővel, amit az 1588. november 28-án kelt újabb bérleti szerződés bizonyít. Eszerint Herberstein a korábbi években bérbe kapta a nagybányai, felsőbányai, kapniki és láposi bányákat, azonban fizetési nehézségei támadtak, így a fejedelem új megállapodást kötött vele. 1588. szeptember 29-től számított három évre a fejedelem megengedte, hogy Herberstein művelje nagybányai és felsőbányai bányáit, illetve bérelje a Királytárót (a szövegben Nagyveremként szerepelt); az ahhoz tartozó erdőket és réteket saját belátása szerint használhatja, valamint a kitermelt ezüstöt és ara-

480 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 42.

481 Cseffey Jánost küldték ki 1585 szeptemberében, hogy mérje fel a kapniki bányák állapotát, valamint a falvak helyzetét. Lásd Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár, 1944 (Monumenta Transsilvanica) (= BIL). 317–318.

482 MNL OL Lymbus (= F 12) 1. d. /a/Nr. 19.

483 MNL OL F 12 1. d./a/Nr. 47. Gerendi János 1577 és 1594 között a fejedelmi tábla ülnöke volt, 1592 és 1594 között Torda vármegye főispánja, 1594 májusától augusztusig a rendi pénztár fizetőmestere, a Kendy–Kovacsóczy párttal való leszámolás után számkivetésbe kényszerült. Lásd Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 359. Gyulaffi Lestár történetírói munkássága széles körben ismert, a fejedelmi titkári pozíciót 1585 és 1597 között töltötte be. Uo. 185.

484 MNL OL F 12 1. d./a/Nr. 47.

nyat szabadon eladhatja, és saját hasznára fordíthatja anélkül, hogy a fejedelem részesülne belőle.⁴⁸⁵ Az utóbbi feltétel érdekes, gondolkodóba ejtheti a kutatót. Első olvasásra azt hihetnénk, hogy a bérlőnek nem kellett beváltania az általa kitermelt ércet a bányakamarában, azonban nagy valószínűség szerint nem erről volt szó. Véleményem szerint annyi engedményt adtak neki, hogy a köteles részt nem kellett beadnia, így az ércért kapott teljes összeggel gazdálkodhatott. Bevett szokás volt a korszakban, hogy a termelők ideiglenes urbumentességet kaptak, amíg pénzügyi helyzetük rendeződött.⁴⁸⁶ Az adósságból, amely 33 160 tallér 87 dénár-ra rúgott, végül 3160 tallér 87 dénárt elengedtek, azzal a feltétellel, hogy a bérleti díjat a következő két évben késedelem nélkül négy részletben be fogja fizetni a következő módon: az első negyedét 1589 augusztusában, a második negyedét 1589. szeptember 29-én, a fennmaradó két részt pedig a következő év ugyanazon napjain. A két év letelte után a harmadik évet felhasználhatja saját jövedelmének és egyéb kintlevőségeinek rendezésére. A Királytáró művelésénél figyelnie kell arra, hogy a vájárok ne csak az értékes teléreket termeljék ki, és ne a járatokban halmozzák fel a meddőércet. A szerződésben kikötötték, hogy a fejedelem biztosai a termelést bizonyos időközönként ellenőrizni fogják, a vizsgálatot nem szabad akadályoznia, hanem segítenie kell. Figyelnie kell arra, hogy a termelők ne adják el illegális úton a nyers ércet kereskedőknek, illetve arra is, hogy a jó minőségű pénzérme ne vándoroljon ki Havasalföldre vagy Moldvába, mert a tallérra és dukátra a fejedelemség területén nagy szükség van.⁴⁸⁷ Az érmehiány okán, ha a fejedelem aranyat vagy ezüstöt küld Nagybányára, abból a bérlőnek haladék nélkül a saját költségén érmét kell veretnie. Érdekes az utolsó kitétel, főképp Herberstein korábbi ígérete tükrében, miszerint ez alatt az idő alatt kizárólag a bányászattal foglalkozik, és nem szervezkedik a fejedelem ellen sem nyíltan, sem titokban.⁴⁸⁸ Ez a passzus nem véletlenül került bele a szerződésbe. A Kendyekkel ápolt szoros viszonya, a sok utazgatás és a politikai tervek szövögetése többeknek szemet szúrhatott, így figyelmeztették a bárót, hogy maradjon saját feladatánál, ne konspiráljon senkivel.

Az 1588 novemberében kötött új bérleti szerződésben nem esett szó sem a bányakamaráról, sem a pénzverdéről. Ez nem véletlen, ugyanis még ekkorra sem volt teljes mértékben tisztázott, hogy valójában ki is rendelkezik az ércbeváltásról és a pénzverdében folyó pénzverésről. Ha az 1585-ben létrejött csereszerződést nézzük, akkor szigorú értelemben véve ez még mindig a Szepesi Kamara hatáskörre volt, tehát Herbersteinnek két irányba kellett fizetnie. Az iratok tanúsága szerint azonban a kamarák sem tudták, hogy ilyen helyzetben mi a teendő. Erről ejtett szót Melith István szepesi kamarai elnök már említett 1588. decemberi levele, melyben leírta, hogy nem lenne szabad újra bérbe adni a nagybányai ércbeváltást, hanem kamarai tisztviselőt kellene kinevezni, ha ezt az adott helyzet egyáltalán megengedné.⁴⁸⁹

485 EKK 2005. 245–246.

486 Urbumentességre lásd MNL OL E 244 LC I. k. fol. 122.; ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 219–229.

487 Vö. P. Rauscher: Zwischen i. m. 113–114.

488 EKK 2005. 245–246.

489 ÖStA HKA HFU RN 54 1588 Konv. Dezember fol. 51–63.

Felician von Herbersteinnek élete utolsó két évében is sok problémával kellett megküzdenie, a legnagyobb gond továbbra is a pénzhiány volt. Egy 1589. július 8-án keltezett kötelezvény szerint Herberstein elismerte, hogy még 1588 júliusában Kakas István kolozsvári polgár átadott neki 1000 forintot a bányák felújítására, amelyet Keresztúri Kristóf kővári kapitány kölcsönzött neki, azzal a feltétellel, hogy karácsonyig visszafizeti. A fizetést nem tudta teljesíteni, így jelen kötelezvényvel azt vállalta, hogy 1589 szeptemberéig 2000 forintot fizet vissza a kővári kapitánynak vagy örököseinek, ha mégse teljesítené, akkor javaiból is le lehet foglalni a kérdéses összeget.⁴⁹⁰

Halála előtt, még 1590 nyarán Klognitz, a pénzverde vezetője készített egy számadást, amelyben rögzítette, hogy 1590. június 1-jéig mennyi ezüstöt vett át a bányakamarától, és abból mennyi pénzermét veretett. Eszerint 1590. április 17-én első körben 305 márka és 32 pisetum ezüstöt kapott, ebből 2783 tallért veretett. Másodízben összesen 693 márka és 36 pisetum ezüstöt vett át, a harmadik beváltási időpont pedig május 19. volt, ekkor 703 márka és 28 pisetum finom ezüst került a pénzverdébe, ebből összesen 7036 tallért veretett. Így összesen 11 716 tallér került ki a pénzverdéből. Azt egy széljegyzetből tudjuk meg, hogy a beadott ércért a bányakamarában ugyancsak ő fizetett Mészáros Lukácsnak és Szegedi Ferencnek, ők adták be a legtöbb ércet Herberstein után.⁴⁹¹

Idősebb Felician von Herberstein, aki mintegy tíz évig volt a szatmári bányászati irányítója, hosszan tartó betegség után 1590 decemberében meghalt, vállalkozását fiaira hagyta. Halálával lezárult egy békésnek mondható korszak Nagybánya életében is, amelyet egy a korábbiaknál zűrzavarosabb időszak követett.⁴⁹²

AZ ÖRÖKÖSÖK: RAIMUND ÉS FRIEDRICH VON HERBERSTEIN (1590–1600)

Felician von Herberstein halála után idősebbik fia, Raimund vette át a bérlemény irányítását, de mivel atyja halálakor alig múlt húszéves, apja végrendelete Erck és Klognitz személyében két segítőt rendelt ki számára. Az idősebbik fiú egészségi állapota nem volt igazán jó, a helyi rossz levegő még tovább rontott ezen, kólikával és bélköszvénnel küszködött. David Reuss megemlítette a gyászbeszédben, hogy idősebb Felician még a halála előtt írt fiai érdekében a fejedelemnek, ez a feljegyzés

490 MNL OL F 15 XIV. Prot. fol. 80. Keresztúri Kristóf 1573-ban dési, 1578-ban tordai sókamaraispán, majd kővári kapitány (1584, 1589 és 1593–1599), tanácsúr (1594–1599), Kolozs vármegye főispánja (1594–1599), és Mária Krisztierna udvarmestere (1598). Lásd EKK 2005. 646. Kakas István komornik deákként kezdte hivatali karrierjét, majd kancelláriai titkár lett, több diplomáciai küldetést is teljesített a fejedelem parancsára, híres műve az *Iter Persicum*. A Fekete-tenger mellett halt meg. Veress Endre: Zalánkeményi Kakas István. Bp., 1905 (Magyar történeti életrajzok 21.). 1–2. Trócsányi Zsolt monográfiájában azt írta, hogy Kakas 1593 és 1599 között volt fejedelmi titkár, jóllehet kancelláriai karrierjét helyettes titkárként (*vice secretarius*) kezdte. Lásd Bethlen Farkas: Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). Ford. Bodor András. Bp.–Kolozsvár, 2004. 264. (= Bethlen).

491 SJAN Cluj MGy Nr. 66.

492 Bobory D.: Felician von Herberstein i. m. 21.

ugyan nem maradt rá az utókorra, de minden bizonnyal a bérleti szerződés közelebbi lejártával függött össze.⁴⁹³

Az örökösöknek 1591 januárjában sikerült megegyezniük a fejedelmi kormányzattal a báró ki nem fizetett adósságairól, valamint a bérlet meghosszabbításáról. Elsőként a korábban hároméves szerződést sikerült meghosszabbítani egy évvel, így az 1592. szeptember 29-ig volt érvényes. Az új szerződésben a bányák művelését az özvegyre és utódaira bízták, ezeknek a kitételeknek később nagy jelentőségük lett. Kimondták, hogy a korábbi bérleti szerződésben megállapított adósságból megmaradt 17 500 forintnyi hátralékból a fejedelem elengedett 6000 forintot, a fennmaradó összegből az özvegynek és az örökösöknek két részletben kellett 10 000 forintot befizetniük az adott év szeptember 29-ig, illetve a következő év ugyanazon napjáig. 1500 forintot pedig át kellett adniuk Simone Gengának a többi hitelező kielégítése előtt. A nagybányai bányák mellett újfent megkapták a kapniki bányák bérleti jogát is.⁴⁹⁴

Ezt a megállapodást egy újabb követte 1591. július 1-jén. A megállapodásban mindenekelőtt leszögezték, hogy Felician von Herberstein nagy gonddal tette rendbe a régi ezüst-, illetve aranybányákat Nagybánya területén, így most fiai, Raimund és testvérei is megígérték, hogy atyjuk tevékenységét hasonló szorgalommal fogják folytatni, így a fejedelem a nagybányai, felsőbányai, kapniki és láposi bányákat bérbe adta az örökösöknek. Elsőként a nagybányai Nagyverem – azaz Királytáró – művelési jogát kapták meg, a hozzá tartozó rétekekkel, kaszálókkal és falvakkal együtt. A kapniki és láposi bányákat is hasonló feltételekkel bérelték, mint atyjuk, az uradalom jobbágyságai nekik voltak kötelesek ledolgozni a robotot. A nagybányai házuk, amelyben a szerződés megkötésének idején lakott a család, a bérleti szerződés ideje alatt ugyanazon kiváltságokkal bírt, amelyekkel előtte is, hasonlóan a többi bányavárosban álló házakhoz. Mindezt annak érdekében kötötték ki, hogy a kedvezményezettek esetleges perbevonásuk esetén csak a fejedelmi ítélőtábla előtt tartozzanak megjelenni. A szerződésnek ez a pontja a volt kamaraispáni házra, vagy más néven prefektusi házra vonatkozott. A Herberstein-örökösök engedélyt kaptak arra, hogy szabadon kutassanak újabb telérek után, azzal a kitételrel, hogy ha azokat jövedelmezővé tették, az adott időponttól kezdve három év letele után újabb szerződést kell kötniük a kormányzattal. Az új telérekből ki nyert érccel szabadon rendelkezhettek, de közben nem károsíthatták meg a kincstárat, azaz az ércet a bányakamarában kellett beváltaniuk, a köteles részt azonban nem kellett beadniuk. A bányákhoz és épületekhez szükséges fát a települések mellett található erdőkből kellett beszerezniük, a falvak lakosságának részvételével, azaz robotmunka formájában. A kincstári tulajdon részét képezték a területen található folyók, patakok is, ezeket a bányászati munka érdekében szabadon elvezethették. Engedélyt kaptak arra, hogy a bányászathoz szükséges élelmiszertermékeket vámmentesen szállítsák be, de a többi behozott termékre nem vonatkozott a mentesség. Ez a bérleti szerződés, a többitől eltérően, már a pénzverde helyzetéről is rendelkezett. A fejedelem átengedte a bérlőknek a pénzverde használatát

493 Uo. 23.

494 EKK 2005. 378–379. A Genga és a Herberstein család kapcsolatával az alábbiakban részletesen fogok foglalkozni.

és jövedelmét, azzal a feltétellel, hogy a saját arcképének ábrázolásával a szokott formájú, minőségű és törvényes súlyú arany-, illetve ezüstpénzeket verjenek, míg a váltó- és kisebb értékű pénzek esetében dénárokat, valamint lengyel és német minta szerint garasokat állítsanak elő a pénzverőházban.⁴⁹⁵

A szerződés szövege a pénzverde jövedelmén minden bizonnyal az ércbeváltásból származó hasznot értette, így azt is bérbe kapták a Herberstein-örökösök. Ha a pénzveréshez szükséges ércmennyiség nem állna rendelkezésre, mondta ki a szerződés, akkor pótolják, de mindig törekedjenek a minőségi munkára. A bérleti szerződés időtartama hat évre szólt, a kezdete 1592. szeptember 29. lett. Az éves bérleti díj 9000 forint, amelyet évente két részletben kellett befizetniük, húsvét napján, illetve Szent Mihály ünnepén (szeptember 29.). Hasonlóan az atyjukkal kötött szerződéshez, ebbe a megállapodásba is belefoglalták, hogy a bérlőknek együtt kell működniük a fejedelmi inspektorral, aki a bányák állapotát méri fel, illetve ők is csak a bányászattal törődhetnek, politikai tevékenységet nem folytathatnak.⁴⁹⁶

Ez utóbbi volt a legrészletesebb megállapodás a négy fennmaradt szerződés közül. Minden igazgatási kérdést érintett, rendkívüli alaposággal tekintette át a köteleességeket, jogokat és elvárásokat. A fejedelmi kormányzat számára tartotta fenn az ellenőrzés és a számonkérés lehetőségét és jogát, így a bérlőknek nem volt széles mozgástere.

Az év második felében Raimund von Herberstein állapota egyre súlyosabb lett, tüdőbajával már nem tudott megküzdeni, így 1591. október 21-én elhunyt, minden felelősségét és testvérei gyámságát is öccsére, Friedrichre hagyva.⁴⁹⁷ Friedrich von Herberstein fiatalon kényszerült egyre komolyabb kihívásokkal szembenézni, helyzete bátyja halála után nem volt egyszerű. Friedrich 1591 őszén tiltást jelentett be a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt, ugyanis atyja özvegye, Magdalena von Küntzberg, akkoriban már Johann Erck felesége, nem volt hajlandó átadni Friedrichnek a jogosan neki járó nagybányai és kapniki bányákat, amelyeket a Herberstein-örökösök bírtak, illetve béreltek a fejedelemtől. Elmondása szerint az egykori özvegy, annak ellenére, hogy férjhezmenetelével elvesztette minden jogát a Herberstein-birtokok felett, akadályozta a termelést, amivel kárt okozott a családnak és a fejedelmi kincstárnak egyaránt.⁴⁹⁸ A házasságkötésre valamikor 1591. január és 1591. június között kerülhetett sor, hiszen az első szerződésben még szerepel az özvegy, a másodikban azonban már nem. Az sem lényeg-

495 EKK 2005. 432–434. A Német-római Császárság területén széles körben elterjedt volt a rajnai forint váltópénze, a német mintára vert garas, 1 rajnai forint 72 garast ért. A lengyel mintájú érmék Báthory István uralkodása alatt jelentek meg Erdély területén, mivel az erdélyi állam pénzverési metódusát a Magyar Királyságon és az Oszmán Birodalmon kívül Lengyelország is befolyásolta. Ekkor tűntek fel a VI-os és III-as garasok, közönséges, illetve félgarasok, schillingek. A VI-os garas lengyel neve *szostak* volt, így a magyar nyelvben a szuszták kifejezés terjedt el. A III-as garas lengyel megfelelője *trojak*, ez magyarul a dutka nevet kapta. Báthory Zsigmond uralkodása alatt már a dutka és a schilling általánosan elterjedt fizetőeszköz volt. *Buza J.*: Pénzforgalom i. m. 46–50.

496 EKK 2005. 432–434.

497 *Bobory D.*: Felician von Herberstein i. m. 24.

498 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 258. Magdalena von Küntzberg idősebb Felician von Herberstein második felesége volt, első felesége, Barbara von Hoffkirchen 1587 körül hunyt el. *Bobory D.*: Felician von Herberstein i. m. 13.

telen információ, hogy éppen Johann Erckhez ment hozzá az asszony, ahhoz a férfihoz, aki a báró jobbkeze volt Nagybányán. A Herberstein testvérek joggal aggodhathattak amiatt, hogy kiforgatják őket vagyonukból, ezért az apjuk által felépített kapcsolati hálózhoz folyamodtak, és elérték, hogy Magdalena asszony haladék nélkül átadja a kérdéses nagybányai és kapniki bányákat.⁴⁹⁹

Friedrich, miután megállapodott egykori mostohaanyjával, ki kellett egyeznie a nagybányai városvezetéssel is. A megegyezés a városhoz tartozó Fernezely birtokkal, valamint a Fernezely folyó használatával és halászati jogával kapcsolatban azt mondta ki, hogy a felsőfernezelyi Temető-domb nevű temetőtől a mellékfolyóval és patakokkal együtt egészen Szegedi Ferenc felsőbányai kohójáig terjedő területet a Herberstein-örökösök birtokolják.⁵⁰⁰ Az 1591. decemberi megállapodás ellen fellépő Mészáros Lukács bíró, Herges Péter deák és Bozó István esküdtek 1593. március 15-én tettek tiltást a gyulafehérvári káptalan levélkeresői előtt, azzal érvelve, hogy szerintük a megegyezésbe hiba csúszhatott. A város nem fogja átengedni a Fernezely folyó mellékágainak használati és halászati jogát a Herberstein családnak, hanem kizárólag a két fernezelyi birtoktest közötti rövid szakaszt, a többi területre tiltást nyújtanak be, oda ne iktassák be a családot.⁵⁰¹

Korábban úgy véltem, hogy Friedrich von Herberstein kitöltötte azt a hatéves terminust, melyben még bátyjával állapodott meg a fejedelmi kormányzat 1591-ben, és csak a szerződés lejártá körül váltak meg tőle. Ez utóbbiról Filipo Spinelli prágai nuncius számolt be Aldobrandini bíborosnak 1597 júniusában.⁵⁰² Azonban fennmaradt egy másik megállapodás is 1594-ből, amelyet Báthory Zsigmond kötött Friedrich von Herbersteinnel. Eszerint miután Raimund meghalt, öccse nem teljesítette a bérleti szerződés szabta feltételeket, többek között a Királytárót nem megfelelően művelte, a bérleti díjat nem fizette be, ezért a fejedelem pár hónap elteltével úgy döntött, hogy vegyék el tőle a bérletet, és adják a fejedelem unokabátyjának, Báthory Boldizsárnak.⁵⁰³ Miután rövid idő múlva Báthory Boldizsár befolyása csökkent, a bányákat a fejedelem itáliai kegyence, Fabio Genga kapta meg. Fabio Genga 1594-ben nem azért távozott a bérlemény éléről, mert nem gondoskodott megfelelően a bányászat sorsáról, hanem mert a fejedelem újabb megbízással látta el. Ez a megbízás minden bizonnyal az 1594. szeptemberi követségi út volt Rómába, melynek keretében Fabio Gengának segítséget kellett kérnie a Szentszék-től az Oszmán Birodalom elleni harchoz.⁵⁰⁴

Ezt követően kaphatta meg Friedrich von Herberstein újra a bérleti jogot 1594 folyamán. Nagy valószínűséggel nem kizárólag azért részesült ebben a fejedelmi kegyben, mert állandóan kérelmekkel ostromolta a kancelláriát, bár a szerződés ezzel indokolta a megbízást, hanem azért, mert Genga távoztával nem volt más alkalmas jelölt, aki szóba jöhetett volna. A szöveg a rendelkezés indoklásaképpen

499 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 308.

500 EKJkv 323.

501 Uo. 343.

502 Documente V. 70–72.

503 MNL OL F 4 CSz fasc. 3. nr. 2. A fejedelem és unokatestvérei közötti viszályra lásd például *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp., 2002 (Post Scriptum – Életrajzi monográfiák 3.). 163–168.

504 *Kruppa Tamás*: Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. *Hadtörténeti Közlemények* 117 (2004) 1166–1167.

kiemelte, hogy néhai Felician von Herberstein sok szolgálatot tett a fejedelemnek és Mátyás főhercegnek is, minden bizonnyal az utóbbi befolyása is kellett ahhoz, hogy Friedrich von Herbersteinre essen a választás. A bérlői megbízatás a Királytáróra, a pénzverdére és a bányakamarára vonatkozott. A szerződés nem tért ki külön a terminusra, csak annyit tartalmazott, hogy Friedrich ugyanolyan feltételekkel kapja meg, mint korábban idősebb Felician von Herberstein, Báthory Boldizsár és Fabio Genga. Valószínűnek tartom, hogy ez hároméves időtartamot jelentett, így válik ugyanis érthetővé Spinelli nuncius levele. A levélből az is kiderül, hogy Báthory Boldizsár nem sokkal az 1594-es leszámolások előtt vesztette el a bérletet, és hogy Fabio Genga nem sokat időzhetett a térségben, mert már 1594 szeptemberében Rómába tartott.

A bérleti díj 8000 forint volt, amelyet két részletben, húsvétkor és Szent Mihály ünnepén kellett beadnia a bérlőnek. A pénzverde működéséért, az ércbeváltásért és az érctermelésért ő felelt; az első esedékes részletet előre kellett utalnia, mintegy 3140 tallért és 40 dénárt, ennek beérkezési határideje 1595. január 1. volt, a második részleté február 1. Majd az ezt követő években kellett húsvétkor és szeptember 29-ig beadnia a 4000-4000 forintot. A fejedelem úgy döntött, hogy Fabio Genga se szenvedjen kárt, ezért Friedrich von Herberstein bérleti szerződése csak 1594. december 1-jén lépjen életbe. Ekkor adták át a fejedelmi biztosok a Herberstein-örökösöknek a bányát és az intézményeket. A megállapodásban a fejedelem kikötötte, hogy az addig kitermelt érc teljes mértékben Fabio Gengát illesse meg. Eszerint a december 1-ig kitermelt, de csak utána beváltott ezüst és arany árát, amelyet csak december folyamán vagy később tisztítanak meg és vernek belőle pénzt, ki kellett maradéktalanul utalni Genga számára. Friedrichnek figyelnie kellett arra, hogy a termelők ne károsítsák meg Fabio Gengát, minden ércet a bányakamarában váltsanak be. A kijelölt fejedelmi biztosoknak minden Genga tulajdonát képező vasat, sőt és ólmot fel kellett jegyezniük, és ezt eljuttatni neki. A szerződés utolsó pontja a két család közötti hitelügyet érinti. Eszerint a Herberstein és a Genga fivérek a gyulafehérvári káptalan levélkeresői előtt tettek fassiót arra vonatkozóan, hogy a Felician von Herberstein által korábban a Genga családtól felvett 2704 tallért a fiai visszafizették, így a Genga fivéreknek nem lehet több jogos követelésük.⁵⁰⁵ Fabio és fivérei azonban még a 17. század elején is követelték a hitel visszafizetését, ahogy erről Friedrich von Herberstein 1601-ből származó levele tanúskodik. Friedrich úgy nyilatkozott, hogy ők maradéktalanul kifizették a tartozást.⁵⁰⁶

Friedrich von Herberstein azt követően, hogy először elvették tőle a Királytáró bérletét, saját bányáiban folytatta a termelést. Több ízben megkereste a Szepesi Kamara tanácsát azzal a kéréssel, hogy a máramarosi hegyekben lévő ólomhányákat bérbe venné, ahogyan korábban édesapja is akarta, évi 200 forintért. Emellett szabad érckutatósi engedélyt is kért, azzal az indokkal, hogy így meg tudná oldani az ólomhiányt, sokkal olcsóbban, mint ha Lengyelországból importálná az ércet.⁵⁰⁷ A kérvényét minden bizonnyal elutasították, ugyanis 1594. december végén azért

505 MNL OL F 4 CSz fasc. 3. nr. 2.

506 *Kruppa T.*: Erdély i. m. 1192.

507 MNL OL E 244 LC II. k. fol. 342.

fordult a Szepesi Kamarához, mert megbízottját, Schultz Kristófot, akit ólombeszerzés miatt küldött Lengyelországba, a behozott nyers ólommal együtt a kamara harmincadosai feltartóztatták, és az ólmot lefoglalták. Azt kérte a kamarai tanácstól, hogy adják vissza a lefoglalt árut, mert bányászati, és nem magáncélra kívánja fordítani.⁵⁰⁸

Friedrich von Herberstein számára a legnagyobb kihívást és nehézséget mindezekon túlmenően a ki nem fizetett hitelek sokasága jelentette. Jól mutatja ezt egy 1594-ben kötött megállapodás, mely a báró és a nagybányai polgárok között jött létre. Eszerint Friedrich von Herberstein adósságai fejében bizonyos meg nem nevezett felsőbányai bányákat lekötött Nagybánya városának, ezt a megállapodást Szegedi Szabó János, Szűcs Simon és Kalmár István deák vitték a város nevében a kancelláriára, hogy a fejedelem is erősítse meg pecsétjével.⁵⁰⁹ A bérleti díj első részletét 1595. január 1-jéig kellett volna beadnia a kincstárba, azonban erre sem volt módja, ahogy Zlattari Mátyásnak, a kincstári számvevőnek írott levelében fogalmazott, ezért kérte a számvevő türelmét.⁵¹⁰

A fiatalabbik Herberstein vesztét mindenképpen a ki nem fizetett hitelek okozták, egyik adósságból esett a másikba. Herbersteint a nagybányai Királytáró és a bányakamara bérletétől másodízben a fejedelem által kiküldött biztosok fosztották meg 1597 tavaszán. Báthory Zsigmond az ügy lebonyolításával Kakas Istvánt – a fejedelmi ítélőtábla ülnökét, kancelláriai titkárt – bízta meg, segítőjeként nagybányai Szegedi Ferencet jelölték ki, utóbbi ugyancsak a fejedelmi ítélőtábla ülnöke lehetett.⁵¹¹ A fejedelmi biztosok feladata volt az is, hogy rendezzék a Friedrich von Herberstein és egykori üzlettársa, Georg Wagen közötti pénzügyi vitát. Herberstein végül 1597 augusztusa elején aláírt egy kötelezvényt a két biztos, a nagybányai bíró, Forintverő János és Soós Simon nagybányai esküdt jelenlétében. Az elismervény szerint saját és két fivére nevében (Felix, Felician) elismerte, hogy 18 000 forinttal tartozik egykori barátjának és üzlettársának, Georg Wagen von Wagenspergnek.⁵¹² A felek a következőkben állapodtak meg: Friedrich von Herberstein vállalta, hogy a teljes összeget egy év alatt két részletben kifizeti, addig nem mehet el Nagybányáról. Az első fizetési határidő 1598. február 8., a második pedig 1598. augusztus 8. lett. Abban az esetben, ha az első részletet nem tudja kiegyenlíteni, 700 forint büntetést is kell fizetnie a tartozáson kívül, vagy ennek fejében Wagen lefoglalhatja a felsőbányai Wandt nevű tárnát minden tartozékával együtt, amíg nem kapja meg a pénzét. Ha a második részletet sem tudná előteremteni, akkor a teljes hitel keretéig bármit lefoglalhatnak a Herberstein család ingó és ingatlan vagyonából.

Friedrich von Herberstein, ha a szervezőképességét és szakmai rátermettségét nem is örökölte meg atyjától, de a bátorságát mindenképpen. A néhai Felicianhoz

508 MNL OL E 254 1594. december Nr. 42.

509 BCU CS Ms 999.

510 MNL OL F 12 1. d./1b/nr. 69. Zlattari Mátyás 1594-ben, 1596-ban, majd 1600-ban volt fejedelmi számvevő. *Oborni T.*: Erdély kincstári i. m. 336.

511 Kakas István ülnöki tisztségére lásd *Veress E.*: Zalánkeményi Kakas i. m. 34. Veress szerint Kakas 1594 tavaszán, első felesége halála előtt lemondott az ülnöki pozícióról. Uo. 60.

512 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601–1602) fol. 10. Georg Wagen von Wagensperg stájer főrendből származott, akárcsak a Herberstein család, innen való a kapcsolatuk.

hasonlóan Friedrich is szeretett kockáztatni, de apjával ellentétben neki nem kedveztek a körülmények, sőt inkább siettették bukását. A nagybányai Királytáró és a bányakamara bérlése során felhalmozott adósságot még 1597 végén sem fizette be a fejedelmi kincstárba, így Báthory Zsigmond újabb határozott lépésre szánta el magát. Biztosain keresztül – a fejedelem valószínűleg újra Kakas Istvánt küldte Nagybányára – lefoglalta a Herberstein család tulajdonában lévő felsőbányai Wandt bányát, a nagybányai Kisgépelet (*Kisgeppel*) és a fernezelyi birtokot. Erről egy töredékes, a fejedelmi kancellárián kiállított elismervényből értesülhetünk. A kötelezvény pontos datálása nehézségbe ütközik, mert az iratról pont az évkör hiányzik. Támpontként egyedül az szolgálhat, hogy szerepel rajta Jósika István kancellár kézjegye, így legkésőbb 1598. március végén kellett, hogy kiadják.⁵¹³ Ezen a ponton a szövevényes hitelezési ügy tovább bonyolódott, ugyanis amikor a fejedelem biztosai 1598. március elején valószínűleg visszatértek Nagybányára, hogy újra tárgyaljanak a bányák ügyében Herbersteinnel, kiderült, hogy a báró adósságait az akkor már a nagybányai bányászatban is érdekelt Giovanni Muralto kifizette. Ezért a fejedelem biztosai átadták Muraltónak a kérdéses bányákat; az itáliai bányabérlő a tartozás kifizetésének és a bányák átadásának későbbi bizonyítására kérte a kancelláriától a hivatalos iratot. Az elismervény tartalma nem maradt titokban, minden bizonnyal Wagen tudomására juthatott, ezért Friedrich, valószínűleg nagybátyja, Hoffkirchen ezredes tanácsára, taktikát váltott. Óvást nyújtottak be a Szepesi Kamara tanácsához azzal az indokkal, hogy a Wagennek adott kötelezvényen a pecsét hamis, és Friedrich aláírása sem hiteles. Levelükben azt állították, Friedrichet kényszerítették arra, hogy ilyen szigorú feltételeket fogadjon el, ezért kérték a tanácsosokat, hogy vizsgálják ki az ügyet, és érvénytelenítsék a megállapodást.⁵¹⁴

A fenti események tükrében nem lehet azon csodálkozni, hogy Báthory Zsigmond még az 1594 végén kötött szerződésben rögzített dátum előtt elmozdította Friedrich von Herbersteint a bérlet éléről. Erről tanúskodik az 1598. évi kötelezvény is, amelyben az szerepelt, hogy a Királytárót ekkor már Giovanni Muralto bérelte.⁵¹⁵ Herberstein azonban nem nyugodott bele a vereségbe, és újra a kapcsolataihoz nyúlt, ezt bizonyítja Spinelli prágai nuncius levele. A nuncius elmondása

513 MNL OL Centuriae (= F 3) Centuria P. Nr. 39. Az adósság egyik részét Herbersteinnek spanyol realban kellett volna megadnia, de arra vonatkozóan, hogy miért éppen ebben a pénznemben kérte a fejedelem az adósság rendezését, további adattal jelenleg nem rendelkezem. A spanyol real, azaz spanyol tallér a korszakban igen elterjedt valuta volt a Kelet-Mediterráneum térségében, és az Oszmán Birodalomban is. Az Oszmán Birodalom területén a *riyal gurusnak* is nevezett real az 1580-as évek közepétől egyre nagyobb jelentőségre tett szert. *Buza János: Az oroszlános tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. Numizmatikai Közöny 80–81 (1981–1982) 92. A real értékére lásd például Uő: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a 17. században. Történelmi Szemle 20 (1977) 85. Elterjedésére többek között Fodor Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról (Megjegyzések az 1585/1589. évi leértékelésről). Aetas 14 (1999) 28. A kötelezvény datálását némileg megkönnyítette, hogy Bethlen Farkas történetíró jóvoltából pontosan ismerjük Jósika István 1598. évi elfogatásának dátumát (április 4.). Bethlen V. 17.*

514 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601–1602) fol. 12.

515 Muralto személyével és Nagybányára érkezésével kapcsolatban sok elképzelés látott napvilágot, de az bizonyos, hogy a korábban gondolt 1598-as évszámmal szemben már 1597 tavaszán Nagybányán volt. Egy helyen azt olvashatjuk, hogy Giovanni Muralto 1598. január 31. után költözött

szerint jogtalanul mozdították el a helyéről Herbersteint.⁵¹⁶ A báró szívós munkával elérte, hogy eltávolításának híre a legmagasabb kormányzati körökhöz is eljusson, így kerülhetett bele a Báthory Zsigmond első lemondását (1598. április 10.) követően a királyi biztosok számára kiadott instrukcióba is a nagybányai bérlet ügye. Az utasítás úgy rendelkezett, hogy Szuhay Istvánnak meg kell vizsgálnia, mi módon távolították el Herbersteint a bérlet éléről.⁵¹⁷

Az erdélyi fejedelem első lemondását követően, ahogyan arról már volt szó, a szatmári bányavidék az Erdélyi Fejedelemséggel együtt a magyar király fennhatósága alá került, így tehát újra a Szepesi Kamara feladata lett a szatmári bányászat igazgatása.⁵¹⁸ Ebből fakadóan Giovanni Muralto is a kamara alkalmazásába került mint nagybányai prefektus. Herberstein továbbra is minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy visszakaphassa a bérletet, ahogyan ez az 1598 és 1600 között keletkezett kamarai iratokból kiderül.⁵¹⁹ Az 1599. évi bizottság kiküldésében is nagy szerepe volt, több folyamodványt írt ez ügyben a Szepesi és az Udvari Kamarának. A Szepesi Kamarához intézett kérelme 1599. július 10-én kelt Nagybányán. A bevezetésben leírta, hogy a fejedelem jogtalanul fosztotta meg a bérleménytől, ezért kérvényezte az uralkodónál a bérleti jog visszaadását. Hozzátette, hogy rendkívül fontos lenne egy kamarai bizottságot kiküldeni Nagybányára, hogy a biztosok saját szemükkel lássák, milyen rosszul műveltetik az idegenek a bányákat, ezzel pedig a kincstárat károsítják. A latin nyelvű folyamodványban a *peregrinus* kifejezést használta, amellyel arra utalt, hogy nem helyiek művelték a bányákat, hanem külföldről jött emberek.⁵²⁰ Itt nagy valószínűség szerint azokra a lakosokra gondolt, akik még 1598 májusában vették át többek között a Királytáró művelését az akkori bérlőtől, Giovanni Muraltótól. A Királytárót átvevő csoportból ketten biztosan nem rendelkeztek polgárjoggal, és valószínűleg német területről származtak.⁵²¹ Herberstein kérelmében többször is elismételte, hogy a hatékony termelést csak ő tudja megvalósítani, ezért adják neki vissza a bérleményt, és minél előbb küldjenek ki bizottságot a térségbe.⁵²²

Mint ahogy korábban láttuk, a bizottság kiküldése megtörtént, de munkálkodásuk nem olyan eredménnyel zárult, ahogyan azt Herberstein várta volna, ezért új lehetőségek után nézett. A számára kedvező politikai helyzet segítette, hiszen Mihály vajda miriszlói vereségét követően az erdélyi országgyűlés újra hűséget

---

családjával Nagybányára. *Balázs Mihály*: Trauzner Lukács „megtérése”. Keresztény Magvető 103 (1997) 16.

516 Documente V. 70–72.

517 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 1. fol. 176–178.

518 R. Gooss: Österreichische i. m. 252.

519 Azonfelül, hogy kérelmeivel ostromolta az Udvari és a Szepesi Kamarát, személyesen is ellátogatott a császári-királyi udvarba. Istvánffy Miklós és Szuhay István 1598. májusi jelentésükben írtak arról, hogy I. Rudolf Herbersteint bízta meg azzal, hogy juttassa el Miksa főherceg Erdélybe küldésével kapcsolatos levelét a biztosokhoz. Lásd *Nagy Gábor*: Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. Századok 141 (2007) 1577.

520 MNL OL E 254 1599. július Nr. 10. A beadványról készült kamarai jelentésre: ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 1–3.

521 A két személy Lorenz Fleischocher és Hieronimus Usl voltak. ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1491–1492.

522 MNL OL E 254 1599. július Nr. 10.

fogadott I. Rudolfnak, így a jó királyságbeli kapcsolatokkal rendelkező Herberstein számára kiváló alkalmat jelentett a megváltozott politikai szituáció.⁵²³

Friedrich Erdélybe indult Nagybányáról, hogy ott szerencsét próbáljon. Az erdélyi utat támasztja alá a Szepesi Kamara több jelentése, melyben arról számoltak be, hogy Herberstein egyik pillanatról a másikra eltűnt Nagybányáról.⁵²⁴ Eltávozását Friedrich alaposan előkészítette, nagybányai ügyeit rendezte és lezárta. 1600 augusztusában eladta saját és öccsei nevében minden vagyont (földjét, bányáit, mezőgazdasági területeit és a vízemelőgépet) egy németalföldi kereskedőnek, Gerhard Lisbonának és társainak, akiket külön nem nevezett meg az erről szóló okirat.⁵²⁵ A vételi ár 100 000 forint és 200 dukát volt. A Herberstein-örökösök a szerződés értelmében átadták a bányákat, a zúzdákat, az olvasztókat, az erdőket és a vízemelőgépet a tározókkal együtt. A szövegben többször hangsúlyozták, hogy Friedrich öccsei is beleegyeztek az eladásba, az eljárás szabad akaratukból történt. A szerződés végén tanúsítják, hogy saját kezükkel és pecsétjükkel látták el az okiratot, mint eladók („als Verkauffern”). A vételár kifizetése után Gerhard Lisbona és társai a szatmári bányavidék legjelentősebb tulajdonosaivá váltak.⁵²⁶

A Herberstein-birtokok eladása jogilag több szempontból is kifogásolható volt, így nem lehet azon csodálkozni, hogy 1610-ben az egyetlen életben lévő Herberstein fiú, ifjabb Felician bíróság elé vitte az ügyet, nagy hatalmú sógora, Ludwig von Starhemberg segítségével.⁵²⁷ 1614-ben kelt levelében azt írta, hogy bátyja nem kérdezte meg őket az eladásról, saját maga döntött, az ő beleegyezésük nélkül.⁵²⁸ A Szepesi Kamara az adásvételről csak 1601 januárjában szerzett tudomást, ahogy az az Udvari Kamarának küldött jelentéséből kiderül. A kamarai tanács szerint Herberstein azért adta el a birtokait, mert már nem tudta másként megoldani a sok ki nem fizetett hitel törlesztését. A tanácsosok abbéli reményüket fejezték ki, hogy az új tulajdonos lelkiismeretesebben fogja a bányákat kezelni, és szorgalmasabban végzi munkáját, mint elődje.⁵²⁹

1601 elején Friedrich von Herberstein Prágába indult, hogy kérelmet nyújtson be bizonyos bányák bérleti jogával kapcsolatban, amelyek minden bizonnyal erdélyi bányák lehettek.⁵³⁰ Arról nem tudósítanak a kamarai források, hogy mi lett a prágai megkeresés végeredménye, csak annyi bizonyos, hogy 1601 második felében a Herberstein család elköltözött Nagybányáról, és ezzel egy húszéves perió-

523 Mihály vajda veresége kapóra jött Herbersteinnek, ugyanis az ő regnálása alatt bérelte egy ideig a zalatnai bányákat, de nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így a vajda 500 darabontot küldött Zalatnára, hogy kiüldözzék onnan a bérlőt. A bérlet részleteit a Zalatnával foglalkozó fejezetben tárgyalom. Lásd Documente privitoare la Istoria Românilor culesa de Eudoxiu de Hurmuzaki. XII. (1594–1602). București, 1903. (= Documente R) 871–872. A bányabérlést megelőzően is volt gazdasági kapcsolata az erdélyi területtel, többek között a fejedelem parancsára szállított „portékákat”, ahogy a kolozsvári számadáskönyvek fogalmazzak, Désre. SJAN Cluj KvSzám 5/XVI. 311.

524 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 29.

525 MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 130–131.

526 Uo.

527 A Starhemberg névnek több változata is előfordul a forrásokban, többek között Staremborg, illetve Starenberg formában is. ÖStA HKA MBW RN 10 (1617) fol. 7–9.

528 MNL OL E 249 BM 48. cs. fol. 157.

529 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 10.; MNL OL E 244 LC V. k. fol. 179.

530 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 11.

dus zárult le a szatmári bányavidék életében. Az utolsó adat, amely Friedrich von Herbersteinre vonatkozik, a már említett levél, melyet valószínűleg a goroszlói csata előtt írt Felician öccsével a fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak. Ebben leírták, hogy visszafizették a Gengáknak tartozásukat, és köszönik a fejedelem kegyességét, hogy visszaadta nekik a kapniki tárnákat. Sajnos a levél datálása nehéz, ezért az is bizonytalan, hogy meddig bérelhették a kapniki bányákat. Tudva azt, hogy Báthory Zsigmond a goroszlói csatában vereséget szenvedett, nem lehetett hosszú élettartamú a bérlet.⁵³¹ Friedrich von Herberstein szatmári tevékenységével kapcsolatban annyi bizonyos, hogy minden politikai változást megpróbált úgy felhasználni, hogy az a családja számára kedvező fordulatot hozzon.

---

531 *Kruppa T.*: Erdély i. m. 1192.

GIOVANNI MURALTO NAGYBÁNYAI MŰKÖDÉSE (1597–1598)

Giovanni Muralto nagybányai tevékenysége szorosan összefügg a Herberstein család munkásságával, hiszen Muralto segítette ki Friedrichet 1597-ben szorult helyzetéből. Muralto, vagy ahogy több forrás is nevezte, Hans Muralt, itáliai származású orvos volt, aki valószínűleg Svájcból érkezett Krakkóba, itt Báthory István udvarában szolgált, majd a király halálát követően Kassán tevékenykedett mint tábori orvos.⁵³² Innen Báthory Zsigmond hívására Erdélybe ment, és Váradon lett a fejedelem orvosa. A fejedelem rendelete alapján a váradi vár udvarbírája 1589 áprilisától kezdve köteles volt a részére évente 200 forint járadékot fizetni.⁵³³ Bányászattal kapcsolatos tevékenységéről elsőként Szuhay István kamarai elnök írt 1598-ban. Szuhay szerint az ércben gazdag nagybányai bányákat az erdélyi fejedelem egyik veszélyes és álnok embere tartja a kezében, aki magát doktornak nevezi, de sajnos a munkáját nem végzi jól, és hanyagul kezeli a bányákat.⁵³⁴ Muralto testvérével, Giulio Cesare Muraltóval együtt kiterjedt diplomáciai tevékenységet is folytatott a tizenöt éves háború éveit alatti, ahogyan arról majd a későbbiekben szó lesz.

Giovanni Muralto a fejedelem megbízható híveként váltotta a nagybányai bérletben Friedrich von Herbersteint, ahogy erről Napragi Demeter erdélyi püspök és fejedelmi kancellár is megemlékezett a századfordulóról készített gazdasági jelentésében.⁵³⁵ Muralto bérelte ekkor a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, ehhez még megkapta a zalatnai bérletet is, és a püspök emlékei szerint évente körülbelül 60 000 forint bérleti díjat kellett fizetnie. A kifejtett ércet a bányakamarában váltotta be, és ő felügyelte a pénzverdében folyó munkát is. Szuhay Istvánnal ellentétben Napragi azt gondolta, hogy Muralto jól dolgozott, szakszerűen vezette a bányászatot.⁵³⁶ A fejedelemség jövedelmeit tárgyaló, 1598-ban írott kimutatás szerint Muralto a kapniki, nagybányai és zalatnai bányákat évi 50 000 forintért bérelte, továbbá árendába kapta Nagybánya és Felsőbánya városokat is évi 800 forintért.⁵³⁷ Muralto, hasonlóan elődéhez, komoly adósságot halmozott fel, végül emiatt nem tudott több bányá-

---

532 MNL OL F 2 II. Prot. 228–230. Az adat szíves közléséért köszönetet mondok Gálfi Emőkének. Életútját egy vitairatból ismerjük, amelyet korábbi krakkói orvostársa, Simon Simonius vádjaira írt. Kollégája azzal vádolta, hogy hibás Báthory István halálában. Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. 1473–1600. Bp., 1971. (= RMNY) Nr. 629.

533 EKK 2005. 281. A kolozsvári számadáskönyvekben is felbukkan a neve, 1589. október 27-én jegyzi be a sáfárpolgár, hogy Muraltót a város költségén szállították Hunyadra. SJAN Cluj KvSzám 4/VII. 113. 1593-ban ugyancsak a város költségén vitték Gyulafehérvárra, majd pedig Tordára. Uo. 5/XX–XXI. 110.

534 EOE IV. 149.

535 A Napragi-féle jelentés datálására lásd *Oborni T.*: Erdély kincstári i. m. 337–339.

536 EOE V. 169.

537 *Oborni T.*: Erdély kincstári i. m. 338–339.

vidéket egy kézben tartani. Űgyes taktikus volt annak ellenére, hogy a nagybányai bérletet nem tudta sokáig megtartani; a zalatnai bérletet azonban haláláig birtokolta.

Németesen írt nevén Hans Muralt 1598. május 16-án kelt kötelezvényében a nagybányai polgároknak ki nem fizetett összegek fejében átadta a nagybányai bányákat és azok jövedelmét, valamint a felsőbányai Wandt bányát arra az időre, amíg a bányákból az adósság összegét ki nem termelik. Az adósság valószínűleg abból származhatott, hogy Muralto nem fizetett időben a termelőknek, hiszen egyébként nem adhatta volna át többek között a fiskális bánya kezelését felsőbb engedély nélkül. Hans Muralt két nagybányai polgárnak, Soós Simonnak és István deáknak, valamint két nagybányai lakosnak, Lorenz Fleischochernek és Hieronimus Uslnak tartozott.⁵³⁸ A kötelezvényből kiderül, hogy ekkor még Muralto tulajdonában volt a felsőbányai Wandt bánya, és csak később foglalta le Georg Wagen. Annak ellenére, hogy idősebb Felician von Herberstein kiváló munkája révén jelentős birtokegyüttes egyesült a Herberstein-örökösök kezén, több helyi termelő is helyben maradt és nem hagyott fel a bányászattal. A kötelezvényben Muralto tételesen felsorolta, hogy kinek mekkora összeggel volt adós: Soós Simonnak 2108 forinttal és 37 dénárral, Uslnak 1400 forinttal és 70 dénárral, István deáknak és Fleischochernek pedig 3437 forinttal, az utóbbi két nagybányai lakos valószínűleg közösen művelt tárnákat. A nagybányai termelők szigorú feltételek mellett kapták meg a termelési jogokat, minden felmerülő kifizetést, többek között a munkások bérezését nem a lakosok, hanem továbbra is Muralto két alkalmazottja, Hector Theodor Langefelder és Martin Liters intézte. A termelési mutatókat is ők ellenőrizték, a termelőknek el kellett velük számolni, nehogy a doktort megkárosítsák, és így tovább tartásuk a kezükben az üzletet, mint ameddig a tartozás összege engedné. A pénzverdében a korábban megszokottak szerint kellett tallért és dukátot verni, törvényes és szabályos módon. A kötelezvény aláírásakor a doktor tanúi testvére és alkalmazottai voltak. A termelők pedig arra kötelezték magukat a szerződésben, hogy szorgalmasan és hatékonyan vezetik a termelést, hogy minél előbb ki legyen egyenlítve a tartozás.⁵³⁹

A Muralto által aláírt kötelezvény egy ritka példája a helyi érdekérvényesítő politika sikerének. A nagybányai termelők el tudták érni, amit a tárgyalt korszakban eddig soha, hogy a ki nem fizetett járandóságukat valamilyen formában visszakapják a bérlőtől. Szuhay István királyi biztos már a szerződés megkötése után arról panaszkodott az Udvari Kamarához intézett levelében, hogy ember legyen a talpán, aki kiismeri magát a szövevényes nagybányai tulajdonviszonyokon, nem lehet tudni, ki hány bányával rendelkezik éppen.⁵⁴⁰

Arról az időszakról, amikor a nagybányaiak irányították a Királytárót, kevés adat maradt fenn. 1598 nyarán Szuhay István biztosnak szüksége volt 500 dukátra, ezért egyik megbízottját elküldte a nagybányai pénzverdébe. Az intézmény vezetője, bizonyos Izius Simon, nem adta oda a teljes összeget. Szeptemberben már Báthory Zsigmondtól kapott egy utasítást a város vezetése, miszerint haladéktalanul adják át az ő megbízottjának a hiányzó pénzt.⁵⁴¹

538 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1491–1492.

539 Uo. Az átadásról utólag minden bizonnyal értesülhettek a királyi biztosok is, ugyanis május végi jelentésükben azt írták, hogy minden igyekezetükkel azon lesznek, hogy a nagybányai pénzverdében a király képére verjék az érméket. Lásd Nagy G.: Miksa főhercegre várva i. m. 1585.

540 EOE IV. 42–43.

541 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 1. fol. 200–201.

GERHARD LISBONA

TEVÉKENYSÉGE A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉKEN (1600–1613)

ELŐZMÉNYEK

Friedrich von Herberstein és Giovanni Muralto távozása után eddig ismeretlennek számító vállalkozók tűntek fel Nagybányán. A bérlőpáros tagjai két teljesen különböző világból jöttek. Georg Wagen von Wagensperg stájer főúri családból származott, akárcsak a Herbersteinek, és a társadalmi köreikben megszokott metódus szerint felsőfokú tanulmányokat folytatott a grazi egyetemen; elsőként filozófiával, majd teológiával és az orvoslás tudományával foglalkozott. Rokona, Johann Sigmund Wagen von Wagensperg a stájer rendek megbízottjaként ratifikálta a bécsi békét 1606. szeptember 25-én.⁵⁴² Wagen családja 1602. július 1-jén kiváltságokat kapott Ferdinánd főhercegtől, családjából többen is az uralkodó tanácsának tagjai lettek, valamint a stájer parlament küldötteinek is több ízben megválasztották őket.⁵⁴³ Ezért sem meglepő, hogy Georg Wagen és Friedrich von Herberstein szoros üzleti kapcsolatban álltak egymással.

Az üzleti kapcsolatból adódóan Friedrich komoly összegekkel tartozott Wagennek, ahogyan arról a korábbiakban már szó esett. Az adósságot még 1600 tavaszán sem fizették ki az örökösök Wagennek, miként erről egy kamarai jelentés tudósított. Friedrich, azt követően, hogy panasszal éltek az 1597. évi kötelezvényt illetően a Szepesi Kamaránál, úgy gondolta, hogy nem köteles a kérdéses pénzeszeget visszafizetni Wagennek. Georg Wagen erről a kérdésről természetesen másképp vélekedett. Panaszt nyújtott be az Udvari Kamarához, mely szerint a Herberstein fivérek az 1598-ban esedékessé vált törlesztőrészekkel még mindig adósok, ezt tanúként Székely Mihály szatmári főkapitány igazolta. Wagen levelében arról is tájékoztatta a kamarát, hogy nem tudván tovább várni a pénzére, lefoglalta a Wandt nevű felsőbányai bányát, ebben a szatmári udvarbíró volt segítségére. Beadványa végén azt kérte az Udvari Kamarától, hogy utólag ismerjék el törvényesnek az önkényes foglalást.⁵⁴⁴

---

542 *Johann Loserth*: Die Reformation und Gegenreformation in den Innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert. Stuttgart, 1898. 218.; *R. Gooss*: Österreichische i. m. 365–366. Az információgyűjtésben nyújtott szíves segítségéért köszönetet mondok kollégámnak, Mihalik Bélának.

543 *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Hrsg. Constant von Wurzbach. LXII. Wien, 1923. 74–79.

544 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601) fol. 17–18., 19–20.; ÖStA HKA HF Prot. WN 539 fol. 120. Az Udvari Kamara elfogadta végül az önkényes foglalást, és felszólította Herbersteint, hogy fizesse ki a tartozását

Wagen számára a bányászati tevékenység nem volt újdonság, ugyanis 1598-ban ő bérelte a belényesi vas- és rézbányákat, bérleti díjként évente 70 mázsa megmunkálatlan rezet, a vasbányák bérletéért pedig 200 mázsa vasat kellett beszolgáltatnia.⁵⁴⁵ Figyelemre méltó a stájer főrendi családok érdeklődése a felső-magyarországi régió iránt. A Herberstein család magyarországi ágán kívül a család osztrák ágából származó Julius von Herberstein is ebben a térségben tevékenykedett, többek között mint a murányi vár prefektusa.⁵⁴⁶ Georg Wagen feltűnése az erdélyi bányászatban minden bizonnyal összefüggött Báthory Zsigmond házasságával, feltehető ugyanis, hogy Mária Krisztierna udvartartásával érkezhetett Erdélybe. Ahogy a kamarai jelentésekkel foglalkozó fejezetben láthattuk, Georg Wagen neve, még mielőtt nagybányai bérlő lett belőle, 1600 tavaszán felmerült mint lehetséges kamarai biztos, végül a Szepesi Kamara lemondott róla, mert Wagen állandóan úton volt különböző üzleti ügyekben.⁵⁴⁷ Azt követően, hogy bérelte a belényesi vas- és rézbányákat, a térségben maradt, és bányászattal is foglalkozott, ugyanis 1600 májusában arra utasította az Alsó-ausztriai Kamara a selmecbányai prefektust, hogy nézzen utána annak, Georg Wagen milyen ércet kutatott Liptó vármegye területén, közel a lengyel határhoz.⁵⁴⁸ Ez az érc az antimon volt, amelyet Liptó vármegyében Bocza és Liptóvár környékén bányásztak. Az antimon egy ritka ásvány volt (Sb), általában tartalmazott némi vasat és ezüstöt, legtöbbször ezért fejlették.⁵⁴⁹ Az antimonbányászattal azt követően is foglalkozott, hogy Gerhard Lisbonával belefogott a közös nagybányai üzletbe. 1601-ből sok adat maradt ránk arra vonatkozóan, hogy tovább folytatta az antimonteléreik utáni kutatást, és szeretett volna bányát nyitni a térségben.⁵⁵⁰ Az Alsó-ausztriai Kamara újfent a selmecbányai prefektust, Hans Steinbergert küldte ki a helyszínre. Steinberger jelentésében leírta, hogy Georg Wagen nem csak antimonbányát kíván nyitni, hanem zúzdát építenne mellé, és üzemeltetne egy pénzverdét is, ahol dukátot és kisebb értékű érméket veretne. Emellett folyamodott a szabad ércutatási jogért is.⁵⁵¹

A források arra nézve nem szolgálnak pontos adatokkal, hogy Wagen és Lisbona meddig vezették közösen a nagybányai bérletet, csak annyit tudunk, hogy

---

Wagennek. ÖStA HKA HF Prot. WN 543 fol. 78. A foglalás ellen Friedrich von Herberstein panaszszal élt, mindhiába. ÖStA HKA MBW RN 7 (1601–1602) fol. 8.

545 *Oborni T.*: Erdély kincstári i. m. 339. Georg Wagen valamikor 1600 előtt hagyott fel a belényesi bérlettel, mert az 1600 februárjában készült bányainventárium szerint már Somogyi Boldizsár hivatalos kezelte a bányákat. *Kárffy Ödön*: Adalékok a bányászat történetéhez. Magyar Történelmi Tár 2 (1901) 468–471.

546 *Sarusi Kiss Béla*: A természet által megerősített vár: Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. Bp., 2008 (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1.). 227., 296–297., 331.

547 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 28.

548 ÖStA HKA NÖB WN 199 fol. 54.

549 ÖStA HHStA UA AA fasc. 109. fol. 7–8. A Liptó vármegye területén folyó korabeli nemesérc- és antimonbányászatról keveset tudunk, jöllehet a forrásanyag igen gazdag. Wenzel Gusztáv írt röviden a helyi aranybányászatról, és ezzel kapcsolatban több értékes forrást is közölt munkájában. *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 69–71., 209–215. Az antimonbányászatra lásd még Az antimon- és ezüstérczek előfordulása és asszociatív viszonya a felsőbányai érczerekben. Közli Szokol Pál. *Bányászati és Kohászati Lapok* 25 (1902) 6–8.

550 ÖStA HKA HF Prot. WN 538 fol. 73., 213.

551 ÖStA HKA MBW RN 8 (1603) fol. 27–30., 31–32.; ÖStA HKA HF Prot. WN 547 fol. 357.

1605 januárjában Lisbonának már egyedül kellett szembenéznie a növekvő gondokkal. Csupán feltételezhetjük, hogy Wagen ez idő tájt már meghalt.⁵⁵²

A Herberstein-vagyont hivatalosan megvásárló Gerhard Lisbona teljesen más világból érkezett. Származásáról, iskolázottságáról kevés információval szolgál a korabeli források, így a Nagybányára érkezése előtti időszakról jelenleg csak töredékes képet tudunk alkotni. Egy 1608-ban kelt adománylevelé szerint Gerhard Lisbona maastrichti születésű volt.⁵⁵³ Maastricht Limburg tartomány része volt, és a németalföldi szabadságmozgalmak után kialakult Spanyol-Németalföld része lett. Szülőföldjén végzett tevékenységével és kivándorlásának pontos okaival kapcsolatban több feltételezés is létezik, saját kutatásaim alapján az látszik legvalószínűbbnek, hogy a kereskedelmi és pénzügyi központban, Antwerpenben dolgozott mint kereskedő egészen 1585-ig. Ebben az évben Párma hercege megadásra kényszerítette a várost, és az ott lakó protestáns, többségében református lakosság kénytelen volt elhagyni a várost.⁵⁵⁴ A korabeli nemzetközi kereskedelmi hálózat és pénzügyi rendszer lehetőséget adott Lisbonának az újrakezdesre, így az Antwerpenrel szoros gazdasági kapcsolatot ápoló Krakkóban és Danzigban folytatta munkásságát.⁵⁵⁵ A krakkói vámnaplók szerint 1587-ben már krakkói polgár volt, hivatalos foglalkozásához azt vezették be, hogy paszománykészítő, ennek ellenére borkereskedést vezetett a városban, és Danzigból szállította a bort a Visztula-parti városba. Itteni kereskedelmi tevékenysége révén ismerkedhetett meg későbbi társával, Georg Wagennel is.⁵⁵⁶ Kereskedelmi kapcsolatai Pozsonytól Bécsen át egészen Nürnbergig terjedtek, munkája során megfordult a legjelentősebb európai pénzügyi központokban.

A Magyar Királyság területére való áttelepülése is szorosan összefüggött a korabeli határokon átvívelő kereskedelmi hálózattal. A Krakkó és Kassa közötti kereskedelmi kapcsolat ismeretében nem lehet azon csodálkozni, hogy egy befolyásos krakkói polgár tisztában volt a kassai viszonyokkal, és volt ismeretsége a helyi kamaránál, így a szatmári bányavidékről is lehettek információi.⁵⁵⁷ Nem volt véletlen, hogy érdeklődött a térség iránt, ugyanis a 16. század utolsó harmadából már

552 ÖStA HKA MBW RN 8 (1605–1607) fol. 1–8.

553 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 84. és MNL OL E 244 LC V. k. fol. 181–182. Lisbona családjának származásával kapcsolatban több elmélet is született, többek között lásd *Soós Ferenc*: Gerard Lisbona kamaraispán Nagybányán a XVII. század elején. Numizmatikai Közöny 98–99 (1999) 127–130.

554 *J. A. Kossmann-Putto*: Németalföld: Észak- és Dél-Németalföld története. Rekkem, 1998. 13–18., 22.

555 Antwerpen jelentősége a transzkontinentális kereskedelemben széles körben ismert, központi funkciójára legutóbb lásd *Tózsá-Rigó Attila*: A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében: délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. Miskolc, 2014. 39–40., illetve *Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548*. Hrsg. Ekkehard Westermann, Markus Denzel. Stuttgart. 2011 (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft. 215.). 101–111., 164–177. Antwerpen szerepére az érkereskedelemben lásd például *Ekkehard Westermann*: Oberdeutsche Metallhändler in Lissabon und Antwerpen zwischen 1490 und 1520. *Montánna história* 4 (2011) 8–22.

556 A krakkói vámnaplók adataira: MNL OL Lengyelország Archivum Panstwowe w Krakowie Akta miasta Krakowka Regestra thelonei civitatis Cracoviensis 33544. t. fol. 68., 75–77., 137–139., 161–162., 172–173., 210–211., 218–219., 248–251., 251–253., 270–271. Lisbona krakkói tartózkodásával kapcsolatos információkért szíves köszönetet mondok Vinkler Bálintnak.

557 A Magyar Királysággal fennálló kapcsolatain túl arra is van adatunk, hogy Nagybányára költözése előtt már kapcsolatban állt az erdélyi unitárius értelmiséggel, többek között Dávid Ferenc vejével,

vannak arra adataink, hogy a krakkói polgárok megtérülő befektetésként tekintettek Nagybányára és környékére, így több krakkói polgárnak is volt bányatulajdona Nagybányán, többek között az erdélyi karriert befutó Krakker családnak.⁵⁵⁸

Gerhard Lisbona életének több mozzanata, különösen szövevényes adósságai, komoly kihívás elé állítja a kutatót, amit az is bizonyít, hogy a viszonylag jól dokumentált nagybányai működésének kronológiai elemei sem állnak összhangban. Huszár Lajos véleménye szerint Lisbona 1601 és 1608 között, majd 1612 és 1614 között volt bérlő Nagybányán, ezzel szemben Gustav Gündisch 1932-ben megjelent tanulmányában azt írta, hogy 1601 és 1614 között volt a nagybányai bányakamara bérlője. Az ő álláspontja valóban helytálló, bár egy-két helyen módosításra szorul.⁵⁵⁹

A kamarai adminisztrációnak nagy dilemmát jelentett a Herberstein-birtokok eladása, illetve az, hogy jószerint évek óta nem volt rendes vezetője a helyi bányászatnak. A Szepesti Kamara tanácsa több alkalommal írt arról, hogy Friedrich von Herberstein 1599 júliusában önhatalmúlag vette át a bányakamara irányítását, bár a hír valódiságáról maguk a tanácsosok sem voltak meggyőződve.⁵⁶⁰ Annyi bizonyos, hogy Gerhard Lisbona és Georg Wagen kihasználták a kínálkozó alkalmat, és minden hivatalos engedély nélkül nekiláttak a bányakamara irányításának, azt követően, hogy a Herberstein-örökösök eladták nekik birtokaikat. A kamarai adminisztráció fáziskéséssel érzekelte a visszás jogi helyzetet, és jó ideig nemigen tudott mit kezdeni a Lisbona–Wagen kettőssel. A Szepesti Kamara több tervezetet is készített 1601 tavaszán arra vonatkozólag, hogy mi legyen a páros sorsa. Végül azt terjesztették az Udvari Kamara elé, hogy az 1601. évi bizottság kiküldéséig ők maradjanak a bérlők, és ideiglenesen irányítsák a bányakamarát, a pénzverdét és a Királytáróban folyó termelést.⁵⁶¹

A Szepesti Kamara álláspontjának kialakításához minden bizonnal hozzájárult, hogy Lisbona és Wagen 1601 márciusában benyújtották a bérleti jogra vonatkozó kérelmüket. Eszerint bérbe vennék a Királytárót a tartozékaival együtt, valamint a bányakamarát és a pénzverdét. A kincstári bányához tartozó három falut is kérnék. Emellett szeretnék az elhagyott kapniki és láposi tárnákat újranyitni, így ezeket is bérelni kívánják. A kapniki bányákhoz, ahogy annak idején Felician von Herberstein is, igényelték a tizenöt falut, mert ezek nélkül nem tudnák megfelelő szinten folytatni a termelést.⁵⁶²

1601 nyarán így az aktuális kamarai bizottság kiküldésével kapcsolatos eszmecsere mellett leginkább a lehetséges bérlő keresése kötötte le a kamarai tanácsok figyelmét. A Szepesti Kamara számára magától értetődő megoldásnak tűnt az, hogy Gerhard Lisbonát és Georg Wagent alkalmazzák bérlőként, az Udvari Kamarának ezzel szemben voltak kételyei a sikert illetően. Ennek ellenére megadták az engedélyt a kassai tanácsnak, hogy tárgyaljon Lisbonáékkal arról, hogy egy évre bérbe adnák nekik a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, és 8000 forint lenne a

a későbbi konvertita Trauzner Lukács kolozsvári polgárral is. Fia, Hans a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult 1599-ben egy könyvbejegyzés szerint. *Balázs M.*: Trauzner Lukács i. m. 16.

558 SJAN Maramureş NB DF NbVJk fol. 158., 160–161.

559 *Huszár L.*: Habsburg királyok i. m. 59.; *G. Gündisch*: Geschichte i. m. 89.

560 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1504–1506.

561 ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 37.

562 ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1658–1659. Német megfelelőjére: uo. fol. 1657 és 1688.

bérleti díj. A kamarai tanács jelentése szerint a tulajdonosok ezt sokallták, azzal indokolták döntésüket, hogy jóllehet az 1580-as években, idősebb Felician von Herberstein tevékenysége idején valóban volt ekkora értéke és hozama a Királytárnak és a bányakamarának, de ez a helyzet a 17. század elejére igencsak megváltozott. A bérletjelöltek számítása szerint a Királytáró és a bányakamara összértéke alig érte el a 2000 forintot, a bérleti terminussal sem értettek egyet, szerintük túlságosan rövid az egy év, legalább hároméves szerződést akartak kötni a kormányzattal. A kamarai tanácsosok abbéli félelmüknek is hangot adtak, hogy ha túl sokat követelnek Lisbonáéktól, akkor végül elállnak az üzlettől, és új jelölt után kell nézniük.⁵⁶³

Az Udvari Kamara kikérte a Magyar Kamara véleményét, amely szerint ideiglenes megoldásnak jó az a terv, amelyet a Szepesi Kamara felvázolt, de mindenképpen maradjanak az eredeti összegnél és időtartamnál, a többi kérdéstről pedig a bizottsági jelentés elemzése után is lehet dönteni.⁵⁶⁴ Ennek megfelelően az Udvari Kamara tanácsa arra utasította a kassai kamarát, hogy az eredeti feltételekkel tárgyaljon a bérleti szerződésről, mert az igazgatási rendszer hosszú távú felépítése a bizottsági jelentés végeredménye határozza meg.⁵⁶⁵

Georg Wagen 1601 októberében újabb kérelemmel fordult a Szepesi Kamarához, melyben leírta, hogy hasonlóan a márciusi kérelmükben megfogalmazottakhoz, bérbe vennék a fenti létesítményeket és intézményeket, az időintervallumot is megnevezte, ez pedig tizenkét év lett volna. A két tulajdonos Báthory István ötletével élt, miszerint négy részre osztották volna a terminust, minden évben 1000 forinttal nőtt volna a bérleti díj, az első évben 2000 forintot adnának a kamarának, így a futamidő végére már 14 000 forint lett volna a bérleti díj.⁵⁶⁶

GERHARD LISBONA ÉS GEORG WAGEN KÖZÖS MUNKÁJA NAGYBÁNYÁN (1602–1604)

Az 1601 őszen készült kamarai jelentés a kamarai igazgatást javasolta az Udvari Kamarának, míg a Szepesi Kamara tanácsa ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg, ők a bérletet tartották jobb megoldásnak. Tervük szerint a páros egy évre kapná meg a bérletet, ők üzemeltetnék a Királytárót, a bányakamarát az érbeváltással együtt, de sem a kapniki bányákat, sem a pénzverdét nem kapnák meg.⁵⁶⁷ Rendkívül érdekes, hogy vajon az érbeváltást miért adták volna bérbe, a szorosan hozzá tartozó pénzverdét pedig miért nem. Talán az lehetett az oka, hogy a kamarai tanács, félve a folytonosan változó erdélyi politikai helyzettől, attól tartott, hogy Báthory Zsigmond egy újabb visszatéréssel megint birtokba veszi a településeket, és újra a saját képével veret pénzt Nagybányán.

Hiába voltak azonban nagy ívű kamarai tervek a helyi bányászat igazgatásával kapcsolatban, a források azt mutatják, hogy minden maradt a régiben, tovább-

563 MNL OL E 244 LC V. k. fol. 216.

564 ÖStA HKA HF Prot. WN 538 fol. 842.

565 ÖStA HKA HFU RN 80 1601 Konv. August fol. 316.; ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 187.

566 MNL OL E 244 LC V. k. fol. 233–234.; ÖStA HKA HF Prot. WN 538 fol. 919.

567 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 167–169.

ra is Gerhard Lisbona és Georg Wagen állt a Királytáró, a bányakamara és a pénzverde élén, érvényes szerződés nélkül. Annak ellenére, hogy a központi kormányzat elfogadta ezt az állapotot, mivel az adott helyzetben jobb megoldás nem kínálkozott, az önjelölt bérlők helyzete nem volt egyszerű. Hasonlóan elődeikhez, ők is konfliktusba kerültek a városi vezetéssel. Lisbonaék azért nyújtottak be panaszt, mert a városi szenátus nem tartotta tiszteletben a kamaraház kiváltságolt státuszát, míg a termelők azért reklamáltak a kamarai tanácsnál, mert a bérlők megsértették a jogukat, és nem megfelelő áron váltották be az ércet.⁵⁶⁸ A Szepesi Kamara feladata volt a panaszok kivizsgálása, és a konfliktus elsimítása.⁵⁶⁹ Mindez azonban nem igazán lehetett sikeres, mert a nagybányai polgárok újabb panasszal fordultak a kassai kamarához 1602 júliusában. Eszerint Lisbona és Wagen akadályozta a termelők szabad gabonavásárlási jogát, ahogyan ők fogalmaztak, a bérlemény vezetői saját kézben akarták tartani a dolgozók ellátását, a nagybányai polgároknak konkurenst láttak ezen a téren is.⁵⁷⁰ Az Udvari Kamara végül megelégedve az állandó civódást, leküldött Kassára egy pátenst, melyben felszólították a két felet, hogy tartsák tiszteletben egymás jogait és kiváltságait, és ne akadályozzák a másik felet az ércikitermelésben sem.⁵⁷¹ A nagybányai polgárokkal való viaskodás mellett Lisbonaék erejét a ki nem fizetett adósságok rendezése kötötte le. Lisbona több levelében elpanaszolta, hogy a termelés irányítására nem is marad idejük, mert állandóan a hitelezőkkel kell tárgyalniuk. Emellett az egymást érő kamarai bizottságokkal is vesződniük kellett, állandó bizonytalanságban éltek, mert nem tudták, az Udvari Kamara mikor dönt esetleg úgy, hogy mégsem bérelhetik tovább a létesítményeket. Valójában ezekben az években nem is igazán beszélhetünk bérlésről, hiszen arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy valamelyik kamara meghatározott volna bármekkora bérleti díjat, csak tárgyalások folytak arról, mi lenne az ideális összeg, de konkrét lépés nem történt az ügyben.

Így azon sem kell csodálkozni, hogy Lisbonaék sem fizettek, mert nem tudhatták, hogy valójában mennyit és miért kell befizetniük. Hans Kaufmann kamarai biztos, aki ezekben az években többször is járt Nagybányán, minden jelentésében leírta, hogy problémát okoz az exlex állapot, jogilag is rendezni kell a helyi bányászat igazgatását. Emellett a bérlők – jobb híján ezt a kifejezést használom Lisbonára és Wagenre – több alkalommal is írtak a kamarának az ügyben, hogy halasztást kérjenek az esedékes bérleti díj befizetésére, de kérelmeikben egyszer sem nevezték meg az összeget, és nem hivatkoztak egyetlen érvényben lévő szerződésre sem. Legtöbb esetben a termelési nehézségekkel magyarázták a késlekedést, valamint azzal, hogy a többi termelő is elszegényedett a háború miatt, így az ércbeváltás is akadozott.⁵⁷² 1603-ból egyetlen olyan kamarai irat maradt fenn, mely a bérletiösszegről számszerűen nyilatkozik. Az Udvari Kamara rövid feljegyzése szerint a két bérlőnek az adott évben legalább 4000 forintot be kellett fizetnie a Szepesi Kamara pénztárába.⁵⁷³ Emellett Hans Kaufmann 1603 áprilisából

568 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601) fol. 106–108.

569 ÖStA HKA HF Prot. WN 549 fol. 190.

570 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601) fol. 108., 120–121.

571 ÖStA HKA HF Prot. WN 547 fol. 350., ÖStA HKA HF Prot. WN 551 fol. 249.

572 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 154–155., 156–157., 158–159.

573 Uo.

származó jelentésében írta le a pénzverde tárgyalásánál, hogy Lisbona kapott bizonyos engedményt a bérleti díj befizetésére, amelyet a Szepesi Kamara és az Erdélybe küldött királyi biztosok ítéltek meg neki 1602 végén. A bérlő megtarthatta a pénzverdében vert érmékből 270 dukátot, ugyanis az ő bányáiból adták be a legtöbb ércet a bányakamarába, valamint az ő tulajdonában volt a pénzverde épülete.⁵⁷⁴ Kaufmann azt is leírta, hogy a bérlő és a termelők között továbbra is dúl a háború, mert azt állítják, hogy Lisbona legalább 5000 forintot nem fizetett ki nekik a beadott ércért, ezért kénytelen volt lekötni nagybányai polgároknak a felsőbányai Wandt bánya jövedelmét – miközben azt már Georg Wagen lefoglalta magának.

Ezt a kusza helyzetet maga a biztos se nagyon értette, ahogy az is furcsa volt számára, hogy a pénzverés egy magánszemély tulajdonában lévő épületben történik, véleménye szerint a pénzverde épülete önmagában nem ér meg 20 000 forintot, pedig annyit kérne érte Lisbona, mert állítása szerint ennyiért vette Friedrich von Herbersteintől.⁵⁷⁵ Úgy gondolom, hogy Lisbona maga sem látta át teljesen a helyi viszonyokat, szokásokat és kiváltságokat. Wagen már tapasztaltabb volt e téren, de a lipitói bányászat gyakran elszólította a városból, így a németalföldi kereskedőnek egyedül kellett megbirkóznia a néha igencsak zűrzavaros helyzettel. A többi kamarai jelentés sem tudott annál többet mondani, mint amit Hans Kaufmann leírt, általában csak azt konstatálták, hogy ketten bérlik a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, és nem fizetnek bérleti díjat.⁵⁷⁶

Gerhard Lisbona és Georg Wagen helyzete megrendülni látszott, amikor I. Rudolf kiadta az Erdélyi Kamara működéséről szóló instrukciót 1604. január 20-án. Az erdélyi pénzügyigazgatási szerv felállításának gondolata már 1601-ben megfogant, de végül 1604 elején adták ki a hivatalos instrukciót.⁵⁷⁷ A korábban bemutatott kamarai jelentésekből kiderül, hogy a központi kormányzat tervei szerint elsőként a kapniki, majd az egész szatmári bányavidék az új kamara fennhatósága alá került volna. Így nem volt véletlen, hogy az erdélyi bányászat tárgyalása után a szatmári bányavidékre vonatkozó utasítások következtek. Az Erdélyi Kamara tanácsosainak az lett volna a feladatuk, hogy mondjanak fel a két bérlőnek, a ki nem fizetett hitelekéről folytassanak tárgyalásokat, a zökkenőmentes átadás-átvételért cserébe a fiskus átvállalná a hitelek bizonyos részét. Akincstári bányát, a tartozékait, a bányakamarát és a pénzverdét egy *praefectus* vagy kamaragróf irányítaná (*Kammergraff*). A kamaraispán feladata lett volna az ércbevéltás irányítása, fellépés a csempészet ellen, valamint egy központi bányarendtartás kidolgozása. A bányászathoz szükséges fakitermelést és a kincstári erdők gondozását egy külön tisztviselőre bízták volna (*magister sylvarum*).⁵⁷⁸

Az instrukciót látva, ha kis túlzással élünk, a bérlőpárost valójában a Bocskai-felkelés „mentette” meg. Az Udvari Kamara azért nem változtatott az ideiglenes állapoton, és azért várt a helyzet rendezésével, hogy a majd felállítandó Erdélyi Kamara és a kormányzó, Giorgio Basta lássa el azt a szerepet a szatmári

574 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 182–184.

575 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 185–188.

576 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 224–227.

577 ÖStA HKA SKv A RN 1 fol. 594–607.; EOE V. 244–249.

578 EOE V. 248–249.

bányavidék életében, amit az 1570-es évek elején a Szepesi Kamara ellátott. Újra kellett volna gondolni a bányászati igazgatást a kamarai fennhatóság alatt, és kiépíteni azt a struktúrát, amely 1573-ra létrejött Nagybányán. A politikai események azonban közbeszóltak.

EGYEDÜL A BÉRLET ÉLÉN (1605–1608)

Ez a három év mindkét állam és Gerhard Lisbona életében is az újrarendezés jegyében telt. 1605 júliusában megindultak a béketárgyalások Bocskai István és a magyar király között Kassán.⁵⁷⁹ Gerhard Lisbona pedig végleg egyedül maradt a nagybányai vállalkozás élén, ahogy az egyik hitelezője, a nürnbergi és bécsi illetőségű Benedict Aman leveléből értesülhetünk.⁵⁸⁰ Aman az Udvari Kamarához terjesztett be egy folyamodványt, melynek tárgya az volt, hogy átvenné a bérlemény irányítását Gerhard Lisbonától, aki nem tudta hatékonyan művelni a bányákat és vezetni az ércbevéltást, így megkárosította a kincstárát. Emellett Lisbona amúgy is tartozott Amannak, így annak járt bizonyos hányad a németalföldi kereskedő javaiból. Nem maga venné át a bérletet, írta, hanem az egyik kipróbált emberét küldené Nagybányára, aki már legalább harminc éve foglalkozik bányászattal. A kereskedő a bérleti jogért cserébe felajánlotta, hogy saját költségből megtéríti a háborús károkat, és a szükséges felújításokat is elvégzi. Az érvényes kiváltságokat nem bántja, segíti a termelőket. Véleménye szerint Lisbona nem tud ekkora teherrel megküzdeni, ezért mindenképpen egy megbízható embert kellene az igazgatással megbízni, erre ott lenne az ő alkalmazottja, Lisbonának pedig megmaradnának a magántárnái. Nem győzte hangsúlyozni, hogy az árendába adás nem rossz ötlet, csak egy megfelelően képzett és lojális embert kell találni a posztra. Hangsúlyozta, hogy az erdélyi és magyar ércbányászat fejlesztése nagyon fontos, hiszen Európában ezek az ércben leggazdagabb területek, és ő szívesen áldozna a vagyonából eme nemes célra.⁵⁸¹ A szatmári bányászat fellendítésében szerepet kellene vállalnia egy kamarai tisztviselőnek is, aki segítene a kereskedő alkalmazotjának az igazgatás megszervezésében. A kamarai tisztviselő feladata lenne a királyi regálék kezelésének ellenőrzése, így a központi kormányzat megvalósíthatná az ellenőrzést, a bérlnőnek pedig biztosítékot jelentene a kamarai tisztviselő segítsége, és ily módon megosztoznának a felelősségen is. A két vezető együttműködése révén a kincstár nem látna kárt a bérleti kezelésből, egy ilyen közös koncesszióban megvalósított üzlet mindkét fél számára előnyös lenne. Aman azt is többször elismételte kérvényében, hogy ő hűséges a királyhoz, és mindig a Birodalom érdekeit tartotta szem előtt. Arra kérte az Udvari Kamara tanácsát, hogy folyamodványáról még június előtt döntsenek, mert akkor Rómába kell utaznia, és onnan nehezebben tudná üzleti ügyeit intézni.

Benedict Aman folyamodványát az Udvari Kamara vitára bocsátotta, és felkérte az Erdélyi Kamara tanácsát, hogy vitassa meg a kereskedő kérelmét, mekko-

579 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 387.

580 ÖStA HKA MBW RN 8 (1605–1607) fol. 1–8.

581 Uo.

ra az esély arra, hogy az ő ágense jobban irányítaná a bányászatot, mint ahogy Lisbona teszi.⁵⁸² A kidolgozott terveket azonban a belpolitikai események keresztülhúzták, és Lisbona maradhatott a helyén.⁵⁸³

A nürnbergi kereskedő kérvényéből is látszik, hogy a szatmári bányavidék a sok nehézség ellenére vonzó célpont volt, a stájer, a németalföldi és a délnémet tőke számára is. Széles körben ismert tény, hogy a 16. század első két harmadában a délnémet városok kereskedelmi, pénzügyi és hitelközpontok voltak, vezető szerepük megőrzésében elengedhetetlen volt a bányászati befektetések kiaknázása. Valójában a délnémet vállalkozók már a 14. század végétől ezen a területen behozhatatlan előnyre tettek szert a többi régióval szemben.⁵⁸⁴ A délnémet városok közül Nürnbergnek sikerült a közép- és kelet-európai területekkel folytatott kereskedelme révén a 16–17. század fordulóján mérsékelt gazdasági fellendülést elérnie, míg a többi város pozíciója a 16. század utolsó harmadára megrendült, a vezetést az északnyugat-európai térség államai, városai vették át.⁵⁸⁵ Gerhard Lisbona kereskedelmi és pénzügyi kapcsolata Nürnberg városával minden bizonnyal akkor alakult ki, amikor Antwerpenben dolgozott mint posztókereskedő és paszománykészítő. Krakóba történt költözése után továbbra is fennmaradt a délnémet várossal folytatott kereskedelmi és hitelezési tevékenysége.

Benedict Aman személyéről nem sokat tudunk, nagy valószínűség szerint rokona volt a Bécsben élő Hans Amannak, aki 1538 és 1566 között három tiltást tett a pozsonyi Georg Fein vagyonaára. A pozsonyi tiltáskönyvek bécsi polgárként említik, de kamarai iratokból tudjuk, hogy a nürnbergi Gößwein család faktora volt, elképzelhető, hogy egészen a család 1589-es csődbe jutásáig.⁵⁸⁶ Sajnos arra nézve nincs több adat, hogy utána melyik nürnbergi családhoz volt köthető, illetve azzal kapcsolatban is feltételezéseink vannak csupán, hogy Benedict Aman vajon melyik család alkalmazásában állt. Feltehetően ő is Bécsben lakott, hiszen pontos információkkal rendelkezett a szatmári bányavidékről, és jó kamarai kapcsolatai lehettek, ahogy a folyamodványából is kiderült. Annyi bizonyos, hogy családja nem rendelkezett befolyásos politikai és gazdasági pozícióval Nürnbergben, nevük nem szerepel az első és a második rend jegyzékében sem.⁵⁸⁷

Benedict Aman kérvényének további sorsa ismeretlen, annyi bizonyos, hogy Lisbona Nagybányán maradt az 1606 és 1608 közötti átmeneti időszakban is. A bécsi békét követően megindult a kamarai igazgatás újjászervezése a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartozó területeken. Mátyás főherceg 1607 elején arra utasí-

582 ÖStA HKA MBW RN 8 (1605–1607) fol. 12.

583 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 381–382.; M. Arens: Habsburg und Siebenbürgen i. m. 39–40.

584 Tózsza-Rigó A.: A dunai térség i. m. 20., 40–41.

585 Uo. 20., 219.

586 Uo. 138., 231–233. Hans Aman faktori megbízására lásd ÖStA HKA SB BW RN 92. fol. 62–67.

587 A nürnbergi első és második rendre: Tózsza-Rigó A.: A dunai térség i. m. 220. Az első Ammon 1286-ban lett beválasztva a nürnbergi kistanácsba, 1357 és 1381 között négy Ammon volt a kistanács tagja, az utolsó feljegyzett családtag, Fritz Ammon a polgármesteri tisztelet is betöltötte a 14. század végén. Ezek után a család már nem játszott jelentős politikai szerepet, az 1521-ből származó jegyzékben nem szerepel a nevük. Stadtarchiv Nürnberg (= StadtAN) Genealogische Papiere und kleinere Erwerbungen (= E 1) 25 Familie Ammon 1. fol 1–13.; Rat und Patriziat in Nürnberg. Die Herrschaft der Ratsgeschlechter vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. Peter Fleischmann. Nürnberg, 2009 (Nürnberger Forschungen 31/2.). 1–5.

totta Thurzó György Árva vármegyei és Forgách Zsigmond Nógrád vármegyei főispánt, hogy királyi biztosként csatolják vissza a Magyar Királysághoz azokat a területeket (köztük Szatmár vármegyét is), amelyek a bécsi béke révén Erdélyhez kerültek. Kassára érkezve megkezdték a kamara helyreállítását, ebben Georg Hoffmann korábbi kamarai tanácsos is segítségükre volt. Annak ellenére, hogy így a szatmári bányavidék hivatalosan újra a kamara alá tartozott, sorsát nagymértékben meghatározta az erdélyi fejedelmi trónért vívott harc is. Mind Homonnai Bálint, mind Báthory Gábor fellépése kétségessé tette a helyiek megbízhatóságát, ezért sem véletlen, hogy a királyi biztosok 1607 nyarán hűségesküre kötelezték a nagybányai bérlőt, Lisbonát és két fiát, Hansot és Heinrichet, ahogy arról már a korábbiakban szó esett. Az esküt ünnepélyes keretek között 1607. június 23-án tették le Nagybányán. Gerhard Lisbona, mint a nagybányai bánya és pénzverde tulajdonosa („*Imhaber des Pergwerks und Münzwesen zur Nagybania*”) kész volt elismerni a térség urának és egyben a Magyar Királyság uralkodójának I. Rudolfot, hűséget fogadott neki, és családjával együtt letette az esküt az Evangéliumra.⁵⁸⁸

A Felső-Magyarországra kiküldött újabb deputációnak, amelynek tagja volt Illésházy István, ugyancsak feladata volt a kamarai igazgatás megerősítése, és a renitens tisztviselőkkel szembeni eljárás. Az utóbbi jogával Illésházy István élt is, ugyanis a be nem fizetett bérleti díj miatt, valamint hamis pénzverés vádjával börtönbe vetette Lisbonát 1607 őszén. A biztos utasítása szerint addig kellett börtönben maradnia a nagybányai bányabérlőnek, amíg ki nem fizeti a hátralékokat, ami évente legalább 4000 forint volt. Ezenfelül javai lefoglalását is elrendelte. A hamis pénzverés vádjával kapcsolatban Illésházy azt határozta, hogy amíg Lisbona nem tud megfelelő minőségű pénzt veretni Nagybányán, addig 500 forint büntetést kell befizetnie a kamara pénztárába, a fizetést a számvevő ellenőrzi.⁵⁸⁹

Gerhard Lisbonát több alkalommal is megvádolták azzal, hogy hamis vagy rossz minőségű pénzt veretett. Ennek a vádpontnak a megértéséhez feltétlenül szükséges említést tennünk egy korlátozott forgalmi funkcióval rendelkező speciális érméről, a bányapénzről. A bányapénz verése a korban több kérdést vetett fel, mert a pénzverés, mint köztudott, királyi felségjog volt. A fenti vád komolyságát bizonyítja, hogy több bányatulajdonos, például Kubinyi Kristóf 1581-ben írt az Udvari Kamarához egy kérvényt, hogy bányapénzt verethessen a munkásai ellátására. Ebben az időszakban ez a kifizetési mód nem volt szokványos, ezért kellett minden módon kivédeni még a hamis pénzveretés gyanúját is.⁵⁹⁰ A bányapénz általában rézérme volt, bizonyos bányaterületeken alkalmazták a bányamunkások bérének kiegyenlítésére, az élelmezés megoldására.⁵⁹¹ A bányapénz alapanyaga általában nem pagamentum, azaz pénzalapanyag volt, ezért nem rendelkezett komoly fémtartalommal sem, így könnyen lehetett hamis pénznek tartani ezeket az érmé-

588 ÖStA HKA HFU RN 94 Konv. 1607 Oktober fol. 107.

589 MNL OL E 244 LC V. k. fol. 416–417.

590 Szemán Attila: Bányászattörténeti tanulmányok. Rudabánya, 2009. 60.

591 Gohl Ödön: A magyar bányapénzek. Numizmatikai Közlöny 18–19 (1920) 1–33.; Szemán Attila: A szatmári bányászat bányauzemeltetési és birtokviszonyai a bányapénz tükrében a kora újkorban. In: Pénztörténet, gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József. Bp., 2009. 323.

ket.⁵⁹² A numizmatikusok véleménye szerint Gerhard Lisbona nevéhez 1601 és 1604 között több bányapénz is köthető, melyen a GL és GW monogram látszik, a két monogram értelemszerűen a két bérlő nevét takarja. A következő érme már 1609-ben készült.⁵⁹³ Vélekedésemet alátámasztja az is, hogy bányapénzt csak száz főnél nagyobb munkáslétszám esetén volt érdemes veretni, az 1601. évi kamarai jelentés adatai szerint pedig több mint száz munkás dolgozott Lisbona keze alatt.

Gerhard Lisbona és családja jövője szempontjából kedvezően alakult a térség politikai-hatalmi helyzete, ugyanis Báthory Gábor sikeresen került ki a fejedelmi trónért vívott küzdelemből, és 1608. március 7-én Kolozsváron fejedelemmé választották.⁵⁹⁴ A fiatal fejedelem színre lépésével a németalföldi kereskedő előtt páratlan lehetőség nyílt meg, és ő ezt nem is hagyta kiaknázatlanul, gyorsan elindította erdélyi karrierjét. Korábbi tevékenységéből fakadóan az első években inkább a vállalkozás pénzügyi részéhez értett jobban, azonban a bérlőtársa mellett eltöltött évek során a bányászat gyakorlati oldalával is megismerkedett. Báthory Gábor hatalomra jutásakor már nagy tapasztalattal rendelkezett a bányák üzemeltetése terén, és ez a tudása az elkövetkező években szó szerint aranyat ért.

BÁTHORY GÁBOR SZOLGÁLATÁBAN (1608–1613)

Az új fejedelem számára is fontos volt, hogy az értékes szatmári bányászati területet ki fogja irányítani, így egy tapasztalt szakembert keresett. Lisbona gyors felfutású erdélyi karrierje több kérdést is felvet. Elsőként azt, hogy milyen módon és mikor került szorosabb kapcsolatba az erdélyi kormányzattal, és milyen csatornán keresztül tudta elérni, hogy ő maradhasson a bérlet élén. Ebben minden biztonnyal segítségére voltak a már korábban kialakított üzleti és társadalmi kapcsolatai, amelyek az erdélyi elittel kötődtek össze. A kassai megállapodást megelőző tárgyalássorozat alatt a fejedelem követői, Imreffy János és Kornis Zsigmond gyűjthettek adatokat Lisbonáról, bár ezek nem vethettek jó fényt rá, ugyanis jó ideig raboskodott a kassai börtönben, ahová Illésházy István záratta adósságai és a hamis pénzverés vádja miatt.⁵⁹⁵ A másik kérdés az, hogy miért éppen Lisbonát választotta a fejedelem a rangos bérlet élére, annak ellenére, hogy börtönben is ült, hiszen ekkor a fejedelemség területén több olyan, bányászattal is foglalkozó szakember volt, aki méltó ellenfele lehetett volna, többek között a kolozsvári illetőségű Filstich Péter. Az újdonsült erdélyi fejedelem valójában ezzel kívánta meghálálni Lisbonának a segítséget, amelyet a trónra lépésében játszott, a nagybányai bérlő ugyanis 3000 forinttal támogatta Báthoryt.

Gerhard Lisbona rendkívül jól tudott alkalmazkodni az új kihívásokhoz, származása és kapcsolatai is beleillettek a fejedelem elképzeléseibe, aki uralkodása alatt mindvégig arra törekedett, hogy minél szélesebb, kizárólag hozzá kötődő po-

592 Szemán A.: Bányászattörténeti i. m. 60–61.

593 Gohl Ö.: A magyar bányapénzek i. m. 20–21.; Szemán A.: A szatmári bányászat i. m. 328.

594 EOE VI. 8–9.; Erdély története II. 624–625.

595 Utasítás a Szepesi Kamara részére 1608-ból. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4 (1897) 79–82.

litikai bázist építsen ki. A támogatói kör kialakításának mindenkor bevett módja volt a birtokadományozás. Báthory Gábor már az első kassai megállapodás előtt – amelynek értelmében visszakarta a jogos családi örökségként számontartott szatmári bányavidéket – birtokadományban részesítette a németalföldi kereskedőt. Az adományozásra 1608. április 6-án került sor, amikor az adományos még a kassai börtönben ült. A fejedelemtől két falut – Györgyfalvát és Negerfalvát – kapott meg, azok minden tartozékával és jövedelmével együtt.⁵⁹⁶ Báthory Gábor ugyanebben az évben még egyszer donációban részesítette Lisbonát, ekkor a Királytárhoz tartozó birtokot, Alsó- és Felsőfernezelyt adományozta neki, amelyek határában még a 17. század elején is folytattak minimális jelentőségű bányászatot.⁵⁹⁷ A nagybányai bérlő Báthory trónra lépésekor fordult egyik megbízottján keresztül a fejedelmi kancelláriához azzal a kéréssel, hogy az új fejedelem erősítse meg a birtokában lévő falvakra vonatkozó tulajdonjogát.

Lisbona ezekkel együtt engedélyt nyert a pirittel való kereskedelemre is, amiért nem kellett vámot fizetnie, és nem volt köteles számot adni a piritkereskedelemből származó haszonról sem. A fejedelem kikötötte, hogy Lisbona mint a nagybányai kincstári bánya prefektusa köteles legyen minden évben 3000 forint bérleti díjat fizetni és számadást készíteni a fejedelmi kincstár számára.⁵⁹⁸ A pirit, azaz vaszulfid (FeS₂) kitermelése Nagybányán, Felsőbányán, és kis mennyiségben Kapnikbányán is folyt. Ez az ásvány tartalmazott aranyat, valamint ezüstöt, és sok esetben ki is olvasztották belőle a nemesfémeket. A fejedelmi engedély azt sejteti, hogy a pirittel való kereskedésből származó haszon nem volt elhanyagolható, és az adománylevél egy már régebben folyó gyakorlatot hagyott jóvá utólag. A fenti, rendkívülinek számító kiváltságokat az oklevél azzal indokolta, hogy Lisbona töretlenül szolgálta a fejedelmet. A korban szokásos, a hivatalos iratokban gyakran használt, tartalmilag kiüresedett formula mögött ebben az esetben realitás húzódik, ugyanis Lisbonát a fejedelem tényleg bizalmába fogadta, és a bérlő igyekezett is Báthory kegyében maradni. A fejedelem belső kormányzati-politikai irányvonala azt mutatta, hogy a hatékonyabb igazgatás és ellenőrzés érdekében mindinkább saját, közvetlen felügyelete alá akarta vonni a fiskális kormányzatot, amitől azt várta, hogy növekvő bevételt jelenthet a fejedelmi fiskus számára. Ez a politika tetten érhető a Gerhard Lisbonának 1608-tól folyamatosan juttatott adományokban, amelyek révén Báthory Gábor biztosította a bérlő hűségét, és remélhette a bányák, valamint a pénzverde eredményes működtetését.

A fejedelem bizalmának újabb ékes bizonyítéka volt az 1609. április 26. és május 5. között Kolozsvárott megtartott rendi országgyűlés határozata, amelynek

596 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 2–3. Györgyfalva ma Cetățele, Negerfalva ma Negrea, Cluj megye, Románia. Ezt a két falut 1607. április 8-án kelt adománylevelében Rákóczi Zsigmond Nápolyi Péternek, a moldvai vajda szekretáriusának adományozta, mivel a korábbi tulajdonos, Lónyai Albert halálával visszaszálltak a kincstárra a birtokok. MNL OL Erdélyre vonatkozó gyűjtemények, Erdélyi iratok (= R 298) 8. d. I. t. Nr. 12.

597 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 84. Alsófernezely ma Ferneziu, Felsőfernezely ma Firizia, Maramureș megye, Románia. Az okiratban szereplő kifejezés, a *nova donatio* egy olyan adományfajtát takart, amely során az adományozott birtokok már az adományos kezében vannak, de a tulajdonjogot bizonyító, a formai követelményeknek megfelelő okirat hiányzik. Lásd *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp., 2000 (Millenniumi magyar történelem). 291.

598 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 84.

értelmében Gerhard Lisbonát és utódait honfiúsították, kifejezván reményüket, hogy Lisbona és családja jó polgárai lesznek Erdélynek. Az indigenátust nyert Lisbonának esküt kellett tennie az ország törvényeire.⁵⁹⁹ Érdekes kérdés lehet, hogy Báthory Gábor, elődeitől eltérően, miért kért az országgyűléstől honfiúsítást a nagybányai kamaraispán részére. Hiszen a korábbi évtizedekben többek között a Herberstein család is komoly befolyásra és elismertségre tett szert az országban, ennek ellenére a stájer főúri család egyik tagja sem kapott indigenátust. A magyarázatot több tényezőben kereshetjük. A megváltozott politikai viszonyokban, a fejedelem személyében, a fentebb említett politikai-kormányzati tendenciákban, de emellett a nagybányai bérlők származása, kapcsolatrendszere, a fejedelmi családhoz fűződő viszonya is fontos lehetett. A Herberstein család a Habsburg Monarchia elitjét képviselte, széles kapcsolati hálóval rendelkezett a Magyar Királyság területén, ebből fakadóan könnyebben tudta a saját útját járni, gondoljunk csak a Sivori-féle kalandra, míg Gerhard Lisbona helyzete és státusza nagymértékben függött a fejedelem kegyétől. Báthory Gábor, mint láttuk, olyan politikai és gazdasági bázist kívánt maga körül kiépíteni, amelynek tagjai kizárólag tőle függtek, tőle várhatták a felemelkedést, előrelépést és a szakmai karriert.⁶⁰⁰ Gerhard Lisbona személye pont beleillett ebbe a körbe, megbízható munkája révén elnyerte a fejedelem jóindulatát, és így sikeres bányászati karriert futott be Erdélyben. Ennek a karriernek fontos állomása volt az indigenátus megszerzése.⁶⁰¹

Lisbona, elődeihez hasonlóan, több alkalommal konfliktusba keveredett a szatmári bányavidék városainak vezetésével és a termelőkkel is. A felsőbányai városvezetés 1609 folyamán azzal a panasszal fordult a fejedelemhez, hogy a nagybányai kamaraispán olyan új szokásokat akart bevezetni, amelyek a város kiváltságait sértették. A fejedelem bizottságot küldött a helyszínre, hogy rendezze a kérdést a felek között. Az új szokások a bíraskodási szokásjogot érintették, Lisbona ugyanis szűkíteni kívánta a városvezetés bíraskodási jogkörét, és munkásai felett önállóan akart ítélni. A fejedelem helyben hagyta a felsőbányai vezetés panaszát, és felszólította Lisbonát, hogy tartsa tiszteletben a város kiváltságait.⁶⁰²

A másik peres ügye egy ki nem fizetett hitelügyletből adódott. Gerhard Lisbona ugyanis nem törlesztett a közben elhunyt nagybányai István deáknak, majd árváinak. A hitel teljes összege 17 506 forint volt. A felsőbányai városi tanács az

599 EOE VI. 125. A honfiúsítás nem járt együtt a nemesítéssel is, Lisbona az 1613-ban a felsőbányaiakkal folytatott per során mégis arra hivatkozott, hogy nemes személyként jobbágyok nem citálhatják bíróság elé. MNL OL FB TI Nr. 18. Pedig a nemesítésről nem maradt fenn ebből a korból adat, egy 1675-ben készült inventáriumban, amelyet a nagybányai fiskális javakról készítettek, jegyezték fel, hogy a kamaraispán házában található egy címeres levél, melyet Rákóczi György adományozott a Lisbonáknak. Az összeírás arról nem tájékoztat, melyik Rákóczi adományozott nemességet Gerhard Lisbona utódainak. MNL OL Urbaria et conscriptiones (= E 156) Registrata 152:19.

600 Horn Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2009. 148–149.

601 Gerhard Lisbona személyére ráillik a korabeli polgár leírása. Gazdaságalkító szereplőként a pénzügyi szektoron kívül is ellátott számos funkciót, Báthory Gábor mellett gazdasági tanácsadóként is tevékenykedett, és komoly befolyással bírt a fejedelemség pénzügyigazgatására is. A korabeli polgár leírására lásd *Tózsza-Rigó Attila: Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Századok 149 (2015) 805–806.*

602 *Trócsány Zs.: Erdély i. m. 277.*

árvák gyámjaként azt követelte a nagybányai kamaraispántól, hogy folyamatosan törlesszen, vagy ha erre nincs lehetősége, akkor a hitel fejében lekötött bányáinak jövedelmét ossza meg a családdal. Az egyik ilyen bánya a Wandt volt. Lisbona végül 1609-ben kötött egyezséget a deák árváival, eszerint a bányából származó jövedelem fele ezentúl az árvákat illette meg, az arany- és ezüstbevételen felül az ólomház és a pirit értékesítéséből nyert összegnek pedig teljes egészében a deák családjához kellett kerülnie. Az ügy folyományaképpen a nagybányai bérlő nem sokáig élvezhette a piritre vonatkozó, az előző évben kapott fejedelmi engedmény áldásos hatását.

A következő per szorosan kapcsolódik az előző, István deákkal kapcsolatos hitelügylethez. Lisbona a nagybányai István deáktól felvett kölcsönt két felsőbányai bánya, a Tamásbánya (*Thomoz*) és a Kalicer bányavíz-mentesítésére használta fel. Ebben a két bányában, amelyeket már a Herberstein-vagyon megvásárlása után szerzett meg, résztulajdonos volt. Lisbona 1604-ben kezdte el a munkálatokat, kimélyítette és megerősítette az aknát, illetve a bányavíz kiszivattyúzására az idősebb Felician által renovált nagybányaihoz hasonló vízemelőgépet és tározót építtetett. Az építkezés költségei magasak voltak, a város vezetése viszont, annak ellenére, hogy az ő érdekét is szolgálta a bánya fejlesztése, nem volt hajlandó a tulajdonrészének megfelelő költséghányadot magára vállalni. A bérlőt sem kellett féltetni, azzal vágott vissza, hogy megakadályozta, hogy a város által foglalkoztatott munkások használják a szivattyút és a tározót.⁶⁰³ A viaskodás hosszúra nyúlt, mert végül csak 1612-ben került bíróság elé az ügy. A felsőbányai városvezetés a fejedelmi ítéletábra elé citálta a kamaraispánt, a fejedelem egyúttal egy bizottságot is kiküldött, hogy vizsgálják meg a szövevényes ügy hátterét, és megparancsolta, hogy 1613. január 6-ra mindkét fél jelenjen meg a bíróság előtt, hogy elmondhassák érveiket. Lisbona azonban nem jelent meg a tárgyaláson, így a felsőbányaiak újból a fejedelemhez fordultak, aki végül a kővári kapitányra, Szilágyi Jánosra bízta az ügy megoldását. Ezenfelül felszólította Szegedi Ferenc, Pápay Miklós nagybányai lakosokat, Benedek deák bírót, valamint Forintverő János, Geczy Gáspár, Tagy Bálint és Eötvös András esküdteket, hogy segítsenek a kővári kapitánynak az ügy elrendezésében. A kapitány és a nagybányai küldöttek előtt a felsőbányaiak képviselőjében megjelent Dombháti István és Barát Demeter esküdött, Gerhard Lisbona azonban ide sem jött el, ezért a kővári kapitány kiadott egy újabb parancsot, hogy a város a fejedelmi ítéletábra elé citálhassa a kamaraispánt, mégpedig minél rövidebb időn belül.⁶⁰⁴ A következő fejedelmi pátens április hónapot jelölte ki a meghallgatásokra, ekkor Gerhard Lisbona megint nem jelent meg, míg Dombháti István előadta érveit a kamaraispánttal szemben. A bérlőnek csak kis tulajdonrésze volt a két említett bányában, amelynek nagyobb része a város öröksége, Lisbona azonban hat évvel azelőtt mindkét bányát önkényesen elfoglalta, kiszedette a tartógerendákat, így féltő volt, hogy a járatok beomlanak. Mindezzel nem törődve, nem engedte be a fejedelmi inspektorokat sem a bányába, ráadásul nem működött együtt, és hiába citálták bármelyik bíróság elé, nem jött el, és ezentúl sem fog eljönni. Azt kérték tehát a fejedelemtől, adja át a városnak a két bányát, hogy így tudják

603 Balogh B. – Oszóczi K.: Bányászat i. m. 19–22.

604 MNL OL FB TI Nr. 18.

folytatni a termelést, különben nem lesz elegendő pénz felújítani a bányákat. Kérték továbbá, hogy a nagybányai kamaraispán köteles legyen az okozott károkat megtéríteni, ezért fizessen 3000 forintot a városnak, valamint szolgáltatassa vissza a vízhúzó berendezést is, mert az is a városé volt, ő jogtalanul kisajátította.

A kővári kapitány úgy döntött, hogy официálisát, Tolnay Györgyöt és Tóth György János felsőbányai esküdtet elküldi Lisbonához, beszéljenek vele, ők azonban dolguk végezetlenül tértek vissza, mert Lisbona kijelentette, hogy ő nemes személy, így jobbágyok nem citálhatják bíróság elé. Lisbona embere, Menyhárt deák végül megjelent a kővári kapitány előtt, és azt vallotta, hogy Gerhard Lisbona azért nem működik együtt, mert a felsőbányaiaknak nincs joguk egy nemesembert bíróság elé idézni. A kővári kapitány és a nagybányai küldöttek úgy döntöttek, hogy a két említett bányát visszaadják a városnak, de hozzátették, hogy a városiak is tartsák tiszteletben a határokat. A további vitás kérdésekben a fejedelem döntését kérték.⁶⁰⁵ A fejedelem ezért kiküldte Kamuthy Balázst, hogy vizsgálja ki még egyszer az ügyet. Felhatalmazása alapján Kamuthy határozatot is hozhatott az ügyben, az erről szóló okirat 1613. július 17-én kelt Nagybányán. A vizsgálatot lezáró ítélet szerint a tanácsúr a Felsőbánya határában fekvő zúzda tulajdonjogát a városnak ítélte, és elrendelte, hogy a termelők panaszaikkal a városvezetést kereshetik. Kamuthy döntése mind Lisbonára, mind az utódaira nézve kötelező volt. Ennek értelmében a két felsőbányai tárna átjáróit szabadon kellett hagynia, és nem akadályozhatta a termelőket abban, hogy saját járataikat megközelítsék. A Thomoz nevű bányában pedig egy beszakadt járatot a városiakkal közösen kellett kijavítaniuk.⁶⁰⁶

A sok vesződés ellenére Gerhard Lisbona bérlői tevékenysége kifejezetten sikeres volt, hiszen többek között újra tudta nyitni a régóta elhagyottan álló fekete-bányai tárnákat, és a Német-római Császárság területéről telepített le itt több bányászcsaládot. A nagybányai pénzverde Lisbona munkálkodása idején megtartotta előkelő helyét a térség pénzverőházai között, amit a fejedelem gazdagnak és változatosnak tekinthető helyi pénzverése is bizonyít.⁶⁰⁷ Lisbona a pénzverőház eszközeit részben lecserélte, modernebb gépeket szerzett be; általában ezeket a fejlesztéseket is hitelekéből fedezte, ahogy sokan mások a korszakban. Az idősebb

605 MNL OL FB TI Nr. 19.

606 SJAN Cluj Colectia generală de documente (= CG) Nr. 401.

607 A fejedelem címe mellett az érméken az N-B verdejegy is szerepelt. Tündérvért ezüstje 48. (112. tétel). Az uralkodása alatt keletkezett érméket a kutatás hat alaptípusba sorolta be: aranyforint, tallér, dutka, szélesgaras, garas, dénár. Dutkát az országgyűlés 1609. október 9-i határozata alapján csak Nagybányán lehetett verni, valamint egy másik, a fejedelem által kijelölt helyen, a központilag meghatározott minőségi mutatók szerint. EOE VI. 165. Ez a kijelölt hely valószínűleg Lippa városa lehetett, ugyanis Báthory Gábor 1608-ban adott élethossziglan tartó dutkaverési engedélyt a Lippán lakó Ötvös Andrásnak. Lásd Pénzverési engedély 1608-ból. Közli Dr. Illéssy Lajos. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle 5 (1898) 44. Az aranyforintok, más néven dukátok éremképe 1610 előtt a korábban megszokott éremképpel (Szent László – Szűz Mária) volt azonos, míg 1610 után az előlapon a fejedelem arcképe jelent meg, a hátlapon pedig különböző formában a Báthory-család címere. A szebeni verdétől eltérően a nagybányai megtartotta a magyar tallérok megszokott külső jegyeit. A legnépszerűbb pénzfajta a dutka volt, valószínűsíthető, hogy az 1608 és 1613 közötti évekből származó, jegy nélküli dutkák nagyjából a nagybányai pénzverőházból kerültek ki. Az érmék képe a lengyel mintát követte, akárcsak a garas esetében. Lisbona a pénzverés terén is igyekezett új, hatékonyabb eljárást meghonosítani. *Huszár L.: A Báthoriak i. m. 9–11.*

Felician által beszerzett hengeres verőgép 1610-ig volt üzemképes, ekkor Lisbona a megváltozott viszonyok miatt egy újabb, ám kisebb gépet vásárolt. Ennek az üzemeltetése nem járt akkora költséggel, mint a korábbié, és alkalmas volt az egyre jobban keresett kis értékű pénzermék (dutka, garas, dénár) verésére is.⁶⁰⁸

Az 1611. esztendő komoly nehézségeket hozott mind a szatmári bányavidék, mind az Erdélyi Fejedelemség lakói számára. A gazdasági és igazgatási kérdések háttérbe szorultak, hiszen 1611 őszére a fejedelemség területén súlyos politikai-katonai zűrzavar keletkezett. Ahogy a kortársak fogalmaztak: mindenki háborúja folyt mindenki ellen.⁶⁰⁹ Ezekben az években tovább folytatódott a két bányaváros és a bérlő saját háborúja is. A nagybányai és felsőbányai szenátus 1612 februárjában újabb panasszal fordult a fejedelemhez. A panasz szerint a kamaraispán újfent túllépte bírói hatáskörét, és a két város polgárai felett kívánt ítélezni, annak ellenére, hogy erre csak saját munkásai esetében lett volna joga, de azok felett is csak a város képviselőivel közösen. A második vádpont a már említett bányapénzzel volt kapcsolatos. A városok szerint a bérlő megkárosította őket azzal, hogy kihasználva a pénzverde nyújtotta előnyöket, rossz minőségű réz- és ónpénzt veretett, ezekkel fizette munkásait. Ezeket az érmekezt azután csak az általa üzemeltetett boltokban lehetett felhasználni. Valójában egyenesen azzal vádolták, hogy hamis pénzt veretett.⁶¹⁰

A vádak végül a fejedelem és a rendek elé is eljutottak. A szebeni országgyűlés (1613. május 1–14.) a Gerhard Lisbona által kibocsátott rossz minőségű érméssel, illetve azok visszaszorításával kénytelen volt foglalkozni. Az országgyűlési passzus szerint a bérlő saját hasznára veretett rézből garasokat, amelyeket máshol nem, csak Nagybányán fogadtak el, ez ellen kellett volna a fejedelemnek lépnie.⁶¹¹

A pénzverdében előállított bányapénz az üzemeltető számára mindenképpen előnnyel járt, ezért megérte és szokásban is volt alkalmazni, annak ellenére is, hogy a vállalkozó könnyen a hamispénz-verés vádjára alál kerülhetett. A bányákban dolgozó munkások heti fizetésüket kapták ilyen formában, így ellátásuk egyszerűbbé, olcsóbbá vált, hiszen az üzemeltető a saját vállalkozásából kinyert nyersanyagot használta fel a sajátos érmék veréséhez.⁶¹²

Az 1612-ben Lisbona ellen folytatott vizsgálat részletes jegyzőkönyve fennmaradt a nagybányai levéltárban, így pontos képet kaphatunk arról, hogyan is zajlott a meglehetősen nagy port felvert eset.⁶¹³ A fejedelem 1612. február 4-én adott ki utasítást a nagyobbik kancellárián keresztül, miszerint a kamaraispán elleni, fentebb említett panaszokat haladéktalanul ki kell vizsgálni. A vizsgálat elvégzésével Nagybánya és Felsőbánya városvezetését bízta meg. A vezetőknél a szatmári bányavidék falvainak és birtokainak lakosait, valamint a bányavárosok polgárait is ki kellett hallgatniuk. A megkérdezett nagybányai polgárok átlagéletkora hetven és nyolcvan év körül mozgott, és szinte egybehangzóan azt vallották,

608 Huszár L.: A Báthoriak i. m. 9–11.; G. Gündisch: Geschichte i. m. 67–98.; EOE VI. 165.

609 Erdély története II. 634.

610 SJAN Maramureş Documente feudale (= NB DF) I. 16. fol. 1–10.

611 EOE VI. 282.

612 Szemán A.: A szatmári bányászat i. m. 324–326.

613 SJAN Maramureş NB DF I. 16. fol. 1–10.

hogy Gerhard Lisbona előtt egyetlen kamaraispán vagy bérlő sem károsította meg a városokat ily módon, a korábbi bérlők a kiváltságokat tiszteletben tartották, nem verettek rézpénzt, a bányászokat jó pénzzel fizették ki, tallérral vagy néha arannyal. Emellett elmondták, hogy Nagybánya határában álló hámor mellett korábban egy másik zúzda volt, amelyet a bérlőn kívül a többi termelő is használhatott, Lisbona azonban egy malmot állíttatott a helyére, kizárólag a saját használatára. A nagybányai tanúk kiemelték, hogy Felician von Herberstein soha nem akarta csorbítani a város kiváltságait, sőt inkább védelmezte azokat, a hámor melletti másik zúzdát a termelők szabadon használhatták, nem sajátította ki a maga számára, és nem kért el tisztességtelen összegeket a kisebb termelőktől az érc őrléséért.

A vizsgálat során a Kapnikbányához tartozó tizenöt falu lakosságát is meghallgatták, természetesen itt is az idősebb korosztályt kérdezték, hiszen ők emlékeztek jobban arra, hogy a korábbi kamaraispánok, bérlők hogyan viszonyultak a városokhoz. A tanúk egybehangzóan azt vallották, hogy rézpénz korábban nem volt forgalomban, a bányászok jó minőségű érmekkel tudtak fizetni, és ott vásároltak, ahol akartak, legtöbbször a nagybányai piacon. A felsőbányai polgárokat február 20-án hallgatták ki. Itt annyival egészült ki a többi vallomásból formálódó kép, hogy elsőként idősebb Felician próbálkozott a bányapénz bevezetésével, de az akkori érme nem volt sokáig forgalomban, mert Herberstein nem kényszerítette rá a munkásokra, az vette el, aki akarta, a legtöbben beváltották jó pénzre, és azzal fizettek a kereskedőknek. A Királytárhoz tartozó Fernezely nevű birtok lakosai újabb adalékkal egészítették ki a felsőbányaiak vallomását. Az itt meghallgatott tanúk szerint Herberstein is vitetett ki a munkásainak kenyeret pénzért cserébe, és eszközöket is árult a bányászoknak. Volt egy kantinja is Feketebányán, de ennek működése nem károsította Nagybánya érdekeit, és az általa kibocsátott rézpénz nem volt sokáig forgalomban. Ezzel szemben Gerhard Lisbona minden cselekedete a két város ellen irányult – állították a helyiek –, csak bányapénzzel fizet, és kényszeríti a munkásait, hogy az ő kantinjában vásároljanak. A bányászok nem is tehetnek mást, mert a többi kereskedő nem fogadja el a rossz minőségű érmeket. Ennélfogva Lisbona nagyon is ki tudja használni az alkalmazottait, minden termékéért kétszeres árat kér el.⁶¹⁴

A pereskedést az 1612. május 27-én Szebenben kihirdetett fejedelmi ítélet zárta le. A szöveg hat pontban foglalta össze a döntést. Báthory Gábor mindenekelőtt megtiltotta a rossz minőségűnek titulált érmék verését, és arra szólította fel Lisbonát, hogy a még forgalomban lévő érméket haladéktalanul vonja vissza. A második pontban arra kötelezte a bérlőt, hogy 1612. július 1-jétől számolva negyedévente jó minőségű pénzzel fizessen a munkásoknak, hozzátevé, hogy a fizetéstől csak abban az esetben állhat el, ha háborús helyzet alakulna ki, mert akkor a bányászok nem tudnának termelni. Ha azonban békeidőben nem teljesítené fizetési kötelezettségeit, akkor a kibányászott ércből származó haszna a kincstárra szálljon. A harmadik pont kikötötte, hogy a zúzómalmost ne csak a saját hasznára üzemeltesse, és a kisebb termelőktől a használatért ne kérjen el tisztességtelen összegeket. A negyedik artikulus megengedte a bányabérlőnek, hogy a saját hasznára termeljen, de nem akadályozhatta a többi bányatulajdonos érvényesülését, és nem kényszer-

614 Uo.

ríthette arra munkásait, hogy az ő kintjában vásároljanak. Ugyanis – szólt az indoklás – a két városban kereskedéssel foglalkozó többi polgár számára is meg kell adni a lehetőséget, hogy a munkásoknak megfelelő színvonalú szolgáltatást nyújtsanak. Ehhez kapcsolódott az ötödik pont, mely szerint Lisbona nem fokozhatta le a vándorokat, és nem foszthatta meg munkájuktól őket, ha nem az ő üzleteiben vásároltak, vagy ha nem fogadták el fizetségül a bányapénzt. Az utolsó, hatodik pontban a fejedelem elrendelte, hogy Nagybánya vezetése a korábbi kiváltságainak megfelelően egy-egy évre válasszon bányamestert, akinek a feladata a bíráskodás legyen, ítélszéke előtt a bányatulajdonosok egymás közötti, valamint a Királytáró bérlője és a bányatulajdonosok közötti peres ügyeket tárgyalják. A fejedelem elrendelte továbbá, hogy Lisbona kizárólag a saját munkásai felett ítélkezessen, viszont abban az esetben, ha az egyik peres fél a város polgára, akkor az ügy már a bányamester elé kell, hogy kerüljön, a rendeletet mind a városoknak, mind a bérlőnek és utódainak be kellett tartaniuk.⁶¹⁵

A peres ügy több tanulsággal is szolgál. Egyértelműen látszik belőle, hogy Lisbona optimalizálni akarta a bányabérlést oly módon, hogy minél kisebb költséggel minél több munkát végeztesen el a munkásaival, és így növekedjen a hatékonyság és nyilvánvalóan az ő haszna is. Úgy vélhette, hogy ha átláthatóbb a szervezeti és működési struktúra, akkor a bányaművelés is termelékenyebb lehet. A bányapénzzel természetesen több profitra és befolyásra kívánt szert tenni. Összességében véve Lisbona erősebb kézzel akarta irányítani a bányaművelést, mint ahogy elődjei tették. Nem szívesen nyugodott bele abba, hogy a két város korlátozza terveinek megvalósításában.

Az is világossá vált, hogy Báthory Gábor, annak ellenére, hogy Lisbona minden kétséget kizáróan a bizalmi embere volt, mégis korlátozta a bérlő mozgásterét. A fejedelem tiszteletben tartva a szatmári bányavidéken érvényben lévő kiváltságokat, világos hatásköri viszonyokat, a bányászat folytatását segítő egyensúlyi állapotot kívánt létrehozni a bérlő és a városi hatóságok között.

Miközben a helyiek Gerhard Lisbona tevékenységét meglehetősen rossznak ítélték, jó szívvel emlékeztek az idősebbik Herbersteinre. Már Herberstein is törekedett arra, hogy centralizálja és ésszerűsítse a bányászattal kapcsolatos helyi feladatokat, ez pedig az ő esetében is óhatatlanul a városokkal való konfliktushoz vezetett. Arra vonatkozóan azonban nem maradt fenn adat, hogy viszonya elmérgesedett volna a várossal. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Herberstein centralizációs kísérlete igazgatási téren hamar kudarcba fulladt, így a báró inkább a technikai újításokon dolgozott tovább. Gerhard Lisbonát viszont más fából faragták, korábbi szakmai tapasztalatai az üzleti élethez kötötték, így erőteljesebben törekedett arra, hogy a lehető legnagyobb hasznot tudja kitermelni, és ezért keményebb lépéseket is megkockáztatott. Lisbona nem rendelkezett olyan kompromisszumkészséggel, mint Herberstein, és a városi kiváltságokat inkább a munkáját gátló akadállynak tekintette, mint örök érvényű törvénynek.

A fennmaradt iratanyag alapján Báthory Gábor uralkodása utolsó két esztendejének bányagazgatási intézkedéseit csak vázlatosan lehet bemutatni, számos új adalékkal azonban mégis szolgálhatnak erre vonatkozóan a források, amelyek leg-

615 SJAN Maramureş Documente privilegiale (= NB PRIV) I. 90.

inkább a városok polgársága és a bérlő közötti konfliktus továbbgyűrűzését mutatják be, ahogy a fentiekben láthattuk. Gerhard Lisbona bizalmi státuszának újabb bizonyítékát jelzi a fejedelem 1612. január 1-jén Váradon kelt rendelete. A fejedelem utasította Cserényi Farkast, Belső-Szolnok vármegye főispánját, hogy évente hat ló árának megfelelő fizetséget, ahol egy ló 16 forintot ért, azaz 96 magyar forintot utaltasson ki Gerhard Lisbona részére. Lisbona egyidejűleg a nagybányai Királytáró bérlője, bizonyos harmincadok kezelője, valamint a dési és széki sóbányák bérlője is volt egyben.⁶¹⁶ A harmincadjövedelemnek a bányaművelésben is volt haszna. A kincstár ugyanis gyakorta a harmincadokból befolyó jövedelmet fordította bányászatra és a pénzverdék fenntartására, tehát Lisbona a harmincadvámából nyert összeget egyenesen a bányászati munkálatokba forgathatta vissza.

Jól kivehető, hogy Gerhard Lisbona kezében az általa viselt tisztségek révén komoly hatáskör koncentrálódott, a fejedelemség gazdaságkormányzatában az egyik legjelentősebb személyiség lett, Filstich Péter mellett. Ezért nem is lehet azon csodálkozni, hogy a fejedelem, centralizációs terveivel összhangban, *országos hatáskörű ércbányászati vezetővé* nevezte ki Gerhard Lisbonát. Az idézett tisztséget elsőként Trócsányi Zsolt írta le igazgatástörténeti munkájában, véleménye szerint elsőként Báthory Gábor alatt bukkan fel ez a kincstári poszt. A források azonban azt mutatják, hogy már korábban, Báthory Zsigmond uralkodása alatt létezett egy ilyen tisztviselő a kincstári igazgatásban, jóllehet nem feltétlenül abban a formában, ahogy Báthory Gábor idején látjuk.⁶¹⁷

A fiatal fejedelem kormányzati centralizációs törekvéseit bizonyítja egy másik, ugyancsak Nagybányához köthető adat. Kamuthy Balázs a már fentebb idézett ítéletvélben felsorolta az általa viselt tisztségeket, többek között tanácsúr volt, és főispán, de a legérdekesebb a harmadik tisztsége, amelynek birtokában volt jogosult ítélkezni Nagybánya és Lisbona konfliktusában. A latin kifejezést a következőképp lehet fordítani: a fejedelem összes kincstári birtokainak általános igazgatója (*domini principis universorum bonorum fiscalium generalis administrator*).⁶¹⁸ Ez a cím nem egyezik meg a kincstartó titulusával, itt egy olyan, minden bizonnyal új beosztással állunk szemben, amelyet nagy valószínűség szerint nem lehet a szakirodalom által eddig ismert egyetlen kincstári tisztséggel sem azonosítani. Véleményem szerint ez a kincstári igazgatói beosztás hasonló volt a Gerhard Lisbona által betöltött tisztséghez, és elképzelhető, hogy már Báthory Gábor uralkodása előtt létezett valamilyen formában. A két ágazati vezető későbbi, Bethlen kori karrierje pedig azt bizonyítja, hogy nem csupán azért kapták a tisztségeket, mert a fejedelem hívei voltak, hanem szakértelmük és tapasztalataik révén is érdemesek voltak azokra, ezért is tudták pályájukat a hatalmi váltás után is sikeresen folytatni.

Annyi bizonyos, hogy a tárgyalt korszakban Gerhard Lisbona tudta az említett összes bányabérlő közül a legtöbb bérletet megszerezni, kihasználva a kínáló lehetőségeket, rövid időre egyesítette a keze alatt az erdélyi sóbányászat egy részét, valamint a szatmári és erdélyi nemesércbányászatot, ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk.

616 Okiratok Erdély történetéhez a XVII. század elején. Közli Torma Károly. Történelmi Tár 8 (1885) 308–309.

617 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 336.

618 SJAN Cluj CG Nr. 401.

PÉNZÜGYI ÉS TÁRSADALMI KAPCSOLATAI

Magyarországi és nyugat-európai kapcsolatok

Gerhard Lisbona, hasonlóan a többi kereskedőhöz a korban, komoly hitelállománnyal rendelkezett, ő is többször hitelezett másoknak, azonban az általa ki nem fizetett adósságok sorsa jobban dokumentált. A hitelállományát, amelynek segítségével a kapcsolati hálóját is fel tudjuk térképezni, két csoportra bonthatjuk. Az első csoportba azok az adósságok tartoznak, amelyeket átvállalt Friedrich von Herbersteintől, a második csoportba pedig a saját maga által felvett kölcsönök sorolhatók. A forrásoknak köszönhetően mindkét csoportot elég jól megismerhetjük.

A 16. század általános jelensége a készpénzhiány, az üzleti életben kiterjedt, általános gyakorlattá tette a hitelezési tevékenységet.⁶¹⁹ A permanens készpénzhiány legfőbb oka a nemesfémhiány volt, így amikor a korszak pénzgazdálkodásáról beszélünk, nyugodtan lehet a hitelgazdaság kifejezést használni. Az üzleti hálózatok valójában a hitelforgalomra épültek, így nem véletlen, hogy a kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytató Gerhard Lisbona is részese volt ennek a széles körű hitelforgalomnak, és a napjainkban is gyakori körbetartozás intézménye sem volt ismeretlen számára.⁶²⁰

Elsőként a Herberstein családtól átvállalt hiteleket tekintjük át. 1601 májusában Friedrich von Herberstein több hitelezője fordult az Udvari Kamarához azért, hogy engedélyt nyerjenek a korábbi Herberstein-vagyomból történő lefoglalásra, mert Herbersteintől hiába várták az adósságok törlesztését. Az Udvari Kamara végül arra utasította a Szepesi Kamara tanácsát, hogy próbáljanak meg tárgyalni a hitelezőkkel a fizetési határidő kitolásáról, nehogy az új tulajdonosokat önhibájukon kívül kár érje.⁶²¹ A hitelezőkkel való tárgyaláshoz a kassai kamara tanácsa instrukciót is kapott. Eszerint hároméves határidőt szabnának meg, ezalatt kellene a hitelezőknek és az új tulajdonosoknak – Gerhard Lisbonának és Georg Wagennek – rendezni a vitás kérdéseket, jó lenne elérni, hogy a fennmaradt tartozást részletfizetéssel egyenlíthessék ki Lisbonaék. Mivel féltő, hogy az új tulajdonosok a folytonos zaklatások miatt továbbállnak, ezért a kamarai tanácsosoknak meg kell értetniük a hitelezőkkel, hogy nekik is érdekük, hogy a termelés nyugodt körülmények között folyjék. Az instrukcióban kikötötték azt is, hogy a tárgyalásokba be kell vonni a korábbi tulajdonost, Friedrich von Herbersteint.⁶²²

A későbbi kamarai levelezésből kiderül, hogy Herberstein egyik hitelezője Paczóth Ferenc volt, Zemplén vármegye alispánja, a kamarai tanácsos Paczóth János testvére. Paczóth Ferenc hitelezőtársai nevében fordult az Udvari Kamarához, hogy felpanaszolja, miszerint a Szepesi Kamara nem foglalkozott érdemben az ügyükkel, így nem történt előrelépés, nem kapták vissza a pénzüket. Az Udvari

619 A készpénzhiány okaira és az ebből fakadó gazdasági jelenségekre legújabban lásd *Tózsá-Rigó A.*: Az állami és az üzleti szféra i. m. 803–834.

620 *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 69–73., 78.

621 ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 97.

622 ÖStA HKA HFU RN 70 Konv. 1601 Mai fol. 78–82.

Kamara ezért újra felszólította a Szepesi Kamarát, hogy tárgyaljon a hitelezőkkel is, és a nagybányai bérlőkkel is. A kamarai tanács próbálja meg elérni, hogy a hitelezők adjanak valamennyi hosszabbítást. Az utasításban kikötötték, hogy a kötelezvényekben szereplő kettő, valamint három évet próbálják meg meghosszabbítani, nehogy Gerhard Lisbona és Georg Wagen saját hibájukon kívül végképp elszegényedjenek. Az Udvari Kamara külön levelet intézett Paczóth Ferenchez, ebben leírták, hogy ő is törekedjen a kompromisszumra, üljön le tárgyalni az adósokkal és a kamarai tanáccsal is.⁶²³

Az ügyben nem igazán történt előrelépés, ezt Lisbona 1602. szeptemberi levele is bizonyítja. Levelében leírta, hogy Paczóth Ferencsel nem tudtak megállapodni a halasztásról, mert az alispán nem fogadta el azt az érvelést, hogy a háború elérte Nagybányát is, a termelésben fennakadások voltak, ezért Lisbona nem tudta időre kifizetni az esedékes részletet. 1602 májusában még Kassára is elutazott, hogy újabb haladékat kérjen. Viszontagságos utazása azonban nem járt sikerrel, mert az alispán perrel fenyegette meg, ha szeptemberig nem rendezi 10 000 forintos tartozását.⁶²⁴ A hitelt azonban nem törlesztették a fenti határidőre, hiszen Paczóth Ferenc halála után özvegye, Balassi Anna kénytelen volt a Magyar Tanácshoz fordulni ez ügyben. Panaszában leírta, hogy az adósok komoly károkat okoztak a családjának azzal, hogy még 1604-ben sem fizették vissza tartozásukat. Az Udvari Kamara azt követően, hogy a Magyar Tanács állást foglalt az ügyben, felszólította a Szepesi Kamarát, hogy a lehető leghamarabb intézkedjen az ügyben. A kassai kamarai tanács engedélyt kapott arra, ha esetleg a bérlők ellenállnak, és nem hajlandók megfizetni az adósságot, kérheti a felső-magyarországi főkapitány segítségét is.⁶²⁵

A Herberstein családtól, pontosabban Friedrich von Herbersteintől átvállalt adósságok közé tartozott a Martin Klinger által nyújtott kölcsön is. Klinger panaszlevelét 1607-ben juttatta el az Alsó-ausztriai Kamarához, innen továbbították Kassára. Eszerint Klinger még Friedrich von Herbersteinnek adott kölcsön, de ezt Lisbona átvállalta. Klinger legalább két éve várt a pénzére, sajnos mindhiába, esetében mintegy 1850 forintról volt szó. Az Udvari Kamara utasította a felső-magyarországi deputáció tagjait – Illésházy Istvánt és Vízkelethy Tamást –, hogy vizsgálják ki a panasz jogosságát, és amíg nem tisztázták a körülményeket, ne engedjék szabadon Lisbonát. Mivel a hitelező gyorsan szeretne pénzhez jutni – írta az utasítás –, engedményt is adhatnak a bérlőnek, például hogy kamat nélkül fizesse vissza a törzstőkét.⁶²⁶

Gerhard Lisbona saját maga által szerzett adósságai közül a legkorábbi forrás a Hans Lukin-féle kölcsönről maradt fenn. Hans Lukin kassai kereskedő folyamodványát a Szepesi Kamarához nyújtotta be.⁶²⁷ A kamarához eljuttatott panasz

623 ÖStA HKA HFU RN 70 Konv. 1601 August fol. 79–80., 81.; ÖStA HKA HF Prot. WN 551 fol. 256.

624 MNL OL E 254 33. cs. Nr. 52.

625 ÖStA HKA HFU RN 83 Konv. 1604 April fol. 394. A Magyar Tanácsra és jogkörére: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 267–289.

626 ÖStA HKA HFU RN 94 Konv. 1607. Oktober fol. 333.

627 Hans Lukin Kassa egyik legelőkelőbb kereskedője volt a 17. század elején. A kassai kereskedők, köztük Hans Lukin is, sok kölcsönt nyújtottak az uralkodónak. Ez irányú tevékenységéért megkapta 1603-ban a magyar királyi udvari familiáris címet, amelyet a magyar uralkodók a 16. század-

szerint Gerhard Lisbona 6000 forint kölcsönt vett fel tőle egyéves futamidőre, a bányák felújítására és a pénzverde üzemeltetésére, a szerződést saját kézjegyével látta el. Mivel Lisbona 1601. augusztus közepéig egyetlen forintot sem fizetett vissza Lukinnak, az Udvari Kamara arra utasította a kassai kamarát, hogy szólítsa fel a minél előbbi fizetésre.⁶²⁸

Lukin 1601 folyamán, a folyamodvány beadását követően többször is megkeverte a kamarát, hogy újabb és újabb panasszal éljen, azonban még 1602 nyarán sem kapta vissza a pénzét, miként erről egy újabb levele tanúskodott.⁶²⁹ A Lukin-féle hitelügylethez is köthető Lisbona korábban említett folyamodványa, melyet a kamarai tanácshoz intézett 1602 szeptemberében. Levelében leírta, hogy amikor elutazott Kassára, akkor tudta meg, hogy Lukin is bepanaszolta a kamaránál, de ő nem tud mindkét hitelezőjének egyszerre fizetni, ezért arra kérte a Szepesi Kamara tanácsát, hogy járjon közben az ügyében, és vegye rá Hans Lukint, hogy később fizethessen neki, így legalább a Paczóth-féle adósság egy részét időben rendezhetné. Mint írta, ő maga nem tudna még egyszer felmenni Kassára tárgyalni Lukinnal, mert nem hagyhatja magára a termelést, ezért kérte a kamarai tanácsot a közbenjárásra. Azt is közölte, hogy ha a kamara meg tudna egyezni Lukinnal, akkor az egyik emberét felküldené Kassára a kívánt összeggel.⁶³⁰

Lisbona következő levele, amelyet a kamarához intézett, 1602. szeptember 20-án kelt, ebben leírta, hogy egyik hűséges emberét, István deákot küldte fel Kassára a hitelek ügyében, aki egyelőre Kállón tartózkodik, de sürgetni fogja, hogy minél előbb érjen Kassára, így végre elrendeződik a hitel ügye. Az nem derül ki a szövegből, hogy István deákot a kért összeggel együtt küldte-e Kassára, vagy anélkül, de az utóbbi valószínűbb, ahogy erről egy 1604 januárjában kelt parancs is tanúskodik.⁶³¹ Ebben az utasításban I. Rudolf arra szólította fel a nagybányai városvezetést, hogy minden erejükkel segítsék Hans Lukin kassai polgárt egy nagybányai polgárral szembeni követelésének behajtásában. Ez a nagybányai polgár minden bizonnyal Gerhard Lisbona volt.⁶³²

A Hans Lukinnal történt szerződés kötésével egy időben Lisbona egy másik kölcsönszerződést is aláírt. Johann Laskay pozsonyi kanonok az 1600. esztendő első felében adott kölcsön 270 aranydukátot Lisbonának, aki ezt az összeget még 1615 februárjában sem fizette vissza. Ezért a kanonok újabb panasszal élt 1615 elején az Udvari Kamaránál. Eszerint több jogi fórumon is jogosnak ítélték a követelését, de ennek ellenére nem tudták behajtani a kölcsönt. A kanonok azt kérte a kamarától, ha nem lehet behajtani az adósságot Lisbonán, akkor vessék börtönbe.⁶³³

---

tól leginkább hivatali, értelmiségi és gazdasági szolgálatokért adományoztak. *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 109–110.; *H. Németh I.*: Várospolitikai i. m. 403–406.

628 A panaszra: ÖStA HKA HFU RN 70 Konv. 1601 August fol. 101. Az Udvari Kamara utasítására: ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 178.

629 ÖStA HKA HF Prot. WN 541 fol. 284., ÖStA HKA HF Prot. WN 551 fol. 188.

630 MNL OL E 254 33. cs. Nr. 52.

631 MNL OL E 254 33. cs. Nr. 40.

632 SJAN Maramureş NB DF I. Nr. 5.

633 ÖStA HKA HFU RN 107 Konv. 1615 Februar fol. 192–193.

Lisbonának Pozsony és Kassa mellett Nürnberggel is volt üzleti kapcsolata. A korábban már említett Benedict Aman részére kellett egy kötelezvényt írnia az 1603. év folyamán, mert a kereskedő panaszt nyújtott be ellene az Udvari Kamaránál vissza nem fizetett hitele miatt. Gerhard Lisbona a kötelezvény bevezetőjében felsorolta tisztségeit, ő volt az uralkodó nagybányai kamaragrófja és egyben a nagybányai bánya bérlője („*ich Gerhard Liesbon der rhömische kaiserliche Maiestät kammergraff auf der nagibaniensen bergwerks arendator*”), ez utóbbi elnevezés azért érdekes, mert ekkor még nem volt az Udvari Kamarával kötött érvényes bérleti szerződése.⁶³⁴ A kötelezvény szerint hat évvel azelőtt, azaz 1597-ben vett fel hitelt birtokaira Benedict Amantól. Lisbona egy alkalmazottjával, bizonyos Hans Haasennel utazott Livóniába, ott találkozott Benedict Aman küldöttjével, és megkötötték a szerződést. Lisbona a kölcsönt az akkori livóniai és poroszországi birtokaira vette fel, úgy vélte, hogy ezek a birtokok jövedelmeznek annyit, hogy majd ki tudja fizetni a hitelét, azonban a történelem közbeszólt. Livóniában ugyanis kitört a háború IX. Károly svéd és III. Zsigmond lengyel király között 1601-ben. Ez a terület az oroszok kiszorítása óta svéd–lengyel versengés színtere lett. A kiobbant fegyveres konfliktus végül harminc éven át elhúzódott, és magával sodorta Lisbona birtokait is.⁶³⁵

A kötelezvény második feléből az derül ki, hogy valójában Aman is csak közvetítő volt, mert Lisbona a hitelt ténylegesen Johann von Triesenhausentól vette fel. Tartozásait azonban nem tudta fizetni, mert livóniai birtokai elúsztak, és több más fizetési kötelezettsége is volt. Benedict Aman panasztétele után Lisbona arra kérte Amant, hogy ő vagy egyik megbízottja menjen el Nagybányára, ahol meg tudják beszélni a hitel törlesztésének részleteit. Kötnének egy megállapodást, mely szerint Lisbona törleszti majd a teljes összeget, valamint fizetné a másik fél utazási és egyéb felmerülő költségeit. A teljes összeg ekkor 7500 forintot tett ki, és Lisbona elkötelezte magát Aman megbízottjának, Matthias Toppschelnek, akivel annak idején a szerződést is megkötötte, oly módon, hogy neki adná át Nagybányán a kérdéses összeget. Minden hónapra 100 forint kamatot fizetne, az első részletet, amely 1600 forint lenne, 1603 novemberében egyenlítően ki. A következő két évben is ennyit fizetne, összesen tehát 4800 forintot, a fennmaradó összeg, 2700 forint pedig a kamat lenne. Abban az esetben, ha nem fizetne, akkor birtokaiból, leginkább szatmári javaiból Amannak joga lesz birtokrészeket lefoglalni a kölcsön értékében. A szerződés megkötése érdekében és barátsága jeléül egy szép zafír ékkövet is küldött Benedict Amannak, amely egyfajta zálog is volt, ez biztosította, legalábbis Lisbona ígérete szerint, hogy fizetni fog.⁶³⁶ A fizetés azonban mégsem történt meg, erről Aman 1605. január 13-án kelt folyamodványa tanúskodik. Az Udvari Kamarához intézett kérelmében leírta, hogy Lisbona annak idején az egyik megbízottjától vette fel a kölcsönt, a livóniai üzletét is azért adta fel a kereskedő, mert ottani hitelezői is szorongatták, így kapóra jött neki a nagybányai lehetőség. Mivel nem tudott fizetni, a korábbi kötelezvénynek megfelelően Aman egy alkalmazottját küldte Nagybányára, ahol az ellenőrizte a bányák termelését, mert a bevételekből bizonyos részhányadra jogosult volt, ugyanis Lisbona nagybányai ja-

634 ÖStA HKA MBW RN 8 (1605–1607) fol. 2–3.

635 Norman Davies: Lengyelország története. Bp., 2006. 358–359. Gerhard Lisbona egyébként innen szállította a borokat krakkói üzletébe.

636 ÖStA HKA MBW RN 8 (1605–1607) fol. 1–8.

vait is lekötötte számára az 1603-as kötelezvényében. Aman alkalmazottja rendszeresen beszámolt a helyi eseményekről, feljegyezte, hogy a termelés volumene nem megfelelő, illetve az érbeváltás sem működik megfelelően.⁶³⁷

A következő hitel – vagy inkább pénzügyi tranzakció – történetét ugyancsak egy panaszlevélből ismerhetjük meg. Mátyás főherceg 1607. július 7-én intézett utasítást az éppen újjáalakulóban lévő Szepesi Kamarához, melyben a nagybányai bányabérlővel is foglalkozott. Eszerint egy bizonyos Johann Allan nemesúr helyezett el megőrzésre készpénzt és ingó tárgyakat Lisbonánál, amelyeket az nem tudott vagy nem akart visszaszolgáltatni jogos tulajdonosának. A főherceg arra utasította a tanácsosokat, hogy vizsgálják ki a panasz jogosságát.⁶³⁸ A megőrzésre leadott javak ügye nem zárult le abban az évben, hiszen a felső-magyarországi deputáció számára kiadott 1608-as instrukció is foglalkozott Allan panaszával. Mivel Allan báró korábban az uralkodó szolgálatában jeleskedett, ezért a két királyi biztosnak – Illésházy Istvánnak és Vízkelethy Tamásnak – az volt a feladata, hogy a báró költségeit a befizetendő nagybányai árendából egyenlítse ki. Ez az adott évben legalább 1500 forintot tett volna ki, majd ezt követően a bárónak három éven keresztül kellett volna kapnia 500 forintot. Az indoklás szerint a nagybányai árendából amúgy is járna neki, hiszen Lisbona még mindig nem szolgáltatta vissza a nála elhelyezett összeget.⁶³⁹

Lisbona a felsoroltakon kívül egy itáliai kereskedőnek, Mazza Gáspárnak is tartozott, hiszen a kereskedő 1604 tavaszán panaszt nyújtott be az Udvari Kamarához, miszerint a nagybányai bérlőnek még Krakkóban adott kölcsön 6000 forintot, ezt azonban nem kapta vissza. Ennek okán az uralkodó nevében pátenst küldtek Nagybánya városának, hogy a Szepesi Kamara segítségével hajtsák be Lisbonán a kérdéses összeget.⁶⁴⁰

Erdélyi kapcsolatok és birtokügyletek

Gerhard Lisbona már Báthory Gábor uralkodását megelőzően elkezdte kiépíteni erdélyi kapcsolatait, de szorosabbra a fejedelem hatalomra kerülését követően fűzte őket. A legtöbb adatot a peres anyagok és a hiteleshelyek előtt tett bevallások szolgáltatják. Ezekből kiderül, hogy Lisbona kapcsolatban állt az erdélyi politikai, gazdasági elit tagjaival, és komoly befolyással bíró értelmiségiekkel is. Erdélyi kapcsolati hálóját, hasonlóan a magyarországihoz és a nyugat-európaihoz, leginkább a hitellezési, valamint a birtokszerzési tevékenységén keresztül vizsgálhatjuk meg.⁶⁴¹

Ahogy már korábban is említettem, Báthory Gábor 1608 tavaszán Gerhard Lisbonának adományozta Györgyfalvát és Negerfalvát, amelyet még 1607-ben

637 Uo.

638 MNL OL E 249 BM 45. cs. 836. (felvételszám). Az utasításban szereplő Johann Allan valószínűleg azonos azzal a Johann Althan de Polthburgh nevű nemessele, akinek zálogba adták a lévai várat és a hozzá tartozó birtokot 20 000 forint ellenében. MNL OL A 57 LR 6. k. fol. 500–502.

639 ÖStA HKA HFU RN 98 Konv. 1608 August fol. 8–9.

640 SJAN Maramureş NB DF I. Nr. 7.

641 A forrásanyag szórt jellege nem teszi lehetővé, hogy a nagybányai bérlő teljes kapcsolatrendszerét feltárjuk, de körvonalalaiban meg lehet határozni azon csoportokat, amelyekkel a nagybányai bérlő kapcsolatban állt.

Rákóczi Zsigmond Nápolyi Péternek, a Movilă család alkalmazásában álló vajdai szekretáriusnak adományozott.⁶⁴² Báthory Gábor a moldvai titkárt egy másik birtokadománnyal kárpótolta, 1608 áprilisában nekiadományozta Árokalja és Felőr birtokokat, az utóbbin található nemesi udvarházzal együtt. A birtokok mind Belső-Szolnok vármegyében feküdtek, és korábban a szamosújvári várhoz tartoztak.⁶⁴³ Így Nápolyi Pétert valójában a korábban Lisbona birtokában lévő jószággal kártalanította, Árokalja ugyanis 1607 júliusában még Gerhard Lisbona tulajdona volt, tudjuk, hogy Rákóczi Zsigmond ekkor utasította a besztercei városi tanácsot arra, hogy Lisbona Besztercén tartózkodó szökött árokaljai jobbágyait a bányabérlő javaival egyetemben adják át Bethlen Farkas szamosújvári főkapitánynak.⁶⁴⁴ A Györgyfalvára és Negerfalvára vonatkozó beiktatóparancsot a fejedelmi kancellária 1608 áprilisában adta ki. Eszerint Gerhard Lisbonát, a nagybányai prefektust a nekiadományozott birtokokba be kell iktatni. 1608. április 14-én a nagyobb kancellária két írnoka, Zólyomi János és Váradi János beiktatták a fenti birtokokba Gerhard Lisbonát. Az iktatás második napján Bartha Imre, Haller Gábor hagyási jobbágya Haller György, Zsigmond és Bánffi Dénes nevében tiltást nyújtott be a Hidegh Retteghe nevű negerfalvi kaszáló iktatására. Mivel más tiltás nem volt, Lisbonát zavartalanul meghagyták birtokaiban.⁶⁴⁵ Az iktatási jegyzőkönyv értelmében a kancellária a tiltást benyújtókat tizenöt napra a fejedelem ítélőtáblája elé idéztette, de a per továbbhúzódott, és az 1608. október 25-én kezdődő nyolcados törvényszakasza tolódot. Így 1608. november 25-én megjelent Gerhard Lisbona képviselőjében dési Temesvári János, azonban az alperesek távol maradtak, ezért a kaszálót végleg a felperesnek ítélték, az alperesekre pedig 12 forint büntetést szabtak ki, melynek egyharmada a felperest, kétharmada a bíróságot illette meg.⁶⁴⁶

Gerhard Lisbonát és Nápolyi Pétert nemcsak a Belső-Szolnok vármegyében fekvő két birtok kötötte össze, legalábbis egy későbbi, Bethlen kori peres irat erről tanúskodik. Ismeretségük valószínűleg Nápolyi Péter lengyel területen töltött hónapjaira nyúlt vissza, a titkár ugyanis követte urát, Jeremia Movilă vajdát lengyelországi száműzetésébe.⁶⁴⁷ Belső-Szolnok vármegye sedriája előtt 1614. szeptember 4-én Zanay János deák Gerhard Lisbona felperes képviselőjében jelent meg ügyvédként, az alperes ezúttal Nápolyi Péter volt. A panasz szerint Lisbona 1613. áp-

642 MNL OL R 298 8. d. I./12. t. Nr. 1. Nápolyi Péter moldvai tevékenységére lásd *Jakó Klára*: Nápolyi Péter, a Movilă-vajdák magyar secretariususa. In: *Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok.* Szerk. Gábor Csilla. Kolozsvár, 2004. 223–234. Nápolyi Péterre vonatkozó információkért ezúton is köszönetet mondok kollégánomnak, Jakó Klárának.

643 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 2.; MNL OL R 298 8d. /I/12. t. Nr. 2. Idetartozik két beiktatásra vonatkozó parancs is. Az első 1612. május 12-én kelt, ebben már csak Felőr szerepel, a második iktató parancsot pedig május 22-én adta ki a kancellária. Uo. Nr. 3. és Nr. 4.

644 MNL OL Beszterce város és kerület levéltára, Beszterce város és kerület, Missiles (= Be M) 1607/Nr. 58. Bethlen Farkas szamosújvári főkapitányra lásd EKK 2005. 552.

645 SJAN Cluj Fond familial Haller (= Haller cslv) 70. cs. fol. 5^r. Ezúton mondok köszönetet a segítségért kollégámnak, Szabó András Péternek.

646 Uo. A korabeli törvénykezési szakaszokra: *Dáné Veronka*: „Az Ónagysága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségszaki bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.). 93–94.

647 *Jakó K.*: Nápolyi Péter i. m. 230.

rilis 3-án Capito Gáspár nevű szolgáján keresztül átadott 500 aranyat Nápolyi Péternek, hogy az Moldvából lábas marhát hozzon be. A marhabehozatalnak június 30-ig meg kellett volna történnie, de mivel nem valósult meg, a megállapodás szerint a pénzt vissza kellett volna adnia Lisbonának. Nápolyi Péter azonban valamilyen okból nem tette ezt meg, a szolgabírói fizetési felszólításnak is ellenállt, ezért Lisbona a sedria elé idéztette. Nápolyi Péter a sedria előtt azt vallotta, hogy a szolgabíró tőle a kérdéses összeget nem követelhetette, hiszen Lisbona igazát csak a vármegyei törvényszék előtt keresheti, de nem a szolgabíró közbejöttével. Nápolyi Péter elismerte a törvényszék előtt, hogy 500 aranyforintot átvett Lisbonától, 1613 tavaszán készülődött is Moldvába, a kérdéses összeg mellett még köves gyűrűt és egyéb ezüst-, valamint aranyeműt is kapott a nagybányai prefektustól. Bevallása szerint azért vállalta a feladatot, mert ezzel üzlettársát akarta segíteni, de Moldvában nem volt biztonságos a helyzet, így abban egyeztek meg, hogy a pénzt addig magánál tartja, amíg nem próbálja meg még egyszer a marhabehozatalt. Az ingóságokat a megghiúsult út után viszont azonnal visszaadta. Nápolyi érvelése szerint a nagybányai kamaraispán akkor fordulhatott volna a törvényszékhez, ha a második út után sem kapta volna vissza a pénzét, ezért azt kérte, hogy az ügyet halasztsák a következő törvénykezési szakaszra, ahol olvassák majd fel a kettejük közötti megállapodást. Az ügyben még több sedriai meghallgatás történt, a vármegyei törvényszék végül úgy döntött, hogy Nápolyi Péternek vissza kell fizetnie az 500 aranyforintot, méghozzá nyolc napon belül. A döntés ellen Nápolyi fellebbezett, így az a fejedelmi ítéletábra elé került, de a peres eljárás befejezésére vonatkozóan nem maradt fenn további forrás.⁶⁴⁸

Nápolyi Péter azonban nemcsak a kérdéses 500 forinttal maradt adója Gerhard Lisbonának, hanem egy másik alkalommal is vett fel tőle kölcsönt. Erről Nápolyi Péter özvegyének, Petky Margitnak a panaszja, valamint egy a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt kötött egyezség tanúskodik.⁶⁴⁹ Az özvegy 1622-ben tett panaszt, mely szerint néhai férje még Gerhard Lisbonától vett fel 1200 forint kölcsönt, a hitel behajtását a Lisbona-örökösök a kolozsvári Bakó Lukácsnak adták át. Az özvegy elmondása szerint az első törlesztőrészletet befizette, ennek ellenére a kolozsvári polgár tovább háborgatta.⁶⁵⁰ Végül 1623-ban került sor megegyezésre, mely szerint Petky Margit, aki akkor már Ecségi Orbán özvegye volt, megegyezésre jutott Bakó Lukács kolozsvári lakossal. A vita tárgya az volt, hogy Bakó Lukácsnak, akinek Gerhard Lisbona örökösei átadták a kölcsönt, 58 arannyal és 400 forinttal adós maradt Nápolyi Péter özvegye. A bevallásból az is kiderül, hogy Nápolyi Péter azt is vállalta a Gerhard Lisbonával kötött szerződésben, hogy ha nem adja vissza az átvett összeget, Lisbona Belső-Szolnok vármegyei birtokaiból kárpótolhatja magát. Petky Margit, akit néha az irat tévesen Borbálának nevez, korábban kifizetett kétszer 800 forintot, és a requisitorok előtt átadott a Bakó Lukácsnak újabb 400 forintot és 58 aranyat, így valójában az 1200 forintos kölcsön helyett 2000 forintot és 58 dukátot fizetett vissza a Lisbona-örökösöknek.⁶⁵¹

648 MNL OL Cista Comitatum (= F 17) Cista Szolnok interior (= CSZi) L. Nr. 16.

649 Petky Margit Petky János kancellár testvére volt. *Jakó K.*: Nápolyi Péter i. m. 231.

650 MNL OL R 298 8. d./I./12.t. Nr. 5.

651 MNL OL F 15 XXI. Prot. fol. 1–2.

A nagybányai prefektus szerteágazó társadalmi kapcsolatait mutatja, hogy Kamuthy Balázssal is volt peres ügye. A Kolozs megyei sedria előtt azért élt panasszal Lisbona, mert egy bizonyos Simon Pashauffer nevű szolgálója megszökött tőle, és a főúrhoz szegődött, annak ellenére, hogy szolgálati idejét és esztendejét még nem töltötte le a nagybányai bérlő mellett.⁶⁵² Kamuthy és Lisbona peres ügyét a vármegyei törvényszék 1609 tavaszán tárgyalta, Lisbonát egy kolozsvári ügyvéd, Hídalmássy Márton deák képviselte.⁶⁵³

A források hírt adnak még egy helyi kötődésű Lisbona-féle hitelügyletről, bár ennek pontos idejét nem tudjuk meghatározni. Sombori Gábor lekötötte Topa nevezetű, Kolozs vármegyei birtokát 800 forint ellenében Gerhard Lisbona számára, ezt az özvegye, Gerendi Erzsébet ki szerette volna váltani, így 150 forint kölcsönt vett fel Kolozsvári János deáktól. A kölcsönért cserébe lekötötte saját topai jószág részét, minden tartozékával és jövedelmével együtt, a birtok visszaváltásáig az Fehér vármegyei Péterfalva lakosai is Kolozsvári János deáknak tartoztak szolgálni.⁶⁵⁴

Gerhard Lisbona a Torda vármegyei Kállay családdal is kapcsolatban állt. Alsójárjai Kállay Gergely fassiója szerint bizonyos családi birtokait – Bird nevezetűt Belső-Szolnok vármegyében, illetve Borzas nevűt Doboka vármegyében –, amelyeket korábban Kendy István bírt, és ő hűséges szolgálatért kapta a fejedelemtől, eladta 400 forintért Gerhard Lisbonának, aki 1611-ben a nagybányai és a zalatnai bányák bérlője, illetve dési sókamarás is volt egyben. 300 forintot Lisbona megbízottja, a dési Mihály deák, a sókamaraispán helyettese fizetett ki Kállaynak, míg 100 forintot a szerződés megkötésekor adott át neki maga Lisbona.⁶⁵⁵

Mint korábban is láthattuk, Báthory Gábor több alkalommal is birtokadományban részesítette a nagybányai kamaraispánt. Egy ilyen donációval kapcsolatban nyújtott be tiltást 1613 húsvétja után Lisbona, aki ekkor még mindig bérelte a zalatnai bányákat. A tiltást Lisbona nevében Kolozsvári János deák, a belső tanács tagja tette a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt. Az ügy előzménye az volt, hogy Báthory Gábor bizonyos összegért lekötötte Gerhard Lisbona számára a Bacza nevű birtokot a rajta lévő nemesi udvarházzal együtt, továbbá a mellette található Mihályfalvát és Oláhnyírest, amelyek Belső-Szolnok vármegyében feküdtek.⁶⁵⁶ Később azonban ugyanezt a birtokot eladományozta Wesselényi Annának, Csáky István özvegyének is, aki kérvényezte a kancelláriánál, hogy iktassák

652 SJAN Cluj Törvénykezési Jegyzőkönyvek (= Tjk) I. 99. Az idézett forrás felkutatásáért szíves köszönetet mondok Dáné Veronkának.

653 SJAN Cluj Tjk I. 86.

654 MNL OL Miscellanea (= F 25) fol. 456.

655 A fenti birtokokat Kállay valószínűleg a széki „merényletet” követően kapta meg. MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 19.

656 MNL OL F 15 XVII. Prot. fol. 77. A korszakban több Kolozsvári János deákkal találkozhatunk. Az egyik a Báthory Gábor által az úgynevezett széki merénylet miatt kivégeztetett fiscalis director, míg a másik a kolozsmonostori koventnél dolgozó levélkereső volt, akinek haláláról Szamosközy István is megemlékezett. *Dáné Veronka*: „Országújl választottuk... directorrá”. Kolozsvári János deák fiscalis director életútja. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2013 (*Speculum Historiae Debreceniense* 12.). 47–63.; *Gálfi E.*: A gyulafehérvári hiteleshely i. m. 31–32., 34–35., 70., 75. A Gerhard Lisbonának kölcsönadó Kolozsvári János deák e két személy egyikével sem azonosítható.

be a mondott birtokba. Lisbona tiltakozott az eljárás ellen, hiszen az inskribálás előbb történt meg, mint az adományozás.⁶⁵⁷ Érdekességként megemlíthető, hogy Lisbona ezt követően több okiratban is a „de Bacza” nemesi előnevet használta.

Nagy valószínűség szerint ugyanattól a Kolozsvári János deáktól vett fel Gerhard Lisbona kölcsönt, aki képviselte a baczai birtok ügyében később az érdekeit. A köztük lévő üzleti kapcsolatról egy 1620-ban, a kolozsmonostori konvent előtt tett tiltásból értesülhetünk. Az okirat szerint Gerhard Lisbona adósa volt Kolozsvári János deáknak, de a hitelt nem fizette vissza, így a deák a Belső-Szolnok vármegyei sedria elé vitte az ügyet. Az ítélet szerint a ki nem fizetett adósság ellenében Kolozsvári János két, a Lisbona család tulajdonában lévő, Belső-Szolnok vármegyei birtokot kapott meg. Gerhard Lisbona fia, Heinrich azért tett tiltást a konvent előtt, mert a deák idő előtt elfoglalta a falvakat. Az örökösöknek végül sikerült kiegyezniük Kolozsvári Jánossal.⁶⁵⁸

Ha a fentiekben bemutatott hitelügyleteken és a bányavárosokkal folytatott küzdelmeken végigtekintünk, első gondolatunk az lehet, hogy a korabeli bányászati termelés kizárólag nehézséggel és veszteséggel járt, mégis több nyugat-európai család lehetőséget látott a szatmári nemesércbányászatban, és vállalva a sok kockázatot és nehézséget, generációkon át küzdött azért, hogy megtarthassa a térségbeli pozíciót.⁶⁵⁹ A két állítás közötti ellentmondást úgy lehetne feloldani, hogy a gondok ellenére azért érte meg ez a vállalkozás a szatmári bányavidéken, mert a bányászati munkán keresztül értékes gazdasági és társadalmi kapcsolatokat lehetett kiépíteni, amelyeket később arra lehetett használni, hogy az adott család hosszabb időre meg tudja vetni a lábát az erdélyi régióban.

657 MNL OL F 15 XVII. Prot. fol. 77.; MNL OL F 17 CSZi L Nr. 13.

658 MNL OL F 15 XVII. Prot. fol. 107.

659 A kiterjedt hitelforgalom egyéb, praktikus aspektusaira lásd *Tózsá-Rigó A.*: Az állami és az üzleti szféra i. m. 812–813.

ERDÉLYI BÁNYAVIDÉK

2. térkép.

Az erdélyi bányavidék városai és települései a Báthory-korszakban (1571–1613)

AZ ERDÉLYI NEMESÉRCBÁNYÁSZAT HELYZETE (1571–1613)

BÁNYAMŰVELÉS AZ ERDÉLYI-ÉRCHEGYSÉGBEN

Az erdélyi állam területén fekvő, nemesércbányászattal foglalkozó területek közül a legnagyobb jelentőséggel az Erdélyi-érchegység városai bírtak: Abrudbánya, Offenbánya és Zalatna. Az itt folyó nemesérc-kitermelésnek kiváló földrajzi-geológiai adottságai voltak, többek között felszínhez közeli, ércben gazdag telérek, hatalmas kiterjedésű erdők és elegendő mennyiségű víz.¹ A korábbi időszakokban inkább a felszíni fejtésekből és az aranymosásból nyerték ki az ércet, de a 16. századra a legtöbb helyen itt is áttértek a mélyművelésre, így az érctermelés folyamata már jóval fáradtságosabb munkává vált.²

A három város közül a legjelentősebb település Abrudbánya volt, amely a 15. század folyamán úgynevezett taxás város lett, bár előtte a másik két várossal egyetemben a gyulafehérvári káptalan birtoka volt.³ Az Abrudbánya névalak először 1320-ban tűnt fel a forrásokban, a város nevének első tagja az *obryzum* kifejezéssel állhat összefüggésben, melynek jelentése terméssarany. A város kiváló bányászati adottságainak köszönhetően kapta a 15. században kiváltságait, 1494-ben II. Ulászló mentette fel a város lakóit minden katonai szolgálat alól, és részleges adómentességet is biztosított a városnak.⁴ 1525-ben négy bányaváros: Körösbánya, Kisbánya, Offenbánya és Abrudbánya közös bányabíróságot tartott fenn, általában Offenbányán (középkori nevén Aranyosbányán) tartották az ítélezési napokat.⁵ Nagy valószínűség szerint Abrudbányán működhetett valamilyen bányauzem vagy officina, erről egy a gyulafehérvári káptalan által kiadott rendelet tanúskodik.

---

1 Többek között Köleséri Sámuel is felhívta a figyelmet az erdélyi aranybányászattal foglalkozó munkájában arra, hogy Erdély milyen kiváló természeti adottságokkal rendelkezett. *Köleséri S.*: Erdély i. m. 32.

2 *I. Tóth Zoltán*: Paraszttmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Bp., 1951. 9–16. Köleséri munkájában megkülönböztette az úgynevezett szabad aranyat (*aurum liberum*) és a kötött aranyat (*aurum ligatum*), az előbbit leginkább aranymosóhelyeken lehetett megtalálni, véleménye szerint Erdély a szabad aranyáról volt messze földön híres. *Köleséri S.*: Erdély i. m. 41.

3 *Köleséri S.*: Erdély i. m. 37–38. A kiváltságokra, jogállásra lásd EKJkv 35., 37. A város kiváltságleveleit és egyéb szerzett engedményeit egy valószínűleg Rákóczi korabeli jegyzékben összesítették, sajnos mára ezek közül a legtöbb irat már nincs meg. MNL OL F 4 Cista Alb. (= CA) Cista 2. fasc. 2. Nr. 5.

4 *Simon Zs.*: Az aranytermelés i. m. 225–226. Köleséri Sámuel véleménye szerint a római kori Auraria település név torzult változata az Awrud, illetve az Abrud. *Köleséri S.*: Erdély i. m. 32.

5 *J. Fritvaldszky*: Minerologia i. m. 46.

3. térkép.

Az Erdélyi-érchegység bányavárosai a Báthory-korszakban (1571–1613)

A rendelkezés pontos datálása nehézségekbe ütközik, de valamikor az 1556. évi szekularizáció előtt keletkezhetett az irat. Az arany kémlelése és olvasztása, amelyet a szövegben *frisselésnek* neveztek, kizárólag az abrudbányai officinában történhetett, a helyben kibányászott ércet máshova nem lehetett vinni. Emellett a mezővároshoz rendelt falvakban élők csak az Abrudbánya főterén tartott vásárokon árulhatták portékáikat. Ezeket a kiváltságokat a fejedelmi korban is megerősítették, először Báthory István 1572-ben, majd 1585-ben Báthory Zsigmond.⁶ 1592-ben újabb abrudbányai küldöttség járult a fejedelem elé abból a célból, hogy erősítse meg a város kiváltságait.⁷ A legtöbb bánya a Veres-patak közelében feküdt, így Abrudbánya ezen részét Verespataknak nevezték el, a zúzdák és kohók működését a Veres-patak vize biztosította.⁸ Ezenfelül Abrudbánya határában több helyütt is bányásztak nemesércet, ezt bizonyítja egy határjárás 1556-ból származó jegyzőkönyve is. A határjárás során

6 EKK 2005. 42., 49., 197.

7 MNL OL F 17 Cista Alb. (= CA) fasc. 1. A Nr. 9.

8 J. Fritvaldszky: *Minerologia* i. m. 49–54.

Hamvay György, a királyi javadalmak kezelője és Szentmihályi Lőrinc, a gyulafehérvári káptalan rektor-kanonokja (későbbi levélkeresője) kérdezték ki Tekefalva és Bucsim lakóit, valamint Abrudbánya magisztrátusát és polgárait.⁹ A vita alapja az volt, hogy Bucsim lakói megvádolták az abrudbányai városvezetést, hogy kisajátítja a tekefalvi határt, jöllehet annak egy része Bucsimot illetve. A határbejárás során megállapítást nyert, hogy a város vezetősége nem a közelmúltban sajátította ki a kérdéses területet, ugyanis több kőből épült zúzómalma is állt a városnak a tekefalvi határon, ezekhez tartoztak rétek és legelők is. A malmok a határjárás idején már rossz állapotban voltak, fel kellett volna őket újítani, ehhez a város igénybe vehette a közös határon fekvő erdőből származó faanyagot.

Az is kiderült a jegyzőkönyvből, hogy milyen módon oldották meg a malmok vízellátását. A környező hegyi patakok vizét csatornák segítségével vezették le a völgybe, a csatornákat pedig oszlopok tartották. A bucsimi pásztorok több ízben megrongálták a csatornákat, kidöntötték az oszlopokat tartó gerendákat. A káptalan két kiküldött emberének jelenlétében a két fél abban állapodott meg, hogy a pásztorok a jövőben tartózkodnak a szándékos rongálástól, és részt vesznek a 200 forintot kitevő helyreállításban.¹⁰

Az abrudbányai bányaműveléssel kapcsolatban szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis fennmaradt egy töredékes bérjegyzék is, amely 1579 nyarán készült. Brassai Mihály, a kohómester segédje készített egy parciális regestumot június utolsó hetének kiadásairól, ebből a fizetések listája maradt fenn. A jegyzékből kiderül, hogy az egyik abrudbányai bányánál négy román és négy magyar vájár dolgozott – a jegyzékben különválasztották őket –, heti fizetésük 60 dénár volt. A bányafelügyelő magyar volt, ő egy hétre 1 forintot és 50 dénárt kapott. A kohómester segédje azt is feljegyezte, hogy a zúzdák öt napon keresztül folyamatosan üzemben voltak, így háromheti termést tudtak összetörni. A kohómester fizetése 2 forint volt, míg Brassaié 1 forint. Mindketten kaptak a fizetésük mellé élelmiszert és italt is, az étel három hétre 1 forint volt fejenként, míg az ital 50 dénár.¹¹ A bánya nevét a jegyzék nem említi, de valószínűsíthető, hogy a Kirnik nevű bányáról van szó, amely a legnagyobb kiterjedésű tárna volt ekkoriban.¹²

A Báthory kori Erdély bányászattörténetének egyik legfontosabb forrása az idősebb Felician von Herberstein által 1585 telén készített leírás, amelyben a legtöbb erdélyi nemesércbányát részletesen jellemezte. Herberstein szerint az Erdélyi-érchegységben az abrudbányai bányák voltak a leggazdagabbak, ezért nem kellett tartani a kimerülésüktől, de az érctermeléssel elég sok probléma volt. Elsőként a megfelelő vízellátás okozott nehézséget, mert arra nem volt elegendő víz, hogy a zúzdák cölöpjeit rendszeresen mozgatni tudják, így nem a megfelelő nagyságúra törték össze az ércet. Ennél több gond volt az ércválogatás menetével. A robotra kiküldött román jobbagyok ugyanis nem a megfelelő módon szitálták az ércet, a zúzdából kivezető csatorna túlságosan szűk volt, így elég kevés volt az esély arra, hogy ilyen körülmények között rövid időn belül növelni lehessen a ter-

9 MNL OL F 3 Centuria L. Nr. 20. Szentmihályi Lőrinc életútjára: *Gálfi E.*: A gyulafehérvári hiteleshelyi. m. 55.

10 MNL OL F 3 Centuria L. Nr. 20.

11 MNL OL F 12 I.d./c/Nr.12.

12 MNL OL F 4 4 CA Cista 5. fasc. 3. Nr. 10.

melékenységet. A kisebb aranyrögök szinte mind bekerültek a mosóvízbe, és nem ragadtak meg a vászszakon.¹³ Herberstein a nehézségek közé sorolta, hogy a bányák messze feküdtek a zúzdáktól, így hosszú úton kellett szállítani a kitermelt ércet, és nem mindig volt elegendő szekér vagy ló a szállításhoz. A téli időjárás ezt még nehezebbé tette, ezért a báró azt javasolta, hogy szántalpakra erősített szekéren, azaz szánon kellene eljuttatni az ércet a zúzdába, ami megszokott eljárás volt az alpesi régiókban. Leírása szerint a vízellátási problémákat a domborzati viszonyok miatt másként nem lehetne megoldani, csak oly módon, ha több víztározó medencét építenének, ezekben lehetne az esővizet is gyűjteni. Ezenfelül még azt is tanácsolta a fejedelemnek, hogy alkalmazni kellene egy képzett bányamestert, aki segíti a helyiek munkáját.

Abrudbányán ezüstön és aranyon kívül kis mennyiségben rezet és ólmot is bányásztak, de ebből nem lehetett igazán nagy haszonra számítani. Az aranytermelés növelése érdekében piritet is bányásztak a térségben, amelyet először megpörköltek, majd utána összetörték a zúzdákban. A báró szerint azonban azt tévesen gondolták, hogy ilyen eljárással aranytörmeléket tudnak kinyerni, ugyanis a piritből megfelelő olvasztás és cementezés után lehetett aranyat kiválasztani, az ércdúsítás ebben az esetben nem volt elegendő.¹⁴

A következő leírás már a 17. század elejéről maradt ránk, a korábbi fejezetekben említett Hans Kaufmann sziléziai bányamester jóvoltából, aki 1603 és 1604 folyamán többször is bebarangolta az Erdélyi-érchegység területét. Herbersteinhez hasonlóan ő is azt írta, hogy Abrudbánya az egyik legnagyobb és legfejlettebb nemesércet kitermelő bányásztelepülés Erdély területén. Itt volt a legtöbb művelés alatt álló bánya is, és információi szerint legalább hetvenegy személy rendelkezett tulajdonosi részesedéssel valamelyik bányában. A mélyművelés mellett aranymosással is foglalkoztak a város határában. A legnagyobb bányában – a Kirnikben – mindennap dolgoztak a bányászok, ennek bejárata 12 bányaöl mélységnél kezdődött. A nagy tisztaságú aranyat leginkább a felszínhez közelebb eső telérekből fejtették ki, ezek a telérek általában 2-3 bányaölnyi mélységnél kezdődtek. A többi járatban inkább kevert ércet bányásztak, ezekből a cementezés során lehetett kinyerni az aranyat.

A sziléziai bányamester, ahogy Nagybánya esetében is tette, az erdélyi bányászattal foglalkozó jelentéseiben is leírta, hogy milyen károsnak tartja a robot alkalmazását az érc kifejtésben, ugyanis az jóval nagyobb szakmai tudást igényelne. Úgy vélte, a jobbágyokra nagy terhet rónak az úrbéri szolgáltatások, ezért nem tudják rendesen végezni a munkájukat, a kétlaki élet pedig kifejezetten hátrányos az érc termelés szempontjából.

Véleménye szerint az erdélyi nemesércbányászat válságát elsősorban ennek a rendszernek köszönhetette, a háborús állapot „csak” súlyosbító tényező volt.¹⁵ A térség akkor tapasztalta meg igazán a háborút, amikor Mihály vajda csapatai felprédálták a várost, és óriási kárt tettek a bányákban. Ezenfelül a jobbágyokat több alkalommal kényszerítették arra, hogy árkot ássanak, és egyéb katonai mun-

13 Documente III. 58–64.

14 Uo.

15 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 220–223.

kálatokat elvégezzenek, noha robotjukat kizárólag a bányákban dolgozhatták volna le. Abrudbánya vezetői ezért azt kérték Kaufmanntól, hogy ideiglenes urbamentességükre vonatkozó kérelmüket tolmácsolja az Erdélybe delegált, a tartomány vezetésével megbízott királyi biztosok felé, ezenfelül 1000 tallér kölcsönért is folyamodtak a bányák helyreállítására. A helyreállításra mindenképpen szükség volt, ugyanis a kolozsvári bányakamara vezetője, Filstich Péter arra kötelezte őket, hogy hetente legalább 7 márka aranyat adjanak be a kamarába. Kaufmann szerint, tekintve a telérek minőségét, ez nem volt irreális elvárás.¹⁶

Az Erdélyi-érchegység településeit nemcsak Hans Kaufmann járta végig az Udvari Kamara megbízásából, hanem Giulio Cesare Muralto is. Az itáliai származású diplomata 1604-ben keletkezett jelentéséről a kapnikbányai bányák leírásánál már esett szó. Muralto is megjegyezte, hogy Abrudbányán és környékén van a legtöbb és legnemesebb aranylelőhely, ezek a telérek már hosszú ideje állnak művelés alatt. A 16. század végére visszaesett a termelés színvonala, és egyre kevesebb járatban folyt bányászat, jóllehet még ilyen körülmények között sem kellett a bányák kimerülésétől tartani. A 17. század elején valamelyest javult a helyzet, ugyanis 1604 előtt egy nagy kiterjedésű aranylelőhelyet találtak, amelynek haszna az első években jelentős volt, mert a telérek a talajszinthez közel húzódtak. Muralto ottjártakor már itt is kénytelenek voltak rátérni a mélyművelésre, ami pedig jóval költségesebb tevékenység volt. Gyors bevételre leginkább az aranymosásból lehetett szert tenni.¹⁷

Az Erdélyi-érchegység másik két bányavárosa, Offenbánya és Zalatna a szekularizációt követően a fejedelmi kincstár tulajdonába került, így fejlődésük erősen eltért Abrudbányáétól. Offenbánya a középkor évszázadaiban nagy jelentőséggel bírt, mutatja ezt az is, hogy a bányavárosok számára adományozott privilégiumlevelek közül az Offenbányának 1325-ben adott kiváltságlevelével az egyik legrégebbi. Eszerint a bányászoknak a kitermelt érc 1/8 részét kellett beszolgáltatniuk a kincstárba, peres ügyekben felsőfokon a király vagy az ő képében az országbíró ítélezhetett.¹⁸ A település következő kiváltságát, amelyet Báthory István erősített meg 1571 júliusában, még II. Ulászlótól kapta 1515-ben. A király ezúttal adómentességet biztosított a város lakói számára, ugyanis a bányák művelése komoly anyagi terhet jelentett, emiatt sokan elhagyták a bányákat, és más adómentességgel rendelkező településre költöztek, többek között Abrudbányára.¹⁹ Az Ulászló biztosította engedelményekből is látszik, hogy a bányászattal már jóval a fejedelmi kor előtt is akadtak problémák. A bányavárost és a hozzá tartozó falvakat a 16. században több alkalommal is eladományozták vagy zálogba adták, többek között a Thoroczky családnak. 1543-ban I. Ferdinánd Thoroczky Antalnak kötötte le a várost, és a hozzá tartozó három birtokot 4000 forint elle-

16 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 197–216.

17 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75–98.

18 *Simon Zs.*: Az aranytermelés i. m. 226–227. Valószínűleg abrudbányai bányászok alapították a várost.

19 MNL OL Diplomatikai Levéltár (Q szekció) (= DL) 36 857. Az iratra témacsoport-vezetőm, Oborni Teréz hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm. Báthory-kori megerősítésére: EKK 2005. 152.

nében.²⁰ A nehézségek ellenére valószínűsíthetjük, hogy a Báthory-korszakban végig művelték az offenbányai bányákat bizonyos fokú intenzitással.

A leírásokban mindenhol azt olvashatjuk, hogy az offenbányai bányák kiváló adottságokkal bírtak, leginkább ezüstöt bányásztak, az offenbányai határtól egy mérföldre, Bisztra mellett pedig kiváló réztelére hűzódta a föld alatt.²¹ A fejedelmek is tisztában voltak a földben rejlő érc értékével, Báthory István többek között azt kérte a besztercei városatyáktól, hogy küldjék el Schmelzer Albertet és fiát, Györgyöt Offenbányára, mert őket kívánta megbízni az elhagyottan álló tárnák feltérképezésével. A levélben a fejedelem további tervére is fény derül, miszerint Báthory István a bányákat a bejárás után a kolozsvári bányakamara vezetőjére, Cementes Jánosra és más tapasztalt bányászokra kívánta bízni.²² A fenti megbízás további sorsáról nem tudunk semmit, ugyanis a következő adat már a 17. század elejéről maradt ránk. A kiküldött kamarai biztosok röviden írtak a településről és az ott folyó bányászatról is. Hans Kaufmann beszámolójában szinte kihalt helyként mutatta be Offenbányát. Ottjártakor az összes bánya elhagyottan hevert, a hajdúk mindent feldúltak, talán ha nyolc házhely maradt meg, és csak öt ház maradt épségben, lelkipásztor sem volt a településen, az emberek pedig nagyon szegények voltak. Az ezüstitelérekről ellenben úgy vélte, hogy azok reménykeltőek, jó minőségű ércet lehetne innen kifejteni, de a bányavíz elvezetését mindenképpen meg kellene oldani. Kaufmann véleménye szerint a mélyművelésből legalább 20 000 tallérnyi hasznot lehetne szerezni évente, ugyanis van annyi érc a föld alatt, hogy egy nap alatt egy vājár legalább egy márka ezüstöt ki tudjon termelni. A bányák járatai még nem omlottak be, ezért még volt remény arra, hogy meg lehessen őket menteni. Erdélyben itt lehetne a legjobb minőségű ezüstöt bányászni, írta Kaufmann, ha lenne elég pénz a fejlesztésre, itt lehetne az erdélyi ezüstabányászat központja.²³

Kaufmannon kívül Muralto is megemlékezett beszámolójában az offenbányai bányákról. A 16. század közepén még jól üzemeltek, a bányászat hanyatlásának okát ő elsősorban a háború elhúzódsában látta. Ebben a kérdésben feltehetően Kaufmann járt közelebb az igazsághoz, amikor azt írta, hogy leginkább a bányavíz és a mélyműveléssel járó egyre magasabb költségek okoztak gondot. Königsgrube volt a legnagyobb offenbányai bánya, és Muralto szerint az egyetlen, amely érckifejtésre alkalmas; a főjártat 80 bányáöl mélyen kezdődött. A jelentés Offenbányával foglalkozó részében egy érdekes bekezdést fedezhetünk fel. Muralto a Königsgrube jellemzése után tért rá a bánya kiépítésének és művelésének történetére, eszerint a legnagyobb offenbányai bányát bizonyos ifjabb Johann Sepusius építette ki, és ő kezdte el az érc kitermelését. A bányáról szóló kijelentés önmagában nem elgondolkodtató, az azonban már igen, hogy kihez köti a bánya felfedezését Muralto. Johann Sepusius – azaz Szepesi János – néven ebben a korban ugyanis Szapolyai Jánost értették, a *jüngste* kifejezés pedig egyértelműen fiára, II. János Zsigmond választott magyar királyra utal. Ezt a koncepciót támasztja alá az is, hogy a szöveg szerint Sepusius a bánya felfedezésének idején már Erdélyben lakott. Az természe-

20 SJAN Cluj Fond familial Thoroczky (= Thcslv) Nr. 38. A forrás felkutatásában segítséget nyújtott Bogdándi Zsolt, ezúton is köszönöm.

21 J. Frivaldszky: Minerologia i. m. 55–57.; ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 102–103.

22 BIL I. 288–289.

23 ÖStA VUG RN 13a fol. 198–199.

tesen nehezen elképzelhető, hogy az ifjabbik Szapolyai maga kezdett neki a Königsgrube feltárásának, így valószínűsíthető, hogy Muralto arra akart utalni, hogy János Zsigmond idején és az uralkodó utasítása nyomán kezdtek el a bányában a termelést, amely azonban a választott király halála után leállt.²⁴ Az Offenbányán maradt lakosság reménykedett benne, hogy talán még lehet új teléreket is feltárni. Muralto szerint a Königsgrube jól ki volt építve, csak felújításra szorult, innen tudták régebben a legtöbb ezüstöt kibányászni, ahogy az idősebb helyiek elmondták. Muralto szerint érdemes lett volna felújítani a bányát, és újra elkezdni a termelést, mert a költségeket hamarosan megtérítené az ércebeváltásból származó haszon. Reménykeltő volt, hogy nem sokkal Muralto ottjárta előtt az offenbányai uradalomhoz tartozó Topánfalva határában aranymosás közben egy gazdag aranytelért találtak, azonban féltő, fejtegette Muralto, hogy a jobbágyok a gyors meggazdagodás reményében nem megfelelő módon fogják kifejteni az ércet, így idő előtt kimerülhet a lelőhely. Muralto megemlítette azt is, hogy az ugyancsak az uradalomhoz csatolt Lupsa határában is találtak lelőhelyet, de az itteni teléreket hamarosan sorsára fogják hagyni a bányászok, mert nem tudtak 40 bányaölnél mélyebbre menni a kemény kőzet miatt, és az ez alatt húzódó ércétel sem érné meg a fáradságot.²⁵

A tizenöt éves háborút követően Rákóczi Zsigmond megpróbálta az erdélyi állam pénzügyeit normalizálni, így 1607 novemberében a bányászatban is jártas Filstich Péternek adományozta Offenbányát, a területén fekvő összes bányával együtt, kiegészítve az új telérek keresésének jogával, valamint a városhoz tartozó négy falut is. Az adományért cserébe Filstich Péter kötelessége volt a beomlott járatokat felújítani, a kitermelés összes költségét viselni és a kitermelt ércet a bányakamarában beváltani.²⁶ Az offenbányai birtokhoz való jogát Rákóczi Zsigmond utódja, Báthory Gábor több ízben megerősítette, egy alkalommal sem változtatott a kondíciókon.²⁷

A zalatnai bányászat abban különbözött a másik településen folytatott ércki-termeléstől, hogy itt az aranybányászat jelentőségével vetekedett a higanykitermelés, sőt bizonyos időszakokban túl is szárnyalta.²⁸ Az utóbbi történetével kapcsolatban a kutatásnak nagy szerencséje van, ugyanis az 1570-es évek első feléből fennmaradt egy nagyobb terjedelmű kamarai levelezés, amely a Habsburg Monarchia területére (leginkább a Magyar Királyságba) beáramló olcsó erdélyi higany által támasztott nehézségekkel foglalkozott. Az iratanyagból egyértelművé válik, hogy a Zalatnán kitermelt higany nemzetközi jelentőséggel bírt a korszakban, és versenytársa lehetett az osztrák örökös tartományokban kitermelt kénesőnek. Az ügy kiindulópontja az volt, hogy 1572 őszén a pozsonyi főharmincad-hivatal

24 János Zsigmond közvetlen beavatkozása a bányászatba nem példa nélküli, ugyanezt láthatjuk Kapnikbánya esetében is: ott Báthory István döntött úgy, hogy a fejedelmi kancellária egyik titkára vezesse a termelést, ahogy erről a későbbiekben szó lesz.

25 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 100–103. Muralto leírta azt is, hogy az offenbányai Königsgrubenben volt egy ólomtelér is, itt régebben ólommal elegyes ezüstöt bányásztak.

26 MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 146–147.

27 MNL OL F 17 CA fasc. 1. F Nr. 3.

28 Johann Frivaldszky hosszan értekezett a zalatnai aranybányászatról, ezenfelül kiemelte azt is, hogy itt van az egyik legnagyobb antimonlelőhely Európában. *J. Frivaldszky: Minerologia* i. m. 66–75.

lefoglalt 235 mázsa erdélyi higanyt, amelyet a nürnbergi Gößwein–Lang–Rotenburger kereskedőtársaság faktora, Hans Aman küldött volna Nürnbergbe valószínűleg Pozsonyon és Bécsen keresztül.²⁹ A faktor panaszt tett az Udvari Kamaránál, így a kamarai tanács felkérte az Alsó-ausztriai Kamarát, hogy vizsgálja ki az ügyet.³⁰ Ahhoz, hogy a háttérben húzódó gazdasági érdekeket és kapcsolatrendszert átlássuk, mindenképpen be kell mutatni röviden a délnémet városok helyi bányakoncesszióit.

Az augsburgi Baumgartner (vagy Paumgartner) konzern 1539-ben megkapta az Idria környéki higanybányák hosszú távú koncesszióját. A szerződés szerint a konzern 75 000 forint értékben higanyt és 25 000 forint értékben cinóbert termelhetett ki a bányákból, és engedélyt kapott a Krajnából történő kiszállításra is. A koncessziós engedély vonatkozott a Baumgartner-utódokra, ezért cserébe öt éven át összesen 100 000 forintot kellett befizetniük a kincstárba, természetesen készpénzben. Ez évente 20 000 forintos bérleti díjat jelentett, az első részlet határideje július 1., a második határidő pedig december 1. volt. A szerződés megkötéséről értesítették a karintiai, krajnai, tiroli grófsági és a salzburgi bányaugyi hatóságokat is, hogy működjenek együtt a konzernnel. A szerződés értelmében V. Károly és I. Ferdinánd előre nem meghatározott időre kötelezte magát, hogy nem nyitják újra a csehországi és a spanyol higanybányákat. A Baumgartnerek így akarták elérni, hogy olyan piacról ne kerülhessen be higany, amelyet nem ők ellenőriznek, mert az ellenőrizetlen higany könnyen lenyomhatta volna az árakat. A koncessziós szerződésbe foglalt kötelezettségvállalás nyomán terjedt el az a gyakorlat, hogy egyéb külföldi területről sem lehetett behozni higanyt a Habsburg Birodalom területére.³¹ Ez a monopolhelyzet azonban több nürnbergi kereskedőcsalád érdekeit sértette, így kerülő utat kerestek az olcsó higany megszerzése érdekében. Az Alsó-ausztriai Kamara 1572 novemberében azt jelentette Károly főhercegnek, hogy az importhiganyra szóló tiltást át kellene gondolni, mert az idriai bányák helyzete már nem olyan jó, mint évtizedekkel ezelőtt volt, több bányaművet fel kellene újítani, és az uralkodónak így már nem éri meg a korábban megkötött üzlet. A kamarai jelentés nem teljesen egyértelmű, de a szövegből arra lehet következtetni, hogy a koncesszió szerződését a Habsburg-kormányzat át akarta írni, vagy inkább fel akarta bontani. Ezt bizonyítja, hogy a király tanácsadója, Hans Khisl 1574-ben elkezdte megszervezni, hogy az idriai bányákat kamarai kezelésbe vegyék, a végső megállapodásra pedig 1580-ban került sor. A koncesszió felszámolását nagymértékben elősegítette, hogy az idriai bányákat 1566-tól kezelő, ugyancsak augsburgi kötődésű Haug–Langenauer–Link vállalat 1575-ben csődbe ment.³² A kamarai kezelésbe való átvétel megszervezésének előkészületei már az 1570-es évek elején

29 A pozsonyi főharmincad-hivatal kialakulására lásd *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. 82.

30 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 62–67.

31 Idria ma Idrija, Szlovénia. A koncesszió magában foglalta a higany kiviteli engedélyét is, 1543-tól Krajnából Salzburg és Velence irányába szállítottak higanyt. Trieszten és Velencén keresztül pedig az Oszmán Birodalom központjába is került a higanyból. Az üzletbe a század közepén bekapcsolódott a Herwart társaság is, Velencéből a levantei partvidékre és Alexandriába szállították az ércet. Lásd *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 82–85.

32 *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. *Történelmi Szemle* 3 (1960) 210–220.; *Az Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képen. Bp., 1891. 499.

megkezdődtek, ezt bizonyítja az Alsó-ausztriai Kamara tanácsának már idézett levele is, amelyben a tanácsosok azt javasolták, hogy amíg nem születik végleges döntés az idriai bányák ügyében, addig a higanyra elrendelt behozatali tilalmat fel lehetne függeszteni. A harmincadosok arra figyeljenek, hogy a higanyszállítmányok ne csússzanak át a határon úgy, hogy nincsenek megvámolva. Károly főherceg levele azonban arról tanúskodik, hogy az Udvari Kamara nem fogadta meg a tanácsot, és továbbra is fenntartotta a tilalmat, ezért minden harmincadosnak, főleg a pozsonyi főharmincadosnak elrendelték, hogy ha higanyt talált, akkor mérje le és haladéktalanul foglalja le, majd értesítse az Alsó-ausztriai Kamara tanácsát. A szóban forgó higanyt október 9-én foglalták le Pozsonyban. Innen továbbküldték Bécsbe, ahol az Alsó-ausztriai Kamara tisztviselői vették át. Az Udvari Kamara a Magyar Kamarának is küldött egy külön utasítást arra nézve, hogy a helyi vámtisztviselők ne engedjenek át higanyszállítmányt, szigorúan kell mindent ellenőrizni, és ha szükséges, akkor lefoglalni az árut.³³

A probléma komolyságát jelzi, hogy a higanyüggyel kapcsolatban a bécsi városvezetés is megkereste az Udvari Kamarát. Levelükben leírták, hogy egyre több erdélyi higanyszállítmányt vámolnak el mind Pozsonyban, mind Bécsben. Véleményük szerint zavaros a helyzet, a tisztviselők sincsenek tisztában azzal, hogy melyik esetben milyen módon kell eljárniuk, mikor kell csak vámolni, és mikor kell lefoglalni. Aggasztó konkurencia volt az idriai higany számára a jóval olcsóbb erdélyi kéneső. A levélből kiderül, hogy az október 9-én lefoglalt higanyt Georg Gößwein október 24-én továbbszállíttatta Nürnberg irányába. A városi tanács szerint Pozsonyban kellett volna jobban figyelni, hiszen az az első nagyobb város, ahol ellenőrizni lehet a szállítmányokat.³⁴

Az Udvari Kamara 1572. november végén újabb utasítást adott ki az Alsó-ausztriai Kamara részére, de a parancsot továbbították a bécsi városi tanácsnak is. Eszerint megfigyelhető volt, hogy az erdélyi higany egyre nagyobb mennyiségben került az osztrák örökös tartományok területére, jóllehet I. Ferdinánd kifejezetten az idriai bányák védelmében rendelte el korábban, hogy külföldi higanyt nem lehet keresztülvinni a birodalom területén. Ezért minden harmincadost figyelmeztettek, hogy fokozottan ellenőrizték a szállítmányokat, és ha higanyt találnak, foglalják le, majd jelentsék.³⁵ Az erdélyi higany folyamatosan növekvő importjával magyarázta a már említett Haug-Langenauer-Link cég egyik vezetője, David Haug azt, hogy az elmúlt öt évben, amióta átvették a koncesszió irányítását, az idriai kitermelés és az abból származó haszon egyre jobban csökkent. Elmondása szerint legalább 4000 mázsa erdélyi higany érkezett pár nap alatt Bécsbe, és állítólag több nürnbergi kereskedő újabb 400 mázsára kötött megállapodást a vajdával, azaz Báthory Istvánnal.³⁶

Az Alsó-ausztriai Kamara következő jelentése 1573 januárjában készült el. Két kancelláriai titkárt küldtek ki a bécsi harmincadosokhoz, hogy információkat gyűjtsenek a behozott higanyszállítmányokról. A titkárok véleménye szerint egy újabb kamarai bizottságot kell kiküldeni, hogy alaposan kivizsgálják az erdélyi

33 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 51–61.

34 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 53–55.

35 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 56–57.

36 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 58–59.

higany behozatalának körülményeit, és csak ezek után kellene új rendeletet alkotni a higanykereskedelemmel kapcsolatban. Azt sem tudták bizonyosan ugyanis, hogy a Hans Amantól lefoglalt higany honnan származik. A nürnbergi kereskedő faktora azt állította a kamarához eljuttatott panaszában, hogy sem ő, sem nürnbergi megbízói nem ismernek olyan rendeletet, amely megtiltaná a higany behozatalát a Habsburg Birodalom területére. A kamarai tanács tájékoztatása szerint sem a bányászati szakembereknek, sem a harmincadosoknak nincs tudomásuk tiltásról, valójában tehát egységes szabályozásra lenne szükség a higanykereskedelem ügyében. A teljes tilalmat a maguk részéről nem tartották megfelelő megoldásnak, mert ezzel az idriai bányákat nem védik meg, és komoly vámbevételről is elesnek, ugyanis a nürnbergi kereskedők majd kerülő úton viszik a higanyt a délnémet városba.

Az ügy további menetéről sajnos nincs információnk, de némi fényt vetít a higanybányászat helyzetére a nem sokkal ezután Erdélyen átutazó konstatinápolyi francia követ megbízottja, Pierre Lescalopier, aki többek között a korabeli zaltanai higanybányászatot is szemügyre vette. A munkamenet alapos leírásából kiderül, hogy a higanybányák járataiba kerek gödrökön, azaz aknákon keresztül lehetett leereszkedni, innen a munkások sárgás-vöröses földet hoztak a felszínre. A földet ezek után szűk szájú agyagedényekbe töltötték. Az agyagedények szájához kőszemet raktak, majd lezárták fadugóval. Több edényt raktak egymás mellé, fejjel lefelé, nedves földdel tapasztották be, és nagy tüzet raktak a négy oldalán. Egy-egy ilyen tűzrakásnál legalább ötszáz edény sorakozott egymás mellett. A tűz négy-öt óra múlva kialudt, és miután az edények kihűltek, kivették és felnyitották őket. Azonnal látható lett, ha – a kőszén hatására – a föld megfolyósodott, és a higany mozgott.³⁷

A következő adat már a 17. század elejéről maradt ránk. Egy 1600 körülire datálható kamarai feljegyzés szerint fel kellett mérni az erdélyi higanybányászat helyzetét. A pontokba szedett utasítás keletkezésének körülményeiről nincsen további adatunk, valószínűsíthető, hogy az Udvari Kamara adta ki a térségbe küldött kamarai biztosok számára. A szöveg összefoglalta a higanybányászattal kapcsolatos teendőket. Elsőként azt kellett feltérképezni, hogy hol bányásszák ezt az értékes ércet Erdélyben. Kik a legjelentősebb, higanybányászattal foglalkozó bányavállalkozók, hol lehet beadni a higanyt, lehet-e belőle külföldre szállítani, és – itt jön a legfontosabb pont – ha lehet exportálni, az osztrák örökös tartományok területére kerül-e belőle. Az ötödik pont nagyon érdekes, amelyben azt a kérdést tették fel, hogy valójában mi a higany, és helyes-e rá használni a kéneső magyar kifejezést. Lényeges szempont, hogy van-e belőle bőven az erdélyi tartományban, és tartalmaz-e cinóbert. Azt is fel kellett mérni, hogy van-e külön cinóberlelőhely Erdélyben, és ha igen, milyen termelékenységgel lehetne üzemeltetni. A korábbi, idriai higanykoncesszióhoz köthető kérdés, hogy van-e különbség az erdélyi és az idriai higany minősége között. Vajon melyiket lenne érdemesebb termelni. A biztosoknak annak is utána kellett járniuk, hogy mennyibe kerül pontosan egy mázsa higany, és mennyit lehet kinyerni egy jó adottságú bányában egy hét alatt. Emellett meg kellett becsülni azt is, hogy ideális

37 P. Lescalopier: Utazása i. m. 80–81.

körülmények között mekkora haszon lenne a higanybányászatból egy év alatt, illetve az elkövetkező két évben.³⁸ Arra nézve nem rendelkezünk további adattal, hogy mi lett a fenti utasítás sorsa, írtak-e kamarai jelentést róla, vagy nem. Annyi bizonyos, hogy a Habsburg-kormányzat nagyon érdeklődött az erdélyi higanytermelés iránt, komoly bevételi forrást láttak benne.

Hans Kaufmann sziléziai bányamester 1603-ban készített a zalatnai uradalomról egy részletes inventáriumot, amelyben leírta, hogy a higanybányák nem voltak kincstári kezelésben, hanem kiadták őket bérbe, de a bérlő személyét nem nevezte meg. A termelési adatokat viszont megadta: hetente 9 mázsa higanyt termeltek ki. Egy 1603 februárjában készült adóösszeírás szerint ekkoriban 1 mázsa higanyért 2 forintot adtak.³⁹ Hans Kaufmann ezenfelül az Udvari Kamara számára készített jelentéseiben is megemlékezett a zalatnai higanybányászatról, elmondása szerint a higanyt a nemesemberek szabadon termelhetik ki és szállíthatják az ország területén. Valószínűleg azokra a helyi családokra gondolt, amelyek a korábbi években bányászati engedélyt kaptak.⁴⁰

A Zalatnán és környékén folyó nemesércbányászattal kapcsolatban már több adat maradt fenn, jelenleg három, kortársnak mondható leírás áll a rendelkezésünkre, amely foglalkozik a zalatnai nemesércbányákkal. A fentiekben említett Lescalopier útinaplóján kívül Antonio Possevino jezsuita szerzetes leírása 1584-ből, valamint idősebb Felician von Herberstein bányászati tanulmányútjáról készült beszámolója 1585-ből. A három leírás közül az utóbbit emelném ki, ugyanis egyedül ez volt célzottan bányászattal foglalkozó írásmű. A zalatnai bányákról általánosságban feljegyezte, hogy kiváló adottságokkal bírnak, de a rossz levegő miatt sok bányász otthagya a munkáját. Az Öregbánya, amelyet másként Zsigmond-tárónak is hívtak, bejárata 22 bányaöl mélyen van, a hozzá tartozó szellőzőaknára is kellene költeni, és legalább három évbe telne a rendbetétele. Véleménye szerint ennél a mélységnél nem érdemes tovább hajtani a járatokat, mert a mélyebb rétegekben már egyre silányabb összetételű a kőzet. A báró vitt magával mintát is az ércből, majd az őt kísérő Jósika István kancelláriai titkárnak az ércmintán megmutatta, hogy antimon segítségével hogyan lehet megtisztítani a nyers aranyat. A bánya mellett álló zúzda sem volt jó állapotban, mert a zúzókalapácsok, cölöpök mind el voltak használódva, a kemencék is nyomorúságos látványt nyújtottak, eredetileg sem jól építették meg őket, mert nem voltak boltozatosak.⁴¹ A boltozatra azért lett volna szükség, hogy az olvasztás során felszabaduló kén el tudjon távozni, mert különben a fémmasszából magába szívja a nedvességet, és így a művelet nem lesz sikeres. Véleménye szerint a Nagybányán már kipróbált vízemelőgép használata itt is beválna, így meg lehetne valósítani a folyamatos termelést, nem kellene hosszú kényszerpihenőre vonulniuk a bányászoknak. Az Ompoly vizét fel lehetne használni a szivattyúk, fűjtatók és cölöpök működtetéséhez. A leírás szerint a nemesfémbányászat mellett a higanybányászat is romokban

38 MNL OL F 12 XXV.d. fol. 45.

39 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 859–864., 873–879.

40 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 191–192.

41 Documente III. 58–64. A boltozatos kemencék felépítésére lásd *Finály H.*: Debreczeni László i. m. 131.

hevert, a legtöbb telér kimerült, és nem volt megfelelően képzett szakember, aki újabb lelőhelyeket kutatna fel.⁴²

A 17. század elején keletkezett kamarai jelentések is elég alaposan jellemezték a zalatnai nemesércbányászatot, sőt a Hans Kaufmann által készített inventáriumban is található erre vonatkozóan adatokat. Eszerint Zalatnán volt egy udvarház, amelyhez tartozott egy veteményeskert, egykor itt laktak a bányabérlők. A város határában volt egy vashámor is, valamint két kohó két-két kemencével. A kohókhoz két ház tartozott, korábban itt lakott Kárpáti János kohómester. A bánya mellett álló kincstári zúzda akkoriban jó állapotban volt, ehhez is tartozott egy lakóház. A zúzda mellett húzódott a gát, ezt még a legutóbbi bérlő, Giulio Cesare Muralto állította fel, hogy a kohókat működtető vízikerekek is kapjanak elegendő vizet.⁴³ Hans Kaufmann első jelentésében Zalatnát úgy jellemezte, mint egy kis román falut, amely négy másik faluval együtt mind a fiskus tulajdona, és jobbágysai a zalatnai bányákhoz vannak rendelve, robottal tartoznak a bányák vezetőjének. Az ércben gazdag bányák legalább egy mérföldre feküdtek a településtől, azonban a jó adottságok ellenére, amikor a biztos a bányákhoz ért, nagy pusztaságot látott maga körül. A járatok mind vízben álltak, a gerendázat is lepusztult állapotban volt több tárnában, amelyekből a környező falvakból odarendelt román parasztok merték ki a vizet, ők fejtették az ércet is. A bányák mellett álló zúzda is nagy költséggel működött, az ott felmerülő munkálatok is a robot részét képezték. A biztos leírása szerint a bányászok valamennyire el tudták magukat tartani, de a termeléssel komoly gondok voltak. A bányákban nemcsak a robotra kirendelt jobbágyok dolgoztak, hanem bérmunkások is, akiknek nagy része ekkor ugyancsak román volt, azonban nem rendelkeztek szakképzettséggel, így nem végezték jól a vājármunkát.⁴⁴

Kaufmann leírásából tudjuk, hogy Zalatnát nyolc hegy vette körül, itt feküdtek a legértékesebb bányák, amelyek közül a legtöbb fiskális tulajdonban volt, de léteztek magántárnák is. A fiskális aranybányákat legutóbb Giulio Cesare Muralto kapta bérbé, aki a biztos ottjártakor Zalatnán tartózkodott, ugyanis Hans Kaufmann személyesen találkozott vele, sőt a bérlő megmutatta a fiskális bányákra vonatkozó régi feljegyzéseket és elszámolásokat is. Az első járat, amelyet Kaufmann megnézett, mintegy 81 bányaöl mélyen feküdt. Itt emberi és állati erő segítségével próbálták kiemelni a bányavizet, de bizonyos időre le kellett állni a szivattyúzással, emiatt egy hét alatt, a biztos szerint, legalább 80 tallér veszteség termelődött. Valójában nem volt rá remény, hogy egy állandó vízszintet fenn tudjanak tartani a bányában. A többi járat 91 és 266 bányaöl közötti mélységben feküdt, amelyekből Kaufmann információi szerint annak idején Friedrich von Herberstein legalább 60 000 forint tiszta hasznot termelt egy év alatt. Ezt egy ideig élvezhette Muralto is, de a jelentés megírásakor három hét alatt csak 3 márka aranyat tudott kitermelni.

Az átadott feljegyzésekből a biztos azt szűrte le, hogy korábban folyamatosan nyári munkarend volt érvényben, azaz hosszabb munkaidőben dolgoztak, általában egy héten 30 és 47 márka közötti arany mennyiséget tudtak kitermelni, egy-

42 Documente III. 58–64.

43 ÖStA HKA UV RN 95 2. fasc. fol. 859–864.

44 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 188–216.

egy vājár hat, esetleg nyolc zsákot is megtöltött egy műszak alkalmával. A bányavíz szivattyúzásához, a kohók és a zúzdák működtetéséhez mind a felszíni vizekből kinyerhető energiát használták fel, ami költséges volt, mert gátakat, csatornahálózatot és víztározókat is fenn kellett tartani. Korábban a hajdúk és Mihály vajda katonái is feldúlták a települést, azóta nem sok mindent tudtak helyreállítani.

A fiskális tárnák mellett találtak egy bányát, amely Giorgio Basta tulajdonában volt, innen is elég jó minőségű ércet lehetett kifejteni, hetente általában 4 márkányit, és az arany minősége legalább 14 karát volt. Innen nem messze feküdt még két nagyobb tárna, amelyekbe egy szellőzőaknán keresztül lehetett lejutni, és felszínre hozni zsákokban az ércet és a meddő kőzetet. A fiskális tulajdonban lévő járatoktól 150 bányáöltre feküdt Adam von Hoffkirchen bányája, innen is jó minőségű ezüstöt termeltek ki, valamint különböző nagyságú aranyrögök is előkerültek, amelyeket alig kellett dúsítani, jórészt finom aranyat tartalmaztak. Az itt található járatok a szellőzőakna alatt 18 bányáölnyre kezdődtek, így nyúltak be a hegy gyomrába. A biztos véleménye szerint azt kellene elérni, hogy legalább 100 bányáölnyi mélységig vízmentesítsék a járatokat, mert egyébként a termelés nem lesz folyamatos, a víz akár egy nap alatt is képes elönteni a bányákat.

A fiskális bányák közé tartozott az Öregbánya – ahogy erről korábban Herberstein is szót ejtett munkájában –, amelyet még Báthory Zsigmond idejében szerettek volna művelés alá vonni, de azóta is vízben állt. Kaufmann is felvetette annak lehetőségét, hogy úgy lehetne az Öregbányát vízmentesíteni, hogy az alatta futó, már kimerült járatokba vezetik el a vizet, vagy egy új járatot hajtanak; ilyenkor azonban nagy a beomlás kockázata, hiába olcsóbb megoldás, mint a szivattyúzás.⁴⁵

A Porkura nevű bányával Hans Kaufmann külön foglalkozott jelentésében. Ez a bánya messzebb feküdt Zalatnától, a korábbi években több járatot is műveltek a területén, 1603-ra azonban már csak egyben folyt termelés. A bánya mellett állt egy gépely is, amellyel a szivattyúzást oldották meg, de a biztos ottjártakor már az sem működött. Találkozott azonban egy német bányásszal – elmondása szerint ő volt az egyedüli német bányász a fejedelemség egész területén –, aki arról panaszkodott, hogy a román parasztokat hagyják termelni, őt azonban nem. Ugyanis Giovanni Muralto özvegye, Vidffy Zsuzsanna védelmezi a román jobbágyokat, ő viszont senkinél nem talál védelmet, jóllehet képzett bányász, míg a parasztok nem azok. A német vājár elmondása szerint már Báthory Zsigmond idejében itt dolgozott, sok-sok bányáölt hajtott ki a járatokban, és úgy vélte, hogy ha több képzett vājárt foglalkoztatnának, akkor innen nagy mennyiségben lehetne kiváló minőségű ércet kitermelni. A szakképzettség hiánya mellett a bányavíz okozta a legnagyobb gondot, mert térdig érő vízben nem lehetett húzamosabb ideig dolgozni.⁴⁶

Hans Kaufmann mellett Giulio Cesare Muralto is foglalkozott munkájában a zalatnai nemesércbányászattal, leírása pontos és alapos, mivel egy ideig ő bérelte a szóban forgó bányákat. Muralto a zalatnai járatokat két nagy csoportra osztotta, az egyik volt az *Undergrubengang*, a másik pedig az *Obergrubengang*. Az utóbbiban

45 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 188–194.

46 Uo.

gazdag telér húzódott, amikor jól és hatékonyan művelték, akkor jóval több hasznot hozott, mint az előbbi tárna. Három évvel azelőtt az Undergrubengang a kimerülés szélére került, ezért a bányászok tanácsára Cesare Muralto bátyja – Giovanni Muralto – kitisztíttatta az ott található járatokat. Ez sok időt vett igénybe, majd egy már régóta használaton kívüli járaton keresztül kezdte el felhordatni a kitermelt ércet. Így újra megindult a termelés, amit sem a közben bekövetkező háborús helyzet, sem az ő halála nem vetett vissza. Itt volt egy zúzda is, meg egy kohó, ahol megpörkölték az ércet, mielőtt beváltani vitték. Az Undergrubengangból nyílt a már többször említett Zsigmond-táró, azaz más néven Öregbánya, ahol ugyancsak könnyű volt bányászni, mert jó minőségű volt az érc, a kőzet kifejtése sem járt nagy fizikai megterheléssel. Muralto szerint valójában ez a tárna is segíthetné az Undergrubengangban folyó termelést, mert innen is könnyen elérhető a többi járat, így egyszerűbb lenne felszínre vinni az ércet. A Zsigmond-táróban leginkább aranyat bányásztak, amelyet a cementezés révén könnyen ki lehetett nyerni a köttőkőzetből. Az Undergrubengangot körülbelül ötven éve fedték be, addig külszíni fejtés folyt a helyén, a főjárat mintegy 14 bányaöl mélyen kezdődött, és volt egy szellőzőaknája, itt lehetett felhozni az ércet.

A főjáratnak, amely ércben jóval gazdagabb volt, mint a mellékjáratok, már legalább 40 ölnél járt a mélysége, ez volt akkoriban a legtermelékenyebb tárna. Innen mintegy 10 bányaöltre egy palaréteg volt található, ahol még lehetett nagy mennyiségű nemesérc is. A háború alatt a mellékjáratokat elhagyták, ott Muralto idején nem termeltek. A főjáratból kitermelt ércet nem kellett sokat dúsítani, mert általában 18 és 22 karát közötti aranyat adtak be innen a kamarába. Giulio Cesare Muralto elmondása szerint a bátyja a Zsigmond-tárót és az Undergrubengangot bérelte 1597-től kezdve, és nagy haszonnal tudta művelni, kevés anyagi ráfordítással.⁴⁷

Giulio Cesare Muralto feljegyzése szerint Zalatnától nem messze feküdt a Plopis nevű birtok, itt is folytattak aranybányászatot, de leginkább külszíni fejtés és az aranymosás volt a jellemző. A korábbi évtizedekben azonban volt itt egy kiváló mélyművelésű bánya, amely idő előtt kimerült a nem megfelelő vajúrmunka következtében. Muralto információi szerint korábban egy bizonyos Christoph Fueck vezette ezt a bányát. A következő kisebb birtok Bolitan volt, ez már meszszebb feküdt Zalatnától a hegyek között. Itt is leginkább aranymosással foglalkoztak, a föld gyomrában azonban volt egy gazdag telér, az Oben Siegel nevű. Az itt kitermelt aranyból az első próbálás után már finom aranyat lehetett előállítani, állítólag ezen a helyen már a rómaiak is bányásztak. Muralto szerint a telér nem volt elérhető, ugyanis senki sem ismerte a bánya bejáratát, de valamikor egy Puztiner nevezetű bányász fejtett ott ki ércet. Érdemes lenne megkeresni a bejáratot, írta, mert nagy bevétellel kecsegtetne a gazdag érclelőhely. A környező hegyekben volt több magántárna is, ezekben általában román jobbágyok dolgoztak robotmunka keretében, illetve azon felül is, ám az ilyenkor kinyert ércet eltitkolták uruk elől, és a gyors haszonszerzés reményében kontár munkát végeztek, ezért az itteni telérek idő előtt kimerültek.⁴⁸

47 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 68–74.

48 Uo.

ZARÁND VÁRMEGYEI NEMESÉRCBÁNYÁSZAT

A Fehér-Körös menti bányászat központi települése Körösbánya volt, amely Abrudbányához hasonlóan a 15. században lett szabad bányaváros, nevét először 1390-ben említik. Egy 1464-ből származó forrás szerint Körösbánya mellett aranytermelés folyt Aranyág, Kalodvapataka, Kápolna és Kisbánya nevű településeken is.⁴⁹ A mélyművelés mellett itt is az aranymosás hozta a legtöbb hasznot, amely még a tárgyalt korszakban is jelentős volt.⁵⁰ Körösbánya mellett ehhez a bányavidékhez lehet sorolni Kisbányát, valamint Bradot és Rudabányát. Az utóbbi település valószínűleg nem azonos azzal a Rudával, amely Hunyad vármegyében feküdt, és ugyancsak bányászat folyt a területén, ahogy ez egy Török Jánosnak adott donációs levélből kiderül.⁵¹ Egy 1561-ből származó jegyzék szerint Körösbánya és Brad ekkoriban Világos várához tartozott, és Báthory András birtokában volt.⁵² Ez a helyzet később megváltozott, mert Brad 1585-ben már a karánsebesi kerület része volt, ahogy erről egy Báthory Zsigmond nevében kiadott parancslevél is tanúskodik.⁵³ Karánsebeshez hasonlóan Körösbánya körül is kialakult egy kerület, azaz districtus, arról azonban nincsenek pontos adatok, hogy mikorra tehető a kerület létrejötte. Annyi biztos, hogy a Báthory-korszakban már létező közigazgatási egység volt, amelynek központja természetesen a bányaváros volt.⁵⁴

Körösbánya kora újkori kiváltságairól keveset tudunk, egy valószínűleg Báthory Zsigmond uralkodása alatt készült kérelem töredékéből értesülhetünk arról, hogy a város polgárai a korábban elnyert kiváltságokat meg kívánták erősíttetni a fejedelemséggel. A középkorban elnyert privilégiumokat egy I. Zsigmond által 1427-ben kiadott oklevél 18. századi másolata tartalmazza. A privilégiumlevél szerint a bányavároshoz három birtok volt rendelve (Cebe, Kétfalu és Riska). A város lakói a király erdeit szabadon használhatták bányászati célra, valamint javaikat örökíthették, a polgárok tulajdonáról a városi tanács rendelkezhetett, ha nem volt törvényes örökös.⁵⁵ A Báthory-korszakban is ugyanaz a három birtok volt a városhoz rendelve.

49 *Simon Zs.*: Az aranytermelés i. m. 228.

50 *J. Fivaldszky*: *Minerologia* i. m. 77–78. Ezt bizonyítja Haller Péter 1553 januárjában keltezett levele is, melyben leírta, hogy a korábban virágzó bányászvárost, Körösbányát és környékét többször is feldúlták az oszmán csapatok. Véleménye szerint a városnak csak kárára fog válni, hogy a török határ közelében fekszik. MNL OL Acta Transylvania (= E 149) fasc. 2. Nr. 28. Egy János Zsigmond korabeli aranymosásra vonatkozó iratra: MNL OL R 314 I. d. fol. 2. (Abrudbánya).

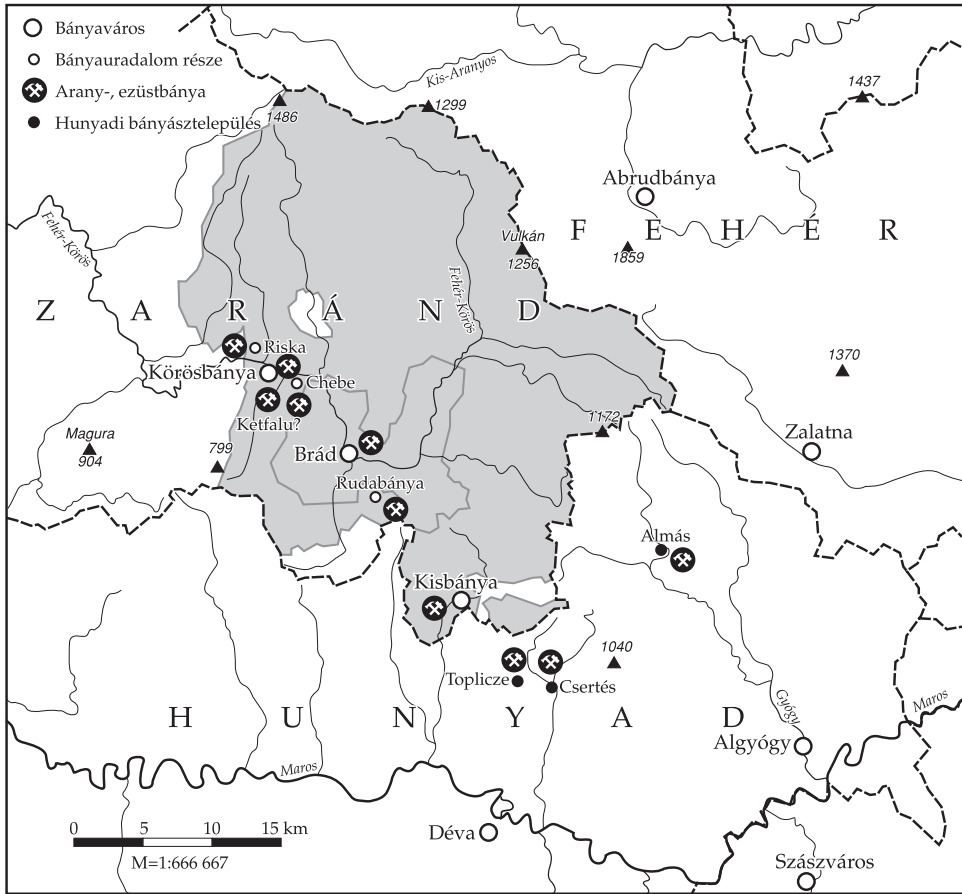
51 Az irat nehezen olvasható, így csak feltételezni lehet, hogy olombányászat folyt a hunyadi Ruda mellett. MNL OL F 3 Centuria AA Nr. 30.

52 *Kozma Pál*: *Zaránd vármegye földirati, statisztikai és történeti leírása*. Kolozsvár, 1848. 28.

53 MNL OL F 4 CZ fasc. 2. Nr. 15.

54 Dévai Dewey Gáspár nagyobb kancelláriai deák szolgálataiért kapta meg a Körösbánya kerületében lévő Bolgárfalván Bota Farkas halála után a család javait. Lásd EKK 2005. 471., 486. Idetartozott Blesen is, amelyet még Báthory Kristóf adományozott udvari familiárisának, Dely Farkasnak. A körösbányai kerületbe tartozó falvak a gyulafehérvári udvarnak szolgáltak. Uo. 396.; MNL OL F 15 XI. LR fol. 200.

55 MNL OL F 234 X/a. szekrény fasc. 3. Libri 2 B. Cebe, több forrásban Cebebánya ma Țebea, Hunedoara megye, Románia. Cebére lásd még *Köleséri S.*: *Erdély* i. m. 46., 118.

4. térkép.

A Zaránd vármegyei bányásztelepülések a Báthory-korszakban (1571–1613)

A fejedelem kiváltságaik megerősítése mellett arra kötelezte a településeket, hogy a kitermelt aranyból és ezüstből a köteles nyolcadrészt nem a legközelebbi bányakamarába, hanem a kincstárba kell beadniuk, és ezt a rendelkezést minden fejedelmi tisztviselőnek tiszteletben kell tartania. Később Báthory Kristóf is megerősítette a privilégiumokat, mentesítette a város lakóit a dézsmafizetés alól, borkimérési és vásártartási jogot is adott, utóbbit azzal a megszorítással, hogy ha más kiváltságolt város vásárát nem sértik vele, valamint korábbról már van rá valamilyen engedélyük. Ezenfelül az urbura beadását ugyanúgy kellett teljesíteniük.⁵⁶

Idősebb Felician von Herberstein véleménye szerint a térségben található mélyművelésű bányák üzemeltetése nem volt kifizetődő, a Ruda melletti bányákról röviden írt, míg Bradra nem tudott eljutni az egyre terjedő pestisjárvány és a

⁵⁶ MNL OL F 4 CZ fasc. 1. Nr. 16.

zord időjárás miatt. Ruda határában egy a fiskus tulajdonában lévő aranybányában folyt termelés, de az itt húzódó telérek vékonyak voltak, a kötőközet pedig kemény, így az érc kifejtése nehéz volt és fárasztó. A mélyebb rétegekben ennél még rosszabb volt az érc minősége, ezért Herberstein szerint nem lett volna érdemes a további kutatásokra pénzt áldozni. A bánya mellett állt két zúzda is, a zúzdák vízellátását korábban egy kisebb tározó biztosította, de ezt a báró idején már nem használták. A folyó mellett, mint írta, nem sokkal régebben építettek egy zúzdát, ebben 9 zúzónyíl volt, de valójában ennek a kapacitását sem tudták kihasználni, mert ahhoz kétszer annyi munkásra lett volna szükség, a munkáslétszám megemelését a termelés volumene azonban nem tette indokolttá.⁵⁷

A Zaránd vármegyei bányászatra vonatkozóan a Herberstein-féle leírás mellett a 17. század elején keletkezett, Hans Kaufmann és Giulio Cesare Muralto által készített, már sokszor idézett kamarai jelentések szolgálnak adatokkal. Hans Kaufmann beszámolójából kiderül, hogy a Zaránd vármegyei nemesfém-bányák többsége Ruda környékén helyezkedett el. Leírása szerint Ruda egy kis román falu, amelyet még Friedrich von Herberstein vásárolt meg a híres itáliai diplomatától, Carlo Magnótól. Ez az adat nagyon érdekes, főképp, ha a szöveg további részét is ismertetjük. Kaufmann szerint jó és gazdag telérek futottak a föld alatt, a legnagyobb bánya a falutól egy mérföldre fekvő hegy gyomrában húzódott, amelyhez egy járaton keresztül lehetett bejutni, de csak nehezen. Itt azonban nagy mennyiségű finom aranyat tartalmazó telért talált. A járatok egy részét román jobbágyok művelték. A helyi lakosok megmutatták neki az egykori zúzda helyét, emellett egy régi ezüstabányát is, ahol elég jó minőségű ezüstöt lehetett kitermelni, jóllehet kicsi mennyiséget, és a kifejtést követően el kellett választani a kötőközettől is. Kaufmann megtudta, hogy az ezüst kitermelését és tisztítását legutóbb az öreg Herberstein végezte, a halála óta ezzel senki sem foglalkozott, így a bánya 1603-ban eléggé leromlott állapotban volt. Az itteni járók inkább a könnyebb munkával járó és gyorsabb haszonnal kecsegtető aranybányászattal foglalkoztak. Kaufmann leírása a tulajdonviszonyokról zavaros, a helyzet tisztázásában az lehet segítségünkre, hogy a feljegyzésben többször megemlítette öreg Herberstein nevét. Ez mindenképpen idősebb Felician von Herbersteint jelenti, így valószínű, hogy előbb a Herberstein család tulajdonában volt a rudai bánya, ezt követően került Carlo Magno tulajdonába. A korabeli diplomáciai levelezésből tudjuk, hogy Friedrich von Herberstein kapcsolatban állt a nápolyi diplomatával, így elképzelhető, hogy a báró eladta neki Zaránd vármegyei javait.⁵⁸ Rudabánya mellett feküdt egy másik falu is, amelyet Kaufmann közelebről nem nevezett meg, és amely egy másik nagybányai kötődésű bányavállalkozó, Gerhard Lisbona kezében volt. Kaufmann szerint itt Lisbona kezdett el újra ércet termelni, felújította a zúzdát, lelkiismeretesen végezte munkáját, sok pénzt fordított a bányászat fellendítésére. Azonban a bányavízrel ő sem tudott megküzdeni, 1603-ban a bánya teljesen víz alatt állt, csak egy olyan járat volt, ahova még be lehetett jutni a biztos ottjártakor. Szerinte elég sok ércet lehetett volna ott kitermelni, és el lehetett volna érni a főjáratot is. Lisbona bá-

57 Documente III. 58–64.

58 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–216.

nyáján kívül még találtak két régebbi – pontosabban meg nem nevezett – bányát, a helyi román parasztok elmondták Kaufmann-nak, hogy régebben naponta 2-3 kosárnyi 18 karátos aranyat lehetett kitermelni ezekből a járatokból. A lakosok ennek ellenére nem akarták újratekinteni a termelést, mert a földesuruknak járó robot ledolgozása mellett nem maradt elegendő idejük az ércfejtésre, így nem érte meg nekik a többletmunkát elvégezni. Kaufmann szerint mégis érdemes lenne ezeket a bányákat újrainyitni, mert nemcsak aranyat lehetne itt fejteni, hanem ezüstöt is, a környék vízellátása is kiváló, így könnyedén működhetnének a szivattyúk és a zúzdák is. Kitarító munkával és megfelelő anyagi ráfordítással egy olyan jól prosperáló bányavidéket lehetne kialakítani, mint Zalatnán, és külföldi bányászokat is lehetne ide csábítani.⁵⁹

Kaufmann ez alkalommal Körösbányán is járt, a bányaváros korabeli német elnevezése Altenberg volt. A városhatártól mintegy fél mérföldnyire találtak egy régi bányabéjáratot, de a lakosok arról nem tudtak semmit, hogy kié volt a bánya, és volt-e mellette zúzda, bár a biztos egy régi vízelvezető csatorna maradványait is megtalálta. Úgy vélte, itt igazán jó minőségű ércet lehetne fejteni, legalább 18 karátos aranyat. A mélyművelés mellett aranymosás is folyt a térségben. A bányászok arra panaszkodtak a biztosnak, hogy miután Báthory Zsigmond 1598-ban több, korábban a körösbányai uradalomhoz tartozó falut visszafoglalt a törököktől, nemesembereknek adományozta őket, jóllehet a korábbi évtizedekben a bányákhoz voltak rendelve. Ebből fakadóan az ottani jobbágyok nem a bányákban végzik a robotjukat, így a többi lakosnak jóval több munkát kell ellátnia, ezért kevesebb aranyat tudnak kitermelni. Ráadásul szakképzettség hiányában nem jól végzik a válogatást sem, így nagy mennyiségű értékes érc végzi az üledékben.⁶⁰

Muralto véleménye szerint Körösbányán sok bánya feküdt, de mindegyik leromlott állapotban volt 1604-ben. A helyi lakosok leginkább az aranymosásból próbáltak megélni, de ebből sem volt sok hasznuk. Rudabányán Giulio Muralto egy jó minőségű ércet tartalmazó telért talált, amelyet véleménye szerint nagy haszonnal lehetne fejteni, azonban nem volt elég jól kiépítve, illetve hiányoztak a képzett vágások is. A helyi lakosok kontár munkát végeztek, így nagyobb kárt okoztak, mint amennyi hasznot termeltek.⁶¹

HUNYAD VÁRMEGYEI NEMESÉRCBÁNYÁK

A Hunyad vármegye területén folyó bányászati tevékenységek közül leginkább a méltán híres vasbányászat és a hozzá tartozó vaskohászat ismert, többek között Heckenast Gusztáv munkássága alapján.⁶² A vasérc feldolgozása mellett azonban nemesfém-bányászattal is foglalkoztak ebben a térségben, erről Veress Endre írt röviden 1910-ben megjelent munkájában, amelyben a Hunyad vármegyei bányászat tör-

59 Uo.

60 Uo.

61 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75–98.

62 *Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában: a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig.* Bp., 1991. 112–113.

ténetét tekintette át.⁶³ Heckenast Gusztáv említett művében idézett egy 1409-ben kelt oklevelet, mely szerint Zsigmond király Vajknak adományozta Hunyad várát, a környéken található só-, arany- és ezüstabányákkal egyetemben.⁶⁴ 1482-ben már I. Mátyás adományozta Hunyad várát az uradalommal együtt, az ottani arany-, ezüst- és más fémbányákkal együtt fiának, Corvin Jánosnak. Az uradalomban folyó nemesfémbányászatot egy 1500 körülre datált, II. Ulászló által a hátszegi kerület nemesseinek juttatott adománylevél segítségével lehet pontosabban meghatározni. Eszerint a király a Székely és a Zsil folyók mellett elterülő réteken, legelőkön és mezőkön kívül az ugyanott található aranymosóhelyeket is eladományozta, amelyeket a nemesek már korábban is birtokoltak. 1506-ban pedig Zalasd, Ikus, Ferde és Zsil határában lévő aranybányákat említene a források.⁶⁵

A hunyadi nemesércbányák művelése mellett vannak adataink arra vonatkozóan is, hogy a kitermelt aranyat milyen módon váltották be a vármegye területén. Frivaldszky János bemásolt bányászati munkájába egy Izabella királyné korában keletkezett iratot, amelyben az özvegy királyné fia nevében megerősítette a hunyadi vár várnagyának aranybeváltással kapcsolatos kiváltságait. A forrásból kiderül, hogy az aranybeváltás a várnagy alá tartozott, joga volt arra, hogy két aranybeváltót nevezzen ki (*auricampsores iurati*), akiknek kötelességük volt a beváltott arannyal elszámolni a várnagy felé. Amennyiben ezt nem tették meg, és saját hasznukra fordították a bevett aranyat, a várnagynak joga volt arra, hogy jogállásuktól függetlenül elfogassa és megbüntesse őket. A rendelkezés szerint a törvénytelen beváltáson ért aranybeváltók ingatlan és ingó vagyonát le lehetett foglalni, amelynek egy része a panaszt benyújtó személyé lett.⁶⁶

Ha összevetjük a késő középkorban és a kora újkorban nemesércbányászattal foglalkozó Hunyad vármegyei települések listáját, nagy eltérést tapasztalhatunk. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a 16. századra több helyen is kimerülhettek a bányák, így újabb lelőhely után kellett nézni, mert ezen a területen nem volt annyira bőséges az ércmennyiség, mint például az Erdélyi-érchegység városaiban. Ahhoz, hogy a korabeli nemesfémbányászattal foglalkozó települések listáját össze tudjuk állítani, leginkább a hiteleshelyek jegyzőkönyveiben fellelhető adatok összegyűjtése volt szükséges. Egy 1571 és 1576 közöttre datálható határjárás szerint a Hunyad vármegyei Almáson és a hozzá tartozó harminc kisebb-nagyobb birtok némelyikén foglalkoztak nemesércbányászattal.⁶⁷

Az itt folyó termelés azonban nem volt folyamatos, miként ez a Herberstein-féle jelentésből is kiderül. 1585 végére az almási tárnák nagy része beomlott, azonban a romos állapot ellenére sok minden megmaradt a korábban működött tárnákból. Az itt termelt ezüst legtöbbször ólommal vegyítve fordult elő a kőzetekben. Herberstein véleménye szerint az itt bányászott ezüstöt jól lehetett volna használni a zalatnai fémdúsításnál magas ólomtartalma miatt. Az almási bányában legelőször aranyat bányásztak, de ezek a telérek a 16. század végére teljesen kimerültek, kevés esély volt arra, hogy még találjanak újabb lelőhelyet.

63 Veress E.: Hunyad megye i. m. 7–10.

64 Heckenast G.: A magyarországi vaskohászat i. m. 112–113.

65 Simon Zs.: Az aranytermelés i. m. 224–225.

66 J. Frivaldszky: Minerologia i. m. 95–98.

67 A települések névsorára lásd EKJkv 88–89.

Úgy vélte azonban, hogy elegendő szakértelemmel és szorgalommal a távolabb lévő almási völgyben volna remény újabb, jó minőségű telérek kikutatására és magas karátszámú arany kitermelésére, ezenfelül aranymosó helyeket is lehetne kialakítani.⁶⁸

A 17. század első éveiben keletkezett kamarai jelentések közül egyedül Giulio Cesare Muralto írt az almási aranybányákról. A jelentés szerint nem messze a településtől feküdt egy fiskális tulajdonban lévő bánya (*Kinirgruben*), amelyben már régóta folyt az érc kifejtése, korábban állítólag hetente 200 márka vagy még több aranyat is ki tudtak termelni. Ez a prosperálás a századfordulóra kezdett alábbhagyni, mert a felszínhez közel húzódó telérek elkezdtek kimerülni, már nem volt olyan jó minőségű a kifejtett érc, mint korábban, a bányászok pedig nem voltak elég képzettek ahhoz, hogy mélyebbre hajtsák az aknákat. A helyi lakosok elmondása szerint, akik korábban dolgoztak a bányában, nem szakszerű feltárás miatt sok jó telért elvesztettek. Muralto azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a felszínhez közelebb fekvő járatokat megfelelő módon fedjék be, és miután kiépítették a gerendázatot, hajtsák mélyebbre a járatokat, mert az alsóbb rétegekben minden bizonnyal van még érceben gazdag telér.⁶⁹

Almás mellett Toplica és Csertés határában folyt nemesfém-kitermelés, ezt a Bagdy Györgynek juttatott adománylevélből tudhatjuk meg. Az 1581. február elején kiállított beiktatóparancs szerint Bagdy György, Zalasdi János és Miklós nemeseket be kellett iktatni a Hunyad vármegyei Solymos mezőváros, Baholt és Toplica birtokába.⁷⁰ A beiktatásról szóló jelentés szerint Bagdy György kapta meg Solymos mezővárost a hozzá tartozó falvakkal (Baholt, Toplica, Burján és Csertés) együtt. A falvakban nemesfém-bányászattal foglalkoztak, ugyanis Bagdy a birtokon felül megkapta az aranybányák használati jogát, illetve beszedhette és be is válthatta az aranyat. Az utóbbi engedmény nagyon érdekes, hiszen az ércforgalmazás királyi, adott esetben fejedelmi monopóliumnak számított, és kizárólag a kijelölt helyeken nyílt mód rá. A szövegben többek között a *redemptio* latin kifejezés szerepel, amely a korban az ércbeváltás megfelelője volt. A kedvezmény minden bizonnyal úgy értelmezhető, hogy Bagdy a birtokán található aranybányákból származó ércet összegyűjthette a bányászoktól, a beszedett ércért cserébe fizetett a munkásoknak, azonban a kitermelt érccel mindenképpen el kellett számolnia a kincstár felé, legalább a köteles rész leadásával.⁷¹

68 Documente III. 58–64.

69 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75–98.

70 EKJkv 111.

71 EKJkv 120–121.

RADNA VÁROSA A BESZTERCEI KERÜLETBEN⁷²

A Radna városa mellett folyó nemesércbányászat korabeli helyzetéről tudunk a legkevesebbet, a 17. század elején keletkezett kamarai jelentések csak szűkszavúan írtak a térség bányászatáról. Hans Kaufmann kizárólag a térségben működő ólom-bányákról írt egy rövid bekezdést, míg Muralto feljegyzésében annyi szerepelt, hogy korábban nagymérvű ezüstabányászat folyt Radna mellett, de az ő idejére a bányák kimerültek, és újabb telér felkutatására kicsi az esély.⁷³ A forrasadottságokból fakadóan a bányavárost leginkább a szatmári bányavidékhez és az erdélyi bányavidék egyes területeihez fűződő kapcsolatain keresztül lehet részletesebben bemutatni.

Radna a Báthory-korszakban az úgynevezett besztercei kerület része volt. Beszterce az észak-erdélyi németiség központjaként a fejedelemségkori Erdélyben a legjelentősebb városok közé tartozott, és a 17. századi szász köztudat Szeben, valamint Brassó után rangban a harmadik helyre sorolta. A besztercei kerület a 13. század második felében jött létre, a 17. század közepén már két részre oszlott, a szűkebben vett besztercei kerületre és Radna völgyére. Az utóbbit még I. Mátyás csatolta a kerülethez az 1469. és 1475. évi kiváltságlevelében, ezt követően a völgyet a város tulajdonaként kezelték. Radna tehát alárendeltségi viszonyban állt Besztercével, amit egy 1535-ből származó levél is bizonyít, melyből kiderül, hogy a radnai bíró megerősítése a besztercei városi magisztrátus hatáskörébe tartozott.⁷⁴ A Radna környéki bányászatról az első írásos emlék egy 1291 és 1292 közöttre datált megegyezés, melyben Radnai Miklós és Benedek comes osztották fel az elődeik örökrészből rájuk hagyott javakat, többek között ezüst- és aranybányákat is. Ezenkívül 1564-ben történt említés a Radna melletti *Valea Aurarilor*ról, azaz az „Aranyászok völgyéről”.⁷⁵ Frivaldszky János 18. századi művében leginkább a helyi vasipari termékeket dicsérte, véleménye szerint a nemesfém-bányák már régen kimerültek a térségben, annak ellenére, hogy a korábbi évszázadokban rendkívül gazdag telérek húzódtak a felszín alatt. Frivaldszky szerint az itteni bányászat jelentőségét mutatta az a tény, hogy a radnai ércbeváltáshoz igazították a zalatnait is, arra nézve viszont nem közölt pontosabb adatokat, hogy melyik időszakban működött Radnán beváltókamara.⁷⁶

Frivaldszkynek abban igaza volt, hogy a radnai aranybányák kimerülőben voltak, a bányászat folyamatosan hanyatlott a 15. század végétől kezdve. Így a Báthory-korszakra a radnai nemesfém-bányászat jelentősége lecsökkent, ennek ellenére még folyt termelés a térségben, ahogyan ezt több adat is alátámasztja. Min-

72 A fejezet megírásához nyújtott szakmai segítségéért külön köszönetet mondok kollégámnak, Szabó András Péternek és Derzsi Júliának, a Román Akadémia Nagyszombeni Társadalomtudományi Kutatóintézet munkatársának.

73 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–216.; ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 99–101.

74 A témára a teljesség igénye nélkül: *Szabó András Péter*: Beszterce város levéltárának történetéhez. *Levéltári Közlemények* 78 (2007) 99–101.; U-Re I. 346. Radna város kiváltságlevelét nem ismerjük, de valószínű, hogy szabad bíróválasztási jogot IV. Bélától kapott, mert 1268-ban a radnai bíró és esküdtek a város pecsétjével ellátott oklevelet bocsátottak ki. Lásd *Weisz B.*: A bányaváros i. m. 37.

75 *Simon Zs.*: Az aranytermelés i. m. 221–223.

76 *J. Frivaldszky*: *Mínerologia* i. m. 107–108.

denekelőtt az, hogy Báthory István az offenbányai bányák bejárására is a kerületben dolgozó szakembereket rendelt ki, és a kapniki bányák fejlesztésében komoly szerepet szánt a helyi, képzett bányászoknak. A besztercei kerület szakképzett munkaerőn kívül a bányászathoz szükséges egyéb eszközökkel, anyagokkal is ellátta a Kővár vidékéhez tartozó bányásztelepülést. 1579-ben a kővári kapitány köteleket kért a besztercei tanácstól a kapniki ezüstabányák szükségletére. 1580-ban pedig Báthory Kristóf utasította arra a városatyákat, hogy vasárut és marhabőrt küldjenek Kapnikbányára.⁷⁷ Ugyanebben az évben Tóth Gergely radnai bíró arra kért engedélyt a besztercei bírótól, hogy egy bizonyos Tancsy/Thanchy Bartel el-mehessen Kapnikra dolgozni, mert Kopáchy Ferenc fejedelmi biztos kívánja alkalmazni a fejedelmi bányában.⁷⁸ A vájárok mellett szükség volt többek között az ácsok munkájára is, akik a járatok gerendázatát építették meg, ezért Báthory Kristóf 1580 áprilisában arra utasította a szász várost, hogy tíz ácsot küldjön Kapnikbányára. Kopáchy májusban kelt levele magyarázatot is ad, hogy miért volt szükség egyszerre tíz mesteremberre: találtak ugyanis egy újabb lelőhelyet, ezt kellett először befedni, aztán kiépíteni a járatokat.⁷⁹ A város feltehetően nem szívesen vált meg mesterembereitől, erre utal, hogy Báthory Kristófnak többször is fel kellett szólítani a városatyákat, küldjék a mesterembereket mielőbb. A fejedelem megnyugtatta a beszterceieket, hogy ki lesz fizetve a munkájuk.⁸⁰

Báthory Kristóf a következő év februárjában tudatta a városvezetéssel, hogy Kopáchy Ferencnek minden kérését teljesítsék, a számára szükséges dolgokat teremtsék elő, és ha kéri, akkor Radnáról is küldjenek mesterembereket Kapnikbányára. Ez a rendelkezés a radnai bányászatban komoly fennakadásokat okozott, miként ezt Tóth Gergely radnai bíró levele is bizonyítja. A bíró segítséget kért a besztercei városvezetéstől a gondok felszámolására, amelyeket – ahogy ő fogalmazott – a fejedelem levele idézett elő.⁸¹ A fejedelem megbízottja többek között a radnai Székely István választómester és Pap György kohómester munkájára számított Kapnikbányán, az előbbi egyébként minden bizonnyal kiváló szakember lehetett, mert az Erdélyi-érchegység és a kapniki térség között ingázott, Offenbányára két ízben rendelték, míg Zalatnára egy alkalommal.⁸² Kopáchy meg volt elégedve a két mester munkájával, ahogy ezt a besztercei városatyáknak címzett levelében is megemlítette, azonban arra is figyelmeztette őket, hogy ha a két mester nem folytatja tovább a munkát Kapnikbányán, hanem visszatérnek Radnára, nem tudja kifizetni a járandóságukat.⁸³ Kopáchy 1583. májusban írt leveléből kiderül, hogy Székely István újra a kapniki kohóknál teljesített szolgálatot. Besztercétől ezúttal azt kérte, hogy Czoczok János szabados hozzon faggyút, és szerezzenek még egy embert a szállítás lebonyolítására.⁸⁴

77 U-Re III. 301., 323.

78 Uo. 325.

79 Uo. 339.

80 Uo. 343.

81 Uo. 327., 371., 384.

82 Uo. 389., Székely István offenbányai és zalatnai kiküldetésére: 246., 272., 325.

83 Uo. 405.

84 Uo. 420., 424., 448. Pontosan 2 font faggyút kért a besztercei mészárosoktól, valamint 50 gyertyát is, amivel világítani tudnak a járatokban.

A szatmári bányavidék központja élénk levelezésben állt Besztercével, a szász város látta el a szatmári bányákat kötéllel, vászonnal, és küldött bányászokat is, ha szükség volt rá. 1573 augusztusában Mészáros Lukács nagybányai bíró azért írt, mert a kamarai biztos, Peter Feigel részére Beszterce szállított valamit, és a város kifizette az 50 forintos összeget.⁸⁵

A két város közötti szoros kapcsolat a 17. század elején is megmaradt, ezt bizonyítja Gerhard Lisbona 1605. november 16-án kelt levele, melyben egy nagybányai német bányász ügyében kereste meg a város vezetőit. A bányászt korábban Lisbona vette pártfogásba, mert a város magyar polgárai – a két nációt Lisbona különítette el a levélben – bíróság elé akarták állítani kettős gyilkosság gyanújával. Azzal vádolták, hogy megölte a saját feleségét és a felesége húgát is, hogy elvehesse az anyósát. A vádak Lisbona szerint nevetségesek voltak, de azt ő is bevallotta, hogy a bányász megesküdött az anyósával, akit ő a házában tartott az esküvőig, mintegy hat hétig, és ez bizony 40 forintjába került – így panaszkodott a besztercei városatyáknak. Ugy gondolta, hogy egy másik, lehetőleg német városban kellene tovább élniük, mert ő már nem tudja őket tovább támogatni, ezért írt a besztercei bírónak, hátha Beszterce befogadná a bányászt és újdonsült feleségét.⁸⁶

Egy hasonlóan pikáns ügy révén szerezhetünk tudomást arról, hogy a Kővárhoz tartozó láposi bányáknál dolgozó bányavállalkozók és egyéb szakemberek is kapcsolatban álltak a radnai bányászattal. 1589-ben folytatták le egy besztercei asszony perét, melyben paráznsággal vádolták meg. A peranyagban feltűnik Krakker György neve, aki korábban bérelte a láposi bányákat, egy bizonyos itáliai Hutmann Istvánnal együtt, aki a tanúvallomások szerint Angalit asszony egyik „vendége” volt.⁸⁷ Nagy a valószínűsége, hogy Krakker és az itáliai Hutmann István nem kizárólag a hölgy miatt látogatott el Radnára, a helyi bányászat is érdekelte őket.

Besztercének és Radnának a kapniki fiskális bányákon kívül a zalatnai bányákat is el kellett látnia különböző anyagokkal, és néha szakemberekkel is. 1572-ben Báthory István arról rendelkezett, hogy a beszterceieknek 2 hordó hamuzsír kell küldeniük, ha van készleten, a zalatnai kohókba.⁸⁸ 1580 folyamán a fejedelem Zalatra küldte Székely István radnai választómestert. 1581 februárjában pedig Besztercének két rőf vásznat kellett küldenie Gyulafehérvárra, hogy onnan elszállíthassák a zalatnai zúzdákhoz.⁸⁹ 1586 márciusában a fejedelem arról rendelkezett, hogy az Iffjú Mártontól megvásárolt ónt, amelyet a zalatnai bányák szükségére vettek, a besztercei városi tanács juttassa el a szamosújvári várkapitánynak, Ebeni Gábornak.⁹⁰

85 Uo. 86.

86 MNL OL Be M 1605/Nr. 121.

87 SJAN Cluj Primăria orașului Bistrița, Documente I. (= POB D) Nr. 5437.

88 U-Re III. 59. A hamuzsír a kálium-karbonát (K₂CO₃) népies neve, legtöbbször szappangyártásnál és az üveghutákban használták. A választóműben szükség volt üvegekre, így valószínű, hogy Zalatra állították elő azokat az üvegeket, amelyeket a választás során használtak fel.

89 U-Re III. 325., 371.

90 SJAN Cluj POB D Nr. 5372. Ebeni Gábor 1577 és 1579 között volt újvári provizor, majd ezt követően várkapitány. EKK 2005. 587.

ERDÉLYI BÁNYAURADALMAK

ZALATNAI BÁNYAURADALOM

Az erdélyi nemesércbányákhoz tartozó uradalmak szerkezetéről, felépítéséről keveset tudunk, különösen a Báthory-korszakot illetően. Valójában az egyes uradalmak pontos meghatározásával is adós még a kutatás. A zalatnai bányauradalom szerkezete sokat változott az idők folyamán, elsőként a szekularizációt követően Balassa Menyhárt kapta bérbe a zalatnai birtokokat. A korábbi káptalani uradalmat, Szász- és Oláh-zalatnát 1556-ban kapta meg zálogba, miután 2200 forinttal kisegítette az uralkodót. A javadalomhoz csatolták még Petrezány birtokot, amely korábban a káptalani bányához volt rendelve.⁹¹

A bányauradalom következő leírása 1585-ből maradt ránk. Eszerint Giacomo Grison, korábbi zalatnai bányabérlő özvegye, Mackó Anna zalatnai bányák mellett a hozzájuk tartozó uradalmat is bérbe kapta egy évre, a bányákhoz a következő falvak lettek rendelve: Fenes, Zalakna, Petrezány, Galac (*Galacz*) és Bokorháza (*Bokorhaz*).⁹² A bérleti szerződés szerint az özvegy a jobbágyoktól azt követelhetette, ami korábban már szokásban volt, annál többet nem. Idetartoztak minden bizonnyal a pénzbeli szolgáltatások (*census*), a természetbeni szolgáltatások és a robot.⁹³ Egy már a Rákóczi-korból, 1652-ből való urbáriumból tudhatjuk meg, hogy a zalatnai bányauradalomhoz tartozó falvak milyen természetbeni szolgáltatásokkal tartoztak uruknak. Oláh- és Szász-zalatna lakóinak Szent Mihály ünnepén és karácsonykor kellett leadniuk két-két tyúkot és huszonnégy darab vadbőrt. Emellett összesen ötven darab juhot és bárányt kellett beszolgáltatniuk, robotban pedig egy hetet tartoztak szolgálni.⁹⁴ Petrezány lakói, hasonlóan a többi, román lakosú településhez, malacdézsmát voltak kötelesek leróni, ezt azonban megválthatták pénzben, egy-egy malac ára 2 dénár volt ekkoriban.⁹⁵ Az urbáriumban feljegyezték, hogy a falu mellett folyó Om-polyban tilos volt a halászat, és hasonlóan a zalatnaiakhoz, nekik is tizenkét tyúkot

91 MNL OL F 4 CA Cista 1. fasc. 4. Nr. 5. Az okirat arról nem ejtett szót, hogy Balassa megkapta volna a zalatnai fiskális bányákat is.

92 EKK 2005. 181–182. Köleséri szerint Petrezány azonosítható a Patroissa nevű római kori településsel. *Köleséri S.*: Erdély i. m. 23.

93 A censust, földbért általában évente két alkalommal kellett fizetni, Szent György és Szent Mihály ünnepén, vagy egy alkalommal, ilyen esetben Szent Márton ünnepén. A census fizetésének alapja mindig a jobbágybirtok volt. A zalatnai uradalomnál előfordult, hogy egy-egy rovásba több kapu is beletartozott, ez a jobbágytelkek aprózódását mutatja. Lásd *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek i. m. 7.

94 MNL OL F 234 IX. szekrény fasc. 52.R libro secundo (1652).

95 Vö. *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek i. m. 24–27.

kellett leadniuk Szent Mihály napján. Fenes lakói csak bárány- és juhdézsmával tartoztak, amit nem lehetett megváltani. Galac esetében annyiban változott a természetbeni szolgáltatás, hogy juhdézsmá címén hat vemhes juhot kellett beadniuk Szent Mihály napjáig.⁹⁶ A falvakat vezető kenézeknek különleges terményszolgáltatásuk volt, évenként egy-egy őzet és karvalyt kellett beadniuk a prefektusnak.⁹⁷ A Mackó Annával kötött szerződésből kiderül, hogy az özvegy évente összesen negyven hordó bort adhatott el, húszat a saját épületeiben, húszat pedig a hozzárendelt falvakban, hogy így a közelben lakó nemesek se szenvedjenek kárt, azaz ők is tudjanak árusítani. Az özvegy nem kötelezhette a jobbágyokat arra, hogy robot címén Gyulafehérváron túra szállítsák az általa termelt bort.⁹⁸ Az 1589 márciusában megkötött szerződésben az özvegy ugyanezen birtokokat három évre kapta bérbe, a borszállításra vonatkozó rendelkezés nem változott.⁹⁹

A legtöbb fejedelem adományozott részirtokokat, birtokokat, esetleg falvakat a bányauradalom területéből. Báthory Zsigmond 1587 folyamán Apafi Miklós-nak adományozta Almakerék, Újfalu, Rudally és Szászsalatna birtokokat Fehér vármegyében. Emellett Apafi megkapta ideiglenesen a helyi tizedeket is, bérleti díj fizetése nélkül.¹⁰⁰ A birtok már korábban is a családé lehetett, ahogy ez Apafi Miklós és sógornője, Bánffy Anna pereskedéséből kiderül. A végső megegyezés szerint Apafi Miklós Zalatnát (Szászsalatnát) örökjogon unokahúgára, Apafi Erzsébetre és utódaira hagyta.¹⁰¹ Az 1587. évi adománylevelével minden bizonnyal a korábbi tulajdonviszonyok megerősítésére szolgált. A források alapján azt feltételezhetjük, hogy a bányákhoz rendelt falvakban lehettek magánföldesúri tulajdonban lévő birtokrészek is, ez esetben viszont a birtokos köteles volt jobbágyait a robot idejére a zalatnai prefektus vagy bérlő rendelkezésére bocsátani.¹⁰²

A zalatnai bányák és a hozzájuk rendelt uradalom 17. század eleji állapotáról pontos képet kaphatunk Hans Kaufmann 1603-ban készült inventáriumából.¹⁰³ A zalatnai birtokon ekkoriban kilenc kapunak kellett adózni, különböző mértékben. A lakosok Szent György napján adtak be az udvarbíróknak harminc halat és két-három szarvasmarhát, az utóbbi a román falvakban szokásos vágómarha-szolgáltatás volt, amely a gabonadézsmát váltotta ki. Általában a falu nagyságától függően egy-két harmadfúmarhát tartoztak beadni, kisebb falvaknál a háborús pusztítás után egy marha jutott két-három falura.¹⁰⁴ Emellett Szent Mihály napján be kellett szolgáltatniuk a kamarába az aranymosásból származó haszonból 22 aranyrögöt,¹⁰⁵ a hámorokban dolgozóknak pedig tíz disznót. Ezt meg lehetett váltani,

96 MNL OL F 234 IX. szekrény fasc. 52.R libro secundo (1652).

97 *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek i. m. 24–27.

98 EKK 2005. 181–182. A korabeli Erdélyben különböző úrmértékű hordók voltak forgalomban. A kicsi hordó 218 literes volt, az öreg vagy egész hordó pedig 872 literes. *Bogdán I.*: Magyarországi i. m. 181.

99 Uo. 268.

100 MNL OL F 234 II. szekrény fasc. 5. Z.

101 EKK 2005. 206–207.

102 A későbbiekben bemutatásra kerülő Grison családnak juttatott egyik adománylevelével tartalmaz egy ehhez hasonló passzust.

103 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 859–864.

104 *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek i. m. 24–27.

105 1586-ban összesen 12 gira aranyat szolgáltatottak be. Lásd Erdély közjöveldelmei 1586-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3 (1896) 325. A gira pontos súlybeli meghatározása nehéz feladat,

egy disznó 2 pfenniget ért, illetve két kismalacot, de a biztos szerint ezeket a természetbeni javakat nem tudták megadni, mert nem volt semmijük.¹⁰⁶ Az itt lakó jobbágyok kötelesek voltak részt venni a bánya építési munkálataiban, illetve a zúzdák üzemeltetési költségeire is be kellett adniuk együttesen 5 guldent, és ugyanekkora összeget az érc szállítására is.¹⁰⁷ Ezenkívül még biztosítaniuk kellett huszonnégy embert, akiket az udvarbíró bármikor behívhatott a bányákban felmerülő szolgálat elvégzésére. Hans Kaufmann leírta a felettesei számára magyarázatként, hogy ezeket a munkákat a lakosok térítés nélkül végzik, ezt Erdély területén robotnak hívják. Az arany- és higanybányákhoz a zalatnai birtokon felül még négy falut rendeltek, amelyek lakosai közül robot fejében hat embert kellett a higanybányához küldeniük. A biztos a négy falut nem sorolta fel, de ezek nagy valószínűség szerint a korábban is említett Petrezány, Galac, Fenes és Bokorháza voltak. Az itt lakó jobbágyoknak Szent Mihály és Szent György napjára is le kellett adniuk aranyrögöt, pontos számot nem tudunk meg a szövegből; továbbá disznót is, amit megválthattak, tizenhat kisebb halat Szent György napjára, míg kilenc nagyobb Szent Mihály napjára. A robotjuk része volt a fa kitermelése és szállítása is. Az uradalom határában volt három kaszáló (Borayora, Rizen, Schweinwaldt), amelyek ugyancsak a bányákhoz tartoztak. Ezekről a kaszálókról 200 szekér széna a higanybányát illette, míg 401 szekér az aranybányákat.¹⁰⁸

A következő adat a bányauradalommal kapcsolatban már Báthory Gábor korából maradt ránk. A Gerhard Lisbonának juttatott adománylevélben a bányauradalom részeként Galac, Fenes és Bokorháza falvakat, valamint Petrezány birtokot sorolták fel.¹⁰⁹

ABRUDBÁNYAI BÁNYAURADALOM

A Báthory-korszakban az abrudbányai uradalomhoz tartozott Abrudfalva, Körpenyes, Bucsim és Muska, ezenfelül még kisebb birtokok is Abrudbányához voltak rendelve hosszabb-rövidebb ideig. Az uradalmat egy külön официális irányította, ahogy ezt egy 1582-ben kiadott oklevélből megtudhatjuk. A fejedelem Bota Tivadar és Gyurka nevű román jobbágyoknak az ércbányászat területén végzett kimagasló munkájukért cserébe, mivel nemrégiben egy új arany- és ezüstbányát fedeztek fel, Muskán található házukat minden adó és paraszti szolgálat alól mentesítette, amíg folytatják bányászati tevékenységüket. A rendelet foganatosításáért Cseffey János gyulafehérvári udvarbíró és beosztottja, az abrudbányai uradalom

---

nagy valószínűség szerint akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha a lat segítségével próbáljuk meghatározni. Eszerint 1 gira 4 latot tett ki, 1 budai lat pedig 1,5347 és 1,9097 dkg között mozgott, ennek megfelelően 1 gira súlya 6,1388 és 7,6388 dkg közé tehető. *Bogdán I.*: Magyarországi i. m. 452.

106 A malacdézsmá ugyancsak a román falvak sajátja volt. *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek i. m. 24–27.

107 Az inventárium szerint 1 gulden 4 pfennig volt, 1 pfennig pedig 35 dénárt ért, így 1 gulden 140 dénárt ért. *ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 859–864.*

108 Egy szekér széna általában 12,67 m³ volt, ami 1,68 mázsának felelt meg. *Bogdán I.*: Magyarországi i. m. 422.

109 MNL OL F 1 LR 9. k. fol. 225^v–226^f. Bokorháza az okiratban Preszaka néven szerepelt.

officialisa, Sebessy Menyhárt volt felelős.¹¹⁰ A zalatnai Kende János és társa, az abrudbányai Tatárlaky György ugyancsak Muska határában bukkant rá egy új bányára.¹¹¹ A nekik adott adománylevélből kiderül, hogy mindketten tapasztalt bányászok voltak, a muskai bányát nagy fáradság árán fedezték fel, ezért a fejedelem úgy döntött, hogy a megtalált arany- és ezüstteléreket feltárhatják, művelhetik és átadhatják örökösöknek, a lelőhelyet fél mérföldnyi távolságban körülvevő területtel együtt. Itt zúzdát és kohót emelhettek, azzal a feltétellel, hogy az ércet a bányakamarában váltják be, és nem csalnak az érc beadásakor. Az intézkedés fogantatásáért újfent az abrudbányai uradalom officialisa, Sebessy Menyhárt volt felelős. A rendelkezés meghagyta, hogy a termelők, ha a fejedelmi kincstárnak szüksége lenne rá, soron kívül adjanak be ezüstöt, márkánként 6 forintért, rezet pedig mázsánként 12 forintért.¹¹²

Az abrudbányai officialis tisztsége nagyban hasonlított a belényesi officialis tisztségéhez, az utóbbi azonban az uradalom mellett a fiskális bányákat is kezelte, amíg azokat nem adták bérbe.¹¹³ A források arról nem tájékoztatnak, hogy az abrudbányai officialisnak volt-e befolyása a helyi bányászatra. Báthory Zsigmond uralkodása idején már a város gyakorolt joghatóságot a fenti falvak felett, amíg a fejedelem el nem kezdte a falvakat elajándékozni híveinek, és ezáltal felदारabolni az abrudbányai uradalmat. Elsőként Gyulai Pál főkamárnásnak adományozta a Torda vármegyei teljes lupsai birtokot, és egy részbirtokot Muskán, amely pedig Abrudbánya tartozéka volt. A lupsai birtok korábban a Lupsai családé (Menyhért, Antal és János) volt, de magszakadás miatt visszaszállt a kincstárra. Az adományozás 1589-ben történt, míg a beiktatásra 1590. június 23-án került sor.¹¹⁴

Az Abrudbányához rendelt falvak különleges státusszal bírtak, harmincadvám-mentességük volt az alapvető élelmiszermékek behozatalára, mint a búza, bor, zab, árpa és hús, ugyanis hegyvidéki elhelyezkedésük miatt nem rendelkeztek akkora művelhető területtel, mint amekkorára szükség lett volna. Ez a kiváltság sem fejedelemségkori, hanem korábbi, de többek között Báthory Zsigmond is megerősítette 1595. március 22-én. A kiváltságlevél megerősítése azért is lényeges, mert felsorolja azon falvakat, melyek Abrudbánya tartozékát alkották. Idesorolták tehát Abrudfalvát, Topánfalvát, Körpenyest, Bisztrát, Bucsimot és Vidrát.¹¹⁵ A települések közül újonnan került be Bisztra, Topánfalva és Vidra, de Muska már nem szerepelt a falvak között. Topánfalva és Vidra Báthory Gábor korára a gyulafehér-

110 EKK 2005. 88.

111 Tatárlaky György a bányászat mellett a közeletben is részt vett, 1583-ban Abrudbánya bírja volt. 1583-ban végrendelkezett, eszerint Verespatakon fekvő nyílföldjeit unokahúgára, egyéb szerzeményeit pedig feleségére, Pwzlok Margitra hagyta. Uo. 136.

112 Uo. 88.

113 *Mátyás-Rausch Petra*: A belényesi uradalom és a helyi rézbányászat helye a fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571–1613). In: „Várad, Erdély kapuja...”. Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015 (Tanulmányok Biharország történetéből). 55.

114 MNL OL F 4 Cista Torda (= CT) fasc 1. Nr. 49.

115 Documente IV. 193–194.

vári uradalom része lett.¹¹⁶ Az abrudbányai uradalom feldarabolása Báthory Zsigmond uralkodása alatt kezdődött el, a fejedelem többek között 1601 júliusában lekötötte mindszei Borókay Jánosnak 2000 forintért cserébe Abrudfalvát és Bucsimot, amelyet az irat Tükefalvának is nevezett.¹¹⁷ 1603. február elején az Erdélybe delegált királyi biztosok Muskát, a határában lévő egyik bányával, Bisztrát és még egy települést három évre lekötötték Adam von Hoffkirchen ezredesnek, aki 3000 tallért fizetett cserébe, valamint aláírt egy reverzálist, hogy a határidő lejárta után visszaadja a birtokokat, a folyamatosan végzendő fakitermelés közben pedig nem károsítja meg a kincstárat.¹¹⁸

Ugyanebben az időben járt Abrudbányán és a hozzácsatolt településeken Hans Kaufmann sziléziai bányamester. A falvak közül Bucsimot emelte ki, a falu határában ugyanis az egyik bányában, ahol korábban folyt érc-kitermelés, ottjártakor állt a munka, mert a bányavíz elöntötte a járatokat. A biztos feljegyezte, hogy 18 karátos aranyat lehetett az itteni kőzetből előállítani, a háború – azaz a tizenöt éves háború – előtt több zúzda is működött a település határában, ehhez megvoltak a vízi és egyéb feltételek, többek között kiterjedt erdőségek, ezért azt gondolta, érdemes lenne fejleszteni. A legnagyobb gond a munkaerővel volt. A helyi lakosok elmondása szerint ugyanis nemcsak a város kötelezte őket robotra, hanem a környékbeli nemesek is, így a bányákban elvégzendő feladatokat nem tudták teljesíteni. Kaufmann azt is megemlítette, hogy korábban pestis pusztított a térségben, és csak egyetlen magyar bányász maradt itt, Saulla György, a többi lakos mind román volt.¹¹⁹

Fontos fordulópontot jelentett a települések életében Giorgio Basta 1604. április 18-án kiadott rendelete, amellyel Abrudfalvát, Bucsimot, Körpenyest és Muskát visszacsatolták az uradalomhoz, valamint Offenbányát is Abrudbányához rendelték. A rendelet indoklásaként előhozták, hogy a leromlott állapotban lévő bányákat újjá kell építeni, emellett ösztönözni kell az új lelőhelyek felkutatását, és ehhez a város polgárainak szükségük van az uradalomra. A rendelet szavatolta a falvak és Offenbánya érvényben lévő szabadságainak és kiváltságainak megőrzését. Az uradalom területén élő összes bányászattal foglalkozó lakosnak a magyarországi bányászokéhoz hasonló szabadságot biztosítottak. Ez azt jelentette, hogy Basta felmentette őket minden adó és szolgálat alól, kizárólag a köteles résszel tartoztak a bányakamarának, illetve kötelező volt beváltani a kitermelt érc egészét, mégpedig Kolozsváron, a Filstich Péter vezette bányakamarában. A központi ércbeváltási árat a kolozsvári bányakamara bérlője, azaz Filstich Péter határozta meg, a rendeletben csak annyit rögzítettek, hogy 1 aranyforintnak legalább 116 dénárt kell érnie. A szövegből az is kiderül, hogy a térségben éltek német bányászok is, akik már korábban élvezték a kiváltságokat, Basta ezeket terjesztette ki a magyar és

116 Topánfalva 1609. november 1-jétől tartozott a gyulafehérvári uradalomhoz. MNL OL F 2 V. Prot. 345–349. Topánfalva mellett is folyt aranymosás, Giulio Cesare Muralto leírása szerint több esetben találtak román parasztok a falu határában nagyobb ezüströgöket. Ezeket állítólag az offenbányai kohókban olvastották meg, legalább 5 márka tiszta ezüstöt lehetett belőlük kinyerni. ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75–98.

117 MNL OL F 17 CA fasc. 1. B Nr. 29. A zálogosítás ellen Kósa Mátyás nyújtott be tiltást 1602-ben, a város nevében. Lásd *I. Tóth Z.*: *Paraszttorzalmak* i. m. 24–25.

118 SJAN Sibiu Colecția de documente Muzeul Brukenthal (= ColB) B 1–5. Nr. 69. fol. 778–782.

119 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 197–216.

román bányászokra. A rendelet betartásáért egyrészt Adam von Hoffkirchen ezredes, másrészt kéméndi Várad János, a dévai udvarbíró volt felelős.¹²⁰

A bányászok Basta rendeletében megszabott feladata az volt, hogy eredményesen műveljék a bányákat. Abrudbánya városa egyéb robotra nem kötelezhette őket, bíraskodási joga azonban volt a falvak felett, kivéve Offenbányát. A rendeletről a kolozsmonostori konvent levélkeresői készítettek egy hiteles másolatot, Fodor Pál és Kósa Mátyás deák kérésére, akik az abrudbányai magisztrátust képviselték.¹²¹

Rákóczi Zsigmond a bányászat fellendítése érdekében 1607 márciusában az abrudbányai uradalmat átalakította oly módon, hogy Offenbányát kivette Abrudbánya fennhatósága alól, és később eladományozta, de a többi falut Abrudbánya fennhatósága alatt hagyta. Az adománylevelé bevezetőjében leírták a donációt megelőző eseményeket. A szöveg külön kiemelte Filstich Péter szerepét, aki közbenjárt a fejedelemtől a város érdekében. Basta rendelete ellenére ugyanis a város ténylegesen nem kapta vissza a fenti falvak mindegyikét, mert azokról az akkori tulajdonosa nem kívánt lemondani. Ezért Kósa Mátyás és Fodor Pál felkereste a város nevében a kolozsvári bányakamara vezetőjét, hogy vesse latba tekintélyét a falvak visszaszerzése érdekében. A fejedelem úgy döntött, hogy a falvak Abrudbányát illetik meg, ezért az alábbi feltételekkel a bányavárosnak ítélte őket. A rendelkezés szerint minden bányász köteles volt évenként legalább egy-egy aranyrögöt beadni a kolozsvári bányakamarába. Körpenyes és Muska román település volt, ezért kenézek vezették, az itt lakóknak évente 2 urna mézet és vaját kellett beszolgáltatniuk a gyulafehérvári udvarbíróknak, emellett pedig 2 fiatal tinót kellett adniuk a fejedelmi konyha szükségleteire. Mindezért cserébe a falvak megőrizhették kiváltságait, azaz minden adó alól mentesültek, és a korábban kapott vámmentességet is megtarthatták.¹²² Rákóczi döntésével a falvakat ténylegesen birtokló tulajdonosok nem értettek egyet. Dévai Szöllősy Mátyás deák a gyulafehérvári káptalan előtt tiltakozott az ellen, hogy Abrudbánya városát beiktassák Körpenyes és Muska birtokába, mondván, hogy még Báthory Zsigmond adományozta neki ezeket a falvakat. A felek végül 1608 februárjában megegyeztek, a várost Fodor Pál helyettes aranybeváltó, várfalvay Kósa Mátyás, a fejedelmi ítéletábla ülnöke, valamint Válaszúti János abrudbányai bíró képviselte.

A megállapodás szerint Abrudbánya városa a fenti két birtokért 400 forintot fizetett a deáknak, ebből Szöllősy 200 forintot helyben át is vett, a fennmaradó összeget részben pénzben, részben ingóságokban kapta meg.¹²³ A város által fize-

120 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 193^r–194^v. Kiadva GBalev II. 436–439. Kéméndi Várad János igen sikeres karriert futott be a Báthory-korszak második felében, Báthory Gábor alatt a szebeni uradalom udvarbírája volt, és egyéb kincstári pozícióit is betöltötte. Bethlen Gábor idején lett a gyulafehérvári uradalom udvarbírája, és ekkor tűnik fel először a neve bányászati iratokban, bár valószínű, hogy már előbb is foglalkozott bányászattal. MNL OL R 298 10.d. fol. 1–3. (1611); *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rűsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2014. 321.; *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 434–435.

121 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 193^r–194^v.

122 MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 146–147.

123 MNL OL F 2 II. Prot. 141–143. A forrásra Gálfi Emőke hívta fel a figyelmemet, ezúton mondok érte köszönetet. A szövegben tévesen nevezték az akkori abrudbányai bírót Válaszúti Istvánnak, valójában Válaszúti János volt a neve.

tett összeget valójában Kósa Mátyás és Fodor Pál kölcsönözte, így tudott a város megegyezni Szöllősy Mátyással. Erről egy 1608. szeptember 10-én Enyeden tett bevallás tanúskodik. A felek két fogott bíró, Balogh Pál, Aranyosszék királybírája és Demeter Pál előtt tettek szóbeli bevallást, ezt később írásba is foglalták. A bírák előtt megjelent Fodor Pál és Kósa Mátyás, az abrudbányai bányászok és lakosok képviselőjében pedig Válaszúti János bíró, rákosi Tótházi Tamás és Vacho István abrudbányai lakos.¹²⁴ A megállapodás részleteit 1609 októberében a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt kötött hiteles szerződés tartalmazta. A szöveg szerint Válaszúti János bíró, Adamossy Tamás és Gyusztai János esküdtek képviselték az abrudbányai bányászok közösségét (*communitas montanistarum et metallorum auri utpote argenti, cupri*), akik között volt magyar, német, szász és szláv származású. Az utóbbi meghatározással kapcsolatban nehéz megmondani, hogy melyik nemzetiséget is takarhatta valójában.¹²⁵ Az uradalommal kapcsolatos iratanyagban többször is említik az abrudbányai bányászok közösségét. A szervezet létezése azt mutatja, hogy az abrudbányai bányászok helyi érdekérvényesítő közösségbe tömörültek, és így próbálták meg többek között a termelést is egyszerűbbé tenni.¹²⁶

A két fél, a Fodor–Kósa-kettős, valamint a város magisztrátusa tehát a következő megállapodást kötötte meg Enyeden: a városnak át kellett adnia a Bucsim nevű falut Borókay Zsuzsannának, néhai Borókay György lányának, ugyanis az elhunytnak Bucsimot és Abrudfalvát még Báthory Zsigmond adta zálogba 1601 júliusában.¹²⁷ Abrudfalva Körpenyessel és Muskával egyetemben továbbra is a város kezelésében maradt, azaz az abrudbányai termelők újra számíthattak a falvakban élő jobbágyok robotmunkájára. Mivel Fodor Pál és Kósa Mátyás fizette ki a Körpenyes és Muska visszavásárlásakor felmerülő 400 forintos vételárat Szöllősy Mátyásnak, ezért a bányászközösség két évre átengedte nekik Körpenyes és Muska haszonvételeit és jövedelmeit. A megegyezésben többször hangsúlyozták, hogy a köteles robotot a jobbágyoknak a bányászközösség tagjainak tartoznak leróni, nem a hitelezőknek.¹²⁸ Ezt követően a város 1610-ben Borókay Zsuzsannával egyezett meg. Az aszszony végérvényesen lemondott az atyjának adományozott falvakról Abrudbánya javára, itt is Fodor Pál és Kósa Mátyás fizette ki a megváltás összegét. Ebbe a szövegbe másolták bele a kancellárián azt a szerződést, amelyet a város kötött hitelezőivel a két másik faluról. A két település – Abrudfalva és Bucsim – jövedelmeit is a fenti feltételek alapján adták át Fodor Pálnak és Kósa Mátyásnak, de a szolgálattal a város bányászközösségének tartoztak. Ez esetben is rögzítették, hogy milyen ütemben kell a városnak visszafizetnie a kölcsönt, a jövedelmek átengedésén felül. Mind Fodor Pál, mind Kósa Mátyás 200 forintot adott a megváltáshoz, a városnak a két év alatt négy részletben kellett fizetnie, az első részlet 47 forint volt, a második pedig 53 fo-

124 MNL OL F 25 fol. 349.

125 Valamelyest közelebb vihet a megoldáshoz, hogy Zalatna neve az arany szláv megfelelőjéből (*zlato*) ered, ami azt bizonyítja, hogy a szláv lakosság is foglalkozott bányászattal. Elképzelhető, hogy a közeli Abrudbányára is áttelepültek. Lásd *Simon Zs.: Az aranytermelés i. m. 225. Vö. Köleséri S.: Erdély i. m. 23.*

126 MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 185–186.

127 A szövegben Borókay neve nem szerepel helyesen, ugyanis az 1601-ben történt inkrubálásban Borókay János szerepel, és nem György.

128 Uo.

rint. Biztosítékul kikötötték, hogy abban az esetben, ha nem fizetnek, Fodor Pálnak joga lett volna lefoglalni Bucsimot, amelynek határa Verespatakig terjedt, míg Kósa Máttyás Abrudfalvát és Körpenyest kaphatta volna meg.¹²⁹ Abrudbánya minden bizonnyal nem tudott fizetni Kósa Máttyásnak, mert 1611. december 21-én Báthory Gábor felszólította a fejedelmi kancellária illetékeseit, hogy iktassák be Kósa Máttyást Körpenyes és Abrudfalva birtokába. A beiktatásra 1612. január 16-án került sor, az Abrudbányáról megjelent nemesek Fodor Pál, Fodor István és Választói János voltak. A bányászok közösségét Tharicza Dumitru és Maczuka Helia képviselte.¹³⁰

OFFENBÁNYAI BÁNYAURADALOM

Az offenbányai bányaauradalommal kapcsolatban már jóval kevesebb információval rendelkezünk. Az Offenbányához tartozó falvak listáját, melynek lakosai a bányáknál szolgáltak, elsőként a Gyulai Pál fejedelmi főkamrás részére 1589-ben kiadott adománylevél sorolta fel. Gyulai Pál Lupsa birtokot kapta meg Torda vármegyében, és az irat szerint az iktatásnál megjelent Offenbánya bírja, Petrosan Lupsa, Kovach János helyettes bíró, Kolozsvári Jakab offenbányai plébános. Offenbányához tartozott Várújfalva, innen Szűcs Tamás bíró, míg a másik tartozékról, Zartosfalváról Petrik Damján helyettes bíró jelent meg az iktatásnál. Nagy valószínűség szerint korábban Lupsa is az uradalom része lehetett. A muskai részirtok beiktatásánál Offenbányáról a Bota család több tagja (Theodor, Péter és Dávid) jelent meg, míg Bisztráról Daniel Zimmerger és Kovács Máttyás.¹³¹ Az utóbbi településről sem lehet biztosan tudni, hogy melyik uradalom része volt, hiszen 1595-ben Abrudbánya tartozékeként említették, de a későbbi iratokban már nem szerepelt a neve az Abrudbányához tartozó falvak között, így csak feltételezhetjük, hogy Bisztra is Offenbánya tartozéka volt.

A város és az uradalom életében is nagy fordulópontot jelentett, amikor Giorgio Basta 1604. április 18-án kelt oklevelében Abrudbányához rendelte Offenbányát és a hozzá tartozó falvakat.¹³² A döntést azzal indokolták, hogy az abrudbányai bányászat fejlesztése miatt volt szükség erre a lépésre. Később Rákóczi Zsigmond ugyanilyen érveléssel választotta le Offenbányát és az uradalmat az abrudbányai uradalomról. Miután ezt megtette, Offenbányával együtt a hozzácsatolt négy falvat (Brezest, Szarvas, Munchel és Chora), ahogy már szó esett róla, Filstich Péternek adományozta 1607 novemberében. Az uradalom jobbágjai Filstich Péternek és örökösének tartoztak szolgálataikkal, többek között juh- és méhdézsmával, valamint vadbőr leadásával. A falvakat kenézek vezették, akik jelen voltak a beiktatásnál is.¹³³

129 MNL OL F 1 LR 9. k. fol. 466^r–471^r.

130 MNL OL F 2 V. Prot. 307–313.

131 MNL OL F 4 CT fasc. 1. Nr. 49.

132 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 193^r–194^r.

133 MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 146–147. Az Offenbányához tartozó négy település, hasonlóan az Abrudbányához és Zalatnához csatolt településekhez, kenéztelepítés nyomán jött létre. *I. Tóth Z.*: Parasztmozgalmak i. m. 9–16.

KÖRÖSBÁNYAI BÁNYAURADALOM

A körösbányai bányauradalom pontos rekonstruálásánál hasonló akadályokkal szembesülhetünk, mint az offenbányai bányauradalom esetében. Jóllehet teljes bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, hogy mely települések és birtokok tartoztak a körösbányai bányákhoz, de hozzávetőleges képet lehet róla alkotni. Elsőként segítségünkre lehet egy Stanislaw Niezowski, János Zsigmond tanácsúrának juttatott adományoslevél. A lengyel tanácsúr 1565-ben adományba kapta Körösbányát, a hozzátartozó falvakkal és birtokokkal együtt.¹³⁴

Nagy valószínűség szerint a körösbányai uradalmat is egy fejedelmi tisztviselő irányította, az úgynevezett fehér-körösi officiális, aki a gyulafehérvári udvarbíró alá tartozott. Az ismeretlen tisztség egy adománylevélben tűnt fel, mely szerint Báthory Zsigmond 1590 júniusában adott birtokadományt Macsesdi László fehér-körösi officiálisnak. Az officiális minden bizonnyal a körösbányai uradalom élén álló tisztségviselő volt, erről azonban egyelőre több adattal nem rendelkezünk.¹³⁵

Báthory Zsigmond a többi bányauradalomhoz hasonlóan a körösbányait is elkezdte feldarabolni, az odatartozó települések döntő többségét híveinek adományozta. Többek között Gyarmati Gergely deák, aki 1591-ben fejedelmi aranybeváltó volt, kapott itt adományt, Vaka nevű birtokot.¹³⁶ Ugyanebben az évben kapta meg Zaránd vármegye ispánja, Szalánczy László a Körösbányához tartozó Kisbányát, valamint Hercegány, Komlós, Örmingye, Alsókajanel, Kalamenesd, Bukurest és Alsólunkoj birtokokat, ezeket korábban Báthory Kristóf kötötte le a portai követként is szolgáló nemesúrnak 5000 forintért cserébe.¹³⁷ Ugyancsak a körösbányai uradalomból kapott adományt dálnoki Demjén Ferenc udvari familiáris, Kurek elnevezésű birtokot 1601-ben.¹³⁸ Ugyanebben az évben kapta meg köröstarcsai Veér Mihály szolgálataiért Körösbánya tartozékaiból az Újbareds és Sztanizsa nevű birtokokat.¹³⁹ Ebben az évben gyorsult fel a körösbányai uradalom felosztása.¹⁴⁰ A fejedelem Szentpéteri Kendi Albertet 1601 novemberében arról biztosította, hogy a korábban apahidai Rákóczy János tulajdonában lévő Ribice nevű birtokot, amely Körösbányához tartozott, neki adományozza.¹⁴¹

Körösbánya esetében is, akárcsak Belényesnél, leginkább a fejedelem udvari familiárisai kaptak adományt, 1602-ben például Sajgo Ferenc Dombroc birtokot, amely korábban rudabányai Bányai Márton birtokában volt, de magszakadás

134 EKK 2005. 84. Stanislaw Niezowski életére lásd például *Horn Ildikó*: Politikusportrék János Zsigmond udvarából. In: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 2005. 56–60.

135 EKK 2005. 330–331.

136 EKJkv 320.

137 Uo. 321. A beiktatásra 1592. június 26-án került sor, a fejedelem embere Bradi Joan volt, valamint körösbányai Alb Mihál. Uo. 333., 336.; MNL OL F 4 CZ fasc. 1. Nr. 5.

138 EKK 2005. 461.

139 Uo. 455.

140 Ebben is párhuzamot lehet vonni a belényesi és a körösbányai uradalom sorsa között. Lásd *Mátyás-Rausch P.*: A belényesi uradalom i. m. 60–61.

141 EKK 2005. 455.

miatt a kincstárra szállt.¹⁴² Ezenfelül a város sem került el Belényes sorsát, 1602-ben ugyanis az erdélyi rendek országgyűlési határozatot hoztak, miszerint az ország szükséghelyzete miatt a fejedelem mezővárosokat is inskribálhat. A rendelkezés alapján a fejedelem lekötötte Körösbányát és a városhoz rendelt Kétfalu, Cebe, Riska birtokokat bakay Macskássy Ferencnek 18 000 forintért cserébe. A fejedelem vállalta, hogy ha ő vagy utódai vissza kívánják váltani a mezővárost és tartozékait, akkor egy összegben kell kifizetniük a családnak a zálog összegét.¹⁴³ A mezőváros zálogba adását követően Báthory Zsigmond a még megmaradt birtokoktól is megvált. Nem sokkal az inskribálás után konyhamesterének, tordai Zakos Istvánnak adományozta Kirek birtokot, amely Kurek néven szerepelt a Niezowskinak juttatott adományban.¹⁴⁴

Az uradalommal kapcsolatban a következő adat 1610-ből maradt ránk, eszerint Báthory Gábor folytatta elődje politikáját, amiről egy a gyulafehérvári káptalan előtt tett tiltás is tanúskodik. Horváth Jakab és Kereky Ferenc udvari familiárisok tiltást nyújtottak be többek között Rudabánya iktatása ellen, a fejedelem ugyanis korábban nekik adományozta. Mielőtt azonban be tudták volna iktatni, Fehér vármegye alispánja, Csiszár Mihály kicsalta azokat a fejedelemtől, és kérte beiktatását a birtokba.¹⁴⁵ 1611-ben pedig Kapi András kapott szolgálataiért cserébe több részbirtokot egy nemesi udvarházzal Tomnatek és Hercegány birtokokon.¹⁴⁶

142 Uo. 470. A belényesi donációt nyert személyek társadalmi helyzetére és tisztségeire: *Mátyás-Rausch P.*: A belényesi uradalom i. m. 64.

143 EKK 2005. 492. Belényes zálogadására: *Mátyás-Rausch P.*: A belényesi uradalom i. m. 63.

144 EKK 2005. 497.

145 MNL OL F 2 II. Prot. 306–307.

146 MNL OL F 234 X/a. szekrény fasc. 3. Libri 2 G.

BÁNYAVÁLLALKOZÓK ÉS BÁNYAPOLGÁROK

ZALATNA

Itáliai bányavállalkozók

Az itáliai származású kereskedők és bányavállalkozók a magyarországi és az erdélyi bányászatra gyakorolt hatása közismert, jóllehet a témával kapcsolatban eddig nagyrészt a középkor évszázadait vizsgáló művek születtek.¹⁴⁷ Az itáliai kereskedők és bányavállalkozók azonban a 16. század végén is jelen voltak Erdélyben, sőt egészen a 17. század elejéig igazi monopolhelyzetük volt a térségben. A Nyugat- és Északnyugat-Európából származó vállalkozók a 17. században lassan induló, de mindjobban észrevehető jelenléte kiszorította őket korábbi pozícióikból. A zalatnai bányászatra a Báthory-korszakban három itáliai család gyakorolt nagy hatást: a Grison–Matalea, a Genga és a Muralto család.

Legkorábban a Grison család telepedett meg és tett szert ismertségre a városban, olyannyira, hogy a Báthory-korszakra már ismert bányavállalkozók lettek Erdély-szerte. Pierre Lescalopier útinaplójában is szerepel a család egyik tagja. Erdélyi útja során ifjabb Báthory István megmutatta Lescalopier-nek a zalatnai arany- és higanybányákat, amikor is a kincstári bányákat Giacomo Grison és Fausto Gay – vagy más néven Guai – bérelték. Tőle tudhatjuk, hogy a Grison család Velencéből jött Erdélybe, míg Gay római származású volt, de tizennyolc éves koráig Párizsban nevelkedett.¹⁴⁸ Arról nincsenek pontos adatok, hogy Fausto Gay milyen rokoni kapcsolatban állt a Grison családdal, de az bizonyos, hogy 1579-ben és 1580-ban is még ő volt a zalatnai aranybányák prefektusa (*praefectus aurae fodinae Zalatna*), emellett pedig a kapniki bányákhoz kirendelt egyik fejedelmi biztosként működött, társa Kopáchy Ferenc fejedelmi titkár volt.

A Grison család, megszolgálva a fejedelmi család bizalmát, több adományban is részesült. Báthory Kristóf 1581. január 15-én kelt adománylevelében Giacomo és Battista Grisonnak adományozta a Közép-Szolnok vármegyében fekvő Lápos melletti ezüsbányát tartozékaival együtt. Ekkor már nem bérelhették a

---

147 A témára lásd például Gyöngyössi M.: Pénzgazdálkodás i. m. 13–28.; Ekkehard Westermann: Zur spätmittelalterlichen Depression der europäischen Montanwirtschaft. Stand und offene Fragen der Forschung. In: Die Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert. Hrsg. Ekkehard Westermann. Innsbruck, 2004. 11–13. Az utóbbi tanulmányra Gecsényi Lajos hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.

148 P. Lescalopier: Utazása i. m. 76.

zalatnai aranybányát, ugyanis az oklevélben egykori prefektusként nevezték meg őket. Az adománylevélben kikötötték, hogy Grisonék a környező erdőket csak olyan mértékben használhatták, amennyire a bányászati tevékenység feltételül megkívánta. Azt is megtudjuk, hogy a láposi bányákat korábban krakkói polgárok, Krakker György és társa művelték, akik azonban Báthory Kristóf 1579. évi engedményei ellenére nem boldogultak a bányákkal, így végül a Grison testvérek kapták meg azokat, abban a reményben, hogy ők jövedelmezővé tudják tenni a termelést.¹⁴⁹ Az okiratban rögzítették, hogy ha valamelyik fél meghalna, akkor a része a túlélőre és annak örökösére szálljon. A bánya negyed mérőföldes körzetében senki más nem kutathatott ezüst után, és nem is nyithatott bányát, csak a kedvezményezettek. Engedélyt kaptak arra, hogy maguknak, valamint a német, lengyel, moldvai és magyarországi bányászoknak építhetnek házakat, de a fejedelmi és nemesi birtokokról odaszökött jobbágynak nem. A tulajdonosok kötelesek voltak bejelenteni a kancellárián, ha egy új bányában megkezdene a termelést, és az ércet minden esetben be kellett váltaniuk a fejedelem által kijelölt helyen, az ezüst márkánkénti beváltási árát 7 forintban határozva meg. A beváltás helyszíne a kolozsvári beváltókamara volt. Háromhavonta voltak kötelesek beváltani az ércet, de erről előbb értesíteniük kellett a kamarát, hogy elő tudjanak készíteni elegendő pénzt. Ha a kincstár kijelölt embere a beadástól számított három napon belül nem váltaná be az ezüstöt, akkor eladhatják másnak az ércet. Ez a kitétel nagy engedmény volt a termelők részére, de a szabad eladás valószínűleg arra vonatkozott, hogy elsőként máshol kell beváltaniuk, például Szebenben, illetve eladhatták a kolozsvári ötvösöknek. Az ezüst mellett az aranyat is a kamarában kellett beváltaniuk. Minthogy a terület az adományozás révén kikerült a szamosújvári prefektus fennhatósága alól, lakosai ezentúl az új tulajdonosoknak tartoztak szolgálni. A bányák körüli falvak birtokosai nem tarthatták vissza a bányászokat a munkavégzéstől a robot napjain, ellenkező esetben 4 forint büntetést kellett fizetniük. A donációs levél szövege arra enged következtetni, hogy a bányatulajdonosok a bányához nem tartozó környékbeli települések lakosait is behívhatták a láposi bányák üzemeltetésére, ez azonban nem tett szert a birtokosoknak, így igyekeztek megakadályozni. Az adományosok a termelés zavartalan folytatásához kaptak még évente 100 darab kősót is, amelyet a dési sókamaraipán utaltatott ki számukra. Ezenfelül fejedelmi engedményként a bányászathoz szükséges ellátmányt, eszközöket és áruféléket vámmentesen hozhatták be bármelyik irányból.¹⁵⁰

A Grison családnak juttatott több adományból és engedményből kiderül, hogy az általuk vezetett vállalkozás legalább öt tagot számlált. A vezetők minden bizonnyal a Grison testvérek voltak, de a társuk volt a már említett Gay, illetve Marconio Rocco és Olasz, vagy más néven Matalea János, aki később Giacomo Grison özvegyét vette feleségül. A negyedik társ, Marconio Rocco személyéről egy 1583 augusztusában kelt adománylevélből értesülhetünk. Eszerint a fejedelem Giacomo Grison és Marconio Rocco támogatása érdekében, mivel a láposi bányákat eddig csak a jobbági munka felhasználásával tudták művelni, illetve hogy a

149 EKK 2003. 186–187.

150 Uo.

kincstárat ne érje veszteség, a bányákkal szomszédos oláhláposi fejedelmi birtokot haszonvételeivel együtt egy évre zálogba adta nekik, évi 500 forint befizetése ellenében. A zálogösszeg első részét a következő év Szent György napján, míg a másodikat augusztus 1-ig kellett befizetnie a két zálogosnak, egyúttal a fejedelem meghagyta, hogy nem követelhetnek a jobbágyoktól több szolgáltatást, mint amennyit a törvények engednek, a kitermelt ércet továbbra is a bányakamarában kellett beváltaniuk (1 márka ezüst beváltási ára 9 forint volt).¹⁵¹ A kancellária ugyanebben az évben újra kiadta azt a rendeletet, hogy a két bányavállalkozó, most már Grison és Rocco, a dési sókamarából 1000 darab kősóra jogosult.¹⁵²

Giacomo Grison már nem sokáig tudta élvezni a fejedelem juttatta javakat, mert 1584 folyamán meghalt. Báthory Zsigmond 1585. január 1-jén már özvegyének, Mackó Annának adta bérbe a bányákat. Mackó Anna egy évre kapta bérbe a zalatnai fiskális bányákat és a hozzájuk tartozó bányauradalmat. A termelés megkönnyítése végett kapott Gyulafehérvárról 32 mázsa vasat ingyen, és a fejedelem két gyalogos testőrt is biztosított számára, hogy az érc szállításánál segítsék az özvegyet. A testőrök ellátását a kincstár fedezte. A bérleti díj 2000 forint volt, amit négy részletben kellett kifizetnie, illetve a férje tartozását ugyancsak negyedévente 100 forintos részletekben kellett törlesztenie. Itt tűnt fel a vállalkozás ötödik tagja, a piemonti származású Matala János, aki kezesként vállalta, hogy ha az özvegy nem tudna fizetni, ő rendezi a tartozást. Ha a fejedelemnek szüksége van rá, akkor a bérlőnek soron kívül adnia kell higanyt, mázsánként 4 forintos beváltási árral. A kibányászott aranyat és ezüstöt természetesen a beváltóhelyen kellett beváltania, amely ebben az esetben is Kolozsvár volt.¹⁵³

Olasz János, miután elvette Giacomo Grison özvegyét, valószínűleg egyedül irányította tovább a zalatnai vállalkozást, mert sem Roccóról, sem Gayról nincs több adatunk. Olasz János az évek során módos ember lett, erre bizonyíték, hogy Zalatnán kívül volt háza Szászsebesen és a fejedelmi székhelyen is, még hozzá a várfalon belül, a rangos Olasz utcában. Az ingatlanokon kívül voltak mezőgazdasági területei, szőlői, gyümölcsösei, malmai is.¹⁵⁴ Birtokai jól jövedelmeztek, hiszen 1586 januárjában dorombardi Griwo Péter özvegye, bizonyos Klincsit Margit tőle kölcsönzött 150 köböl búzát, hogy segítsen éhezó jobbágyain. A kölcsönszerződés kimondta, hogy abban az esetben, ha a tartozást az özvegy, utódai vagy a jobbágyai nem térítik meg, akkor Olasz Jánosnak jogában álljon a Fehér vármegyei szolgabíró segítségével lefoglalni Dorombard birtokot, minden tartozékával és haszonvételeivel együtt.¹⁵⁵

Matala János nemcsak a zalatnai nemesérbányászatban, hanem a higanybányászatban is érdekelt volt. Erről egy 1588 szeptemberében kiadott fejedelmi irat tanúskodik, amelyben Báthory Zsigmond engedélyezte a vállalkozó számára, hogy Zalatnán kívül a fejedelemség egész területén szabadon nyithasson higany-

151 EKK 2005. 122.

152 Uo. 123.

153 Uo. 181–182.

154 EKJkv 149.

155 Uo. 166. Kőből két fajtát ismertek Erdélyben, a kolozsvárit és a szebenit. Az utóbbi a 17. század folyamán magába olvasztotta a kolozsvárit. Egy szebeni kőből 65,40 kg búzának felelt meg. *Bogdán I.*: Magyarország i. m. 320.

bányát, azzal a megkötéssel, hogy a megnyitásról értesítse a kancelláriát, a kitermelt higanyt pedig a bányakamarába adja be.¹⁵⁶ Matalea János halála után felesége, Mackó Anna folytatta a higanybányászatot Zalatnán, ahogy erről az 1589 márciusában kötött bérleti szerződés tanúskodik. A bérleti szerződésben az özvegynek megszabták, hogy ha a fejedelem úgy rendelkezne, akkor közvetlenül a kincstárnak kell a higanyt beszo­lgáltatnia, mázsánként 40 forintos áron. A higany értékét mutatja, hogy ugyanekkor 1 mázsa vas csupán 3 forintba került.¹⁵⁷

Olasz János vagyoni helyzetéről további adatokat a szerencsés módon fennmaradt végrendeletéből tudhatunk meg, amelyet 1589. február 14-én tett három fogott bíró, Kende László, Vezekenyi István deák és Angyal János nemesember előtt.¹⁵⁸ Feleségét és gyermekeit a kancellár, Kovacsóczy Farkas oltalmára bízta, mivel a főúr korábban őt is támogatta. Fehérvári házát Mackó Anna még Grison-tól született lányaira, míg abrudbányai házát felesége Schmelzer Mihálytól született fiára, Jancsira hagyta. Emellett még maradt 300 forint adóssága Szászsebesen, valószínűleg a háza építésével kapcsolatban. A végrendelet záró szakaszában utalt arra, hogy mivel korábban szabad végrendelkezési jogot kapott a fejedelemtől, a többi vagyonáról már rendelkezett.¹⁵⁹ Ez a korábbi végrendelet még nem került elő.

Annyi bizonyos, hogy Olasz János pár nappal a végrendelkezés után meghalt, mert Mackó Anna 1589. február 20-án azzal a kéréssel fordult a kancelláriához, hogy erősítsék meg férje február 14-én kelt végrendeletét.¹⁶⁰ A végrendeletből az is kiderül, hogy Olasz Jánosnak és Mackó Annának nem volt közös gyermeke. Az sem jelentéktelen információ, hogy családját a kancellárra bízta: ez a momentum azt mutatja, hogy szoros kapcsolatot ápolt a korabeli erdélyi politikai elittel, amihez minden bizonnyal hozzásegítette itáliai származása.¹⁶¹ Mackó Anna hasznosítani tudta férje kapcsolatait, esetleg a kancellárhoz fűződő ismeretségét, hiszen 1589. március 9-én újra bérbe kapta a zalatnai bányákat, most már három évre, azzal a kitétel­lel, hogy ne csak a jövedelmező teléreket termelje ki, hanem a kevésbé termékenyeket is. A rendelkezés szerint a termelést évente két, esetleg három alkalommal fejedelmi biztosok vizsgálják meg, így próbálják ellenőrizni a bérlőt. Az özvegy a zalatnai bányákhoz természetesen megkapta a bányauradalmat is, és a korábbiakhoz hasonlóan a fegyvertárból kapott vasat, de most már nem térítésmentesen, hanem mázsánként 3 forintot kellett érte fizetnie; a

156 EKK 2005. 235–236.

157 Uo. 268. Nagy valószínűség szerint a kincstárba beadott higany a nemzetközi piacon került értékesítésre.

158 A fogott bírák (közbírák) tevékenységére lásd *Bogdándi Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. 40–41.

159 EKK 2005. 258. A kancelláriai bejegyzés Mackó Anna fiának a nevét tévesen tüntette fel, Jancsi mellé zárójelben odaírták, hogy Julius, ami nem felel meg a János névnek. Ennek ellenére biztos, hogy a későbbiekben előforduló Giulio Matalea azonos Mackó Anna Jancsi fiával. A beazonosítást tovább bonyolította, hogy Jancsi édesapja Schmelzer Mihály volt, így neki is a Schmelzer vezeték­nevet kellett volna használnia.

160 Uo. 261.

161 Kovacsóczy Farkas kancellár észak-itáliai kötődése széles körben ismert, több más erdélyi előkelő­höz hasonlóan ő is a padovai egyetemen tanult. Lásd *Szamosközy István*: Erdély története (1598–1599, 1603). Ford. Borzsák István. Bp., 1981. 7.

fejedelem által biztosított testőrök is megmaradtak Mackó Anna szolgálatában. A bérleti díj emelkedett, évi 2500 forintra, így negyedévente 625 forintot kellett befizetnie.¹⁶²

Mackó Anna nem sokkal harmadik férje halála után újra férjhez ment Fejérvízi Menyhárthoz, korábbi férje javairól azonban nem volt hajlandó lemondani, ezért fia, Giulio Matalea, ahogy a források nevezik, bírósághoz fordult. Első fokon a gyulafehérvári udvarbíró, ladomácsi Horváth János Giulio Matalea javára döntött, azonban az ítéletet valamilyen oknál fogva nem hajtották végre. Ezért Giulio panasszal élt a fejedelmi kancellárián, így szeptember végén újra elrendelték az elsőfokú ítélet végrehajtását.¹⁶³ A rendelkezés értelmében a nagyobb kancellária íródeákja, Benczer Márk, valamint Zakary Gábor október 1-jén kiszállt Zalatna mezővárosba, Mackó Anna nemesi udvarházához, Mackó Anna azonban elmenekült az érkezésük előtt. A fejedelem által kiküldött két hivatalos személy a gyulafehérvári udvarbíró ítéletlevele alapján átadta Giulio Mataleának Olasz János ingóságait és ingatlanját, összesen 200 forint értékben. Idetartozott egy nemesi udvarház, öt darab szekrény, öt darab vörös szőnyeg, három darab fehér szőnyeg és egyéb háztartási eszközök. Másnap folytatni akarták a végrehajtást, de Mackó Anna officiálisa, bizonyos Petras Jovan – aki a zalatnai bányákat is kezelte Mackó Anna nevében – félig kivont karddal óvást tett.¹⁶⁴ Az ítélet végrehajtásának további sorsa nem ismert, de minthogy a korábbi fejedelmi parancs úgy rendelkezett, hogy az ítéletet végrehajtó személy az alperes esetleges tiltakozását nem köteles figyelembe venni, így szinte bizonyos, hogy végül Giulio Mataleát beiktatták jogos tulajdonába.

Olasz János adósságaival kapcsolatban nem maradt fenn sok adat, de többek között tartozott Almássy Albert prefektusnak mintegy 168 forinttal. Annak idején a bányabérlő a zalatnai bányák üzemeltetésére vette fel a fenti összeget, de nem fizette vissza, így örökösére, Giulio Mataleára szállt a tartozás. Az Almássyval kötött megállapodás szerint, ha az örökös sem tudna fizetni, akkor a prefektus ingóságokat is lefoglalhatott a tartozás fejében Olasz János vagyonából.¹⁶⁵ Mackó Anna halálának pontos dátuma nem ismert, de annyi bizonyos, hogy 1593 januárjában már nem élt, mert ekkor nevelt lánya, Matalea Anna, Porok Gábor felesége, valamint Giacomo Grisonótól született két lánya, Faustina – fejérvízi Kis Miklós felesége – és a hajdon Helena pereskedtek a Hunyad vármegyei Fejérvíz birtokon található ingatlan és ingó vagyon felett, amely a néhai Giacomo Grisoné volt. Az ítéletlevél szerint a fejérvízi birtok a Grison lányokat illette meg, a fejedelem parancsa értelmében be kellett őket iktatni jogos tulajdonukba.¹⁶⁶

Mackó Anna halálát követően a zalatnai bányászatba egy újabb itáliai család kapcsolódott be, a Genga fivérek. Fabio Genga, ahogy korábban láttuk, a nagybányai bányászatban volt érdekelt, míg testvére, Simone a zalatnaiban. A Genga

162 EKK 2005. 268.

163 EKJkv 278., 281. A gyulafehérvári udvarbíró bírói funkciót is viselt, többek között fellebbviteli szervként működött az uradalom jobbágjai, a székváros polgárai és Gyulafehérvár nemesi számára. Giulio Matalea minden bizonnyal az utóbbi kategóriába tartozott. Lásd *Gálfi E.*: A gyulafehérvári udvarbírák i. m. 320.

164 EKJkv 285.

165 CBU CS Nr. 208.

166 MNL OL F 4 Hunyad Cista 1. fasc. 5. Nr. 49.

fivérek gazdasági funkciójuk mellett fontos politikai szerepet is betöltöttek a korabeli Erdély életében. Fabio Genga a fejedelem követeként utazott a Szentszékhez 1594 szeptemberében, Simone kamarásként dolgozott Báthory Zsigmond mellett, míg a harmadik fivér, Gianbattista orvos volt a gyulafehérvári udvarban. A család urbinói származású volt, a lengyel és erdélyi szolgálat előtt itáliai udvarokban, többek között a Medici családnál szolgáltak. Simone elsőként Ferdinando di Medici udvaronca volt, innen került Báthory István lengyel udvarába, és ezt követően Gyulafehérvárra.¹⁶⁷ Simone nemcsak Báthory Zsigmondot, hanem unokatestvérét, Báthory Andrászt is szolgált. Báthory András megbízására, hogy a fejedelmi székváros vízellátását megoldja, Simone, mint udvari építész, egy több kilométer hosszúságú mesterséges csatorna létesítésével próbálta meg a magasabban fekvő Sárdról a vár fennsíkjára és a védőárokba vezetni az Ompoly vizét. A fejedelemség történetében egyedülálló középítkezést a bíboros-fejedelem hamarosan bekövetkezett halála (1599) szakította félbe, de a csatorna elkészült részének a nyomai még 1610 körül is felismerhetők voltak.¹⁶⁸

Simone Genga vállalkozótársa a híres kolozsvári polgár, Kakas István volt.¹⁶⁹ 1599-ben kötöttek szerződést a zalatnai Porkura bánya átadásáról, ugyanis Simone Genga egy nagyobb pénzüsszeggel tartozott társának. Genga kilenc pontban megfogalmazott feltételek mellett adta át két évre Kakas Istvánnak a bányát, a szerződés 1601. szeptember 14-én járt le. Az első pont szerint Kakas Istvánnak kellett fizetnie minden, a bányászattal kapcsolatos munkát, két új zúzdát emelni, a meglévőket pedig kijavítani. Különös figyelmet kellett fordítania az első zúzdához tartozó tározómedencére és az ehhez tartozó csatornákra. A második pont szerint Kakas Istvánnak kötelessége volt egy számtartót alkalmazni, aki folyamatosan feljegyzi majd a kitermelt és beadott arany mennyiségét, munkáját pedig negyedévente kellett ellenőrizni, nehogy a bányászat kárt szenvedjen. A bevételből először a munkásokat kellett kifizetnie, továbbá biztosította számukra az élelmet, lovakat és bizonyos esetekben a hazajárás költségeit. A fennmaradó összeg negyede Kakas Istvánt illette meg, a második negyedet a hitel csökkentésére fordította, ebbe tartozott az építkezés költsége, valamint a jobbágyok megváltási összege. A szöveg alapján egyértelmű, hogy Simone több esetben vett fel kölcsönt Kakastól, és ezeket nem tudta visszafizetni, ezért is adta át a részét a kolozsvári polgárnak. A bevétel maradék kétnegyedét félre kell raknia Genga számára. A megállapodás kimondta azt is, hogy ha a hitel összege ki lesz fizetve, akkor a haszon háromnegyed része Gengáé lesz, míg egynegyede Kakas Istváné. A szerződés harmadik pontjában leírták, hogy Kakas Istvánnak a szolgákon, kocsisokon és szekereseken kívül, akik a messziről jött bányászokat hozzákviszik, foglalkoztatnia kell egyéb feladatok ellátására további három lovast lovakkal együtt. A bányához tartozó jobbágytelkek felett a szerződés időtartama

167 *Kruppa T.*: Erdély i. m. 1166–1167., 1180. Fabio és Simone 1602-ben Alvincen halt meg, eddig tisztázatlan körülmények között. Uo. 1192.

168 *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben (1541–1720). Bp.–Kolozsvár, 2003. 42. Udvari építészként már Báthory Zsigmond alatt is szolgált, a kolozsvári sáfárpolgárok több esetben is feljegyezték, hogy Simone Gengát a város költségén kellett szállítaniuk. *SJAN Cluj KvSzám 5/XVI.* 284., 293.

169 A hozzá köthető Wolphard–Kakas-házra lásd *Kovács A.*: Késő reneszánsz i. m. 26–38.

alatt Kakas István rendelkezett.¹⁷⁰ A továbbiakban kikötötték, hogy Kakas Istvánnak a korcsmáltatásból és gabonaeladásból, valamint egyéb jövedelmekből származó hasznot letétbe kell tennie, amely két év után Gengát illeti meg. Simone Genga azt is kijelentette, hogy a családjának a Porkura bányával kapcsolatban semmi követelése nem lesz, ha ő esetleg a két év letelte előtt meghalna.

A szerződésben szereplő bánya, a Porkura jogállására valójában csak az irat végén derül fény. Ha elkezdjük olvasni a szöveget, úgy tűnik, hogy egy magántulajdonban lévő bányáról van szó, de a megállapodás hetedik pontjához érve kiderül, hogy a Porkura kincstári tulajdonban volt. Ennek értelmében Simone Genga a bérleményben való részesedését engedte át a szerződés időtartamára Kakas Istvánnak. Kakasnak a fentiekben elsorolt kötelezettségein túl még a 3000 forintot kitevő bérleti díjat is rendeznie kellett a kincstár felé. A kitermelt ércet pedig el kellett juttatnia legalább havi rendszerességgel valamelyik bányakamarába. Kakas István, mint minden bányabérlő, a saját munkásai felett ítélezhetett ugyan, de halálos ítéletet nem hozhatott. A Porkura bányához rendelt falvak lakosait egyúttal kötelezték arra, hogy Kakas Istvánnak a szerződés ideje alatt ugyanúgy engedelmeskedjenek, mint korábban Simone Gengának.¹⁷¹

A harmadik itáliai család már a tizenöt éves háború ideje alatt jelent meg Zalatnán. Giovanni Muralto és testvére, Giulio Cesare Muralto zalatnai munkáságáról jóval kevesebbet tudunk, mint a többi itáliai bányavállalkozóéról. Az bizonyos, hogy 1598-ban Giovanni már bérelte a zalatnai bányákat, mert egy hiteleshelyi bevallás szövege zalatnai prefektusként említette.¹⁷² Napragi Demeter püspök az erdélyi gazdaságról és jövedelmekről szóló emlékiratában, amelyet a századforduló pénzügyi helyzetéről készített, azt írta, hogy a nagybányai bányák mellett Muralto akkoriban a zalatnai bányákat is bérelte, összesen évi 60 000 forintért.¹⁷³ Napragi valamelyest tévedett, mert az 1598-ban készített jövedelemkimutatás szerint az itáliai orvos a nagybányai, kapniki és zalatnai bányákért összesen fizetett 50 000 forintot, valamint az érbeváltás bérletéért ugyancsak 5000 forintot.¹⁷⁴ Muralto zalatnai jelenléte azt mutatja, hogy a fiskális bányákat a Báthoryak Erdélyében jobbra itáliai vállalkozók bérelték, akik a gazdasági tevékenységük mellett komolyabb politikai, diplomáciai karriert is befuthattak, a már említett Genga fivéreken kívül többek között Giovanni Muralto Mihály vajda regnálása idején (1600) diplomáciai feladatokat is ellátott.¹⁷⁵

170 MNL OL F 4 CA Cista 2. fasc. 5. Nr. 4.

171 Uo.

172 MNL OL F 4 CA Cista 2. fasc. 3–5. 0304–0305 (a mikrofilm felvételszáma, mivel az egyéb jelzés nehezen olvasható).

173 EOE V. 169. Érdekes adalék, hogy Veress Endre szerint Giovanni Muralto tartozott Kakas Istvánnak mintegy 9000 forinttal, ezért lekötötte neki a zalatnai bányák jövedelmét. Veress nem adott meg pontos dátumot, és az idézett forrást sem közölte, jómagam nem találtam erre vonatkozó adatot. *Veress E.*: Zalánkeményi Kakas i. m. 77.

174 *Oborni T.*: Erdély kincstári i. m. 338–339.

175 *Documente R 832–833., 858–859.*

Nagybányaiak

A zalatnai és egyben az erdélyi ércbányászatban rejlő lehetőségeket mutatja, hogy a fenti itáliai családokon kívül több nagybányai „ismerőssel” is találkozhatunk a Fehér vármegyei településen, például Friedrich von Herbersteinnel és a nagy túlélővel, Gerhard Lisbonával.

Friedrich von Herberstein zalatnai működéséről a korabeli diplomáciai jelentésekből értesülhetünk, amelyek döntő többsége David Ungnadhhoz köthető.¹⁷⁶ 1600 telén írott beszámolóí szerint Friedrich von Herberstein a nagybányai üzlet mellett diplomáciai tevékenységet is folytatott, a stájer főúr többek között híreket szolgáltatott a szatmári kapitánynak, Székely Mihálynak, valamint Ungnadnak is jelentett Kornis Gáspárról.¹⁷⁷ Székely Mihálynak címzett leveléből az is kiderült, hogy 1600 őszén még vagy már újra Nagybányán tartózkodott, azt követően, hogy megkötötte a szerződést Gerhard Lisbonával.¹⁷⁸ Friedrich von Herberstein minden bizonnyal kihasználta kiváló politikai kapcsolatait, valamint azt, hogy nagybátyja, Adam von Hoffkirchen egy nagyobb, Erdélyben állomásozó csapattest felett rendelkezett, így be tudott jutni Mihály vajda közvetlen környezetébe. Erről tanúskodik Ungnad levele, melyet 1600 januárjában írt Szatmárról az uralkodónak, tájékoztatva arról, hogy Herberstein, Székely Mihály és Carlo Magno nap mint nap a vajda közvetlen közelében voltak, így mindig pontos és aktuális információval tudtak szolgálni azzal kapcsolatban, hogy Mihály éppen mit forgat a fejében.¹⁷⁹ Herberstein a kedvező politikai helyzetet kihasználta gazdasági előnyök megszerzése érdekében is, így kaphatta meg a zalatnai fiskális bányák bérletét. A követi jelentésekből nem derül ki teljes bizonyossággal, hogy a báró milyen bányákat bérlet, de Ungnad Carlo Magno elbeszéléséből tudta, hogy a vajda sokat tipródott azon, kinek adja a zalatnai bányák bérletét: egyik nap Herbersteinnek akarta adni, másnap már mást gondolt. Az sem volt egyértelmű, hogy hosszabb vagy rövidebb időre tervezte-e a bérlemény kiadását. Véleményem szerint a Porkura bányáról lehetett szó, amelyet Simone Genga akkor veszített el, miután Báthory Zsigmond újra távozott a fejedelemség területéről, és a Genga család pártfogó nélkül maradván, veszített politikai befolyásából.¹⁸⁰

1600 áprilisában több levél is foglalkozott a zalatnai bérlet sorsával. Adam von Hoffkirchen arról számolt be David Ungnadnak, hogy Zalattán tartózkodott Friedrich unokaöccsével, aki le volt sújtva, mert a zalatnai „kaland” nem

176 David Ungnad/Ungad családja jelentős szerepet vállalt a Magyar Királyság politikai-katonai életében, David több diplomáciai feladatot is ellátott, konstantinápolyi követsége után egészen az Udvari Haditanács elnöki posztjáig (1584–1600) jutott, ezt követően került Erdélybe. Politikai karrierje mellett bőkezű mecénásnak is bizonyult, szabadidejében zsoldárokat is fordított, sőt a török mogyoró felfedezését is a személyéhez kötik. 1593-ban magyar indigenátust kapott. Lásd Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 132–133., 296. A török mogyoró felfedezésében való részvételére: *Rapaics Rajmund: A diósgyőri törökmogyoró végpusztulása. Természettudományi Közlemények* 67 (1935) 243.

177 Documente R 622–625., 1013., 1025.

178 Uo. 1025.

179 Uo. 627–631. Friedrich von Herberstein közvetlenül is küldött az uralkodónak jelentéseket Mihály vajda udvaráról, a körülötte mozgó politikai elitől. Uo. 840–842.

180 Uo. 861–862.

úgy sikerült, ahogy ő tervezte. Ezért megpróbált a vajdával tárgyalni arról, hogy 1500 tallérért bérbe venné a Bihar vármegyében fekvő belényesi rézbányákat. A levélből az is kiderül, hogy Friedrich von Herberstein a közelben található hadi raktárakban lévő rezet is össze akarta írni, és úgy viselkedett, mintha már meg is kapta volna a belényesi bérletet.¹⁸¹ Ha lehet hinni az 1600. április 26-án kelt jelentésnek, Herbersteinnek tényleg nem sikerült jól a zalatnai tartózkodás. Fizetési nehézségei támadtak, ezért az esedékes bérleti díjat júliusban szeretne volna kifizetni, de ezt Mihály vajda nem hagyta jóvá. Végül a vajda 500 darabontot küldött Zalatnára, hogy elúzzék a nemkívánatos bérlőt. A szabadcsapat nagy kárt okozott Zalatnán, elűzték a munkásokat, feldúlták a bányákat, és a környező épületeket is. Ungnad abban reménykedett, hogy Mihály vajda legalább Giovanni Muraltót elfogadja bérlőnek, így ő vezetné tovább a zalatnai bányászatot.¹⁸² 1600. augusztus elején már arról tájékoztatták az uralkodót, hogy Herberstein Mihály vajda elől elszökött lengyel területre, majd augusztus közepén maga Friedrich von Herberstein írt Rudolfnak, a király kegyelmébe ajánlotta magát. Székely Mihályhoz intézett leveléből tudjuk, hogy szeptemberben már újból Nagybányán tartózkodott.¹⁸³ Ezt követően az újabb politikai fordulatot, Mihály vajda pozíciójának meggyengülését, és eltávolítását Erdélyből kívánta kiaknázni oly módon, hogy vissza tudja szerezni az elvesztett bányabérletek közül legalább az egyiket. Ezért Prágába utazott, ahol panaszt tett amiatt, hogy Mihály vajda megfosztotta a zalatnai bérlettől.¹⁸⁴

Friedrich von Herberstein mellett nagybátyja, Adam von Hoffkirchen neve is felmerült a zalatnai bányászattal kapcsolatban. 1598. május 6-án azért járult a gyulafehérvári káptalan levélkeresői elé, hogy egy zalatnai birtokba kérje a beiktatását. Eszerint a Zalatna határában található Forzoforte nevű hegyben fekvő, művelés alatt nem lévő bányát, amelyet még Kende János ruházott át Giovanni Muraltóra, megvette a vállalkozótól. Mária Krisztierna felszólította a nagyobb kancellária három írnokát, hogy egy kijelölt emberével, Gyarmati Imrével együtt szálljanak ki Zalatnára, és iktassák be az ezredet a fenti javadalomba.¹⁸⁵

Gerhard Lisbona elődjeihez képest jóval sikeresebb volt az erdélyi bányavidéken is, hiszen nemcsak Báthory Gábor alatt tudta megőrizni pozícióit, hanem Bethlen Gábor uralma idején is, sőt fiai is sikerrel boldogultak a 17. század első évtizedeiben. Miként már korábban volt róla szó, Báthory Gábor 1609 májusában adományozta Lisbonának Zalatna mezővárost, az ott fekvő kincstári bányákkal, valamint a bányauradalmat az ott található tárnákkal együtt. Az adománylevelével megszabta, hogy Lisbona halála után örökösei is tovább folytathatják a bányászatot, de ha nem akarnák ezt, akkor vissza kell juttatniuk a javakat a fejedelemnek. A kitermelt ércet Filstich Péternél kellett beváltania Kolozsváron,

181 Uo.

182 Uo. 870–872.

183 Uo. 892., 1003.

184 ÖStA HKA MBW RN (1601–1602) fol. 8. Az állandóan változó politikai viszonyokat jól példázza, hogy 1600 telén még Mihály vajda tiszteletére készült emlékérem a nagybányai pénzverdében. Lásd *Balogh B. – Oszócki K.: Bányászat i. m. 43.*

185 MNL OL F 4 CA Cista 2. fasc. 3–5. 0304–0305 (a mikrofilm felvételszáma, mivel az egyéb jelzés nehezen olvasható).

az aranyat márkánként 6 tallérért.¹⁸⁶ Gerhard Lisbona sikeresen meg tudta őrizni zalatnai javadalmát, hiszen 1611-ben és 1613-ban is még úgy említették a források, hogy a zalatnai és nagybányai bányák bérlője és prefektusa.¹⁸⁷

Helyi bányapolgárok

A zalatnai nemesfém- és higanybányászatban nemcsak külföldi bányavállalkozók voltak érdekeltek, hanem a helyi bányapolgárok is, többségükben képzett bányászok. A helyi bányapolgárok tevékenységét leginkább a számukra kiadott bányászati engedélyek segítségével ismerhetjük meg.

1588 szeptemberében zalatnai Kys Márton, Sáfár István és Németh Kristóf engedélyt kapott a fejedelemtől arra, hogy az ország egész területén elhagyott régi bányákat újra üzembe helyezzenek, valamint új teléreket kereshettek és új bányákat is nyithattak, azzal a feltétellel, hogy a kitermelt ércet kötelesek beadni a bányakamarába, Gyarmati Gergely aranybevéltónak vagy embereinek.¹⁸⁸ Németh Kristóf 1589 márciusában újabb bányászati engedélyt kapott, mely szerint elhagyott, régi arany-, ezüst-, ólom- és higanybányákat kereshetett a fejedelemség egész területén, ezeket újranyithatta, valamint új teléreket is kereshetett, azzal a feltétellel, hogy a kibányászott ércet beadja a bányakamarába.¹⁸⁹ Az ugyancsak zalatnai Patrak Joannak 1591 júliusában engedélyezték, hogy fenti társaihoz hasonlóan a fejedelemség területén bárhol arany-, ezüst-, ólom- és higanybányát keressen, nyisson és műveljen, az ércet szintén Gyarmati Gergely deáknak kellett beadnia.¹⁹⁰

A helyi bányapolgárok közül a legjelentősebb befolyással a nemesi ranggal bíró Kende vagy Kendi család rendelkezett. Kende István alapvetően a higanybányászatban volt érdekelt, ez egy 1581. március 3-án kelt oklevélből derül ki. Eszerint, hogy továbbra is tudjon foglalkozni higanybányászattal, a fejedelem nekiadományozza a Zalatna határában fekvő Faczadrombravei-hegyen található, Giacomo Grison és Fausto Gay által kitermelt higanybányában fennmaradt salakot, annak összes haszonvételével és jövedelmeivel együtt, azzal a feltétellel, hogy ha új higanyteléreket találna és bányát nyitna Zalatnán, köteles jelenteni a kancelláriának.¹⁹¹ A család többi tagja, János és Ferenc nemesfém-bányászattal foglalkoztak. A család vagyonáról Báthory Gábor korabeli adományleveléből értesülhetünk. Kende Péter és Vasilia István javait, mivel a havasalföldi hadjáratból megszöktek, és ezért fő-, valamint jószágvesztésre lettek ítélve, a fejedelem szétosztotta három udvari familiárisa között.¹⁹² Az adományt Bölönyi Gáspár, Szigeti István és Debreceni János kapta. Több nemesi kúriát kaptak Zalatnán, valamint malmokat Petrezány határában, az itt található

186 MNL OL F 1 LR 9.k. fol. 225^v–226^r.

187 MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 19., 77^r.

188 EKK 2005. 235.

189 Uo. 275.

190 Uo. 435.; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 315^r.

191 EKK 2003. 192.

192 Kende Péter többek között 1594. július 8-án megjelent mint szomszéd egy topánfalvi gabonaórló malom tulajdonjogába való beiktatásnál, Philemoni Miklós topánfalvi lakos vette zálogba 300 forintért cserébe. MNL OL F 3 Centuria D Nr. 82.

aranybányák tulajdonjogával együtt. Ezenfelül az Abrudbányához tartozó Bucsim birtokon ugyancsak nemesi udvarházat, az itt fekvő aranybányákkal, zúzdákkal és malmokkal együtt, az utóbbi javak Vasilia Istvánéi voltak. Az udvari familiárisok az összes arany- és ezüstneműt, az egyéb ingó vagyont is örökölték.¹⁹³

ABRUDBÁNYAI BÁNYAPOLGÁROK

Abrudbányán, Zalatnával ellentétben, nem a külföldi bányavállalkozók irányították a bányászatot, hanem a helyi bányapolgárok. Jóllehet a zalatnai bányavállalkozók nem tudtak jelentős pozícióra szert tenni Abrudbányán, üzleti kapcsolataik odáig is elnyúltak. Jó példa erre Puzlok Mihály abrudbányai esküdt özvegyének az esete. Orsolya asszony 1588-ban tett panaszt a gyulafehérvári káptalan levélkeresői előtt, mert néhai férje bányáját az ő megbízásából művelő Matalea János bizonyos elszámolási vita okán Gyulafehérvárra idéztette őt, hogy ott közösen válasszanak négy fogott bírát, aki ítélezik az ügyükben. A levélkeresők előtt az asszony kijelentette, hogy nincs szükség fogott bírákra, mert az ő ügyükben illetékes bíró Gyarmati Gergely deák, a fejedelem aranybevéltője.¹⁹⁴

A korszakban a két legsikeresebb bányászattal foglalkozó helybéli várfalvay Kósa Mátyás deák és Fodor Pál volt. Az abrudbányai uradalom tárgyalásánál már szó esett róla, hogy a város vezetésében is aktívan részt vettek, Kósa Mátyás többször járt a fejedelmi udvarban, mint a város küldöttje.¹⁹⁵ Fodor Pál és Kósa Mátyás deák üzleti kapcsolata sikeres és mindkét fél számára jövedelmező volt. Az iratok tanúsága szerint Kósa legtöbb bányája végül Fodor Pál kezén kötött ki. Üzleti kapcsolatuk mellett karrierjük is hasonlóan alakult, ugyanis mindketten sikeres hivatalnoki pályát futottak be az erdélyi állam igazgatásában. Kósa Mátyás 1608 és 1615 között biztosan a fejedelmi ítélőtábla ülnöke volt, míg Fodor Pál, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, sikeres kincstári előmenetelt tudhatott magáénak. A korabeli fejedelemségben mindenekelőtt a jogi szakismereteket igénylő tisztségek és a kincstár volt az a két szféra, ahol hivatalnoki pályán fel lehetett emelkedni.¹⁹⁶

193 MNL OL F 3 Centuria F Nr. 4. (1611. 02. 12.). Bölönyi Gáspár az udvari familiáris pozíció mellett kancelláriai deák volt Báthory alatt, Bethlen Gábor idején is az udvarhoz tartozott, és fejedelmi kancelláriai titkár lett belőle, életútja tipikus értelmiségi karriernek tekinthető. Lásd *Jeney-Tóth Annamária*: „...Urunk udvarnépe”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen, 2012 (Speculum Historiae Debreceniense 11.). 44., 208–209. Debreczeni János karrierje sem szokványos, ő is kancelláriai írnokeként kezdte, Bethlen Gábor uralkodása alatt lett gyulafehérvári requisitor. Uo. 210–211. Szigeti István is kancelláriai írnokek volt, majd Bethlen Gábor idején lett dési sókamaraispán. Uo. 215.

194 EKJkv 218.

195 1592-ben azért járult Orbán Miklós abrudbányai bíróval és esküdttársaival a fejedelem színe elé, hogy megerősíttessék a város kiváltságait, és arra kérték Báthory Zsigmondot, védje meg őket a helyi nemesek támadásaitól, különösen a Bradi család fejtől, Mihálytól. MNL OL F 17 CA fasc. 1. A Nr. 9.

196 A tábla bíráskodásában az elnökön és az ítélőmestereken kívül az ülnökök vettek még részt. Az ülnökök száma nem volt pontosan megszabva, általában öt és tíz között mozgott. A táblai ülnökök is állandó fejedelmi tisztségviselők voltak. Lásd *Trócsányi Zs.*: Erdély i. m. 358–362.

Kósa Mátyás, hasonlóan nagybányai társaihoz, elég tekintélyes birtokkal rendelkezett Abrudbányán és környékén, így nem lehet csodálkozni azon, hogy szinte az összes, a város ügyeivel kapcsolatos iratanyagban feltűnik a neve. Ezt bizonyítja két, ugyanazon ügyről készült bevallás, mely szerint Kósa Mátyás deák leköötötte a Tamásbányában lévő tulajdonrészét, zúzdával (korabeli nevén stomp), tározóval, csatornákkal, egy lakóházzal, réttel és legelővel együtt Veres Tamás kolozsvári polgárnak 125 forintért. Az aranybánya a város határában, Verespatakon feküdt, egyik oldalról Sarmasághy Miklós, Szentegyedi György deák, Pásztor György bányái, másik oldalról a saját szántója határolta.¹⁹⁷ A kérdéses bánya fele Váczy Benedeké volt, így Kósa Mátyás a másik 50 százalékot kötötte le. A hozzá tartozó zúzdát egy kerék hajtotta, és 9 zúzónyállal rendelkezett, egyfelől tulajdonostársa, másfelől pedig Szentegyedi György deák stompjai határolták. A zálog összegéből Veres Tamás 50 forintot átadott a deáknak a fogott bírák színe előtt, illetve engedélyt kapott arra, hogy átadja a javak üzemeltetését Fodor Pál helyettes aranybevéltónak. A szövegből az is kiderül, hogy első ízben Bradi János kötötte le a fenti javakat 55 forintért Kósa Mátyásnál, ezt a megállapodást Bradi özvegyével meghosszabbították, de végül ő sem tudott fizetni, így Kósa tulajdonába került a bánya a tartozékokkal együtt.¹⁹⁸

Ugyanide köthető a néhai abrudbányai bíró, idősebb Válaszúti István örökössei és Kósa Mátyás közötti egyezés is. Az irat szerint Kósa Mátyás még Báthory Zsigmondtól kapta meg az úgynevezett Porondbányát, amelyet korábban a fejedelem elvett Gyarmati Gergely deáktól. Kósa Mátyás, mivel a néhai bíró feleségével rokonok voltak, a nevezett bányát és a hozzátartozó földeket az örökösökre hagyta. A szövegből kiderül, hogy a javak értéke megközelítette az 1400 forintot. A hagyatékban szereplő bánya később Fodor Pál kezelésébe került.¹⁹⁹ 1607-ben Kósa Mátyás a Porondbányát, amely Verespatakon feküdt, Lázár Mátyásnak eladta tartozékaival együtt 350 forintért, az utóbbi pedig továbbadta művelésre Fodor Pál helyettes aranybevéltónak. A bányát egyfelől Lázár Mátyás egy másik bányája, másfelől pedig a Móré Zsigmond örökössei kezében lévő tárna határolta.²⁰⁰

A Kósa Mátyáshoz köthető iratanyagban tűnt fel a Sarmasághy család neve, többek között Sarmasághy Miklós és Zsigmond is birtokos volt a környéken. Sarmasághy Miklósról azt tudjuk, hogy a fejedelem váradi familiárisa volt, 1589 májusában szolgálataiért cserébe megkapta adományként a korábban Zilah mezővárosához tartozó Gurzófalva nevű birtokot, amely Belső-Szolnok vármegyében feküdt. Ugyanekkor Réchey Tamás árvájának, Juditnak ő lett a kijelölt gyámja, az ő

197 MNL OL F 17 CA fasc. 1. V Nr. 19.; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 433. Veres Tamás kádárként dolgozott Kolozsváron. Lásd *Jeney-Tóth Annamária: Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparos társadalom a 17. századi Kolozsváron. Kolozsvár, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 247.).* 203. Sarmasághy Miklós rokona volt Sarmasághy Zsigmond tanácsúrnak, aki a századforduló nagy hivatalnoki karrierjeinek egyikét futotta be. Első említésekor, 1593-ban a nagyobb kancellária ír-noka, 1596 és 1598 között kancelláriai titkár, majd Torda vármegye főispánja, részt vett a „széki merényletben”, ezért nóta alá vonták, és menekülnie kellett, végül Bethlen Gábor alatt lett tanácsúr 1613 és 1616 között. *Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 33–34.* A forrásból megtudhatjuk, hogy Pásztor Györgynek rézbányája is volt.

198 MNL OL F 17 CA fasc. 1. V Nr. 19.; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 433.

199 MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 13^r-14^v.

200 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 13^r.

feladata volt az árva magyarországi és erdélyi javainak az igazgatása és védelmezése a lány nagykorúságáig.²⁰¹ Sarmasághy Miklóson kívül Zsigmond is kapott adományt Abrudbányán, Báthory Zsigmond adományozott neki egy házat, a házhoz tartozott több kaszáló és legelő is, az ingatlant tartozékaival együtt Budai Tamás kolozsvári bíró özvegye, Váczy Katalin vette meg 50 forintért. Ezt követően sógorának, Budai Ferencnek adta tovább.²⁰²

RUDABÁNYA ÉS CARLO MAGNO

A Zaránd vármegyében tevékenykedő bányavállalkozókról vagy bányapolgárokról nem sok adat maradt fenn, valójában egy 1597-ben, Carlo Magno részére kiadott adománylevél és a hozzá kapcsolódó részinformációk alapján lehet egy töredezett képet felvázolni. Báthory Zsigmond ebben az évben adományozta el Rudabányát és a hozzá tartozó birtokokat a nápolyi diplomatának, aki I. Rudolf udvari familiárisa volt, és több diplomáciai feladatot is teljesített a fejedelemség területén. Carlo Magno tartotta a szász városokkal a kapcsolatot, ez Albert Huet szebeni királybíró leveléből is kiderül, valamint ő készítette a szatmári főkapitánnyal közösen egy inventáriumot Mihály vajda hagyatékáról 1601 decemberében, amely mintegy 12 300 tallért tett ki. Emellett pedig több évig betöltötte az udvari és alsó-ausztriai postamesteri tisztelet is.²⁰³ A donációs levél szerint a nápolyi diplomata megkapta a helyi aranybányát három birtokkal együtt, azzal a feltétellel, hogy szorgalmasan művelje azokat. A birtokok határában lévő legelőket, szántókat és erdőket is birtokolhatta, a lakosok neki tartoztak szolgálni, de nem vehetett ki újabb adókat, és nem követelhetett a törvényben meghatározott mértéken felül munkát a jobbágyoktól. A fejedelem egyúttal engedélyt adott arra, hogy külföldi bányászokat telepíthessen be a területre, ahol azok családjaikkal együtt részesülhettek a helyi bányászok kiváltságaiban, többek között az adómentességben. Magno emellett ítélkezési jogot kapott a birtokokon élő jobbágyok felett, azzal a meghagyással, hogy nem élhet vissza a hatáskörével. A kitermelt ércből be kellett adnia a köteles részt a kincstárba, mégpedig oly módon, hogy minden hónap elején összeszedi a szükséges ércmennyiséget, és elszállítja a beváltóhelyre. Az adománylevélhez csatolt záradék szerint bradi Brad László, Zaránd vármegye alispánja és Kristyor Gáspár 1597. július 3-án iktatta be Carlo Magnót birtokába.²⁰⁴ Az udvari diplomata azonban nem merült el az érctermelés rejtelmeiben, ugyanis már 1599-ben kérvényt nyújtott be I. Rudolfhoz, hogy engedélyt kapjon a rudai birtok átruházására. A kérelemben tévesen 1596 szerepel az adományozás dátumaként, valamint a bánya tartozékaiként nem három, hanem négy birtokot sorolnak fel. Carlo Magno azzal indokolta kérését, hogy az uralkodó szolgálatában sok diplomáciai feladatot kell ellátnia, ezért nem tud foglalkozni a

201 EKK 2005. 290., 293.

202 MNL OL F 15 XXXIII. Prot. fol. 111. A ház Válaszúti István háza mellett állt. A Sarmasághy család még a Bethlen-korban is birtokos volt a térségben, hiszen Fodor Pál Zekello nevű bányájával volt határos a család tulajdonában lévő tárna. MNL OL F 4 CA Cista 5. fasc. 5. Nr. 10.

203 Carlo Magno erdélyi munkásságára lásd például EOE III. 7–8.; Documente V. 38–39., VI. 487.

204 MNL OL F 4 CZ fasc. 1. Nr. 55.

bányák művelésével. Ezért Bocskai Istvánra és családjára kívánja átruházni a birtokot, azzal a kitételrel, hogy ha más erdélyi birtokos meg kívánná vásárolni, akkor Bocskai eladhassa neki a javakat. A szerződést az Udvari Kancellárián megerősítették, így Bocskai István lett Rudabánya birtokosa.²⁰⁵

HUNYAD VÁRMEGYEI NEMESSÉG AZ ÉRCKITERMELÉSBEN

A Hunyad vármegyében folyó nemesérbányászatról általánosságban elmondható, hogy a legtöbb bánya nemesi vagy főnemesi kézben volt. Erre példa a már említett Bagdy György részére kibocsátott adománylevél is.²⁰⁶ Bagdy György az újonnan szerzett birtokaival elég sok ellenséget szerzett magának, ahogy ezt egy bizonyos Bajesdi Farkas deákkal kötött megállapodás is mutatja. Az egyezség szerint Bajesdi Farkas balázsfalvi Bagdy György szolgálatában állt, és a hiteleshelyi levélkeresők előtt vallotta, hogy Bagdy György azon ellenségeivel, akik korábban megtámadták a solymosi udvarházat, nem köt egyezséget, és többé nem vált a fejedelem számára aranyat. A második kitétel azt mutatja, hogy Bajesdi Farkas megsértette a Bagdy Györgynek juttatott kiváltságot, az ő rovására szedte be az aranyat, és valószínűleg fizetett is érte, az általa bevett ércmennyiséget azonban Bagdy György minden bizonnyal nem kapta meg.²⁰⁷ Bagdy György vagyónával kapcsolatos a következő bevallás is. Miskolczi Jánosné 1585-ben tizenhárom évnyi pereskedés után visszakapta családi birtokait Solymos mezővárosban, valamint Csertésen és Toplicán, amelyeket korábban Bagdy Györgynek és társainak adományozott Báthory Kristóf. Miskolczi Jánosné arról rendelkezett, hogy részbirtokait az ott található aranybányákkal leköti férje számára 1000 forintért cserébe.²⁰⁸

A főnemesi famíliák közül az enyigi Török család volt érdekelt a hunyadi nemesfémbányászatban. A család több alkalommal is részesült adományban Hunyad vármegyében. 1584-ben Török János és István megkapta Hunyad várát, Hunyad és Hátszeg mezővárost, valamint a hozzá tartozó birtokok közül Toplicát, Aranyast, Cserisort és Plopót, valamint bányászati jogot az ott található vasérclelőhelyekre.²⁰⁹ A szövegből kiderül, hogy Toplicán az arany mellett vasat is bányásztak. A Török család, pontosabban Török István 1597-ben újabb donációban részesült, ekkor a Hunyad vármegyében fekvő Marcsina mezővárost kapta meg a hozzá tartozó birtokokkal együtt, valamint Monostor mezővárost is. A 16. század végén Toplica harminc másik birtokkal együtt alkotta a monostori körzetet, amely

205 Documente V. 250–251.

206 EKJkv 111, 120–121.

207 Uo. 149.

208 EKK 2005. 155.

209 Uo. 151.; EKJkv 143. Egy egykorú iratból kiderül, hogy eredetileg Báthory Kristóf juttatta az adományt a Török családnak, fia csak megerősítette azt 1584-ben. MNL OL F 3 Centuria AA Nr. 30.

sokáig oszmán fennhatóság alatt állt, Báthory Zsigmond foglalta őket vissza és adományozta Török Istvánnak.²¹⁰

A bányatulajdonos nemesek mellett voltak a megyében képzett bányászok is. Erről tanúskodik több bányászati engedély. 1588 nyarán Folti Ferenc almási jobbágya, Turzó Péter kapott engedélyt arra, hogy Hunyad vármegye egész területén kereshessen régi aranybányákat és újabb lelőhelyeket, ott kitermelést is folytathasson, azzal a feltétellel, hogy a kitermelt ércet a fejedelem aranybeváltójának, Gyarmati Gergely deáknak vagy a kiküldött embereinek beadja.²¹¹ 1589 januárjában Turzó Péter Vezekényi István deákkal kapott közösen jogot arany-, ezüst- és ólomtelérek felkutatására, a kutatási engedély már nemcsak Hunyad vármegyére, hanem a fejedelemség egész területére érvényes volt.²¹²

KOLOZSVÁRI POLGÁROK A RADNAI NEMESÉRCBÁNYÁSZATBAN

A radnai ércbányászat leginkább a kolozsvári polgárok érdekszférájába tartozott. Mindössze egyetlen jelentősebb, helyi származású termelőről vannak adataink, akinek ugyancsak voltak üzleti kapcsolatai a kincses város lakóival. Ő Iffjú, más néven Forster Márton volt, aki a bányászat mellett a radnai tanács munkájában is részt vett.²¹³ Iffjú Márton radnai tevékenységét jól lehet dokumentálni, leginkább a Beszterce és Radna közötti levélváltásokon keresztül. A levelek nagy része különböző apróbb ügyekről tájékoztat: Iffjú Márton például többször is panaszt tett a besztercei magisztrátusnál, hogy alkalmazottjait megkárosították, meglopták.²¹⁴ A levelekből azt is meg lehet tudni, hogy Radna városa egy bizonyos összeggel tartozott Iffjúnak, és ezért kölcsönt kért a besztercei városi tanácstól, hogy minél előbb visszafizethesse az adósságot.²¹⁵ A levelezésben néhány adatot találhatunk a radnai bányászatra vonatkozóan is, így legalább mozaikszerű képet lehet rajzolni a korabeli érctermelésről.

Iffjú Márton 1580-ban azért írt a besztercei bírónak, mert időszerű volt az összegyűjtött érc elszállítása Radnáról, ő azonban még haladékot kért, mert véleménye szerint még több fontos részletet nem tisztáztak Budaki Gáspár bíróval.²¹⁶ A saját bányáiban dolgozó munkásait, ahogy a többi bányatulajdonos is, saját maga látta el élelemmel és innivalóval, ahogy ezt Horváth Kozmának, a fogarasi vár prefektusának levele is bizonyítja, amelyben a prefektus arra kérte a besztercei városatyákat, hogy Iffjú Mártont szólítsák fel fizetésre, mert jelentős mennyiségű búza árával volt adós.²¹⁷ Mint minden korabeli üzletember, Iffjú is része volt egy

210 MNL OL F 3 Centuria S Nr. 62.

211 EKK 2005. 229.

212 Uo. 253.

213 MNL OL Be M 1582/Nr. 81.

214 U-Re III. 242., 244.

215 Uo. 313.

216 Uo. 349.

217 Uo. 368.

hitelező-adós hálózatnak, amelyben egyaránt adott kölcsönt és vett fel hitelt is. Erről írt a radnai bíró Besztercének 1580 júliusában. Egy bizonyos Sáfár Martin radnai polgár adósa maradt Iffjú Mártonnak 2 ezüsttel, valamint egy bányarésszel, ebben az ügyben kérték a városi tanács ítéletét.²¹⁸ Iffjú 1581-ben írt levele rávilágít Beszterce és Radna korabeli viszonyára is, hiszen a radnai vállalkozó a besztercei magisztrátusnak jelentett a radnai bányák állapotáról. Tájékoztatta a besztercei városatyákat a bányák állapotáról, a téli és újévi munkálatokról, megkérte a magisztrátust, hogy munkásait hagyják alkalmazásban tavaszig, és részletesen beszámolt a télen, valamint a korábban keletkezett károkról is.²¹⁹ 1582 júniusában Iffjú Márton azért kereste meg a besztercei bírót, hogy felmentését kérje a bányászat felügyelete alól, mert munka közben egy bárd megsértette a lábát. Kérte továbbá a bírótól, hogy küldje el a megígért búzamennyiséget, ugyanis ezzel tudja ellátni az embereit.²²⁰

Iffjú Márton jelentős bányatulajdonnal rendelkezett Radnán, ezt bizonyítja egy 1584-ből származó perirat. Iffjút egy munkása a feleségével együtt meglopta, többek között feltörte az ókohót, innen elvitt három, az ércválogatásnál használt vásznat, több hordót, fateknőt, párnákat és párnahuzatokat, és a kohó melletti házba is betört. A rablást követően megszöktek Moldva felé, de valamilyen módon kézre kerültek, és a radnai városi tanács, melynek Iffjú Márton is tagja volt, halálra ítélte őket. Iffjú Mártont igencsak feldühítették a tolvajok, ugyanis a besztercei magisztrátushoz intézett levélben az áll, hogy az esküdt maga akarta felkötni a bűnösöket, ezért kérték a radnai városatyák egy porkolábot és egy hóhért Besztercétől, hogy törvényes keretek között lehessen végrehajtani az ítéletet.²²¹

Iffjú Márton nemcsak hitelező volt, hanem adósságokkal is küzdött, és mivel azokat nem tudta törleszteni, 1590-ben megvált bányáitól. A megállapodás szerint Iffjú Márton a bányákat a kolozsvári illetőségű ötvösmesternek, Kádár Mihálynak adta át.²²² Kádár Mihály a kolozsvári ötvöscéh tagja volt, évekig a kolozsvári cementezőműben dolgozott cementezőmesterként, felesége pedig Szalánkeméni Erzsébet volt, Szalánkeméni Miklósnak, a kolozsmonostori konvent levélkeresőjének leánya.²²³ Kádár Mihály a 17. század elején még élt, az 1608-ban, Gellyén Imre egykori kolozsvári polgármester ellen zajló perben a betegágyán tanúskodott.²²⁴

218 Uo. 349.

219 Uo. 374.

220 Uo. 426.

221 SJAN Cluj POB D Nr. 5153.

222 MNL OL F 15 XIV. Prot. fol. 160. Kádár Mihály nemcsak a radnai bányászatban volt érdekelt, hanem az abrudbányaiban is. 1600-ban kötött megállapodást bizonyos javak átadásáról Szentgyedi György deákkal, abrudbányai esküdttel. Eszerint Kádár Mihály még évekkel korábban kölcsönadott 200 forintot abrudbányai Thordai Péter deáknak, a kölcsönért cserébe a deák lekötötte zúzdáját, több bányáját, a hozzájuk tartozó épületekkel, legelőkkel és mezőkkel együtt. Az adósságot nem tudta visszafizetni, így Kádár Mihályéi lettek a javak, ezeket pedig átadta Szentgyedi György deáknak, hogy kezelje őket, egy másik zúzdájával együtt. MNL OL F 15 XV. Prot. folioszám hiányzik (töredékes irat).

223 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 357. Szalánkeméni Erzsébet igazi deák-értelmiségi családból származott, nagybátyja, Szalánkeméni János a váradi hiteleshelyen teljesített szolgálatot. Jóllehet családját szoros rokoni szálak fűzték a többi hivatalnokai „dinasztiához”, házassága révén a kolozsvári gazdag iparosréteghez is kapcsolódtak. Lásd *Bogdándi Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. 72–73.

224 Kolozsvári Emlékirók (1603–1720). Szerk. Bálint József, Pataki József. Bukarest, 1990. (= KváEm) 93–94. 1601 és 1602 fordulóján felesége adott egy aranykupát Giorgio Bastának újévi ajándékként,

Iffjú Márton bevallása szerint Kádár Mihállyal társak voltak, közösen (*in societate*) művelték a Királybányája és a Papbányája nevű bányákat, amelyekben elsősorban ezüstöt és ólmot bányásztak. A bányákhoz tartozott több zúzda, kohó és a víztározó csatornákkal együtt, amelyek a közeli patakok vizét szállították a malomkerekek működéséhez. Az épületeket Kádár Mihály költségén emeltették, ez pedig nem kis befektetéssel járt, a kolozsvári ötvös nagy tőkét investált a helyi bányászatba.²²⁵ A szöveg szerint Iffjú nem kívánt a sok jótettért hálátlansággal fizetni, ezért a két bányát minden tartozékával együtt, ezenfelül Radnán található egyik kőházát, amelynek szomszédságában a másik háza állt, egy kerttel és egy szőlővel átadta Kádár Mihálynak és örökösének. Valójában Iffjú Márton nem tudta kifizetni a Kádár Mihálytól felvett kölcsönt, így javait kínálta cserébe.²²⁶ A kérdéses javakra vonatkozó donációt a fejedelem nem sokkal a Kádárral kötött szerződés előtt erősítette meg, az okirat szerint Iffjú Márton birtokában volt egy nemesi udvarház Radnabányán, kertekkel, majorsággal, ezenkívül több ólom- és ezüstbánya kohókkal, a bányákhoz tartozott még szántó, legelő, kaszáló és erdő is. A beiktatási parancsot 1590. június 25-én adták ki, a jegyzőkönyv szerint a beiktatás rendben megtörtént.²²⁷ Iffjú Márton 1593 májusa előtt halhatott meg, mert 1593. május 4-én a fejedelmi parancs arra utasította a besztercei városatyákat, hogy figyeljenek Iffjú özvegyére, mert az a fejedelmi tiltás ellenére férje több adósságát is rendezte a hátrahagyott javakból, jöllehet először a legnagyobb hitelezőt, a kolozsvári Zok Pétert kellett volna kifizetnie.²²⁸

A szövevényes ügy hátterét az 1594. május 14-én kelt fejedelmi rendelet némi képp megvilágítja. A rendelet utalt a már korábban idézett adománylevelre, és azt is megtudhatjuk belőle, hogy Iffjú Márton rendezetlen adósságai miatt kimenekítette vagyonát, oly módon, hogy átadta azt Kádár Mihálynak. A dolgot tovább bonyolította, hogy Zok Péter a ki nem fizetett adósságok fejében igényt tartott a bányákra. Ezért a fejedelem Iffjú Márton örökösének, ifjabb Mártonnak megparancsolta, hogy a levél kézhezvételétől számított nyolc napon belül személyesen vagy az ügyvédjén keresztül jelenjen meg a besztercei tanács előtt, és igazolja a tulajdonjogát a szóban forgó javakra. Ha ezt nem teszi, akkor az adományozás érvénytelenné válik.²²⁹

A kolozsvári tulajdonosok hegemoniáját a kisszámú radnai termelő nem tudta megtörni, Iffjú Mártonon kívül még Bussy Márton radnai bíróról tudjuk, hogy kapcsolatban állt a bányászattal. Kolozsvári Mihály görgényi udvarbíró 1597 februárjában írt a besztercei tanácsnak a bíró ügyével kapcsolatban, eszerint Bussy Márton egyik nőrokona hozzáment Szűcs János nemeshez, a házasságba pedig magával vitt egy bányát is. Egy lány maradt utána, aki férjhez ment az ugyancsak radnai Szabó Boldizsárhoz, aki felesége révén minden birtokra rátette a kezét.

1609-ben pedig Bethlen Gábornak ajándékozott a város egy aranykupát, amelyet Kádár Mihálytól vettek meg, az aranykupa 2 márkát és 20 pisetumot nyomott. Lásd *Jeney-Tóth A.*: Míves emberek i. m. 184–185.

225 MNL OL F 15 XIV. Prot. fol. 160.

226 Uo.

227 MNL OL Be M 1590/Nr. 11., 12.

228 MNL OL Be M 1593/Nr. 17.

229 MNL OL Be M 1594/Nr. 12.

A levél szerint Bussy Mártonnak édesapja, László révén ugyancsak volt jussa a Szűcs Jánosné által hátrahagyott javakhoz, ezért arra kérte a tanácsot, hogy vizsgálja meg a bíró kérését, aki eddig azért nem tudott saját ügyében eljárni, mert a fejedelemnek teljesített szolgálatot. Kolozsvári Mihály az utóiratban arra is felhívta a városatyák figyelmét, hogy a fejedelem jó néven venné, ha gyorsan ítélnének Bussy Márton ügyében.²³⁰

Zok Péter személyének és életútjának részletesebb bemutatását a radnai nemesérbányászatban betöltött pozíciója teszi indokolttá.²³¹ Zok Péter kereskedőként szerzett komoly befolyást és vagyont, ebből fakadóan széles kapcsolati hálót sikerült kiépítenie.²³² Kapcsolatai révén elérte, hogy Báthory Zsigmond feleségével és lányaival együtt újra megnemesítse, ezt követően pedig éveken keresztül fontos beszállítója volt a fejedelmi udvarnak.²³³ Kolozsvár város főterén két háza is volt, az egyik a mai Rhédey-ház helyén állt.²³⁴ A kincses városon kívül többek között Gyulafehérvár előkelő negyedében is rendelkezett egy ingatlannal.²³⁵ Gazdasági tapasztalatainak köszönhetően több pénzügyigazgatási posztot is betöltött, elsőként hunyadi harmincados volt 1587 és 1588 között.²³⁶ Az udvari beszállításokkal egy időben vehette bérbe az összes erdélyi harmincadosot, a harmincadhelyek éves bérleti díja 10 000 forint volt.²³⁷

Zok Péter első alkalommal 1593 augusztusában írt a besztercei tanácsnak azaz kapcsolatban, hogy Iffjú Márton még mindig 800 forinttal tartozik neki. Levelében leírta, hogy ebből a tartozásból fakadóan a bányák, jöllehet Iffjú korábban átruházta azokat Kádár Mihályra, valójában az ő tulajdonát képezik. A bányákból kitermelt érc – folytatta – ugyancsak őt illeti, ezért a besztercei tanács hibát követett el akkor, amikor a radnai bírónál összegyűjtött ércet lefoglalta. Levele végén

230 MNL OL Be M 1597/Nr. 11.

231 Fia, ifjabb Zok Péter atyjához hasonlóan kereskedő volt, de ő már nem Erdély területén kereste a boldogulás útját, hanem kivándorolt, és Győrben telepedett le. Lásd *Gecsenyi Lajos*: Városi önkormányzat Győrött a 17. században. Arrabona-Múzeumi Közlemények 22–23 (1986) 106., 125.; *Morvai Gyula*: Győri Polgárkönyv I. Mezővárosi időszak 1600–1743. Győr, 2007 (Városi Levéltári Füzetek 2007/10.). 68.

232 A kolozsvári kereskedők helyzetére: *Flóra Ágnes*: A kora újkori kolozsvári elit portréja. In: URBS. Magyar várostörténeti évkönyv. III. Szerk. Laszlovszky József. Bp., 2008. 138. Zok Péteré volt többek között a Búdöspataka nevű birtok, amely eredetileg Kóvár várához tartozott. Lásd Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. A vármegye községeinek részletes története. II. Szerk. Tagányi Károly. Dés, 1900. (= SzolDobvm) 323.

233 A nemesítésre: EKK 2005. 218. A családnak adományozott címereslevelet a Magyar Országos Levéltár armális gyűjteményében őrzik. *Papp Gáborné*: Az Országos Levéltár III. osztályának iratgyarapodása 1973–1977-ig. Levéltári Szemle 28 (1978) 813. Mod Zsófia az első felesége volt, fia, Péter már a második házasságából született, nem sokkal atyja halála előtt. MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 79. Zok a legjelentősebb üzleteket a tizenöt éves háború kitörése után kötötte, többek között 1592-ben hozott be 1000 puskát, 500 szablyát és 2 tonna faolajat a fejedelem utasítására Lengyelországból. SJAN Cluj KvSzám 5/XVI. 313., 5/XXIII. 157.

234 Kolozsvári házaira többek között: EKK 2005. 226–227.; *Lőwy Dániel* – *Demeter V. János* – *Asztalos János*: Házak és kövek a Báthoriak korából. A Dunánál 1 (2002) 31–32.; *Jeney-Tóth Annamária*: Kéz-műves vezető réteg Kolozsvárott 1600–1655 között. In: URBS i. m. 418.

235 EKK 2005. 417.

236 Uo.

237 Uo. 416. A Zok Péter számára kiadott instrukciót Ember Győző részletesen elemezte. *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 449.

sietett hangsúlyozni, hogy a városi tanács ezzel a tettevel a fejedelmet is nehéz helyzetbe hozta, hiszen a radnai ércre a kolozsvári pénzverdében is szükség lett volna.²³⁸ 1594 májusára sem rendeződött az Iffjú-féle adósság ügye, így Zok Péter a fejedelmi rendelet kiadása után nem sokkal újra írt a besztercei városatyáknak, hogy nyomatékosítsa a fejedelmi parancsot.²³⁹ Június közepén írt levelében felhívta a városatyák figyelmét arra, hogy amíg ő nem ér Besztercére, mást ne fizessenek ki a fennmaradt javakból. Egyéb üzleti ügyei azonban nem engedték, hogy időben elinduljon Besztercére, ezért júniusban arról értesítette a városi tanácsot, hogy továbbra se rendezzenek más adósságot az Iffjú-vagyonból, várják meg, amíg ő megérkezik. A türelem azonban fogytán volt, ezt bizonyítja, hogy levelében külön megkérte a besztercei bírót: beszéljen a korábbi Iffjú-bányákban dolgozó emberek lelkére, ne hagyják ott a munkájukat, mert amint megérkezik a városba, azonnal kifizeti járandóságukat.²⁴⁰ Az Iffjú-vagyonnal kapcsolatos probléma végül úgy oldódott meg, hogy Kádár Mihály 1595-ben zálogba adta Zok Péternek az ezüst- és ólombányákat, a hozzájuk tartozó kohókat, zúzdákat, csatornákat és a radnai udvarházat. A zálog összege megegyezett a ki nem fizetett adósság törzstőkéjével, kamatok nélkül. Zok Péter a fenti javakon kívül még megkapott egy szőlőt és több legelőt is.²⁴¹

Miként korának üzletemberei, Zok Péter sem tudta kikerülni a körbetartozást. Tartozott többek között német kereskedőknek is, de Radnán bírt javainak sorsát nem külföldi adósságai, hanem elsősorban egy kolozsvári kereskedőtársával, Darabos Jánossal folytatott üzleti tevékenysége határozta meg.²⁴² A rendkívül szövevényes üzleti ügy kezdete 1604-re tehető, amikor is Zok Péter átvett bizonyos értéktárgyakat Darabos Jánostól, abból a célból, hogy elvigye a moldvai vajdának. Az üzlet végül meghiúsult, így végül Zok Péter 826 forinttal maradt adósa Darabosnak. 1605 szeptemberében arról állapodott meg a két fél, hogy Zoknak vissza kell fizetnie a kérdéses összeget, ha ezt nem tenné meg, akkor Darabosnak jogában áll a tartozás értékében Zok besztercei és radnai javai-
ból is lefoglalni vagyontárgyakat. A szerződésbe azt a kitétel is belefoglalták, hogy ha valamiért meghiúsulna a lefoglalás, akkor Darabos személyi szabadságában is korlátozhatja Zok Pétert.²⁴³ Zok nem tudott fizetni, így nem mert Beszterce közelébe se menni, mert akkor a városatyáknak el kellett volna fogatniuk, így csak levélben kérte őket arra, hogy küldjenek ki egy embert szétnézni a por-

238 Zok Péter valóban dühös lehetett, mert a levél külső borítójára hosszú utóiratot írt, mely szerint Beszterce nagy kárt okozott neki azzal, hogy egy *beste ember* kezébe adta az ezüstöt. MNL OL Be M 1593/Nr. 45.

239 MNL OL Be M 1594/Nr. 13.

240 MNL OL Be M 1594/Nr. 19.

241 A megállapodásban leírták, hogy a kérdéses javakat Iffjú Márton fia, ifjabbik Márton is kiválthatta idővel, ebben az esetben a bányákért 800 forintot kellett volna fizetnie Zok részére, a ház értékét a kolozsvári kereskedő 450 forintban határozta meg. MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 308.

242 Zok külföldi adósságaira: MNL OL Be M 1603/Nr. 30., 38., 179., 181. Egyes iratok kiadva. GBalev II. 190., 200. Darabos János neve is gyakran előfordul a kolozsvári számadáskönyvekben. 1592 és 1593 folyamán több alkalommal is szállított a fejedelem kérésére lenolajat és egyéb termékeket, amelyekre a fejedelmi udvarnak szüksége volt. SJAN Cluj KvSzám 5/XVI. 219., 5/XXIII. 160.

243 MNL OL Be M 1605/Nr. 84., 101.

tájára, addig ne pusztuljon el minden, mire ő újra elmehet Radnára.²⁴⁴ Zok Péter 1606-ban egy újabb kötelezvényt írt, melyben hasonló feltételeket állapítottak meg, mint az 1605. évi iratban, de Darabos ennek sem tudott érvényt szerezni, mert Zok valamikor az év végén meghalt.²⁴⁵ Arról nincs további adat, hogy Darabos végül hogyan tudta megszerezni a Zok-vagyont, de 1608 júniusában már arról rendelkezett a kolozsvári jegyző előtt, hogy radnai bányáit eladja 500 forintért és némi „ajándékokskákért” Beszterce városának.²⁴⁶

---

244 MNL OL Be M 1605/Nr. 117.

245 MNL OL Be M 1607/Nr. 5., 54.

246 MNL OL Be M 1608/Nr. 38., 58.

A NEMESÉRCBÁNYÁSZAT IGAZGATÁSA AZ ERDÉLYI FEJEDelemség TERÜLETÉN

AZ ERDÉLYI TARTOMÁNY PÉNZÜGY- ÉS BÁNYAIGAZGATÁSA A HABSBERG-URALOM ALATT (1598–1605)²⁴⁷

Az erdélyi pénzügyigazgatás megszervezése és az Erdélyi Kamara felállítása (1598–1604)

A modern igazgatási elveken nyugvó pénzügyigazgatási rendszer, azaz egy kamarai hivatal felállításának gondolata nem volt új keletű az erdélyi állam területén. I. Ferdinánd már a 16. század közepén eltervezte, hogy az általa Magyarországon felállított pénzügyigazgatási szisztémát átplántálja az erdélyi országrészbe, de az ottani nehézségek hatására végül úgy döntött, hogy egy pénzügyi vezetőt nevez ki Haller Péter személyében.²⁴⁸ Azt követően, hogy Báthory Zsigmond első ízben lemondott a fejedelmi trónról, az Erdélybe delegált biztosok, Szuhay István vezetésével nekiláttak a pénzügyigazgatás átszervezésének. Az első lépés egy a kincstartóhoz hasonló jogkörrel bíró tisztség létrehozása volt, a „hivatal” élére pedig Bodoni István került az erdélyi kincstartó vezetője megnevezéssel (*fisci obristes Presidentenampt*). Bodoni kezelte a kincstartó befolyó összegeket, minden bevételt és kiadást vezetett a pénztári naplóban, és együtt kellett működnie a számvevőkkel (*exactor rationum*), az ő írásbeli beleegyezésük nélkül nem fizethetett ki nagyobb összeget. A kincstartó vezetőjének nem volt szorosan a bányáigazgatáshoz köthető feladata.²⁴⁹ Bodoni kinevezésében, politikai irányultságán túl, szerepet kapott szakmai felkészültsége, hiszen a többi között a vízaknai sókamarát is vezette 1592-ben.²⁵⁰ Tevékenységéről nem sokat lehet tudni, egyelőre mindössze egy 1598. december végi, aláírásával ellátott elismervényt sikerült találni a beszercei levéltárban.²⁵¹

Kérdéses, hogy Bodoni meddig maradhatott hivatalban, de annyi bizonyos, hogy az Udvari Kamaránál a változó hatalmi viszonyok ellenére is több tervezetet

---

247 Erdély az 1598 és 1605 közötti időszakban nem volt folyamatosan a Habsburg-kormányzat kezén, ebben a fejezetben leginkább az 1598-ban, illetve 1601 és 1604 között történt igazgatási történéseket tárgyalom.

248 A témára lásd például *Oborni T.*: Habsburg kísérlet i. m. 165–176.

249 MNL OL Jobbiztosító és kiemelt fontosságú iratok Magyar Történelmi Emlékek (= E 144) 1. cs. fol. 416–418. Kiadva. Utasítás az erdélyi kincstartó részére 1598-ból. *Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900) 323–325.; *Kruppa Tamás*: Miksa főherceg kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). *Századok* 145 (2011) 834–836.

250 SJAN Sibiu Primăria Municipiului Sibiu, Socotelile Oraşului (= SzSzám) Nr. 105. fol. 16f.

251 MNL OL Be M 1598/Nr. 124.

előkészítettek arra vonatkozóan, hogy milyen módon fogják átalakítani az erdélyi pénzügyigazgatás rendszerét. Az egyik koncepció szerint a magyarországi kamarák mintájára kívánták megszervezni az erdélyi birtokokat és jövedelmeket kezelő hivatalt, erről tanúskodik Mátyás főherceg 1601. szeptemberi utasítása. A főherceg a mandátumában felszólította a Magyar Kamara tanácsát arra, hogy írják meg véleményüket az Erdélyben felállítandó kamarával kapcsolatban. A tanácsosoknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy milyen szervezeti felépítéssel működjön az erdélyi hivatal, valamint egy instrukciótervezetet is kértek tőlük.²⁵² A Magyar Kamara a nem éppen könnyű feladatot továbbította a Szepesi Kamarának, ahogy ez a kassai kamarai tanács szeptember 15-én kelt válaszából kiderül. Jóllehet a főhercegi rendeletben kizárólag kamaráról esett szó, a tanácsosok számba vették azt a lehetőséget is, hogy nem kamarát, hanem – a korábbi Erdélyben már ismert – jövedelemigazgatóságot állítsanak fel az újonnan pacifikált erdélyi tartományban. Ezt a megoldást végül elvetették, ugyanis – érveltek – egyetlen ember komolyabb segítség nélkül nem tudná átlátni a bonyolult erdélyi viszonyokat és kezelni a szerteágazó fiskális javakat. A kamarai tanácsosok ezzel szemben azt javasolták, hogy a korai Szepesi Kamara mintájára állítsanak fel egy olyan testületet, amely legalább a minimális mértékben teljesíti a kamarai szervezet jogi követelményeit. Ennek értelmében úgy vélték, ki kellene nevezni egy elnököt, mellé két tanácsost, egy titkárt és egy őt segítő írnokot, valamint egy számvevőt. Ez a struktúra addig maradna érvényben, amíg nem döntenének a végleges igazgatási formáról. A kassai kamarai tanácsosok véleménye szerint kizárólag németeket és magyarokat – értve ez alatt a királyságbelieket – kellene kinevezni a fenti pozíciókra, mert az erdélyieket megbízhatatlannak tartották. A német származású kamarai tisztviselők közül Nicolas Haunoldot, az Udvari Kamara titkárát, valamint Johann Ercket, idősebb Felician von Herberstein egykori alkalmazottját ajánlották, aki akkoriban már a máramarosi sóbányászat vezetője volt. Utóbbi személyénél kiemelték, hogy a korábbi években sokáig forgott erdélyi körökben, utalva a Herberstein családhoz fűződő viszonyára.²⁵³ A magyarok közül Pesthy Zsigmond Sáros vármegyei nemesurat és Kiss Lukács kassai várnagyot tartották alkalmasnak a feladatra.²⁵⁴

Az Udvari Kamara elfogadta a Szepesi Kamara javaslatát, de Báthory Zsigmond újbóli visszatérése és az abból fakadó újabb politikai fordulat arra kényszerítette a központi kormányzatot, hogy a fenti elképzelés megvalósítását egy békésebb időszakra halassza. Csak azt követően lehetett hozzáfogni érdemben a pénzügyigazgatás megszervezéséhez, miután Giorgio Basta kemény kézzel meghódította az Erdélyi Fejedelemséget. 1602 őszén végül nem a fentiekben ismertetett, első koncepció mentén képzelték el az új erdélyi tartomány pénzügyi irányítását, a zilált viszonyok miatt inkább a másik tervezetet valósították meg, egy egyszerűbb igazgatási formát választottak: jövedelemigazgatóság megalakítása mellett döntöttek. A király

252 MNL OL E 21 1601. szeptember fol. 2. Veress Endre közölte: Documente VI. 449. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 835.

253 MNL OL E 21 1601. szeptember fol. 4.–7. Vö. *Kruppa T.*: Miksa főherceg i. m. 835. Nicolas Haunoldra: ÖStA HKA HFU RN 89 Konv. August fol. 35–40. Családja boroszlói származású volt, rokonságban álltak a magyar Jeszenszky családdal is. *Ghyczy Pál*: Nagyjeszeni Jeszenszky István címeres emlékalbuma (1593–1620). Turul 27 (1909) 126.

254 MNL OL E 21 1601. szeptember fol. 4.–7.

által delegált biztosok (Hans Molart, Nicolas von Burghausen) megérkezésük után szinte azonnal kiadták a területet érintő legfontosabb instrukciókat.²⁵⁵

A jövedelemigazgatói posztra kinevezett szebeni polgár, Hans Paul Renner az erdélyi terület regálejvedelmeinek és bevételeinek adminisztrátora és főinspektora lett (*Der siebenbürgischen landt regalien und einkommen administrator und inspector supremus*).²⁵⁶ Renner számára egy huszonhárom pontból álló instrukciót adtak ki, ebben részletesen kifejtették az elvégzendő feladatokat, kötelességeket.

Mindenekelőtt a kincstári tulajdonban lévő várak, erődítmények és a hozzájuk tartozó uradalmak bevételeit kellett felügyelnie, emellett az ő feladata volt a tized bérbeadásának irányítása, valamint az elkobzott vagy magszakadás miatt a kincstárra visszazállt birtokok összeírása, utóbbiak esetleges bérbeadásáról vagy zálogosításáról is dönthetett. A jövedelemigazgató felettese az Udvari Kamara volt, közvetlen beosztottja pedig a főudvarbíró, Budai Ferenc. A főudvarbíró alá tartozott minden fiskális tulajdonban lévő vár és uradalom. Negyedévente készített számadást az általa kezelt javakról, ezeket a jövedelemigazgatónak kellett benyújtania, és miután Renner ellenőrizte, felküldte őket az Udvari Kamara számvevőhivatalába. A főudvarbíró alá tartoztak az egyes uradalmak udvarbírái, ezek között az első helyen a gyulafehérvári uradalom vezetője, Stanislaw Krakker állt.²⁵⁷

A fenti igazgatási szisztéma több mint egy évig állt fenn, mert 1604. január 20-án kiadták az új pénzügyigazgatási szerv, az Erdélyi Kamara számára készített instrukciót.²⁵⁸

A források alapján egyértelműen látszik, hogy a központi kormányzat a jövedelemigazgatóságot csupán kényszerből választotta, annak érdekében, hogy a számukra egyelőre áttekinthetetlen erdélyi jövedelmeket minél előbb rendezni lehessen, és felhasználni az egyre növekvő hadikiadásokra. Nem sokkal azután, hogy Renner megkapta a kinevező okiratot, az Udvari Kamara megkereste a Magyar Kamarát, abból a célból, hogy a tanácsosok ajánljanak a felállítandó Erdélyi Kamara tisztviselői karába olyan szakembereket, akik jártasak a számvevői, gazdálkodási feladatokban, valamint rendelkeznek latin nyelvtudással.²⁵⁹ A kamara felállítását a Székely Mózes vezette lázadás és betörés ugyan késleltette, de miután Brassó mellett vereséget szenvedett és meghalt, a Habsburg-uralom végleg megszilárdult Erdélyben, így folytatni lehetett a pénzügyigazgatás reformját. Giorgio Basta már 1603 szeptemberében kijelentette az erdélyi rendeknek adott válaszában, hogy a jövőben a vámokat és a tizedeket egy királyi kamara fogja beszedni Erdély területén.²⁶⁰

255 Vö. Kruppa T.: Miksa főherceg i. m. 837.

256 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 822–830. A német instrukció latin nyelvű, rövidített másolatában tévesen szerepel a neve Paulus Drinerként. Uo. fol. 831–833. Szilágyi Sándor jegyzetben közölte a kinevezési okirat bevezetőjét: EOE V. 47–48.; *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 426–427.

257 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 853–854. A szervezeti felépítésre a későbbiekben: 5. ábra.

258 Hans Paul Renner jövedelemigazgatói tevékenységére: ÖStA HKA HFU RN 81 Konv. November fol. 447–448.; Konv. Dezember fol. 358–359., 362–363. A források felkutatásában szíves segítséget nyújtott dr. Oross András, a bécsi magyar levéltári delegátus vezetője, amit ezúton is köszönök neki. Az instrukció több helyen fennmaradt, valamint megjelent az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben is. ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607.; EOE V. 244–260.

259 MNL OL E 21 1603. február fol. 2., 42. Vö. Kruppa T.: Miksa főherceg i. m. 837.

260 EOE V. 235.

Természetesen az önálló erdélyi pénzügyigazgatási szerv felállításának terve nem mindenkinek nyerte el a tetszését. A Szepesi Kamara elnöke, Migazzi Miklós már a goroszlói csatát követően megkereste levelében az Udvari Kamarát azzal, hogy az újonnan birtokba vett bihari területeket az uralkodó ne adományozza el, hanem adja kamarai kezelésbe. Migazzi azzal érvelt, hogy az 1567. évi instrukció értelmében, ahogyan a korábbiakban már szó volt róla, a kassai kamara joghatósága az erdélyi területekre is kiterjedt. A központi kormányzatnak azonban más tervei voltak, az Erdélyi Kamara felállításával az új tartományt részben szervezetileg is leválasztotta volna a Magyar Királyság területéről.²⁶¹ Az új pénzügyigazgatási szerv számára kiadott utasítás bevezetőjében felsorolták a kamarai tanács tagjait, a kamara igazgatója Nicolas von Burghausen lett, mellette tanácsosi tisztséget töltött be Georg Hoffmann, aki a Szepesi Kamara titkára volt ekkor, Carl Imhoff, aki a Magyar Kamara tanácsosaként működött, Paul Krauseneck, az Udvari Kamara tanácsosa.²⁶² A kamarai tanács összeállításából látszik, hogy jóllehet Migazzi terve arra vonatkozóan nem sikerült, hogy a területet a Szepesi Kamara alá rendeljék, de befolyását a tanácsba delegált korábbi munkatársán keresztül meg tudta őrizni. A Magyar Kamara és a Szepesi Kamara kötelékében dolgozó szakemberek segítségére szükség volt, leginkább a háttérintézmények (számvevői hivatal stb.) felállítása terén, hiszen Erdélyben a kamarai igazgatási szisztéma kevésbé volt ismert.

Az Erdélyi Kamara központja Kolozsvár lett. Legfőbb feladata az erdélyi jövedelmek felügyelete és adminisztrációja volt (*in administratione proventuum Transylvanicorum*), az ügyeket a meghatározott időközönként tartott tanácsüléseken kellett megtárgyalniuk, itt hoztak döntést is, a tagok szavazata alapján. Az igazgatónak értesíteni kellett a tanácsstagokat az ülések időpontjáról, és ő vezette le a tanácsüléseket. A kamara vezetésének felépítése tehát követte a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Monarchia többi területén felállított kamarák struktúráját, a döntéseket a kollegialitás elve alapján hozták meg.²⁶³

A kamarai tanács vezetőjének megnevezése (*director*) viszont eltért az addigi gyakorlattól, mivel a felső-magyarországi jövedelmek igazgatóját *administrator*-ként említették, az igazgatóságból kialakult Szepesi Kamara vezetőjét pedig *praefectusként*.²⁶⁴ Az új pénzügyi kormányzati intézmény szervezetéből és jogköréből ítélve közelebb állt a Szepesi Kamarához, azonban nem élvezett olyan fokú függetlenséget, mint kassai társa. Az Erdélyi Kamaráról szóló instrukcióban világosan megfogalmazták, hogy mielőtt az Udvari Kamarához továbbítanák a döntésről szóló határozatot, amelyet a titkár öntött formába, azt el kell juttatniuk az erdélyi kormányzóhoz, akinek felülbírálati joga van („*utque voto et autoritate sua illa firmet*”).²⁶⁵

Az erdélyi pénzügyigazgatási szerv szorosan kötődött a tartományt irányító ügynevezett kormánytanácshoz, hiszen az utóbbiban vezető szerepet vállaló biz-

261 Kruppa T.: Miksa főherceg i. m. 834–836.

262 Georg Hoffmannra: Állami tisztségviselők 133. Carl Imhoffra *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 132. Carl Imhoff neve Im Hoff formában is előfordul a forrásokban, többek között SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 3. Paul Krauseneckre ÖStA HKA HFU RN 78 Konv. 1603 Mai fol. 3–5.

263 ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607.

264 Szűcs J.: A szepesi i. m. 12–14., 21.

265 ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607.

tosok álltak a kamara élén is (Paul Krauseneck, Georg Hoffmann, Carl Imhoff). Így joggal merül fel a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán önálló erdélyi pénzügyigazgatási kormányzatról beszélni? Alap kutatások hiányában nem könnyű erre válaszolni, de annyi bizonyos, hogy jóllehet az Erdélyt Giorgio Basta távozása (1604 áprilisa) után kormányzó testület és a pénzügyigazgatási hivatal között szoros volt a kapcsolat, az utóbbi szervezettel mindenképpen elkülönült. Ezt bizonyítja, hogy a tanácsába kizárólag a Habsburg Monarchia, és azon belül a Magyar Királyság területén dolgozó pénzügyigazgatási szakembereket delegáltak. A kamara hivatali szervezetére vonatkozóan jelenleg kevés információval rendelkezünk, de ismerjük a kamarai titkár (Adam Röster), a pénztárnok (Georg Reichl), valamint három kamarai írnok (Lukas Neusoldt, Jakob Gramer, Eberhard Hauff) nevét.²⁶⁶ Az instrukcióban a fenti pozíciókon kívül a számvevői tisztség van még feltüntetve, de ehhez az álláshoz egyelőre még nem tudunk nevet társítani.²⁶⁷ Nagyon valószínű, hogy a kamarai tisztségviselők közül többen már Renner jövedelemigazgatósága alatt is Erdélyben dolgoztak, erre utalhat, hogy Jakob Gramer és Eberhard Hauff fizetését 1604. január 1-jétől számították.²⁶⁸

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az erdélyi pénzügyigazgatási hivatal szervezettel elkülönült a kormánytanácstól, adja magát egy következő kérdés: az erdélyi pénzügyigazgatási szerv felépítésében a jövedelemigazgatósághoz vagy a szó szoros értelmében vett kamarához állt-e közelebb? Ahogyan már a fentiekben szó esett róla, az Udvari Kamara az erdélyi pénzügyigazgatást a felső-magyarországi minta alapján kívánta megszervezni. A jövedelemigazgatóságot követő hivatalnak kiadott instrukció, valamint a valós szervezeti felépítés is ezt bizonyítja. Az erdélyi pénzügyigazgatási kormányzatszerv, hasonlóan az 1567-ben megalakított Szepesi Kamarához, szélesebb hatáskörrel rendelkezett, mint például a Magyar Kamara. Jogköre nemcsak a pénzügyigazgatásra, hanem az azzal kapcsolatos teendőkre is kiterjedt, ahogy ez a Szepesi Kamaránál is megfigyelhető.²⁶⁹ A szervezeti felépítés is követte az újjáalakult Szepesi Kamarát (1571) jellemző struktúrát.

Az utasítás szerint az elnök mellett legalább három tanácsosnak kellett működnie Kassán, de ezekben az években az elnöki poszt nem volt betöltve, így a rangidős tanácsos vezette a kamarát. Ugyanez a jelenség tapasztalható az erdélyi hivatal esetében is, ugyanis az elnöknek kinevezett Burghausen valójában nem vett részt aktívan a munkában, az ügyeket Krauseneck és két társa vitte.²⁷⁰ Hasonlóan a kassai példához, Erdélyben is a kamarai titkár alatt két írnok dolgozott.²⁷¹

Ugyancsak párhuzamot lehet vonni az erdélyi pénzügyigazgatási szerv és a kassai kamara 1607 utáni, a Bocskai-felkelést és a tizenöt éves háború lezárását követő jogállása között.²⁷² Jóllehet az 1607. évet követően a Szepesi Kamara szervezete

266 ÖStA HKA HFU RN 89 Konv. Dezember fol. 270–271., 274–275., 276–277.; ÖStA HKA HFU RN 97 Konv. 1609 Juli fol. 1–25. Georg Reichl neve az instrukcióban is szerepel. EOE V. 254.

267 EOE V. 247.

268 ÖStA HKA HFU RN 89 Konv. Dezember fol. 274–275., 276–277. A pénztárnok feladata volt a Hans Paul Renner igazgatósága alatt keletkezett kimutatásokat, feljegyzéseket ellenőrizni, és az esetleg felmerülő hiányt kifizettetni. EOE. V. 256.

269 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 428. Vö. *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 19.

270 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 427. Vö. *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 22.

271 *Szűcs J.*: A szepesi i. m. 25.

272 Uo. 58–59.

nagyrészt az 1604. évet megelőző állapot szerint állt helyre, jogállása és a hivatal típusa nem volt egyértelmű, hiszen a korabeli nádorok (Illésházy István, valamint Thurzó György) a felső-magyarországi pénzügyigazgatásban addig szokatlan jogkörrel rendelkeztek. Thurzó György 1610-ben nem csupán új utasítást adott a Szepeesi Kamarának, de teljes jogköre volt a kamara költségvetése felett is, beleértve a tisztviselők fizetését, a számvevő neki tartozott elszámolással, és a hivatal működését meghatározó rendeleteket küldött Kassára.²⁷³ Ebből fakadóan a Szepeesi Kamara az 1607. évet követően már nem nevezhető a szó szoros értelmében vett kamarának, hiszen a korábban élvezett önállóságát bizonyos mértékben elveszítette. Annyi mégis bizonyos, hogy a jövedelemigazgatóságnál jóval fejlettebb hivatali struktúrában működött, és különálló számvevői hivatala megmaradt, melynek megléte az egyik döntő különbség a jövedelemigazgatóság és a kamara között.²⁷⁴

Ugyanez a jelenség fedezhető fel az új erdélyi pénzügyigazgatási szerv esetében is, hiszen az intézményt felállító instrukcióban az erdélyi kormányzó felhatalmazást kapott arra, hogy a tanács által hozott döntéseket felülbírálhassa, és ha úgy ítéli meg, további átdolgozásra visszaküldhesse.²⁷⁵ Az új kormány szerv jogállása tehát szerfelett hasonlított a Szepeesi Kamara 17. század eleji helyzetéhez, jóllehet Giorgio Basta távozása után Erdély élére nem neveztek ki újabb kormányzót. A kérdést tovább bonyolítja, hogy noha az instrukcióban szerepel a számvevői hivatal, eddig nem sikerült fellelni az erdélyi számvevő személyét. A számvevői hivatal mellett létezett még egy tisztség, amely általában fontos ismérve volt a kamarai működésnek, ez a titkári pozíció, és mint tudjuk, ez bizonyosan be volt töltve az erdélyi intézménynél (Adam Röster).²⁷⁶

Mindezek alapján elmondható, hogy az erdélyi pénzügyigazgatási szerv szerkezetileg egyértelműen a „szigorú értelemben vett” kamarához állt közelebb, így mivel e közties állapot megnevezésére jelenleg nincs jobb kifejezés, a továbbiakban is Erdélyi Kamarának nevezhetjük ezt az intézményt.

Bányaigazgatási reformok

A Habsburg-kormányzatnak a szorosabb értelemben vett bányaigazgatási reformok elindítására csak azt követően nyílt alkalma, hogy Giorgio Basta erős kézzel stabilizálta a magyar király uralmát Erdély felett. Az Erdélybe delegált biztosok nem sokkal az után, hogy megérkeztek Gyulafehérvárra, nekiláttak a bányaigazgatás átszervezésének.

Jóllehet a korábbi években hozott pénzügyigazgatási döntések első olvasatra azt sugallják, hogy a központi kormányzatnak nem volt kiforrott elképzelése arról, milyen keretek között kellene igazgatni az erdélyi javakat és köztük a bányákat, valójában az alapkonceptió, azaz a kamarai igazgatás bevezetése Erdélyben, ahogy az

273 Uo. 60–61.

274 Uo. 27.

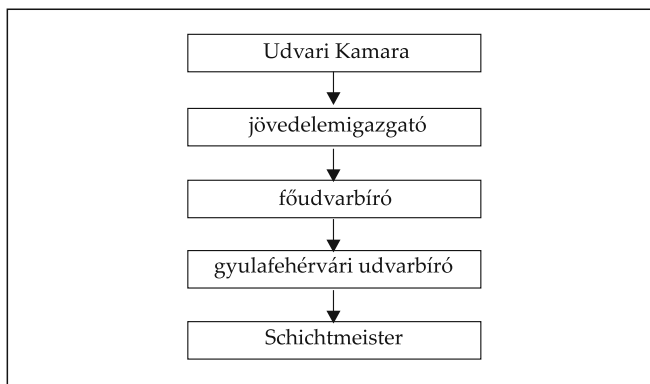
275 ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607.

276 A felső-magyarországi jövedelemigazgatóság megalakulásakor Thorda Zsigmond segítőként egy pénztárost és egy írnot kapott maga mellé, titkár nem szerepelt az instrukcióban. Kollégánóm, Póka Ágnes szíves szóbeli közlése alapján.

előbbiekből láthattuk, a kezdetektől létezett, ám a változó hatalmi viszonyok ezt rendre felülírták.²⁷⁷ Ezt bizonyítja, hogy a már említett jövedelemigazgatói instrukciót 1603. március 1-jén kiadták, és a többi bányai igazgatásért felelős tisztviselőket is kinevezték a hónap folyamán. Hans Paul Renner instrukciójában külön pont foglalkozott az ércbányászat igazgatásának feladataival. Eszerint (5. ábra) a jövedelemigazgató alá tartozott a só- és az ércbányászat, azon belül is kiemelten az ércbevételek és a köteles rész beadásának ellenőrzése.²⁷⁸ A jövedelemigazgató alatt dolgozott a főudvarbíró (*generalis provisor*), a feladatra a korábbi gyulafehérvári udvarbírárt, Budai Ferencet jelölték ki.²⁷⁹ Alá tartozott minden kincstári tulajdonban lévő vár és uradalom, így a gyulafehérvári uradalom is, amelynek új udvarbírója a lengyel származású Stanislaw Krakker lett. Hozzá tartoztak a zalatnai kincstári bányák és a bánya-uradalom.²⁸⁰ A gyulafehérvári udvarbíró helyi alkalmazottja a zalatnai *Schichtmaister/meister*, magyarul a szakmár (munkafelügyelő bányatiszt) volt.²⁸¹ A Schichtmeister tisztsége a korszakban a legtöbb nyugat-európai bányavidék területén ismert volt, többek között az elő-ausztriai bányavidéken is alkalmaztak ilyen tisztviselőt, minden bizonnyal ez is például szolgált a zalatnai bányai igazgatás megszervezésére.²⁸² A zalatnai szakmár pozíciójára a korábbi offenbányai bányamestert, Thomas Krallt nevezték ki.²⁸³

5. ábra.

A zalatnai kincstári bányák igazgatási sémája (1603)

277 Vö. Kruppa T.: Miksa főherceg i. m. 834–836.

278 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 822–830; *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 426–427.

279 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 836–842. 1602 decemberében, mielőtt hivatalát átadta utódjának, számba vette a fiskális javakat, ezenfelül pedig inventáriumot készített a gyulafehérvári fejedelmi palotáról is. MNL OL F 12 XIV. d. fol. 47.; EOE V. 205–208.

280 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 853–854.

281 A magyar nyelv szótára. V. Kiadja Czuczor Gergely, Fogarasi János. Pest, 1870. 1001–1002.

282 A. Westermann: Entwicklungsprobleme i. m. 75–76.

283 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 856–864. Az instrukcióhoz csatolták Thomas Krall reverzálisát is, amelyben ígéretet tett arra, hogy betartja az instrukciójában előírtakat, és javaival felel munkájáért. Uo. fol. 865. 1604-ben őt bízta meg Giulio Cesare Muralto azzal, hogy bejárja az offenbányai uradalomhoz tartozó biztrai rézbányákat. ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 102–103.

A gyulafehérvári udvarbírónak és a zalatnai bányatisztnak kiadott instrukció részletes bemutatása előtt ejtsünk röviden szót a gyulafehérvári udvarbíró személyéről és családi kapcsolatairól. Stanislaw Krakker, vagy ahogy más források nevezik, Craccer Szaniszló rokona volt a láposi bányákat korábban bérlő Krakker Györgynek.²⁸⁴ A krakkói gyökerekkel rendelkező család több szempontból is szoros kapcsolatot ápolt Beszterce városával és a besztercei kerülettel, ezenfelül pedig a Fehér vármegyében fekvő Enyeden volt birtokuk.²⁸⁵ Udvarbírói utasításában az szerepelt, hogy felügyelnie kellett a zalatnai bányatiszt munkáját, az ő feladata volt a bányászati épületek fenntartása, valamint ő fizette a Schichtmeistert. Kötelessége volt időközönként személyesen is megtekinteni a zalatnai munkálatokat, és ellenőriznie kellett az elkészült számadásokat is. A bányák mellett alá tartozott az aranymosás ellenőrzése, itt különösen kellett ügyelnie, hogy a kimosott arany beváltásra kerüljön a kamarában.²⁸⁶

A Thomas Krall számára készített instrukcióból kiderül, hogy miután Friedrich von Herbersteintől elvették a bérletet, bizonyos ideig Giovanni Muralto kezelte, majd ezt követően egy ideiglenesen megbízott tisztviselőre (*Verwalter*) bízták a bányák vezetését, bizonyos András deákra.²⁸⁷ Sajnos a deák nem végezte jól a munkáját, az ércbeváltás sem volt rendszeres, és az ércolvasztással is voltak gondok, az olvasztóhútak állapota siralmas volt. Miután az Udvari Kamara kialakította végleges koncepcióját, és megtalálták a megfelelő személyt a betöltendő posztra, András deákot elbocsátották. Az utasításban nem rejtették véka alá, hogy azért esett Krallra a választás, mert már jóval Muralto odaérkezése előtt dolgozott a kohók-nál, így elég nagy tapasztalattal rendelkezett.²⁸⁸ Az utasítás tizenegy pontban foglalta össze a Schichtmeister feladatait: köteles volt minden héten bejárni a járatokat, felmérni az esetleges károkat, vigyázni arra, hogy a vájárok szakszerűen végezzék a munkájukat, valamint arra, hogy a zúzdánál folyó ércválogatás közben a robotra kiküldött román parasztok ne károsítsák meg a kincstárat azzal, hogy értékes kőzetet is benne hagynak az üledékben. Az érc pörkölését is felügyelnie kellett, a robotra küldött jobbágyokat a köteles szolgálaton túl nem volt szabad dol-

284 Krakker György és társa, Peter Kozlia 1579 nyarán fordult a nagybányai városvezetéshez, hogy a Báthory Kristóf által kiadott engedélyt bejegyezzék a nagybányai városkönyvbe. Eszerint a két krakkói polgár már régóta foglalkozott a láposi bányák üzemeltetésével, igen komoly összegeket fektettek bele, azonban nem sok hasznuk származott belőle. Ezért Báthory Kristóf elrendelte, hogy a termelékenység növelése érdekében az urbura fizetése alól egy évre mentsek fel őket. Az egy év alatt kitermelt ércet továbbra is Nagybányán kellett beváltaniuk, de mentesültek a köteles rész beadása alól. Miután az egy év lejárt, újra kellett urburát fizetniük. A határozat hozzátette, hogy a fejedelemség területén fekvő többi bányáikból is kötelesek beadni a kitermelt ércet, és abban az esetben, ha a fejedelmi kincstárnak több ércre lenne szüksége, akkor teljesíteniük kell a fejedelem parancsát. SJAN Maramureş NbVJk fol. 160–161.

285 Stanislaw Krakker élénk levelezésben állt Beszterce városával, lásd például Documente VII. 189–190. A család másik tagja Krakker Lukács, a fejedelmi ítélőtábla ülnöke volt, három lánytestvére egy-egy besztercei polgárhoz ment férjhez. EKK 2005. 274.; EKJkv 239. Az enyedi javakra: EKK 2005. 80., 182.

286 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 856–864.

287 A Verwalter kifejezés magyarázatára: XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. Kenyeres István. I. Bp., 2002 (FONS Könyvek 2.). 85.

288 ÖStA HKA UV RN 95 fasc. 2. fol. 856–858.

gozthatnia, és rendesen el kellett őket látnia élelemmel és innivalóval egyaránt. Kötelessége volt a zúzdákat rendben tartani, és mindig megfelelő mennyiségű vizet biztosítani a vízikerekek meghajtásához, ennek érdekében pedig felügyelnie kellett a duzzasztógáták és a vízelvezető csatornák állapotát. A víztározó, a csatornák és a gát építésére, javítására keresnie kellett egy szakembert (*Kunstmeister*), ezenfelül egy olvasztómestert is fel kellett vennie. A bérüket ő fizette, de az udvarbírónak tartozott elszámolással, ezért minden kiadást és bevételt fel kellett pontosan jegyeznie. A környéken folyó aranymosást is ő felügyelte. Pontos feljegyzéseket kellett vezetnie a beadott és a megolvasztott érc mennyiségéről. Meghatározott időközönként leltárt készített a bányákról, hutákról és a kiszolgálóépületekről. Nyáron az udvarbíróval bejárta a bányavidéket, és részletes jelentést írt erről, amelyet egyenesen Giorgio Bastához juttatott el. A legfontosabb igazgatási kérdésekben az udvarbíró beleegyezése nélkül nem vehetett fel és nem bocsáthatott el munkásokat. 1603 nyarára el kellett volna érnie, hogy a termelési mutatók jobbak legyenek. Bíraskodási jogkörrel kizárólag a munkásai felett rendelkezett. Ha bármilyen gondja akadt, Krakkerhez kellett fordulnia, a komolyabb dolgokról pedig jelentést küldött a királyi biztosoknak.²⁸⁹ A zalatnai bányatiszt keze alatt dolgozó alkalmazottokról keveset tudunk, de az bizonyos, hogy 1603 áprilisában, amikor Hans Kaufmann Zalatnán járt, már két olvasztómester dolgozott a kohóknál, Peter Müller és Thomaski János.²⁹⁰

Az igazgatás megszervezése és az instrukciók kiadása után is sok teendő maradt még a bányák korszerű működtetése terén, amiről Hans Kaufmann több jelentése és Giulio Cesare Muralto beszámolója is tanúskodik. Kaufmann és Muralto egyetértettek abban, hogy a bányák eredményes műveléséhez elengedhetetlen egy bányarendtartás kidolgozása, amely egész Erdélyben érvényes lenne. Ennek hiányában hiába húzódnak értékes telérek a föld alatt, szakszerű kitermelés nélkül a bányászat helyzete nem fog javulni.²⁹¹ Hans Kaufmann az erdélyi bányák esetében is ellenezte, hogy a jobbágyok a robot keretében kifejezetten bányászati szakértelmet igénylő munkákat végezzenek, egyrészt a képzettség hiánya miatt, másrészt azért, mert a jobbágyokra túl nagy teher nehezedett, ezért a bányában végzett munkájukat nem tudták rendesen végezni, és így a kincstárt is károsították. Fontos problémát jelentettek szerinte az alacsony ércbeváltási árak, a termelőknek nem érte meg a legális utat választani, így a kibányászott ércből jelentős mennyiség került a csempészek kezére. Miként Nagybánya esetében, itt is leírta, hogy a kincstári tulajdonban lévő erdők használatát és kitermelését ugyancsak egy központi rendtartásban kellene szabályozni. Végül azt javasolta az Udvari Kamarának, hogy az erdélyi nemesércbányászat élére ki kellene nevezni egy kamaragrófot, aki alá nemcsak a fiskális bányák tartoznának, hanem az ércbányászat egészét ellenőrizhetné.²⁹²

Azt követően, hogy felállították az Erdélyi Kamarát, a bányai igazgatás rendszere nem változott meg, kizárólag annyi történt, hogy a jövedelemigazgató feladatkörét a továbbiakban az erdélyi kamarai tanács látta el. A kamarai instrukció-

289 Uo.

290 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 188–194.

291 Uo.; ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75–98.

292 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 220–223.

ban az ércbányászattal kapcsolatos igazgatási feladatokat részletesen tárgyalták, a kamarának arra kellett törekednie, hogy növelni lehessen a termelési mutatókat. A bécsi központi kormányzat úgy ítélte meg, hogy a Német-római Császárság területéről Erdélybe hívott, képzett bányászok segítségét lehetne e téren felhasználni, mert munkájuk jótékony hatással lenne az erdélyi ércbányászból származó bevételre. Az instrukcióban külön felhívták a kamarai tanácsosok figyelmét arra, hogy éréjk el, a termelők csak a hivatalos beváltóhelyeken váltsák be az általuk felszínre hozott ércet. Azzal is tisztában kellett lenniük, hogy Erdélyben több beváltóhely is van, de nem mindenhol van pénzverde is, így a pénzverdékbe történő biztonságos szállításról is gondoskodniuk kellett. A tanácsosok feladata lett volna, hogy kidolgozzanak egy rendtartást egy bányatisztviselő számára (*magister montium seu culturae minerarum*), aki központilag felügyelné az erdélyi ércbányászatot, és fellebbviteli fóruma lehetne az erdélyi bányavárosoknak. Ez a tisztség sokban hasonlított volna az alsó-magyarországi bányavárosok területén működő főbányagróf hivatalára.²⁹³ Emellett szükségesnek ítélték egy erdőgazdálkodási rendtartást is, de amíg ez nem történik meg, ki kellett nevezni egy erdőkerülőt (*magister sylvarum*). Meghagyták, hogy a két tisztviselő közösen törekedjen arra, hogy a mélyművelés mellett az aranymosás jogi kereteit is megteremtsek, és a leginkább román lakosok által végzett tevékenységből származó bevétel is megjelenjen a kincstár jövedelmei között.²⁹⁴ Az instrukció bányászattal foglalkozó pontjai azt bizonyítják, hogy Hans Kaufmann már említett javaslatait beépítették az utasításba.

A pénzügy- és bányagazgatás átszervezésének érdekében tett lépések végül nem tudták hosszú távon kifejteni hatásukat, az Erdély feletti Habsburg-hatalmat ugyanis a Bocskai István vezette rendi felkelés eseményei elsodorták.

A BÁNYÁSZATI REGÁLÉK KÖZPONTI KEZELÉSE A FEJEDELMI KORSZAKBAN²⁹⁵

Az Erdély területén kibányászott érc forgalmazása, útja a pénzverdéig olyan rendszer keretein belül zajlott, melynek alapjait még I. Károly rakta le. A szatmári bányavidéket tárgyaló részben is volt már szó arról, hogy az ő uralkodása alatt jött létre az egyesített pénzverő- és bányakamara-rendszer, az egyes kamarákat a királlyal magánjogi viszonyban álló haszonbérletők, a kamaraispánok vezették.²⁹⁶ Az erdélyi pénzverőkamarát is I. Károly alapította 1336 körül. A pénzverés és a bányakamara székhelye Kolozsvár lett, így jött létre a kincses városban is az egyesített bánya- és pénzverőkamara.²⁹⁷ Az erdélyi kamarát az 1420-as évek végén áthe-

293 ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607. A főbányagrófi hivatalra: *Eckhart F.*: A főbányagrófi i. m. 195–213.

294 ÖStA SKv A RN 1 fol. 594–607.

295 Köleséri Sámuel így jellemezte az uralkodó és a regálék kapcsolatát könyvének a bányászati törvényeket tárgyaló fejezetében: „...a felség és a regáliák oszthatatlanul együvé tartoznak...” Köleséri S.: Erdély i. m. 101.

296 Gyöngyössy M.: Pénzgazdálkodás i. m. 11–13.

297 Gyöngyössy M.: Pénzverés i. m. 75.

lyezték Szebenbe, idekerült az Erdélyi-érchegységben, Radnán és a Zaránd vármegyében kitermelt érc, illetve az aranymosásból kinyert arany is.²⁹⁸

I. János Szebenből áthelyeztette a bányakamarát Kolozsvárra, ezt a rendelkezést Izabella királyné a kolozsvári városvezetők kérésére megerősítette 1557-ben.²⁹⁹ A legkorábbi adat arról, hogy Szebenben újra folyt ércbeváltás és pénzverés, 1565-ből maradt fenn. 1565 októberében August Hedwigk szebeni polgármester 2000 forintot fizetett ki az ércbeváltás hasznából.³⁰⁰

A 16. században a fenti két város volt az erdélyi ércfinomítás és pénzverés központja, amiről a kolozsvári Budai Tamás választómester számára 1569-ben kiadott engedély is tanúskodik. Eszerint a választómester az országban bárhol gyakorolhatta mesterségét, a munkájához szükséges eszközöket (üveg, salétrom, fa, szén, vitriol) a saját költségén kellett beszereznie. A választásból származó hasznot a kincstárnak szolgáltatta be, akárcsak a többi szakmabeli, ez minden egyes kiválogatott márka ezüst után 4 pisetumot jelentett. Az engedély arra is kitért, hogy ha a választómester nem megfelelően végezné a munkáját, akkor a termelőknek okozott kárt a saját költségén kell megtérítenie. A királyi engedély kimondta, hogy csak a hivatalos beváltóhelyeken lehet választást végezni, és csak a fejedelem által kinevezett választómester folytathatta ezt a tevékenységet. 1569-ben két ilyen hely volt, Kolozsvár és Szeben, ugyanis itt kellett kihirdetni a Budai Tamásnak adott engedélyt.³⁰¹

II. János választott király idején, jóllehet ez a két város volt az ércbeadás és a finomítás központja, arra vonatkozóan is vannak adataink, hogy e két városon kívül is be lehetett váltani a nemesfémeket. A fennmaradt források alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy ebben az időben több „vidéki” aranybeváltó is működött Erdély területén, legalábbis erre utal János Zsigmond egyik oklevele, melyben abrudbányai Vajda Mártont nevezte ki a kolozsvári kamara élére. A kinevezési okirat végére egy záradékot is csatoltak, eszerint az aranybeváltóknak Vajda Mártonhoz kellett bevinniük az általuk összegyűjtött ércet.³⁰² Az egyes aranybeváltók területi illetékességére vonatkozóan kevés adat áll a rendelkezésünkre. A karánsebesi aranybeváltóról maradt fenn egy kivonatos feljegyzés, amely szerint II. János Gerard deák helyett Simon Jánost nevezte ki karánsebesi aranybeváltónak. Báthory István pedig 1574-ben Hesdáty Márton aranybeváltóra bízta a Torda vármegyei aranymosás ellenőrzését.³⁰³ Források hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy a már korábban említett, a hunyadi várnagy alá tartozó aranybeváltók még ekkoriban is működtek.

Báthory István uralkodása kezdetén, 1571-ben az ércbeváltás, az ércfinomítás és a pénzverés kizárólagos jogát Szebennek adta, amivel főként a szászokat igyekezett maga mellé állítani, ám az ércbeváltás rendszere a korábbi évekhez képest

298 Gyöngyössy M.: Pénzgazdálkodás i. m. 112–120.

299 *Jakab Elek*: Oklevéltár a II–III. kötethez. Bp., 1888 (= OkIár). 31–32.

300 SJAN Sibiu Colecția de documente medievale (= ColM) IV. Materia Nr. 924. Az áthelyezésre többek között: *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 502.

301 EKK 2003. 57.

302 Uo. 56.

303 Uo. 62. Karánsebes mellett a 14. század első harmadában aranymosással foglalkoztak, ezt egy szebeni polgárok számára kiadott engedély is tanúsítja. Lásd *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 433–434. BIL I. 297. Hesdáty Márton a gyalui várnagy fennhatósága alá tartozott.

nem sokban módosult.³⁰⁴ A szigorú rendelkezés ellenére, továbbra is működtek vidéki aranybeváltók, illetve magánszemélyek is foglalkozhattak aranybeváltással, ahogy ezt a Bagdy Györgynek juttatott kiváltság is bizonyítja.³⁰⁵ A karánsebesi aranybeváltói tisztség 1585-ben is létezett, ezt ekkor Simon János viselte.³⁰⁶ Az 1571. évi rendelet kiadását követően is működött a kolozsvári ércbeváltás, úgy tűnik tehát, hogy Szeben kizárólagos jogát nemcsak a vidéki aranybeváltók nem tartották tiszteletben, hanem nagy riválisa, Kolozsvár sem.³⁰⁷

Báthory István 1571 decemberében kiadott rendeletéből a politikai haszon mellett jelentős bevételeket is remélt, bár néhány évvel később már másként ítélte meg az aranybeváltás helyzetét. Úgy vélte, ha a nemesércet közvetlenül a fejedelmi székhelyen, azaz Gyulafehérváron is be lehet váltani, akkor a fejedelmi kincstár ércbeváltásból származó haszna jelentősen növekedni fog. Erre enged következtetni 1577-ben bátyjához, Báthory Kristófhoz intézett levele. Arra hívta fel a bátyja figyelmét, hogy a korábban a zalatnai bányászoknak (Grison család) juttatott gyulafehérvári házat továbbra is tartsa fenn számukra, mert szükségük lehet rá, amikor az ércet hozzák be a városba, hiszen több alkalommal is napokat kellett várniuk arra, hogy megkapják a pénzüket.³⁰⁸ A ház adományozásának csak úgy volt értelme, ha ott helyben be tudták váltani az ércet, majd a fejedelem parancsára továbbvitték Szeben, illetve Kolozsvár pénzverőműhelyeibe.

Báthory István, megkerülve a nehezen ellenőrizhető bányakamarákat, a vidéken működő aranybeváltók példájára megbízott egy a közvetlen környezetében dolgozó tisztségviselőt azzal, hogy felügyelje az ércbeváltást. Bebizonyosodott, hogy ez a tisztségviselő komornik deák, más néven *cubicularius* vagy *rationista* volt. A komornik deákok az adó- és más kincstári jövedelmek bevételezésével foglalkoztak, és valószínűleg a fejedelem ellenőrizte tevékenységüket.³⁰⁹ A pénzkezelésben elfoglalt helyüket jól mutatja Kapi Ferenc, Báthory Zsigmond udvari familiárisának esete: Kapi zálogba vette Zólyomi Miklós gyulafehérvári házat, és a kérdéses összeget a fejedelem egyik kincstári alkalmazottján keresztül fizette ki a zálogba adónak.³¹⁰

Azt nem tudhatjuk biztosan, hogy a fejedelem mikortól bízta meg rendszeresen egyik *rationistáját* azzal, hogy foglalkozzon az ércbeváltással, de valószínűsíthető, hogy már uralkodásának kezdetén élt ezzel a lehetőséggel. Jó példa erre a Szekeşfehérvári András deákról fennmaradt feljegyzés, 1572-ben Báthory őt küldte Szebenbe, hogy adja be az aranyat finomításra a szebeni bányakamarába.³¹¹ Vala-

304 SJAN Sibiu ColM IV. Materia Nr. 1007., 1008. A rendelet kiadását megelőzően Báthory arra figyelmeztette Beszterce városát, hogy nemesércet kizárólag Szebenben, Cementes Jánosnál lehet beváltani. U-Re III. 33.

305 EKJkv 120–121.

306 Uo. 164.

307 U-Re III. 161–162. A két kamara részletes történetével a következő fejezetben fogok foglalkozni.

308 BIL II. 71–72.

309 A fejedelem mellett szolgálatot teljesítő *cubiculariusokat* két nagy csoportba lehet sorolni. Az egyik csoportba azok tartoztak, akiket a fejedelem belső, személyes szolgálatára jelöltek ki, leginkább előkelő származásúak. A másik csoportot, amelybe a fent említett tisztségviselő tartozott, a központi kincstári igazgatás alsóbb személyzete képezte. *Trócsányi Zs.*: Erdély i. m. 333–334.

310 EKJkv 275.

311 *Herzfelder Armand Dezső*: Kolozsvári Czementes János könyve. Magyar Könyvszemle 4 (1896) 358.

mikor az 1570-es évek végére az egyik komornik deák már bizonyosan specializálódott az ércbaváltásra.

A fejedelmi udvar mellett működő aranybaváltó személyére vonatkozóan gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre. Sárdi Gyarmati Gergely deák aranybaváltóként, majd főaranybaváltóként először egy 1583. évi fejedelmi engedélyben tűnik fel. Báthory Zsigmond megengedte Szalánczy László Zaránd vármegyei ispánnak, hogy a vármegyében fekvő birtokain épült zúzdáit használhassa, és az ott található ezüsbányákat műveltesse. A rendelet betartását Gyarmati Gergely főaranybaváltónak kellett felügyelnie.³¹² Az ércbaváltás vezetésén túl feladatai közé tartozott, hogy nyomon kövesse a kincstárnál beváltott érc további sorsát, ahogy ez egy 1586. évi fejedelmi parancsból kiderül. Báthory Zsigmond ebben arra utasította Gyarmatit, hogy felügyelje a kolozsvári kamarába küldött arany finomítását.³¹³

Báthory István a főaranybaváltó alá rendelte a vidéken működő aranybaváltókat is, ezzel is fokozva az ércbaváltás hatékonyságát. A vidéki aranybaváltók közül kizárólag Simon János területi illetékessége ismert. Gyarmati Gergely alatt dolgozott még Lupsai Menyhárt, majd alsójárai Kolozsvári Mihály deák az 1580-as évek végén és az 1590-es évek elején.

A Gyarmati Gergely által viselt hivatal átalakult az évek során, nagyon valószínű, hogy Báthory Zsigmond szüntette meg a fejedelmi udvarban dolgozó aranybaváltói tisztséget, és beolvasztotta a kolozsvári kamaraispáni pozícióba.³¹⁴ A vidéki aranybaváltói hivatal megmaradt ugyan a Báthory-korszak második felében, de valószínűleg egy helyen működött, Abrudbányán, és a cím is átalakult, Fodor Pál már helyettes aranybaváltóként működött.³¹⁵

A Báthory István által vezetett, Gyarmati Gergely által „új módinak” nevezett új rendszer minden biztonnal bevált, hiszen a főaranybaváltó egyik levelében arról számolt be, hogy a bányászok készségesen adták be az aranyat, ily módon a Portára való adót is könnyebben össze tudták gyűjteni.³¹⁶

A fejedelmi aranybaváltó a kincstár számára a nemesércbányászatból származó legfontosabb bevételi forrást, az ércbaváltást volt hivatva ellenőrizni. Az aranybaváltó tisztsége mellett volt azonban egy másik fejedelmi tisztviselő is, akinek a legfontosabb feladata az összes bányászati regále kezelése volt. Ezt a posztot elsőként Trócsányi Zsolt ismertette kormányzattörténeti monográfiájában, megállapítva, hogy az ércbányászat területén létezett egy országos hatáskörrel bíró ágazati vezető. Báthory Gábor 1613-ban a nagybányai bányabérlőt, Gerhard Lisbonát nevezte ki erre a tisztségre.³¹⁷ Trócsányi munkájában egy a felsőbányai levéltárban található forrásra hivatkozott ezzel kapcsolatban. A hivatkozott forrás a Felsőbánya városa és Gerhard Lisbona közötti peranyag része. Az egyik ítéletlevélben ugyanis Lisbonát az erdélyi aranybányák prefektusának nevezik (*aurifodinarum nostrarum Transylvaniarum praefectus*), míg más helyen

312 EKK 2005. 123. Életútjával egy külön alfejezetben részletesen foglalkozom.

313 SJAN Sibiu ColB H 1–5 Nr. 134. fol. 439–440.

314 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 194–195.

315 MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 146–147.

316 MNL OL F 12 I. d./a/Nr. 60.

317 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 335.

nagybányai, valamint erdélyi arany- és ezüstbányák prefektusa a titulusa (ebben az esetben magyar nyelvű a forrás).³¹⁸

A Báthory Gábor által létrehozott tisztség nem volt előzmény nélküli. Már I. János uralkodása alatt találkozhatunk több olyan tisztségviselővel, aki ehhez hasonló címet viselt, ezek közül egyet emelnék ki, a poznaří konzul és kereskedő, Friedrich Schmelz tisztségét. A nagybányai bányászatban is érdekelt kereskedő 1535 márciusában értesítette nürnbergi üzletfelét, hogy Szapolyai János öt évre bérbe adta neki a nagybányai kincstári bányát, valamint az erdélyi kamarát is, levelét erdélyi kamaraispánként írta alá („*kammergraff yn Sybenburgen*”). Egy másik, ugyanebből az időből származó forrás *Obrister Bergghaubtmanként* nevezte meg.³¹⁹ A Schmelz által viselt titulus gondolkodóba ejtheti a kutatót, hiszen a két tisztség megnevezése szinte teljesen ugyanaz. Schmelz hivatala lett volna a Trócsányi által leírt ágazati vezető elődje? Véleményem szerint erre kicsi az esély, nem csupán az időbeni távolság okán. Schmelz tisztsége mögött az akkoriban megváltozott belpolitikai viszonyok állnak, hiszen Alvise Gritti kincstartó és kormányzó halálát követően új korszak kezdődött a Szapolyai-uralom alatti országgrészben, és ez igaz a pénzügyigazgatásra, azon belül a bányagazgatásra nézve is.³²⁰

Ahhoz viszont, hogy a Báthoryak kori ágazati vezetői tisztség létrejöttének körülményeit megértsük, először azt kell tisztáznunk, hogy mi célból hívták életre. Ennek oka egyértelműen a nemesfém-bányászatból származó haszon növelésére irányuló uralkodói igyekezet, a központi ellenőrzés szigorítása volt.³²¹ Ez motiválta Báthory Istvánt, amikor létrehozta a főaranybevéltő tisztséget, központjának pedig a fejedelmi székhelyet, Gyulafehérvárt jelölte ki. Azt követően, hogy Báthory Zsigmond nagy valószínűség szerint megfosztotta hivatalától Gyarmati Gergelyt, a fejedelem egy korábban már alkalmazott megoldáshoz folyamodott. Megbízta egyik hívét, Giovanni Muraltót az ércbányászat és -bevéltés felügyeletével, aminek első írásos emléke 1598 májusából való. Annak ellenére, hogy Szuhay István királyi biztos negatívan jellemezte Muraltót, mégis meghagyta posztján (legalábbis egy ideig), hiszen a királyi biztosok 1598 áprilisában vették át Erdélyt és Partiumot.³²² Muralto 1598. május 16-án kelt kötelezvényének bevezetőjében sorolta fel tisztségeit, elsőként a következőt: „*Wir Johannes Muraltus, der Römische Kaiserliche und Königliche Maiestät Obrister Pergkherr in Siebenbürgern [...]*”.³²³ A Muralto által viselt tisztség annyiban is különbözött Schmelz fél évszázaddal korábbi tisztségétől, hogy nem kizárólag egy személyhez volt köthető, hanem tartósnak bizonyult, hiszen a Báthory-korszak egészében, sőt a Bethlen-korszakban is kimutatható. Muralto tisztségét a 17. század első éveitől kezdve Filstich Péter kolozsvári polgár és ötvösmester viselte, az ő befolyása révén fonódott hosszú távon össze az országos hatáskörű kamaraispán és a kolozsvári prefektus pozíciója. Ezt a folya-

318 MNL OL FB TI Nr. 18. és 19.

319 *Draskóczy I.*: Az erdélyi sókamarák ispánjai i. m. 42–43.

320 Uo.

321 Vö. *Eckhart F.*: A főbányagrófi i. m. 198–199.

322 Vö. *Mátyás-Rausch P.*: A bányauradalmak i. m. 517.

323 ÖStA HKA VUG RN 12c fól. 1491–1492. Muralto ebben az időben kezdte el bérelni a zalatnai bányákat, de a forrásban idézett tisztség ennél jóval tágabb hatáskört feltételez.

matot nagyban elősegítette az a tény is, hogy a 16. század második felében Kolozsvár lett a fejedelemség egyik legfontosabb gazdasági központja.

A Kolozsváron működő prefektus feladata a nemesércbányászattal kapcsolatos regálék kezelése volt országos szinten. Ezek között az első helyen a nemesfém beváltása állott, Filstich Péter neve mellett többször előfordul az *auricampsor* kifejezés.³²⁴ Amint már említettem, a 16. század végén a fejedelem szolgálatában dolgozó főaranybeváltói hivatal megszűnt, egy helyettes aranybeváltó dolgozott Abrudbányán. Így Kolozsvár mellett a másik központi beváltási hely a 17. század elején már nem Gyulafehérvár, hanem Abrudbánya volt.

Az ércbeváltást irányító tisztviselők legfontosabb feladata a kincstári bevételek növelése volt, azt kellett elérniük, hogy a termelők minél több ércet váltsanak be a kamarákon, beváltóhelyeken keresztül, ezáltal visszaszorítva az illegális érceladást. A hivatalos kereteken kívüli ércforgalmazás azonban a szigorú intézkedések ellenére is virágzott, a fejedelmi tisztviselők nem tudták útját állni. Ezt mutatja a korszakban egyedülálló rendelkezés, amelyet Báthory Gábor adott ki 1608. április 9-én. Ebben a fejedelem megbízta hű emberét, a Somlyón lakó Verebély Mihályt, hogy ha valakinél nyers aranyat vagy ezüstöt talál, és megbizonyosodik róla, hogy ki akarja vinni az országból, attól elkobozhatja, valamint minden javát lefoglalhatja. A lefoglalt érc kétharmada a kincstárat illette, egy harmadik rész pedig Verebélyt, akinek – mint fejedelmi megbízottnak – joghatósága kiterjedt az egész fejedelemségre, ahogy a parancs fogalmazott: úton, útfélen, erdőn, mezőn és városban egyaránt intézkedhetett. Báthory egyúttal felszólította az összes tisztviselőt, vármegyei embert, hogy működjenek együtt Verebély Mihállyal, ha valaki esetleg megtámadná, akkor kötelesek neki segítséget nyújtani.³²⁵ Verebély Mihály megbízásához hasonlóval a tárgyalt időszakban nem találkozunk, de ez nem azt jelenti, hogy kizárólag Báthory Gábor próbálta volna visszaszorítani az érccsempészetet, hiszen a lefoglalt érc elosztásáról már a korábbi országgyűlési határozatok is hasonlóan rendelkeztek. A Verebély számára kiadott parancs szinte túlságosan is tágan határozta meg a megbízott jogkörét, így az könnyedén visszaélhetett hatalmával. Már önmagában a kiindulópont is kétségekre ad okot, hiszen hogyan lehet valakiről teljes bizonyossággal megállapítani, hogy tényleg ki szeretné csempészni az ércet az országból? Talán egyedül a határvidékeken feltartóztatott ércszállítmányok lehettek valóban gyanúsak. Nagy valószínűség szerint ezért nem voltak hatásosak az ugyanilyen tartalmú országgyűlési határozatok sem, hiszen ezen artikulások szerint is el lehet kobozni attól az ércet, aki ki akarja vinni az országból.³²⁶

Az igazán hatékonyak tűnő megoldás több lépésből állhatott, az egyes elemek megvalósításával a fejedelmek folyamatosan próbálkoztak. Igyekeztek lehe-

324 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 194–195.

325 SJAN Cluj POB D Nr. 7952. Verebély a Bethlen-korban is bányászattal foglalkozott, 1615-ben ő irányította ifjabb Krakker Györggyel a Hunyad vármegyei aranybányákat. *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 434–435. Birtokai voltak többek között Bihar vármegyében, ahogy ezt egy 1604-ben tett végrendelet is bizonyítja. Lásd Levéltári Kutatások. Közli Komáromy András. *Történelmi Tár* 26 (1903) 424. Az még nem bizonyított, hogy rokonai kapcsolatban állt volna a Hunyad vármegyében birtokos Verebély családdal, de a későbbi pályáját nézve ez nagyon valószínű. EKK 2005. 460., 501., 505., 507.

326 EOE III. 217.

tőiséget és módot teremteni arra, hogy több helyen lehessen ércet beváltani, hogy az ércbeváltási ár ne legyen túl alacsony, és hogy a termelők gyorsan megkaphassák az ércért járó pénzüket. Időről időre kiadtak azonban ellenkező irányú utasításokat, amelyek azt célozták, hogy kizárólag egy helyen lehessen a nemesércet beváltani. Az utóbbi megoldást általában hatalmi válságok után vagy dinasztiaiváltás idején alkalmazták. Jó példa erre Bethlen Gábor 1613-ban kiadott rendelete, melyben kikötötte, hogy kizárólag Filstich Péternél lehet beváltani ércet a kolozsvári kamarában. Ezek a szigorító rendeletek általában politikai indíttatásból születtek, és a fejedelmi hatalom reprezentációját szolgálták.³²⁷

BÁNYAKAMARÁK ERDÉLY TERÜLETÉN

A kolozsvári és a szebeni bányakamara

Ahogy már korábban is volt szó róla, Erdély területén elsőként Kolozsvárott működött az egyesített bánya- és pénzverőkamara, majd innen került át az 1420-as években Szebenbe. Szapolyai János 1527. október 28-án kiadott rendeletében, melyben a szebeni kamarát áthelyezte Kolozsvárra, a hivatalt *cement- vagy aranyváltó hivatalnak* nevezték.³²⁸ A rendelet hatására Szebenben nem szűnt meg egyik napról a másikra az ércbeváltás, de a király több év alatt elérte, hogy a szász város pénzügyigazgatáson belül elfoglalt kiváltságolt helyzete meggyengüljön, és az általa megbízhatóbbnak tartott Kolozsvaré megerősödjön.³²⁹

A Szapolyai-időszakban a két intézmény egymással párhuzamosan működött, különböző intenzitással. Ezt bizonyítja többek között Debreczeni László cementezőmester 1540 körül írt munkája, amelynek részleteit Finály Henrik publikálta az *Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyvében*.³³⁰ Debreczeni több helyen is beszúrt a szövegbe egy-egy személyes vonatkozású eseményt, innen tudhatjuk meg, hogy 1530-ban az ő segítségével készült el az új finomítóműhely Kolozsváron.³³¹ Debreczeni írásában jellemezte a szebeni és a kolozsvári kamarában folyó ércbeváltást is, véleménye szerint a szebeni kamara sokkal népszerűbb volt a polgárok körében, mint a kolozsvári. Finály a cementezőmester érveléséből azt a következtetést vonta le, hogy a szebeni kamara mintegy „magánkamaraként” működve – mai szóhasználattal élve – sokkal ügyfélcentrikusabb volt, hiszen a próbáló meg-

327 EOE VI. 382.

328 *Jakab Elek*: Kolozsvár története. I. (Oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor) Buda, 1870 (= KvárTört I.) 623–627.; *OkIár I.* 368–369.

329 A rendelet kiadása után nem sokkal, 1528 tavaszán Erdély Ferdinánd kezére került, és egészen 1529 tavaszáig Habsburg-uralom alatt maradt. Így I. János hosszabb távú terveit csak az 1529. évet követően tudta megvalósítani. Lásd *Gyöngyössy Márton*: Szapolyai János pénzverése (1529–1540). *Századok* 149 (2015) 967. Huszár Lajos szerint már 1527-ben vertek Szapolyai János képére érméket Kolozsváron. *Huszár Lajos*: János király dénárjai. *Numizmatikai Közlöny* 50–51 (1951–1952) 41.

330 Finály nem vállalkozott a mű pontos datálására, pár évtizeddel később Ballagi Aladár 1540-re tette az írás keletkezési dátumát. *Ballagi Aladár*: Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1883) 258., 342.

331 *Finály H.*: Debreczeni László i. m. 115.; *Huszár L.*: Erdélyi éremművesség i. m. 42.

engedte, hogy az ércet beadó személy jelen legyen a próbálásnál. A kolozsvári kamarát fejedelmi kamarának titulálta, amely elviekben követte a szebeni metódust, a gyakorlatban azonban nem, így bürokratikus jelleget öltött magára.³³²

A szebeni kamara különállásában nagy szerepe volt az intézményt 1526 decembere óta kisebb-nagyobb megszakításokkal vezető Pemflinger Márknak is, aki töretlenül hű volt I. Ferdinánd magyar királyhoz.³³³ Az uralkodó ezt meghálálva, 1534 novemberében bérbe adta Pemflingernek a brassói, beszercei és szebeni huzadokon felül a szebeni ércbeváltást is, a bérleti díj 20 000 forint volt.³³⁴ Pemflinger mintegy tíz évig állt a szebeni kamara élén, Habsburg-pártiságát azt követően sem adta fel, hogy Erdély Izabella özvegy királyné irányítása alá került. Az 1542 januárjában tartott országgyűlésen a szászok sérelmei között szerepelt az is, hogy a cementezést és a pénzverést elvitték Szebenből, így Fráter Györgytől azt is követelték, hogy a beváltás és a pénzverde kerüljön vissza az erdélyi szászok központjába.³³⁵ A korabeli hatalmi viszonyok bonyolultságát mutatja, hogy Pemflinger a januári országgyűlést követően 1542 októberében I. Ferdinánddal erősítette meg a szebeni kamara kiváltságát, mely szerint az Erdély területén kitermelt aranyat kizárólag ebben a kamarában lehetett beváltani.³³⁶

Pemflinger halála után Fráter György megpróbálta elérni, hogy a szebeni kamara kikerüljön a Habsburg-befolyás alól, ezért kincstári tulajdonba akarta venni Pemflinger házat, ahol az aranybeváltás és a pénzverés folyt, de ez a terve nem sikerült. A szebeni városvezetők megelőzték, ebben az akkori kamaraispán, Johann Roth volt segítségükre, és megvették a házat 1600 forintért.³³⁷

Az I. Ferdinánd által 1552-ben kiküldött királyi biztosok, Werner György és Bornemisza Pál jelentésében is csak a szebeni kamara szerepelt. Ember Győző véleménye szerint a szebeni kamara elsősorban aranybeváltással és finomítással foglalkozott, és csak másodsorban pénzveréssel. Megállapítását abból vezette le, hogy a biztosok aranycementező és váltókamarának nevezték a szebeni hivatalt.³³⁸ Ismerve azonban a korabeli elnevezések terén tapasztalható következetlenségeket, megkérdőjelezhetjük Ember Győző érvelését, amelyet némileg ő maga is megtett I. Ferdinánd erdélyi intézkedéseinek tárgyalásánál. Leírta ugyanis, hogy a király 1552 márciusában a kolozsvári Váczy Pált állította az önállósított pénzverőkamara élére, aki egyben az ércbeváltást és a finomítást is ellenőrizte, tehát valójában a pénzverőkamara nem lett leválasztva a bányakamaráról, és Váczy Pál továbbra is teljes kamaraispáni jogkörrel rendelkezett.³³⁹ Abban is ki kell igazítanunk Ember Győzőt, hogy a szebeni kamaraispánt nem Váczy Pálnak hívták, hanem idősebb Váczy Péternek, aki II. János választott király uralkodása alatt is vezette a szebeni cementezőművet.³⁴⁰

332 *Finály H.*: Debreczeni László i. m. 122–123.

333 *Huszár L.*: János király i. m. 41.

334 MNL OL A 57 LR 1. k. 236–237.

335 EOE I. 81.

336 SJAN Sibiu ColB H 1–5 Nr. 134. fol. 375–376.

337 *Gustav Seiwert*: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6 (1865) 299–300.

338 *Gustav Seiwert* szerint 1551-ből több szebeni veret ismert. Uo.

339 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 507–508.

340 *Paulinyi O.*: Gazdag föld i. m. 67.; *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 66–67., 218., 232., 298–299.

A két kamara késő Szapolyai és kora Báthory kori történetével kapcsolatban a források mellett rendelkezésünkre áll egy rendkívül értékes korrajz is, Cementes János tollából.³⁴¹ Cementes János kolozsvári születésű volt, az ötvösmesterséget tanulta ki, elsőként 1558-ban teljesített bányászati feladatot. Ekkor kiküldték Nagybányára, hogy ellenőrizze a bányakamara működését, de ezzel a küldetéssel sok ellenséget szerzett magának, ahogyan ő fogalmazott, mert túlságosan őszintén írta meg a véleményét.³⁴² Cementes azonfelül, hogy leírta korának eseményeit, köztük a két bányakamarával kapcsolatos történéseket, több év érbeváltási és cementezési adatait is közölte. Az utóbbi feljegyzések felbecsülhetetlen értéket képviselnek, hiszen ezzel kapcsolatban alig maradt fenn forrás a korból. Herzfelder Dezső közölte a Cementes János nevével fémjelzett naplót, bevezető tanulmánya szerint Cementes 1530 és 1586 között vezette a feljegyzéseket.³⁴³

Az írás tanulmányozása közben kiviláglik, hogy a kolozsvári ötvös tapasztalt cementezőmester volt, feljegyzése értékéből semmit sem veszít azzal, hogy néhol meglehetősen kritikusan mutatja be kollégáit, leginkább azokat, akik könnyebben jutottak fel a ranglétra csúcsára, azaz korábban lettek kamaraispánok, mint ő.³⁴⁴ Leírásából az is kiderül, hogy a bányakamarát vezető kamaraispán és a cementezést vezető mester egymásra voltak utalva, hiszen a kamaraispán nem mindig volt képzett szakember, így szüksége volt a cementezőmester szaktudására. A cementezőmester mozgásterét azonban sok esetben a kamaraispán szabta meg, ez pedig óhatatlanul rivalizáláshoz vezetett.³⁴⁵

341 Cementes János munkájának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (= OSZK Kt) található az Oct. Hung. 484. jelzet alatt. Herzfelder Armand Dezső után a 20. század első felének híres, kémia-történettel foglalkozó kutatója, Szathmáry László is vizsgálta a kéziratot. *Cementesek* című tanulmányában a fenti jelzet alatt található szöveget az 1570 és 1699 közötti időszakra datálta. *Szathmáry László: Régi magyar vegytudorok. Sajtó alá rendezte Gazda István. Várpalota, 2003. 43.* Herzfelder és Szathmáry egymástól eltérő leírása és datálása arra késztetett, hogy megvizsgáljam az eredeti kéziratot. Keletkezésének behatárolásában Herzfelder volt a pontosabb, Szathmáryt az tévesztette meg, hogy a kézirat nyitó oldalán az 1570. év szerepel. OSZK Kt Oct. Hung. 484. fol. 19.

342 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 294.

343 Herzfelder egy évvel később, a *Mathematikai és Természettudományi Értesítő*ben megjelent rövid közleményében azt írta, hogy Cementes 1525-ben született, így azonban nehezen elképzelhető, hogy 1530-ban már cementezéssel foglalkozott volna. Herzfelder Armand Dezső: Cementes János, XVI. századi magyar chemikus. *Mathematikai és Természettudományi Értesítő* 14 (1896) 438–440. A kolozsvári ötvös halálát ugyanebben a munkájában 1573-ra datálja, ami ugyancsak kétséges, hiszen a naplóban még 1586-nál szerepel egy minden bizonnyal tőle származó feljegyzés. Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 373. Halálának pontos dátuma nem ismert, de egy 1588-ban felvett hagyatéki leltárból kiderül, hogy ekkor már fia kezén van a kolozsvári vagyon. Kovács Kiss Gyöngy: A kolozsvári osztóbírák intézménye. *Korunk* 3 (1997) 41. Herzfelder később egy rövid monográfiát is megjelentetett Cementes Jánosról, ebben már pontosabb biográfiai adatok szerepelnek. Herzfelder Armand Dezső: A kolozsvári kódex. Egy XVI-ik századbeli chemiai kézirat ismeretése. Bp., 1897. 4–5.

344 Cementes hosszú ideig dolgozott Kolozsváron ötvösként, végül azért választotta a cementezőmesteri állást, mert az jövedelmezőbb volt. Életrajzírója szerint Cementes János képzettsége elérte a korabeli nyugat-európai színvonalat, kiváló szakember volt. Herzfelder A. D.: A kolozsvári kódex i. m. 5., 21–26.

345 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 295.

A legtöbbször töredékes, be nem fejezett bejegyzések alapján bizonyos fokig rekonstruálni lehet a korabeli tisztségviselői névsort, a termelési adatokat és a két bányakamara vonzáskörzetét, valamint következtetéseket lehet levonni a két kamara egymáshoz való viszonyáról is.

Ha a két bányakamarát vezető tisztviselők származási helyét vizsgáljuk, akkor egyértelműen kiderül, hogy mindkét beváltóhelyen a kolozsvári polgárok domináltak.³⁴⁶ Cementes szerint Kolozsváron 1560-ban Bornemisza János volt a kamaraispán, míg Szebenben idősebb Váczy Péter, a cementezőmester pedig Nyíró Pál. Cementes ezt követően került a szebeni kamarához, előtte Kolozsváron dolgozott.³⁴⁷ A feljegyzésekből az is látszik, hogy egy-egy kamarai tisztviselő nem dolgozott állandó jelleggel egy helyen, Cementes János is vándorolt Szeben és Kolozsvár között. 1568 és 1569 között szintén idősebb Váczy Péter vezette a szebeni bányakamarát, míg a kolozsvárit Vajda Márton.³⁴⁸ Cementes véleménye szerint az 1568-ban elvégzett cementezések a szebeni kamaraispán hibája miatt nem sikerültek jól, nem tudtak igazán jó minőségű finom aranyat előállítani. Váczy Pétert 1569-ben temették el, a helyére fia, ifjabb Váczy Péter került.³⁴⁹

Cementes, jóllehet szoros rokoni kapcsolatban állt a Váczy családdal, hiszen idősebb Váczy Péter lányát, Zsuzsannát vette feleségül, mind apósáról, mind sógoráról rendkívül rossz véleménnyel volt.³⁵⁰ Ezért nem is meglepő, hogy ifjabb Váczy Péterrel konfliktusba keveredett, akárcsak korábban az apjával, de ennek következményei jóval komolyabbak lettek. Cementes János szerint II. János kizárólag atyja érdemeire való tekintettel nevezte ki ifjabb Váczyt kamaraispánnak. Cementes az egyik bejegyzésében elmesélte, hogy éppen Gyulafehérváron időzött a kamaraispánnal, amikor János Zsigmond egyik kamarása figyelmeztette őket, hogy másnap az uralkodó elé kell járulniuk, hogy számot adjanak kamarai tevékenységükről.³⁵¹ Ezt követően a szöveg kissé zavaros, de annyi kihámozható belőle, hogy Váczy azt javasolta Cementesnek, hogy még az éjjel menjen vissza Szebenbe, ne-

346 Az 1570-es évekre csúcsosodott ki az a konfliktus, melyben a két város ötvöscéhe érdekelt volt. A kolozsvári legények perre mentek, mert nem fogadták őket a szebeni mesterek. A fejedelmi ítélet-tábla végül 1577. július 13-án a kolozsvári legényeknek kedvező ítéletet hozott. Eszerint a szebeni céhnek kellett megfizetnie a 450 forintos perköltséget, valamint továbbra is kötelesek voltak fogadni a kolozsvári legényeket, ha azok tanulóveikeket a szász városban kívánták tölteni. *Jeney-Tóth A.*: *Míves emberek* i. m. 79., 107.

347 *Herzfelder A. D.*: Kolozsvári Czementes i. m. 293., 300–301. Az eredeti kéziratban: OSZK Kt Oct. Hung. 484. fol. 43. 1566-ban a kolozsvári kamara tisztviselőjeként kellett Gyulafehérvárra mennie, hogy higanyt vételezzon, utazási és egyéb költségeire a város 6 forintot adott. *Jakab Elek*: Kolozsvár története. II. (Oklevéltárral. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak.) Bp., 1888 (= KvárTört II.). 152–155.

348 EKK 2003. 56.

349 *Herzfelder A. D.*: Kolozsvári Czementes i. m. 354–357. Váczy Péter a 16. század közepén az egyik leggazdagabb polgár volt Kolozsváron, 1561-ben 4 dicát, azaz rovást fizetett a főtéri házára. Ez volt a legmagasabb dica-szám, amit akkor kivetettek. Lásd *Veress E.*: Zalánkeményi Kakas i. m. 14–15.

350 Szathmáry László közölte további forrásmegjelölés nélkül azt az adatot, mely szerint Cementes János felesége Váczy Zsuzsanna volt. Cementes feljegyzéseiben kizárólag annyit említett meg, hogy ifjabb Váczy a sógora volt, míg idősebb Váczyt uram apámnak szőlitotta. *Herzfelder A. D.*: Kolozsvári Czementes i. m. 355. Szathmáry László adatára: *Szathmáry László*: Magyar alkémisták. Sajtó alá rendezte Gazda István. Bp., 1986 (Tudománytár 23.). 113.

351 *Herzfelder A. D.*: Kolozsvári Czementes i. m. 355.

hogy János Zsigmond másnap ki tudja hallgatni. Cementes megfogadta a tanácsot, és el is indult nyomban. Váczy később úgy állította be a dolgot Csáky Mihály kancellár és Bekes Gáspár előtt, hogy Cementes megszökött a felelősségre vonás alól, és ezzel beismerte bűnösségét. Az ügynek ezzel nem lett vége, mert II. János szigorú büntetést szabott ki, és a szöveg alapján úgy tűnik, hogy a teljes felelősséget Cementes Jánosnak kellett vállalnia.

Cementesnek egy hét pontból álló szabályzatra kellett esküt tennie, amely minden szempontból a kamaraispán alá rendelte a cementezőmestert, annak mozgásterét minimálisra csökkentve. Cementes mind a hét pontot feljegyezte, és mindegyikhez hozzáfűzte saját véleményét is. Az első pont szerint nem tehetett semmit a kamaraispán engedélye nélkül, így az könnyedén ellophatta az ő tudományát. A második szerint mindenben Váczy utasítása alapján kellett eljárnia, még ha az hite ellen való is lett volna. A harmadik pontban azt rögzítették, hogy ha befejezte a cementezést, be kell szögelnie az ajtót, és a kulcsot át kell adnia a kamaraispánnak. A tisztításnál használatos tégelyeket csak a kamaraispán jelenlétében lehetett feltörni. Minden egyes részeredményről be kellett számolnia Váczynek. Az érbeaváltás és cementezés adatait ezentúl kizárólag Váczy jegyezhet fel, így az lophatott kedvére, míg a cementezőmestert megfenyítették. A tisztítás után megmaradt maradványérc ugyancsak a kamaraispáné lett, a cementezőmester nem kapott belőle. Cementes számára azonban az volt a legfájóbb, hogy Váczy saját szolgájának nevezte, jóllehet – írta – ő kizárólag a király szolgája volt, akárcsak Váczy.³⁵² Az ügy háttéréről nincs szó a szövegben, de valószínűsíthető, hogy az uralkodó azért indított vizsgálatot, mert a szebeni kamarában csaltak, és megkárosították a kincstárat.

A valódi felelőst nem találták meg, mert mindkét fél a másikra mutogatott, az azonban bizonyos, hogy János Zsigmond nem volt megelégedve Váczy Péter munkájával, ugyanis 1570. július 24-én új kamaraispánt nevezett ki Kakas András személyében. A méltán híres Kakas István édesapja, Váczyhoz hasonlóan, tehetős és befolyásos kolozsvári polgár volt, azonban ő sem nyerte el Cementes János tetszését, mert magával vitte Szebenbe a már említett Budai Tamást, hogy segítségére legyen a kamarai teendők elvégzésében. Cementes nem hitte el, hogy Budai csak azért került a szebeni kamarába, hogy segítsen a betegeskedő kamaraispánnak, véleménye szerint Kakas és Budai is csak a lopáshoz értett. Budai esküje is csak hazugság volt, mint minden más, amit kiejtett a száján.³⁵³

Cementes minden szavából árad a keserűség, ami érthető is, hiszen Budai, akárcsak ő, cementező- és választómester volt, így könnyedén elvehette a kenyerét, komoly riválisa volt a már régóta Szebenben dolgozó szakembernek. Egy másik helyen olasznak titulálja Budait, ami nála egyértelműen szitokszónak számított; ezzel is azt akarta kifejezni, hogy egy jöttmentről van szó, míg ő már évek óta

352 Uo. 371–372. Az eredeti kéziratban: OSZK Kt Oct. Hung. 484. fol. 96–98. Már Paulinyi Oszkár rámutatott, hogy a késő középkorban a bányakamara nemesfémek finomítására rendelt három üzemének vezetői nem függtek a kamaraispántól, hivataluknak közhivatali jellege volt. Ez lehetett az oka, hogy Cementes annyira felháborodott Váczy kijelentésén. *Paulinyi O.*: Gazdag föld i. m. 68.

353 *Herzfelder A. D.*: Kolozsvári Czementes i. m. 365.; *Veress E.*: Zalánkeményi Kakas i. m. 15.

serényen dolgozik, mégsem becsüli meg senki.³⁵⁴ Kakas András szebeni működéséről nincs több adat, Veress Endre Kakas Istvánról szóló monográfiájában az írta, hogy haláláig viselte a kamaraispáni tisztet, ez azonban kétséges. Annyi bizonyos, hogy az 1574. évi pestis áldozata lett.³⁵⁵

Azt követően, hogy Báthory István lett a fejedelem, végre beérett Cementes János sokéves munkája, karrierje fellendült. Ebben saját bevallása szerint segített neki Giorgio Blandrata és Forgách Ferenc kancellár, akik Báthorynál szót emeltek az érdekében.³⁵⁶ A fejedelem 1571. október 18-án kiadott egy rendeletet, miszerint aranyat kizárólag az ő tisztviselőjénél, Kolozsvári Cementes János ötvösnél lehet beváltani Szebenben.³⁵⁷ Ebben a rendeletben még nem nevezték kamaraispánnak Cementest, de az 1572. évi bejegyzéseknél ő maga említette meg több alkalommal, hogy ebben az évben már kamaraispán volt.³⁵⁸ Elképzelhető, hogy 1571-ben Báthory nem nevezett ki új kamaraispánt, hanem a cementezőmester irányította a szebeni kamarát, erre utal a szebeni számadáskönyvbe bejegyzett adat is. Eszerint Cementes János 1571. november 9-én panaszlevelet juttatott el a fejedelemhez, melyben több német alkalmazottjára tett panaszt.³⁵⁹ 1574-ben Báthory István Besztercének küldött levelében kamarásnak és prefektusnak nevezte Cementest (*camerarius noster et prefectus*), ekkor kívánta rábízni az elhagyottan álló offenbányai bányákat.³⁶⁰ A szöveg arra nem tér ki, hogy melyik bányakamarát vezette, de ebben az évben a szebeni számadáskönyvben újra feltűnt a neve, ekkor 200 forinttal tartozott neki a város.³⁶¹ 1575-ben még mindig Szebenben volt, ebben az évben nevezte ki Báthory István a pénzverdébe verőmesternek a szebeni Hans Rewt. A kinevezési okirat arra szólította fel Cementes Jánost, hogy a városvezetéssel egyetemben fogadja el a fejedelmi döntést, és iktassák be a pénzverőmestert hivatalába.³⁶²

1576-ban már Kolozsváron találjuk, ekkor írt a besztercei városvezetésnek, hogy a kolozsvári kohók szükségleteire küldjenek két kocsi salakot Radnáról és két olvasztómestert, a két mester pedig hozzon magával két mázsa firniszt, azaz lenolajat. Kérését nem teljesítették, ezért újra írt a besztercei tanácsnak még ugyanabban az évben, a levelét kolozsvári kamarásként írta alá (*camerarius de Kolozsvár*).³⁶³ 1577-ben újra Szebenben tartózkodott, levelében arra kérte a besztercei bírót, hogy küldjön neki hat kocsi salakot, valamint néminemű glitet is, mert a fejedelemnek szüksége van az ezüstérmékre. Nem sokkal később egy újabb olvasztó-

354 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 372. Az eredeti kéziratban: OSZK Kt Oct. Hung. 484. fol. 78–79. Budai származására és karrierjére: Flóra Ágnes: Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában. Történelmi Szemle 51 (2009) 485–486.

355 Veress E.: Zalánkeményi Kakas i. m. 17.; Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 373.

356 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 294.

357 U-Re III. 33.

358 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 358.

359 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 91. fol. 26. A forrás felkutatásában nyújtott segítségéért köszönetet mondok Derzsi Júliának.

360 BIL I. 288–289.

361 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 96. fol. 19.

362 G. Seiwert: Beiträge i. m. 327.

363 U-Re III. 161–162., 171.

mestert kért Radnáról két segéddel együtt, a kolozsvári kamarában lett volna szükség a munkájukra.³⁶⁴

A következő évben régi nagy riválisa, Budai Tamás lett a szebeni kamaraispán, ebből az évből maradt fenn Budai végrendelete, melyet Szebenbe küldését megelőzően tett a városi tanács előtt.³⁶⁵ Azt nem tudjuk, hogy meddig dolgozott Szebenben, a számadáskönyvekben nem maradt fenn róla adat. Lehetséges, hogy 1580-ban még szász földön volt, mert 1579-ben Cementes János saját bevallása szerint nem tartózkodott Szebenben, 1580-ban pedig arra kérte újfent a beszercei tanácsot, hogy küldje le Kolozsvárra radnai György kohómestert, akinek hoznia kellett volna egy kocsi salakot, valamint több pisztrángot is.³⁶⁶ Cementes János 1582-ben megint csak Kolozsváron volt, ekkor kérte arra a beszercei bírót, hogy kérdezzen utána Iffjú Mártonnál, vajon van-e elegendő szén Radnán, mert szükség lenne rá az ezüst finomításánál. Arra az esetre, ha nem tudnának szenet küldeni, 15 mázsa salakot rendelt Kolozsvárra.³⁶⁷

Az 1580-as éveket követően megritkulnak az adatok, a Báthory-korszak második feléből nem tudunk ilyen részletes tisztségviselői névsort összeállítani. A következő folyamatosnak tekinthető adatsor a 17. század elejéről maradt fenn, amikor Filstich Péter vezette a kolozsvári kamarát.³⁶⁸

1586-ban Igyártó Mihály ötvösmester állt a kolozsvári kamara élén, a nevét említő fejedelmi parancslevélből az is kiderül, hogy Bornemisza Gergely kereskedő házában folyt a cementezés már a 16. század végén, és ez valószínűleg így maradt egészen 1603-ig.³⁶⁹ Báthory Zsigmond 1586-ban arra kötelezte a kolozsvári kamaraispánt, hogy a szebeni ötvösöknek, hasonlóan a kolozsváriakhoz, a beváltás és a cementezés ideje alatt fejenként 4 márka tiszta aranyat adjon ki, 1 márka 1 forint 60 dénárt ért.³⁷⁰ 1592-ben a kolozsvári bányakamara szükségleteire Szebenből rendeltek cementezéshez való eszközöket, valamint verőtöveket.³⁷¹ Az 1590-es

364 Uo. 185–186.

365 Flóra Á.: Polgári karrier i. m. 485–486.

366 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 365.; U-Re III. 355.

367 U-Re III. 418.

368 Az életét bemutató alfejezetben részletesen szót ejtek róla.

369 SJAN Sibiu ColB H 1–5 Nr. 134. fol. 439–440. Igyártó Mihály 1578-ban Itáliába utazott Vechey Mihály kíséretében, hogy Báthory Kristóf vásárlásait elvégezze. Báthory a velencei signoriához intézett levelében arra kérte a városvezetést, hogy figyeljenek küldötteire, amíg a városban tartózkodnak. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai II. Ismerteti Óváry Lipót. Bp., 1894. Nr. 871. Felesége Viczei Máté rokona volt. *Jeney-Tóth Annamária*: A családi alapokon szerveződő mikroközösség: ötvöscéh a 17. századi Kolozsváron (1600–1659). In: Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai). Szerk. Dobrossy István. Miskolc, 2003 (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.). 197. Bornemisza Gergelyre és a házában folyó cementezésre: *Jeney-Tóth A.*: Míves emberek i. m. 103., 192. Bornemisza Gergely az 1580-as években több bányászattal kapcsolatos feladatot kapott a várostól, többek között Beszerceére kellett szállítania bányászathoz szükséges anyagokat. SJAN Cluj KvSzám 4/X. 64.

370 SJAN Sibiu ColB H 1–5 Nr. 134. fol. 439–440.

371 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 105. fol. 10. Huszár Lajos az első kolozsvári veretet 1591-re datálta. *Huszár Lajos*: Az erdélyi pénzverés története. Budapest, 1936. 516 [Erdélyi Magyar Adatbank]. Vö. Kvár-Tört II. 123–124. A szebeni és kolozsvári pénzverdén kívül Brassó kapott pénzverési engedélyt, 1602-ben, míg Báthory Gábor egy gyulafehérvári pénzverőházat is alapított. Uo. 517–518.

évek végén a kolozsvári bányakamarában a már korábban említett Kádár Mihály ötvös volt a vezető cementezőmester.³⁷²

A szebeni bányakamara ezekben az években nem üzemelt folyamatosan, a fenti rendeletről kiderül, hogy 1586-ban a szebeni ötvösöknek Kolozsvárra kellett menniük a finomított ércért. A pénzverés valószínűleg tovább folyt a szász városban: 1588-ban Kolozsvár városa fizette ki a fejedelmi megbízottak útiköltségét, akiknek tallért kellett hozniuk Szebenből.³⁷³

Az erdélyi bányakamarák ércbeváltása

Elsőként Ember Győző mutatott rá, hogy az Erdély területén működő bányakamarák tevékenysége különbözött a Magyar Királyság területén található bányakamarákétól.³⁷⁴ A magyarországi bányakamarák – köztük a nagybányai intézmény – vezetői bányagazgatási feladatokat is elláttak a bányászathoz kapcsolódó regálék kezelésén felül, ezzel szemben az erdélyi bányakamarák kizárólag a regálék kezelésével foglalkoztak.

Az erdélyi bányakamarákban folyó ércbeváltás Báthory kori történetének megismerésében segítségünkre lehetnek az alábbi források: Cementes János már említett naplója, a szebeni számadáskönyvek és a többek között Gustav Seiwert szász történetíró által publikált kimutatások.

Ember Győző már idézett munkájában a Werner–Bornemisza-féle jelentés alapján azt jegyezte meg, hogy a szebeni bányakamarában évente kétszer volt cementezés a 16. század közepén, ez a tendencia a század utolsó harmadára sem változott.³⁷⁵ Az első cementezésre általában a nyári hónapokban került sor, ritkán az is előfordult, hogy már a téli hónapokban megtörtént (például 1566-ban).³⁷⁶ Az 1566. év kiemelkedő termelési eredményeket hozott, ugyanis harmadik cementezésre is sor került már novemberben; hasonlóan sikeres volt az 1572. és 1573. év is.³⁷⁷ Az is előfordult, hogy a termelők nagyon kevés ércet adtak be, erre példa az 1569. és 1575. év, amikor az első cementezésre csak októberben került sor.³⁷⁸

Cementes János feljegyzései és a Seiwert-féle kimutatás alapján hozzávetőlegesen megbecsülhető a 16. század második felében a két kamarában beváltott érc mennyisége. Ezeket az adatokat össze lehet hasonlítani a Paulinyi Oszkár által közltekkel.

372 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 357.

373 SJAN Cluj KvSzám 4/1. 10–11. Ember Győző véleménye szerint a szebeni bányakamara csak másodsorban foglalkozott pénzveréssel. *Ember Gy.: Az újkori i. m. 507–508. Vö. KvárTört II. 123.*

374 *Ember Gy.: Az újkori i. m. 507.*

375 Uo. 508.

376 *G. Seiwert: Beiträge i. m. 320–323.; BIL I. 206.*

377 Uo.; *Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 358–359. 1573-ban az első cementezésre január 20-án került sor. BIL I. 226–227.*

378 *Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 367–368.; G. Seiwert: Beiträge i. m. 320–323.*

18. táblázat.

A szebeni és a kolozsvári bányakamarába beadott és finomításra került arany mennyisége Cementes János feljegyzései nyomán (1530–1576)³⁷⁹

Évkör	Beadott arany mennyisége	Finomított arany mennyisége	Város
1530	538 márka 20 pisetum	410 márka 33 pisetum	Szeben
1543	196 márka	151 márka 30 pisetum	Kolozsvár
1543	213 márka 42 pisetum	160 márka	Kolozsvár
1560	15 márka	4 márka 4 pisetum	Kolozsvár
1568	156 márka 40 pisetum	nincs feltüntetve	Szeben
1569	180 márka 31 pisetum	nincs feltüntetve	Szeben
1572	243 márka 41 pisetum	nincs feltüntetve	Szeben
1573	110 márka	86 márka	Szeben
1574	179 márka	nincs feltüntetve	Szeben
1576	208 márka 17 pisetum	88 márka	Szeben

19. táblázat.

A szebeni bányakamara ércbeváltásából származó bevétel (1565–1570)³⁸⁰

Időpont	Ércbeváltás	Bevétel	Kamaragróf
1565. augusztus 1.	első	1703 forint	
1566. február 24.	első	566 forint	
1566. július 7.	második	1013 forint	
1566. november 18.	harmadik	871 forint	
1567. július 23.	első	1153 forint	Váczy Péter
1568. szeptember 12.	első	1525 forint	Váczy Péter
1569. október 7.	első	1326 forint	íj. Váczy Péter
1570. augusztus–december		872 forint	Kakas András

A 18–19. táblázat adataiból jól kivehető, hogy a beadott érc mennyisége hullámzott, a 16. század közepét követően a beváltott arany mennyisége 100 és 300 márka között ingadozott. Cementes János adatait a szebeni univerzitás levéltárában fennmaradt elismervényekkel jól ki lehet egészíteni. 1572-ben a szebeni kamara kiállított két elismervényt a beadott ércről, az egyiket Johann Koch medgyesi polgármester számára, a másikat Colman Leider besztzercei polgár részére. Leider 15 márka tiszta ezüstöt adott be május 3-án, ezért 224 forint értékben kapott dukátokat. Johann Koch és Paul Schuster az általuk beadott ezüstért és aranyért össze-

379 G. Seiwert: Beitrage i. m. 301., 354–361.

380 Uo. 320–323.

sen 503 forintot és 56 dénárt kapott, ezt azonban átadták a szebeni polgármesternek bizonyos tartozás fejében.³⁸¹

Paulinyi a Werner–Bornemisza-jelentés alapján a szebeni bányakamarában a 16. század közepén beváltott arany mennyiséget 470 márkára becsülte, és arra következtetett, hogy az erdélyi terület teljes arany mennyisége mintegy 1200 márkára tehető.³⁸² Megbízható adatok hiányában arra nem vállalkozhatunk, hogy a Báthory-korszakra vonatkozóan megbecsüljük az erdélyi állam teljes területén kitermelt arany mennyiségét, az azonban kijelenthető, hogy a 16. század végére az 1540–1550-es években beadott mennyiség felére csökkent a beváltott arany mennyisége, átlagosan 150 és 200 márka arany kerülhetett be ekkoriban a szebeni bányakamarába.

A korabeli ércbeváltás nagyságrendjére vonatkozóan nemcsak a beváltási adatokból vonhatunk le következtetéseket, hanem azokból a feljegyzésekből is, amelyek az ércbeváltásból származó bevételek felhasználásáról szólnak. A szász univerzitás levéltárában fennmaradt egy kimutatás, melyben az 1565 és 1572 között a beváltás hasznából származó jövedelemből történő kifizetéseket jegyezték fel. Legtöbb esetben a város és az univerzitás kiadásait fedezték ebből a bevételből, például a városőrségre költöttek 800 forintot, míg a szász univerzitásnak 1570 májusában adtak 4300 forint értékben dukátokat, 1572-ben pedig 892 dukátot. A normál kiadásokon kívül voltak rendkívüli költségek is, a szebeni polgármesternek 1565 októberében kellett adnia Csáky Mihály kancellárnak 2000 forintot, 1567-ben II. János kért a várostól személyi költségeire 900 forintot. 1569-ben Filstich Lőrinc és Eppel Péter kolozsvári polgárnak adtak kölcsön Szent Katalin ünnepéig mintegy 400 forintot.³⁸³ A számokból jól látszik, hogy bizonyos években több kiadást tudtak a cementezés hasznából fedezni, míg máskor kevesebbet, ami a változó beváltott ércmennyiségnek volt köszönhető.

Cementes János polglójában nemcsak az ércbeváltási adatokat jegyezte fel, hanem azon helyeket is, ahonnan az érc a szebeni bányakamarába érkezett. A településeket két csoportra bontotta, az elsőbe a bányavárosok tartoztak: Abrudbánya, Offenbánya, Körösbánya, valamint a Hunyad vármegyei Almás. A második csoportba az aranymosóhelyeket sorolta: Torockót, Karánsebest, Kalotaszeget, Dévát és Radnát.³⁸⁴

Cementes feljegyzéseit ki lehet egészíteni a szebeni számadáskönyvekbe bejegyzett elismervényekkel, amelyeket az érc beadása után állítottak ki. A legtöbb bejegyzés egy-egy bányavároshoz köthető. 1574-ben a szebeni városvezetés Dobos Tamást küldte el Abrudbányára és Zalatnára, hogy elvigye a beadott ércről szóló elismervényeket.³⁸⁵ Az is előfordult, hogy magánszemélynek küldtek elismervényt, 1573-ban Járay Tamás vitte a szebeni bányakamara levelét Bánffy Pálnak és Forgách Ferencnek. Bánffy Pál és a kancellár nevét Cementes János is megemlítette munkájában, elmondása szerint Bánffy több alkalommal adott be ércet a szebeni kamarába.³⁸⁶

381 SJAN Sibiu ColM Materia V. Nr. 809., Nr. 1370.

382 Paulinyi O.: Gazdag föld i. m. 90., 96.

383 SJAN Sibiu ColM Materia V. Nr. 924.

384 Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 352–353. Az eredeti kéziratban: OSZK Kt Oct. Hung. 484. fol. 48–50.

385 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 96. fol. 18.

386 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 95. fol. 16.; Herzfelder A. D.: Kolozsvári Czementes i. m. 357.

Az erdélyi bányakamarák helye a pénzügyigazgatásban

A fentiekben már esett szó arról, hogy a kortársak is különbséget tettek a kolozsvári és a szebeni bányakamara jogállása között. Finály Henrik szavait idézve az előbbi fejedelmi bányakamaraként, míg az utóbbi „magán” bányakamaraként működött a 16. század közepén.

Az vitathatatlan, hogy a kolozsvári intézmény szoros kapcsolatban állt mind a Szapolyai-házból származó uralkodókkal, mind a Báthory fejedelmekkel, szívesebben bízták az ércebeváltás vezetését a kolozsvári ötvösökre, mint a szász polgárokra. A kolozsvári bányakamara kitüntetett helyét bizonyítja többek között a Vajda Márton kolozsvári kamaraispán számára 1569-ben kiadott kinevezési oklevél, melyben a kolozsvári üzemet királyi aranyfinomítónak nevezték.³⁸⁷

II. János és utódjai azzal is tisztában voltak, hogy a szebeni bányakamarában felhalmozott évszázados tapasztalatot sem lehet figyelmen kívül hagyni, így annak ellenére, hogy a kolozsvári bányakamarát helyezték előtérbe, több esetben jelentős engedményeket juttattak a szebeni intézménynek. Idesorolható a II. János és Szeben szász univerzitás között 1569-ben létrejött megállapodás. Jakab Elek szerint a szerződést első ízben 1565-ben kötötték meg, de az eredeti irat elveszett, kizárólag az 1569. évi változat maradt fenn. Ezt erősítette meg Báthory István 1571 decemberében.³⁸⁸

A szerződés értelmében II. János 8000 vagy 10 000 forint ellenében – nem határozták meg pontosan, mitől függ az alacsonyabb vagy a magasabb ár – átengedte a városnak és az univerzitásnak az aranybeváltás és a cementezés jogát. Ez – ahogyan a megállapodás fogalmazott – nagy kegy volt II. János részéről, és az uralkodó méltányos árat szabott az ércebeváltás jogának átengedéséért.³⁸⁹ Jakab Elek úgy értelmezte a szöveget, hogy II. János bérleti díjként nyers ércet kért a városvezetéstől, amelyből a kolozsvári bányakamarában kívánt pénzt veretni. Valójában erre sehol sem történt utalás, kizárólag annyit rögzítettek, hogy Szeben városának be kell fizetnie a kérdéses összeget a kincstárba. A legkorábbi fennmaradt dokumentum erről 1573-ban keletkezett, ekkor küldtek ugyanis Szebenből az ércebeváltásról szóló beszámolót a fejedelemnek. A szebeniek júniusban arról értesítették Báthoryt, hogy az esedékes cementezés késni fog. A kamaraispán a következő, ércebeváltással kapcsolatos feljegyzést július elején küldte el Gyulafehérvárra.³⁹⁰

A Szebennek 1571-ben Báthory István által juttatott engedmények azonban nem ellensúlyozták a kolozsvári bányakamara megerősítéséért tett fejedelmi intézkedéseket, így már az 1560-as évek végén a kolozsvári ötvösök vezették a szebeni bányakamarát is. II. János és utódjai ezenkívül azzal próbálták megerősíteni a szebeni bányakamara feletti befolyásukat, hogy a kamaraispán kinevezésének jogát fenntartották maguknak.

387 EKK 2003. 56.

388 KvárTört II. 122–123.

389 SJAN Sibiu ColB H 1–5 Nr. 134. fol. 435–436.

390 SJAN Sibiu SzSzám Nr. 95. fol. 16., 18., 19.

Annak ellenére, hogy a szebeni kamaraispán esetében tudjuk, a kolozsvári esetében pedig feltételezhetjük, hogy legalább a 16. század végéig fejedelmek neveztek ki őket, nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy bármelyik kamaraispán fejedelmi tisztviselő lett volna. A kinevezésüket ugyan a fejedelemtől kapták, de a fizetésüket valószínűleg már nem. A szebeni kamaraispán részesült a bányakamarában beváltott érc járulékából, általában 1 gira ezüst után kapott 48 garast, míg 3 gira arany után 2 forintot, ehhez jött még a magántermelőktől beszedett jutalék és az ércfinomításnál fennmaradt úgynevezett maradék érc bizonyos hányada is.³⁹¹

A 17. század elején a fenti struktúra megváltozott, a kolozsvári bányakamara monopolhelyezete addigra megszilárdult, és a kolozsvári kamaraispán tisztsége fokozatosan országos hatáskörrel bíró ágazati vezetővé alakult át. Ebben elévülhetetlen érdeme volt a kamaraispáni tisztséget betöltő személynek, Filstich Péternek. Ő már nem szorult egyetlen fejedelem támogatására sem, sőt inkább rá volt szüksége az éppen regnáló uralkodónak. A 17. század eleji Erdély igazgatásának egyik megkerülhetetlen figurája volt, akinek köszönhetően Kolozsvár hosszú időre megőrizte vezető szerepét a bányászati regálék kezelésében.

A szász „főváros” a fenti tendenciák ellenére minden kínálkozó alkalmat megragadott arra, hogy visszaszerezze azon kiváltságát, hogy kizárólag Szebenben lehessen az Erdélyben kitermelt nemesércet beváltani. Erre leginkább a politikai-hatalmi válságok idején adódott lehetőség, többek között a tizenöt éves vagy hosszú háború alatt. 1603 elején az Erdélybe delegált királyi biztosok országgyűlést hívtak össze Gyulafehérvárra, ahol a szász náción követői előadták pontokba szedett sérelmeiket. A biztosok elé terjesztett terjedelmes beadvány fő célja az volt, hogy megerősítsék a szászok kiváltságait, köztük a Szebennek juttatott privilégiumokat is. A 15. pont foglalkozott a kamara kérdésével, eszerint a cementezés és pénzverés joga a legkorábbi időktől kezdve Szeben kiváltsága volt, így azt kérték az uralkodótól, hogy szüntesse meg a magyar fejedelmek okozta törvénysértő állapotot, és helyezze vissza a pénzügyigazgatás, és ezzel együtt a bányai igazgatás központját a szász városba.

A feljegyzés minden pontját véleményezték a királyi biztosok. A cementezés kérdéséhez annyit írtak, hogy a pénzveréssel együtt a regálék közé tartozik, ebből fakadóan a király oda helyezi a cementezés központját, ahová csak akarja.³⁹² Ez a széljegyzet jól mutatja, hogy sokat változott a világ Pemflinger Márk ideje óta. Pemflinger a 16. század közepén biztosítani tudta a szebeni kamara vezető szerepét, még ha névlegesen is, a 17. század elején a szász város vezetői már ezt sem tudták elérni. A központ Kolozsvár maradt, jelentőségét csak növelte, hogy az Udvari Kamara az Erdélyi Kamara központjának is a kincses várost jelölte ki.

391 Veress E.: Zalánkeményi Kakas i. m. 15–16.

392 Articuli Saxonum. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde IV/2. 1 (1850) 124.

A KINCSTÁRI TULAJDONÚ BÁNYÁK IGAZGATÁSA

A bányászattal foglalkozó korábbi szakmunkák a fiskális tulajdonban lévő bányavidékek és uradalmak igazgatását egysíkúnak tartották, a bérleti rendszert pedig elavult, a kincstár számára előnytelen igazgatási modellként mutatták be. Elsőként Ember Győző utalt rá igazgatástörténeti munkájában, hogy a fiskális bányák kezelésében nemcsak bérlők, hanem fejedelmi tisztségviselők is részt vettek, példaként a belényesi bányákat irányító tiszttartót említette meg.³⁹³

A fiskális bányák igazgatását több igazgatási szintre lehet lebontani. Központi szinten a fejedelmi kancellária volt felelős a bányák igazgatásáért. A bányászattal kapcsolatos rendeleteket itt adták ki, de mint központi végrehajtó szervnek, a kancelláriának egyéb bányászati-bányaigazgatási feladatai is voltak.³⁹⁴ Ezek a fejedelmi megbízások rendszerint a kancelláriai titkárokhoz kötődtek.³⁹⁵ A Báthory-korszakból egyelőre négy példával mutatható be a titkárok ilyen jellegű tevékenysége, amelyet a feladat típusa szerint két csoportba lehet sorolni. Az ellenőrzés lehet az egyik megbízástípus, idesoroljuk Kakas István és Gyulaffi Lestár nagybányai kiküldetését, valamint Jósika István 1585. évi erdélyi útját is, amely során idősebb Felician von Herbersteint kísérte végig az erdélyi bányavárosokon. Gyulaffi Lestárt idősebb Felician von Herberstein ellenőrzésére küldték Nagybányára, míg Kakast fia, Friedrich von Herberstein munkája miatt. Az a fejedelmi megbízás, amely révén a kancelláriai titkárra egy bányahely közvetlen igazgatása hárult, már komolyabb terhet jelentett, ez állt fenn például Kopáchy Ferenc kapnikbányai tevékenysége esetében.

A szigorú értelemben vett jószágigazgatási feladatokat az igazgatási hierarchia második, helyi szintjén álló tisztségviselői, megbízottai látták el. A helyi igazgatásban valamelyes differenciálódás figyelhető meg a Báthory-korban, a fiskális bányák és a hozzájuk tartozó uradalmak kezelésében két modellt lehet megkülönböztetni.

Az első modell a bérleti rendszer volt, a legtöbb esetben ezt alkalmazták, idesorolhatók a zalatnai és az offenbányai kincstári bányák. A bérlők meghatározott feltételekkel vették bérbe az adott fiskális bányát, bérleti díjat fizettek, és az általuk kitermelt ércet kötelesek voltak beszolgáltatni a kincstárba vagy a bánya-kamarák valamelyikébe. A bérlők mozgástere korlátozott volt, a legtöbb esetben ellenőrizték munkájukat.

A másik modellt további két típusra bonthatjuk. A bányák és/vagy uradalmak egy részét egy fejedelmi tiszttartó irányította, aki mindenkor egy-egy udvarbíró alkalmazottja volt. A tárgyalt fiskális bányák a gyulafehérvári udvarbíró alá tartoztak. Két fejedelmi tiszttartót ismerünk a Báthory-korszakból, akiknek a neve és tevékenysége az ércbányászathoz köthető. Az a brudbányai hivatala az 1580-as években működött, viselője Sebessy Menyhárt volt, és a bá-

393 *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 503–504.

394 *Trócsányi Zs.*: Erdély i. m. 232.

395 *Uo.* 184–188., 213.

nyákhoz rendelt falvakat igazgatta. Tisztsége valószínűleg akkor szűnt meg, amikor a falvakat Báthory Zsigmond Abrudbánya joghatósága alá rendelte. Az abrudbányai tiszttartó mellett a fehér-körösi tiszttartó tartozott még minden valószínűség szerint a gyulafehérvári udvarbíró alá. Erről a tisztségről 1590-ből van adatunk, ekkor Macsesdi László viselte a hivatalt, aki a körösbányai bányákhoz tartozó falvakat irányította; tisztsége azt követően szűnt meg, hogy Báthory Zsigmond és Báthory Gábor felszámolta a körösbányai uradalmat. Az ily módon igazgatott birtokok is magánkézbe kerültek végül, bérbeadás vagy adományozás útján.

A második uradalmi igazgatási típus esetében a fejedelem a kincstári bánya élére egy intézőt vagy inspektort jelölt ki. Erre egy példát tudunk hozni: Kopáchy Ferenc a kapniki bányákat vezette az 1570-es évek végétől valószínűleg a Herberstein családnak történő bérbeadásig (1583–1584). Az iratok alapján úgy tűnik, hogy az inspektor kizárólag a bányákat irányította, a falvak a kővári udvarbíró alá tartoztak. Kopáchy Ferenc társa a zalatnai bányászatból már ismert Fausto Gay volt, akivel közösen 1579 és 1580 folyamán élénk levelezést folytattak a beszercei városvezetéssel.³⁹⁶ Az utolsó adat Kopáchy kapniki tartózkodásával kapcsolatban 1581-ből maradt fenn, ekkor tett panaszt az ügyben, hogy nem kapta meg időben a munkások és a mesterek bérét, így a helyi bányászat komoly károkat szenvedett.³⁹⁷

A Báthory fejedelmek próbálták fejleszteni a fiskális bányákat, hatékonyabbá és sikeresebbé tenni a termelést. Erre kiváló példa a fentiekben már bemutatott kapcsolat Kapnikbánya és Radna között a Báthory-korszak első felében: a Radnáról érkező szakemberek segítségével akarták fellendíteni a kapniki bányászatot. Hasonlóan érdekes adatokat fedezhetünk fel Kolozsvár városának számadáskönyveiben. A város szekerezésre fordított összegei között a sáfárpolgárok több esetben is feljegyeztek olyan kiadási tételeket, amelyek tanúsága szerint a város pénzén bányászokat szállítottak egy-egy fiskális bányába. 1585 szeptemberében például Nagybányáról hoztak el három német bányászt, akiket továbbvittek Offenbányára.³⁹⁸

A Báthory-korszak első felében a bányai igazgatásban egyaránt alkalmaztak bérlőket és fejedelmi tisztviselőket, ez a tendencia Báthory Zsigmond uralkodása idején megváltozott, és általánossá vált a bérleti rendszer.³⁹⁹

396 U-Re III. 304., 316., 333., 339., 351.

397 EKJkv 119.

398 SJAN Cluj KvSzám 3/XVIII. 11–12. A három német bányászt minden valószínűség szerint idősebb Felician von Herberstein küldte, aki amúgy is élénk levelezést folytatott a várossal, erre ugyancsak a számadáskönyvekben találunk több példát. A „nagybányai német úr”, ahogy a sáfárpolgár fogalmazott, egy ízben egy legényt kért a kolozsvári bírótól, aki elvinné a fejedelemhez Gyulafehérvárra a levelét. A város Székely Mártont küldte. Uo. 13.

399 ÖStA HKA MBW RN 7 (1601–1602) fol. 10.

ÉLETUTAK A PÉNZÜGY- ÉS BÁNYAIGAZGATÁSBAN

Kubinyi András 15. századi kincstári személyzetet tárgyaló tanulmányában részletesen ismertette a késő középkori Magyar Királyság területén működő, pénzügyigazgatással foglalkozó hivatalnokokat. Véleménye szerint a literátus műveltséggel bíró tisztviselők többsége a kisenemesség soraiból került ki, akik hivatali pályájuk alatt kezdtek el javakat gyűjteni. Ugyancsak a literátusi tudással bírók közé tartoztak a mezővárosi, gazdagabb jobbágycsaládból származó deákok is, akik szaktudásuk révén szereztek nemességet. A kincstár személyzetéhez jelentős számú városi polgár is tartozott a tárgyalt időszakban. Kubinyi tanulmányában azt is kiemelte, hogy nem véletlenül a fenti társadalmi csoportok alkották a kincstári igazgatás személyi állományát, ugyanis a pénzügyi adminisztráció komoly szakértelmet, speciális tudást igényelt, a nemesércbányászathoz kapcsolódó feladatköröket ellátóknak ismerniük kellett a pénzverés és érbeváltás folyamatát, a bányászat technikai és jogi feltételeit, valamint tisztában kellett lenniük a településeknek juttatott kiváltságokkal, a király jogaival. A polgári rétegbe tartozók az állami funkció mellett általában tovább folytatták saját üzleti tevékenységüket, és jelentős szerepet vállaltak saját városuk vezetésében is.⁴⁰⁰ Kubinyi András megállapításai nagyrészt ráillenek a 16. század végi erdélyi pénzügyigazgatásra is, hiszen az alábbiakban bemutatásra kerülő személyek között találunk szakképzettséggel rendelkező kisenemest (Gyarmati Gergely), aki későbbi apósa révén került a kincstárhoz, gazdag, mezővárosi jobbágyot (Fodor Pál), aki hivatali pályája során szerzett nemességet, és befolyásos városi polgárt (Filstich Péter), aki kincstári tevékenysége mellett szülővárosa közéletében is jelentős szerepet játszott.

Bergherr és prefektus

Giovanni és Giulio Cesare Muralto

Giovanni Muralto nagybányai és erdélyi tevékenységéről már több ízben esett szó, itt az erdélyi életújtát próbálom meg felvázolni. Szamosközy István történeti munkájában megemlítette a Muralto testvérpárt, leírta, hogy a mai Svájc területéről kerültek Erdélybe, és véleménye szerint kiváló férfiak lévén nagy hasznára voltak az erdélyi államnak.⁴⁰¹ Giovanni nevét 1589-ben említik először az erdélyi források, ahogy erről már volt szó korábban, ekkor lett a fejedelem váradi orvosa. Orvosi hivatása mellett diplomáciai tevékenységet is folytatott a fejedelem szolgálatában, ezt bizonyítja, hogy 1593 áprilisában Báthory Zsigmond nevében a fejedelmi kancellária *salvus conductust* állított ki a nevére. Az indoklás szerint a doktort sokat tartózkodott külföldön, ezért volt szüksége az iratra.⁴⁰² Annak ellenére, hogy

400 Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 33–36.

401 Szamosközy István történeti maradványai (1542–1608) – Vegyes feljegyzések (IV.). Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1880 (Monumenta Hungariae historica. Második osztály: Írók. 30.) (= Szamosközy). 76.

402 BCU CS Nr. 279.

Szuhay István Báthory álnok és veszélyes emberének tartotta, Giovanni Muralto megtalálta számítását a tizenöt éves háború változó hatalmi viszonyai közepette is, többek között pénzt kölcsönzött a magyar királynak; katonai költségekre adott át Erich Lassotának 5000 forintot 1597 júliusában.⁴⁰³ Ügyes taktikus lévén két vasat tartott a tűzben, ugyanis egy a Jósika István haláláról szóló magyar nyelvű feljegyzésből az derül ki, hogy a fogoly Jósika Muraltón keresztül szerette volna megvesztegetni az őt fogva tartó strázsamestert, mintegy 1000 arannyal, és ezenfelül újabb 1000 tallért és birtokokat ígért neki, ha segít elmenekülni. Mint ismeretes, az egykori kancellár terve kudarcot vallott, és kivégezték.⁴⁰⁴

Ez a feljegyzés is bizonyítja, hogy Giovanni Muralto szinte mindenhol ott volt, ahol fontos esemény történt Erdélyben, kiváló kapcsolati hálójáról nem is beszélve. Az újabb hatalmi fordulatot követően Mihály vajda uralma alatt próbált szerencsét, és valószínűleg sikeresebb volt, mint bányavállalkozó társa, Friedrich von Herberstein.⁴⁰⁵ David Ungnad Prágába küldött leveleiben sokat foglalkozott Muralto „üzelmével”, ahogyan ő fogalmazott, és folyamatosan figyelte a bányabérlő lépéseit. Erre megvolt minden oka, hiszen Ungnad információi szerint Mihály vajda 1600 tavaszán Muraltót küldte el Moldván keresztül Lengyelországba, hogy tárgyaljon Báthory Zsigmonddal, jöllehet Muralto azt hírsztelte, hogy csak bányákat megy feltárni a Kárpátokon túlra. Ungnad szerint nem véletlenül küldte Muraltót Vitéz Mihály, ugyanis egyik leghűségesebb híve volt.⁴⁰⁶

Ungnad információit Szamosközy leírása némileg árnyalja. A történetíró szerint Mihály vajda eredetileg azért küldte Giovanni Muraltót Báthoryhoz Lengyelországba, hogy valamilyen praktikával, például méreggel ölje meg. Ha ezt nem tudná kivitelezni, akkor beszélje rá, hogy térjen haza, és vegye el az ő lányát, Mihály vajda pedig lemondana Erdélyről, kivéve Fogarast és Brassót. Muralto azonban pórul járt, mert Ieremia Movilă moldvai vajda elfogatta, és ki akarta végeztetni, végül Báthory Zsigmond emelt érte szót, de a vajda ezek után is börtönben tartotta. Szamosközy azt is leírta, hogy Muralto végül Zsigmonddal tért vissza Erdélybe, és a goroszlói ütközet után Szebenben élt egy ideig.⁴⁰⁷

Muralto közéleti szereplésével ellentétben bányászati ügyei nem mentek túl fényesen, a Szepesi Kamara 1600 februárjában panaszt tett Mihálynál, hogy Muralto 8000 tallérral tartozik nekik, az adósság nagy részét a bányáért járó bérleti díj tette ki.⁴⁰⁸ Arról nincsen pontos információnk, hogy meddig viselte a korábban említett *Pergkherr/Bergherr* titulust, de valószínűleg Déván 1602-ben bekövetkezett haláláig.⁴⁰⁹ Miután Giovanni meghalt, testvére vette át az üzlet irányítását, és ő kapta meg a Giovanni által viselt tisztséget is.

403 Documente V. 78–79.

404 Uo. 180. Jósika elítélésére és kivégzésére Bethlen V. 65–66.

405 Mihály vajdához eljuttatott panaszából megtudhatjuk, hogy Zalattán volt egy udvarháza, valamint Abrudbányán is rendelkezett egy ingatlannal, mindkét épületet feldúlták Rác Mihály lovassai. Documente V. 272–273.

406 Documente R 832–833., 858–859.

407 Szamosközy 116–117.

408 Documente R 760.

409 Szamosközy 76.

Giulio Cesare Muralto bányászati jelentésének bevezetőjében említette, hogy korábban az erdélyi arany- és ezüstabányászat prefektusa volt.⁴¹⁰ A testvére által viselt tisztséget nem sokáig tudhatta magáénak, mert 1603. március 15-től már Filstich Péter állt a „hivatal” élén. A Giulióról rendelkezésünkre álló kevés adat bizonyítja, hogy ő is igazi túlélő volt, hiszen miután Mihály vajda meghalt, a Habsburg-kormányzatnak kezdett el dolgozni. 1604 tavaszán Giulio Cesare Muralto az Udvari Kamara megbízásából munkálkodott Erdélyben, júliusban Kolozsváron tartózkodott, innen írt az Udvari Kamara tanácsának arról, hogy híven elvégezte a rábízott feladatot, azaz bejárta az erdélyi bányavidékeket. Reményét fejezte ki az ügyben, hogy jelentése a kamara hasznára válik. Arról is beszámolt, hogy Hans Kaufmann nemrég tért vissza újabb erdélyi körútjáról, ő és Burghausen is abban reménykedtek, hogy fel lehet virágoztatni az erdélyi mélyművelésű bányákat, valamint a külszíni fejtéseket is, emellett azt javasolták, hogy több figyelmet kellene szentelni az aranymosás jogi szabályozásának.⁴¹¹

Cesare Muralto halálának körülményeiről jóval többet tudunk, mint Giovanniéról, két történetíró – Gyulaffi Lestár és Szamosközy István – is megemlékezett róla munkájában. Giulio Cesare Muralto egy diplomáciai küldetésből tért vissza 1605 elején, és Gyulafehérvárra tartva csatlakozott Adam von Hoffkirchen dévai kapitányhoz, akit testvérével együtt jól ismert. Enyed környékén a császári csapatok rablásai miatt feldühödött parasztok rajtuk ütöttek, és Adam von Hoffkirchent, unokaöccsét, Felix von Herbersteint, valamint Muraltot megölték. A társaságból egyedül Hans Lisbona, Gerhard Lisbona fia menekült meg.⁴¹²

Giovanni Muralto özvegye, Vidffy Zsuzsanna a 17. század elején még Gyulafehérváron élt, az Olasz utcában álló házukban lakott, amely a város előkelő részének számított, illusztris személyek rendelkeztek itt háztulajdonnal, többek között Wesseleányi Pál belső kamarás, Szalánkeméni Miklós deák, és Ajtonyi Jakab deák.⁴¹³

*Filstich Péter*⁴¹⁴

Ifjabb Filstich Péter 1587-től lett az ötvöscéh tagja, közéleti karrierje a századfordulón indult meg. 1601 augusztusában, a goroszlói csatát követően a városi küldöttség egyik tagja volt, amely fogadta a város felé tartó Giorgio Basta és Vitéz Mihály

410 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 75. Vö. *Mátyás-Rausch P.*: A belényesi i. m. 74.

411 ÖStA HKA SB BW RN 92 fol. 109–114.

412 Gyulafi 40–41.; Szamosközy 267–268. Balázs Mihály Trauzner Lukács megtéréséről szóló tanulmányában több érdekes összefüggésre hívta fel a figyelmet. Hoffkirchennek fontos szerepe volt Trauzner áttérésében, valamint a szerencsétlen enyedi események során valójában egy korábban is egymással jó kapcsolatot ápoló, egykor unitárius értelmiségi csoportot végeztek ki a parasztok. A konvertiták közös pontja pedig Hoffkirchen császári ezredes volt. *Balázs M.*: Trauzner Lukács i. m. 16–18.

413 MNL OL F 2 II. Prot. 228–230., 338.; MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 35–37. Az adatok szíves közléséért köszönetet mondok Gálfi Emőkének.

414 Ifjabb Filstich Péter közéleti tevékenységével és a kolozsvári ötvöscéhben belüli szerepével már többen is foglalkoztak, lásd például *Novák János*: A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig. Kolozsvár, 1913. 34–35.; *Jeney-Tóth A.*: Kézműves vezető i. m. 409–428.; *Uő*: A családi alapokon i. m. 196–211.; *Kiss Erika*: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. II. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Bp., 2008. 99–114.

által vezetett hadsereget.⁴¹⁵ Ugyanebben az évben a kolozsi sókamara ispánja volt Kádár Mihállyal együtt.⁴¹⁶ 1602-ben a belső tanács tagjának választották, és ezzel párhuzamosan a sáfárpolgári tisztelet is betöltötte.⁴¹⁷ Ettől kezdve huzamosabb ideig viselte a belső tanácsosi tisztséget (1609-ig), vagyoni helyzetét mutatja, hogy több háznak tulajdonosa, valamint bérlője volt, többek között annak a ferences templom melletti épületnek, amely az aranybeváltás és pénzverés helyéül szolgált, ahogy a mai napig fennmaradt emléktábla is őrzi a falán.⁴¹⁸

1600–1603 között és 1609-ben a legtöbb adót fizető polgárok között találjuk Filstich nevét, 1612-ben pedig Kolozsvár királybírája volt.⁴¹⁹ 1611 szeptemberében tagja volt annak a békéltető követségnek, melyet a város küldött Báthory Gáborhoz, ugyanis a város korábban meghódolt a magyar király hatalmát képviselve Erdélybe betörő Forgách Zsigmondnak.⁴²⁰ Azt követően, hogy betöltötte a város királybírói hivatalát, a közéleti szerepléstől részben visszavonult. Ez nem véletlen, ezekben az években leginkább a kamarai és a bányászati tevékenységére koncentrált.

Ahhoz, hogy érthetővé váljon, miért a kolozsvári bányakamara lett a központi beváltóhely, és miért Filstich Péter lett ebben a folyamatban a meghatározó személyiség, röviden be kell mutatnunk a kolozsvári ötvösség és a helyi cementezőmű kapcsolatát. A kolozsvári városvezetésben az iparosrétegen belül az ötvöscéh képviselte az egyik legnagyobb erőt. Általában a céh tagjai közül került ki a kolozsvári cementező- és pénzverőház vezetője is, hiszen az ötvösök jól értettek a választás és a cementezés folyamatához.⁴²¹ A céh regesztuma szerint 1550-ben a céh fizette a pénzverde felszerelését, az ötvösök költségén javították meg az érc-törő mozsarat is. 1566-ban II. Jánostól azt a kiváltságot kapták, hogy a cementezés alkalmával a beváltott aranyból az ötvösök a hivatalos árfolyamon vehettek négy gira tiszta aranyat és ezüstöt is.⁴²² Ezt a kiváltságot Báthory Zsigmond és Báthory Gábor is megerősítette, utóbbi azt is megengedte nekik, hogy ha Kolozsváron idegen kezén jelöletlen aranyat találnak, azt elkobozhatják és meg is vehetik központi árfolyamon, azaz 1 márkát 8 forint 50 dénárért.⁴²³

Filstich Péter prefektusi tevékenysége jól dokumentált, a századfordulón készült kamarai jelentéseken kívül jogbiztosító iratok, peres iratok és pátensek, rendeletek is a rendelkezésünkre állnak, így nagy bizonyossággal ki lehet jelteni, hogy közéleti karrierjének elindulásával egy időben már vezette a kolozsvári be-

415 KváEM 11.; Szamosközy 136–138., 154–157.

416 Flóra Á.: Polgári karrier i. m. 495–496.; SJAN Cluj Közgyűlési jegyzőkönyvek (= KvTanJk) I/6. 214. Egyéb apró ügyeire: MNL OL Kolozsvár városára vonatkozó iratok (= R 374) 10. d. 2. t. III. k. 2. cs. Nr. 4.

417 Egy kolozsvári tanácsos karrierje a legtöbb esetben a sáfárpolgári tisztséggel indult, és nyolc-tíz év kellett hozzá, hogy valakiből városbíró lehessen. Flóra Á.: Polgári karrier i. m. 481–501.

418 SJAN Cluj KvTanJk I/6. 250.; Jenej-Tóth A.: Míves emberek i. m. 68.

419 Jenej-Tóth A.: Míves emberek i. m. 68.; Flóra Á.: Polgári karrier i. m. 495–496. Az általa bírt főtéri házra: Kovács A.: Késő reneszánsz i. m. 22., 30.; KváEm 138.

420 KváEm 144.

421 Bunta Magdolna: Kolozsvári ötvösök a 16–18. században. Bp., 2001. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVII.) 58–59. Kádár Mihályra: MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 217'.

422 Bunta M.: Kolozsvári ötvösök i. m. 58–59.

423 KvárTört II. 498–499.

váltókamarát.⁴²⁴ Hans Kaufmann több jelentésében is kitért arra, hogy a kolozsvári beváltóhely vezetője Filstich, akit ő leginkább *auricampsorként* vagy *praefectus der Gold- und Silberhandlungként* emlegetett.⁴²⁵ A sziléziai bányamester 1603 áprilisában azt írta, hogy az erdélyi nemesércbeváltást a teljes jogkörrel felruházott Filstich Péter irányítja Kolozsvárról. A jelentésből megtudhatjuk, hogy 1603 áprilisában már beváltóként tevékenykedett.⁴²⁶

Filstich Péter kinevezési okirata 1603. február 21-én kelt, miként erről a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei tanúskodnak, de szerencsésen fennmaradt a királyi biztosok által számára kiadott instrukció és Filstich reverzálisának 18. századi másolata is. Kinevezését Giorgio Bastától és biztostársaitól kapta meg, Filstichet aranybeváltóként (*arendator auricampsonis*) nevezték meg, és egyúttal egy szabályozást is közzétettek az ércbeváltási árakkal kapcsolatban.⁴²⁷ A rendelet szerint a szabályozás betartásáért Filstich Péter volt a felelős, annak pontjait minden tisztviselővel be kellett tartatnia. A termelőknek neki kellett beadniuk az aranyat, ezüstöt és az arannyal kevert egyéb ércet is. Egy aranyforint értékét 170 dénárban szabták meg. Ha valaki, legyen az „nemes vagy nemtelen ember”, másnak adja el az ércet, azt fej- és jószágvesztésre kellett ítélni.⁴²⁸ Az instrukciót 1603. március 15-én adták ki Filstich számára, és ekkor kelt az általa írt reverzális is.

A hitlevélben részletesebben körbeírták az elvégzendő feladatot: ő irányította az ércbeváltást, az elválasztást és a cementezést, valamint a pénzverést is. A cementezés során finom aranyat kellett előállítania, ennek a minősége meg kellett, hogy egyezzen a körmöcbányai és nagybányai értékekkel, azaz 23 karáttal.⁴²⁹ Legalább négy dolgozót kellett foglalkoztatnia, és minden felmerülő költséget ő fizetett, beleértve a bérezést és a szükséges eszközöket is. Itt is megemlítették, hogy egy aranyforintot 170 dénárral számoljon, jóllehet korábban 150 dénár volt a beváltási érték. Fel kellett jegyeznie minden kiadást és bevételt, a számadásokat egy ügynevezett *administrator* vezette. Azt is kikötötték, hogy a bérleti díjat négy részletben kell kifizetnie, késés nélkül, érdekes azonban, hogy egyik szöveg sem említette a pontos összeget, a márciusi instrukció is csak utalt a 12 000 forintos bérleti díjra.

Ha figyelembe vesszük, hogy János Zsigmond 1569-ben 10 000 forintban határozta meg a szebeni kamara bérlésének maximális összegét, akkor a 17. század elején kikötött 12 000 forint reális árnak tűnik. Az utasítás szerint elvárták a prefektustól, hogy a lehető legtöbb aranyat és ezüstöt nála váltsák be. A bányászat fellendítését is szolgálnia kellett, oly módon, hogy a bányászoknak záros határidőn belül ki kellett fizetnie a beváltott ércért járó összeget, így hamar hozzájut-

424 Valószínűsíthető, hogy már a századfordulón a kamarában dolgozott, vagy legalábbis érdekelt volt a nemesércbányászatban, ugyanis Szamosközy szerint 1600-ban az éppen Zalatnán tartózkodó ötvöst Mihály vajda Gyulafehérvárra hívatta. Szamosközy 120.

425 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 197.

426 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 210.

427 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 194–195.

428 Uo.

429 A fémek finomságát egy súlyegységre, azaz 1 bányavárosi márkára eső színezüst-, illetve színaranytartalom révén állapították meg; az ezüsthöz 1 bányavárosi márka 16 lat, míg az aranyhoz 24 karát volt. Az ezüstöt általában 15 latosra égették, míg a cementezőműben az aranyat 23 karát és 9 grén finomságúra (1 karát 12 grénnek felelt meg). *Paulinyi O.*: *Gazdag föld* i. m. 69–70.

hattak a pénzükhöz; illetve arra is felhívták a biztosok a prefektus figyelmét, hogy mindig tartsa és tartassa be a központi beváltási árat, mert csak így lehet a termelőket a helyes úton tartani. A záradékban pedig azt kötötték ki, hogy házával és vagyonával felel a kamara törvényes működéséért.⁴³⁰

A reverzálisban Filstich kötelezte magát az instrukció betartására, azonban mint kiderül, nem meghatározott időre kapta bérbe a kolozsvári kamarát, csak amíg az uralkodó elégedett a munkájával.⁴³¹ Azt követően, hogy Székely Mózes 1603. június 3-án ostrom alá vette Kolozsvár városát, Filstich Pétert több alkalommal is elküldték, hogy tárgyaljon a város esetleges feladásáról. A kamara vezetője követi megbízását felhasználta arra is, hogy saját pozícióit fenntartsa, elérte, hogy Székely Mózes megerősítse még az ostrom ideje alatt, 1603. június 12-én a fenti szerződést, azaz továbbra is ő felelt a kolozsvári kamara vezetéséért, amelynek kizárólagos joga volt arra az érbeváltásra a fejedelemség területén. Abban az esetben, ha valaki nem Kolozsváron váltotta be az aranyat, és rajtakapták, vagyona egyharmada a bejelentőé, egyharmada a fiskusé, és egyharmada Filstiché lett.⁴³²

A kolozsmonostori konvent előtt, 1604. április 7-én tett bevallásában Filstich Péter neve mellé a következő cím került: *generalis praefectus aurifodinae Sacrae Caesariae et Regiae Maiestatis*.⁴³³ Filstich később egy újabb fassiót tett a kolozsmonostori konvent levélkeresői előtt, amelyben *arendator auri camerae Sacrae Caesariae et Regiae Maiestatis in Transylvania* címmel nevezték meg.⁴³⁴ Giorgio Basta 1604. április 18-án, Abrudbánya számára kiállított oklevelében Filstich Péter tisztségét egyszerűen *auricampsornak* nevezte, és elrendelte, hogy kizárólag nála, az aranybeváltói hivatal bérlőjénél lehet beváltani a kibányászott nemesércet.⁴³⁵ Jóllehet a Filstich viselte tisztség megnevezése nem mindig volt következetes, hiszen az egyik forrás *praefectusnak*, a másik pedig *arendatornak* titulálta, ennek ellenére az országos hatáskör mindegyik titulusból világosan kivehető. Az *arendator*, azaz bérlő megnevezés 1605 után eltűnt a forrásokból, helyette a *praefectus* kifejezés állandósult.⁴³⁶

Filstich Péter élete során több hatalomváltást is megélt, kincstári karrierje ennek ellenére szépen ívelt felfelé, egy alkalommal látszott úgy, hogy kicsúszik a lába alól a talaj, amikor a Habsburg-adminisztráció a Bocskai-felkelésnek köszönhetően kiszorult Erdély területéről. 1605. június 6-án arra tett panaszt a kolozsmonostori konvent előtt, hogy megvonták tőle a kizárólagos érbeváltási engedélyt,

430 A 16. század közepén az aranynek legalább két beváltási árszabása volt, a rendes beváltási árat általában akkor fizették, amikor a cementezési határnapon és a kamara székhelyén váltották be az aranyat, valójában ez volt a központilag meghatározott beváltási ár. Ezenkívül lehetett vidéken is beváltani, esetünkben a helyi aranybeváltónál, ilyenkor a termelők alacsonyabb árat kaptak az ércükért. Uo.

431 SJAN Sibiu ColB B 1–5. Nr. 69. fol. 783–792.

432 Oktár 199–200. Székely Mózes 1603. május 8-án vette fel az erdélyi címet, de igen rövid ideig viselhette, mert az 1603. július 17-én Brassó mellett zajló csatában elesett. Kolozsvárt végül 1603. június 15-én adták fel Székelynek, amit később Giorgio Basta keményen megtorolt. Erdély története I. 532.

433 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 197.

434 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 202.

435 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 193–194.

436 MNL OL F 15. XIII. Prot. fol. 137–138., XV. Prot. fol. 215.

és újra engedélyezték, hogy több helyen is lehessen beváltani a nemesércet.⁴³⁷ Panaszlevelében leírta, hogy 1603 februárjában a magyar király akaratából lett a kolozsvári kamara prefektusa, a kinevezési okiratot a kiküldött királyi biztosok adták át neki, és azzal bízták meg, hogy vezesse az erdélyi aranybeváltói hivatalt (*praefectura auricampsonis Transylvaniae*). 1603. március 15-én foglalta el hivatalát, nagy fáradsággal és szorgalommal dolgozott, ennek ellenére elvették tőle az engedélyt. Kifejtette, hogy abrudbányai Kósa Mátyás deák elhitette mindenfajta rosszindulatú és hamis híresztelés segítségével Gyulaffi Lászlóval, Bocskai István névleges erdélyi főkapitányával, hogy az ő aranybeváltói tevékenysége káros a kincstár számára, így a főkapitány nyomására megfosztották az engedélyétől. Filstich saját védelmében leírta, hogy valójában a termelők nem adtak be kellő mennyiségű ércet, az illegális eladás ellen pedig nem tudott semmit tenni. Az a vád sem igaz, hogy az előírtnál kevesebért váltotta volna be az aranyat. Kósa Mátyás alaptalan vádjai miatt a saját, bányászattal kapcsolatos ügyeit sem tudta intézni. Végezetül arra szólította fel Kósa Mátyás deákot, hogy vonja vissza hazug állításait, és adjon neki megfelelő mértékű elégtételt az elszenvedett sérelmekért és károkért, amelyeket ő az engedély visszavonása miatt kénytelen volt elviselni.⁴³⁸

A konvent levélkeresői előtt tett panasz mögött egy elszámolási vita állhatott, Kósa Mátyás ülnöki pozícióját is latba vetette azért, hogy Filstich Péter biztosnak látszó helyzetét megingassa. Ez időlegesen sem sikerült neki, hiszen 1606. június 11-én Bocskai István már arról adott ki rendeletet, hogy kizárólag Filstich Péter, mint kolozsvári aranybeváltó válthat be aranyat, ha más erre vetemedne, azt meg kell büntetni.⁴³⁹ A rendelet előzménye az 1606 májusában tartott országgyűlés egyik határozata volt, mely szerint csak Bocskai aranybeváltója válthat be aranyat, ha ezt valaki megszegi, annak fej- és jószágvesztés legyen a büntetése.⁴⁴⁰

Filstich Péter Bocskai halálát követően is megtalálta a közös hangot a regnáló hatalommal. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1607 novemberében már újra viselte a prefektusi címet, amely továbbra is országos hatáskörrel bírt, ahogy a latin megfelelője is bizonyítja (*auri camerae et montanistarum regni nostri Transylvaniae praefectus*).⁴⁴¹ Rákóczi Zsigmond ebben az oklevélben adományozta Filstich Péternek és utódainak Offenbánya mezővárost, a területén található összes bányát, az új telérek keresésének jogával kiegészítve, valamint a mezővároshoz tartozó négy falut.⁴⁴² Befolyását mutatja az is, hogy a korábbi „rosszakarója”, Kósa Mátyás deák és Fodor Pál, aki akkor már helyettes aranybeváltó volt – ezáltal Filstich Péter alkalmazottja –, őt kérték meg: járjon közben a fejedelemmel az ügyben, hogy Abrudbánya visszakaphassa azon falvakat, melyeket még Báthory Zsig-

437 MNL OL F 15. XIII. Prot. fol. 13.

438 Uo. Gyulaffi László elhatározásában az is szerepet játszhatott, hogy Filstich Gellyén Imre városbíróval és a már említett Darabos Jánossal együtt ellenezte, hogy a szamosújvári kapitány megadja a várat a Bocskai oldalán harcoló Makrai Istvánnak. Szamosközy 322–323.

439 SJAN Cluj POB D Nr. 7805. Az irat felkutatásában segítséget nyújtott Dáné Veronka, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

440 EOE V. 411.

441 MNL OL F 17 CA fasc. 1. F Nr. 3.

442 *Mátyás-Rausch P.*: A bányaadalmak i. m. 519–520.

mond vett el a várostól. A közbenjárás sikerült, a város visszakapta a falvait Bisztra kivételével – miként erről már esett szó egy korábbi fejezetben.⁴⁴³

A Rákóczi Zsigmond uralkodása alatti időkből fennmaradt Filstich egy kötelezvénye, melyet Frank György besztercei bírónak állított ki. A kötelezvényben megadta az általa viselt tisztséget is: *Rákóczi Zsigmond Erdélybeli aranykamarájának prefektusa*. 1608. január 16-án a besztercei bíró küldöttjétől, Parlagy Istvántól átvett 158 forintot, amely a besztercei huszad éves bérleti díja volt, Szilvássy Boldizsár tized-főárendátor utasítása alapján.⁴⁴⁴

Filstich Báthory Gábor hatalomra kerülése után is megmaradt a kolozsvári kamara élén, a fiatal fejedelem ugyanis 1608. november 13-án megerősítette az offenbányai adományt, amelyben szintén a prefektusi címmel illeték.⁴⁴⁵ Báthory Gábor az elkövetkező években is őt alkalmazta, erről több perirat is tanúskodik, melyekben Filstich Péter neve mellett mindig a prefektusi cím szerepelt. Filstich neve 1609 márciusában több alkalommal is feltűnt a Torda vármegyei jegyzőkönyvekben, ugyanis hosszan pereskedett a vármegyében (is) birtokos Thoroczkay családdal. Március 30-án azért tett panaszt, mert korábban a Thoroczkayak jobbágysai megtámadták az ő jobbágysait Podsága nevű birtokán; az ügyben megegyezés született a két fél között, a Thoroczkay család mégis megszegte azt. A jegyzőkönyvi bejegyzésben tisztsége az *auricampsor, camerarius eiusdem auri, praefectus Coloswar* volt.⁴⁴⁶ Ebből a címből ugyan nem lehet az országos hatáskörre következtetni, de az 1610. április 21-én kezdődő törvénykezési időszakban folytatódó perben már *auri camerae praefectus*ként nevezték meg.⁴⁴⁷ Tekintve a megnevezések bizonytalanságát, kialakulatlanságát, minden esély megvan rá, hogy a különféle neveken a Filstich által korábban viselt, országos hatáskörrel rendelkező prefektusi tisztséget értsük.

A megállapítást alátámasztja a következő adat is: Báthory Gábor a Gerhard Lisbonának 1609 májusában juttatott adománylevelében kikötötte, hogy a nagybányai bányabérlő csak Filstich Péternek adhatja be beváltásra a kitermelt nemesércet, akit ez esetben a *supremus noster camerarius et auricampsor* címmel illeltek.⁴⁴⁸ Ebben a titulusból újra történt utalás az országos hatáskörre, de itt kimaradt a prefektusi elnevezés. A következő információ egy 1611. április 30-án kiállított beiktatási parancs szövegében maradt fenn. Filstich Péter 1610-ben, amikor a beváltókamara és az erdélyi bányászok prefektusa volt (*auri camerae nostrae et montanistarum in Transylvania praefectus*), kölcsönadott a fejedelemnek az ország szükségleteire 10 000 forintot, azonban a fejedelemnek újabb kölcsönre volt szüksége, így kapott még 1000 forintot. A kölcsönért cserébe Báthory lekötötte számára a Vista nevű birtokot, amely korábban a gyalui várhoz tartozott.⁴⁴⁹ Az iratban feltüntetett titulus

443 Uo. 521.

444 MNL OL Be M 1608/Nr. 3. Szilvássy Boldizsár 1607 és 1610 között volt tized-főárendátor. *Trócsányi Zs.*: Erdély i. m. 325.

445 MNL OL F 1 LR 8. k. fol. 96^v-99^r.

446 ToJkv 71-72., 74.

447 Uo. 116. Ugyanez a cím szerepel egy 1609 augusztusában, a kolozsmonostori konvent előtt tett fassióban. MNL OL F 15 XIV. Prot. fol. 79-86.

448 MNL OL F 1 LR 9. k. fol. 225^v-226^r.

449 SJAN Cluj Fond Fideicomisionar Jósika (= FidJ) fasc. 11. Nr. 11. A kamarai prefektusnak igen széles volt a jogköre, hiszen ő tárgyalta a fejedelem számára Besztercén készülő díszes lószerszámok

megegyezik a Rákóczi-féle oklevélben találhatóval, valamint a Báthory Gábor által kiadott első oklevélben megfogalmazott címmel is.

A Filstich által viselt tisztség és magának a prefektusnak az életében is fontos fordulópont volt az úgynevezett széki merénylet időszaka. Az újabb kutatási eredmények azt mutatják, hogy Báthory Gábor aktív és intenzív centralizációs politikájának kezdete ekkorra tehető.⁴⁵⁰ A Trócsányi által leírt tisztség kialakulása is erre a centralizációs politikára utalhat, hiszen a fejedelem valamikor 1613 februárja előtt – ekkor adták ki a Gerhard Lisbona-féle ítéletlevelet – a Filstich által viselt tisztséget kettébontotta. Gerhard Lisbona, mint a fejedelem hű embere, megkapta ez erdélyi aranybányák prefektusa címet, míg Filstich Péter számára megmaradt a kolozsvári kamara vezetői állása (*praefectus auri camerae Domini Principis*), amely továbbra is a központi beváltóhely volt a fejedelemség területén.⁴⁵¹ Azt természetesen nem állítjuk, hogy Filstich Péter a Báthory-féle kreatúrák egyike lett volna, annál sokkal nagyobb befolyással bírt családjá és saját maga révén is, de az bizonyos, hogy a fejedelem megbízott benne. Az is egyértelmű, hogy Lisbona és Filstich riválisok voltak, és Báthory Gábor talán megpróbált egyensúlyt teremteni köztük, vagy egyszerűen akart egy tisztséget adni Lisbonának is, ahhoz viszont Filstich Péternek túl nagy volt a befolyása, hogy elmozdíthassa a helyéről, így jó megoldásnak tűnhetett a tisztség kettébontása.⁴⁵²

Filstich Péter sikeres karrierje Bethlen Gábor alatt tovább folytatódott, egészen 1629-ben bekövetkezett haláláig.⁴⁵³

Aranybeváltói portrék

Gyarmati Gergely

A Báthory-korszakból ismert aranybeváltók közül sárdi Gyarmati Gergely deák életútja a legjobban dokumentált, az ő karrierjéről és ezzel párhuzamosan történő birtoképítési tevékenységéről tudunk a legtöbbet. Gyarmati Gergelyt, jóllehet nemes volt, a kormányhatósági hivatalnok értelmiségiek csoportjába sorolhatjuk, hiszen elsősorban nem rendi jogállásával, hanem szakképzettségével tudott feljebb és feljebb lépni a kormányzati ranglétrán.⁴⁵⁴

Trócsányi adatai szerint Gyarmati Gergely 1582 és 1593 között a fejedelmi kincstárnál dolgozott, mint *rationista* vagy *cubicularius*.⁴⁵⁵ A Trócsányi által közölt

ügyében is, amelyért végül Filstich 80 dukátnak megfelelő értékű aranyat fizetett ki a városnak. MNL OL Be M 1610/Nr. 68., 83., 85.

450 Horn I.: Báthory Gábor i. m. 133–152.

451 Az idézett forrásban a Filstich Péter és Bánffy János közötti hitelszerződést rögzítették 1613-ban. MNL OL F 15 XVII. Prot. fol. 156^v–157^v.

452 Gerhard Lisbona esetében a cím nagyon találó volt, hiszen ekkoriban ő tartotta kezében a legtöbb nemesércbányászattal foglalkozó bányavidéket, egyedül Offenbánya volt Filstich kezén.

453 Mátyás-Rausch Petra: A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613–1629). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debrecen, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense 15.). 212–214.

454 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 409.

455 Uo. 319.

adatokat módosítanunk kell annyiban, hogy Gyarmati Gergely már 1579-ben a rationista posztot töltötte be a kincstárnál. Ekkor volt huszonhat esztendő. Ebben az évben írt a beszercei városi tanácsnak az ügyben, hogy küldjenek vasedényeket a fejedelem szükségleteire, és vendégül kell látniuk, ha éppen arra visz az útja, mondjuk vadászat céljából.⁴⁵⁶ Kincstári tisztségéből fakadóan Gyarmati Gergely az adón kívül foglalkozott egyéb bevételekkel, köztük a bányászatból származó jövedelemmel is, így érthető, hogy miért ebben az irányban mozdult el karrierje. Gyarmati előmenetelében sokat számított, hogy apósa, a már említett Székesfejérvári András kincstári számvevőként is tevékenykedett.⁴⁵⁷

Arra vonatkozóan, hogy speciálisan az ércbeváltással foglalkozott, az első adatunk 1582 szeptemberéből való. Levelében azt tudatta a beszercei bíróval, hogy mintegy 8 mázsa érc lett bevételezve.⁴⁵⁸ Ebben az iratban még nem nevezte magát aranybeváltónak, azonban nagy a valószínűsége, hogy már ekkor is ez volt a fő tevékenysége.

Gyarmati a korábban már említett 1583. évi iratban főaranybeváltó (*supremus auricampsor*) volt, ekkor helyezték alá a vidéki aranybeváltókat. 1585 februárjában *auricampsor regni Transylvaniae*-ként nevezte meg magát egy Beszercehez intézett levelében.⁴⁵⁹ Beszerce városától négy vég vásznat kért a fejedelmi bánya szükségleteire, melynek singjét 2-2 dénárért adják.⁴⁶⁰ Az irat alapján kiderül, hogy az aranybeváltónak nemcsak az ércbeváltásból származó jövedelemmel kellett dolgoznia, hanem bizonyos esetben jószágigazgatással kapcsolatos feladatot is ellátott. Gyarmati Gergely vagyoni helyzetét és birtokainak elhelyezkedését jól lehet követni a két országos hatáskörű hiteleshely előtt tett bevallások segítségével. 1586. szeptember 14-én a gyulafehérvári Ilosvay Benedek lelkész, maga és lánya nevében 75 forint kölcsönt vett fel a fejedelem aranybeváltójától, Gyarmati Gergelytől, egy másik ki nem fizetett adóssága miatt. Vállalta, hogy ha a következő évben nem tudja kifizetni az adósságot, a deák lefoglalhatja Gyulafehérvár külvárosában, a Temető utcában található allodiális udvarházát, minden tartozékával (kert, épületek) együtt, és azokat 75 forint értékig bárkinek elidegenítheti.⁴⁶¹ Gyarmati Gergely vagyoni helyzete már 1586 előtt is jó lehetett, hiszen egy 1586. október 6–7. között felvett tanúvallomás szerint még a hármastanács regnálása alatt 420 aranyat adott kölcsön Kusdi Miklósnak.⁴⁶² 1587 márciusában hadrévi Orbonác János, lánya nevében is, több ki nem fizetett hitele miatt 200 magyar forintot kapott kölcsön Gyarmati Gergely aranybeváltótól, és mindezért cserébe lánya Forró és Batizháza nevű birtokait zálogba adta az aranybeváltónak és feleségének, Székesfejérvári Zsófiának.⁴⁶³ Orbonác János 1588-ban újabb birtokot zálogosított el a Gyarmati házaspárnak, a forrói birtokon két jobbágytelkét, valamint Batizháza

456 U-Re III. 266.

457 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 332.

458 U-Re III. 435.

459 MNL OL Be M 1585./Nr. 9.

460 Uo. 1 magyar rőf, azaz 62,2 centiméter felelt meg 1 singnek. 1 vég vászon hossza általában 28 méter volt. *Bogdán I.*: Metrológia i. m. 291.

461 EKJkv 176.

462 Uo. 178.

463 Uo. 182.

nevű birtokának egyharmad részét 150 magyar forintért.⁴⁶⁴ Ugyanezen év áprilisában Csekelaky Bálinttól megvették a Fehér megyei Szentbenedeken lévő birtokrészét 275 magyar forintért. Majd Forró György lánya, Erzsébet adott el a házaspárnak a Fehér vármegyei forrói birtoka mellett fekvő mocsárból négy részt 200 magyar forintért.⁴⁶⁵ Báthory Zsigmond 1590 októberében adományozta Gyarmatinak néhai Forró György két forrói részjóságát, egy nemesi udvarházát, az egyik részjóságot ekkor már Székesfejérvári Zsófia bírta zálogbirtokként. Ezenfelül megkapták a szentbenedeki, szépmezői és forrói birtok hadrévi részéhez tartozó tizedeket. Az indoklásban az szerepelt, hogy az adományt a fejedelem aranybevéltői hivatalában (*in auricampsoratus officio*) is teljesített szolgálataiért kapta, ebben az évben az egyéb jövedelmek bevételezéséért is ő felelt (*perceptor proventuum*).⁴⁶⁶ A Fehér vármegyei birtokaik mellett megörökölték felesége édesapja birtokait is, többek között a Szászsebes székben található Lámkeréken fekvő udvarházát.⁴⁶⁷ Ugyanitt Gyarmati Gergely megvett egy részjóságot is 50 forintért, bizonyos Lazary Istvántól, aki a lándzsások kapitánya volt.⁴⁶⁸ 1591 júliusában az aranybevéltő megkapta a Körösbánya tartozékaiban lévő Vaka nevű birtokot, amely korábban a gyulafehérvári udvarhoz volt rendelve.⁴⁶⁹

Bár Gyarmati aranybevéltői tevékenységére nincs annyi adat, mint a vagyonosodási helyzetére, az biztos, hogy a fenti években folyamatosan viselte az aranybevéltői tisztséget, és a fejedelem a legtöbb bányászati engedély kiadásakor azt kötötte ki feltételként, hogy a kitermelt ércet Gyarmati Gergelynek a kincstárba vagy kiküldött embereinek kell beadni. A többi között almási Turzó Péter kapott ilyen engedélyeket 1588 és 1589 folyamán.⁴⁷⁰

Az aranybevéltői hivatal tevékenységi körére nézve érdekes adattal szolgál egy 1588. augusztus 28-án, a gyulafehérvári káptalan előtt tett panasz. Az iratot a Zalatinával foglalkozó fejezetben már ismertettem, itt csak arra térnek ki vele kapcsolatban, hogy a peres felek, Olasz János és Puzlok Mihály özvegye között támadt egyenetlenség, a kijelölt bíró pedig Gyarmati Gergely deák volt. A feljegyzésben nem egyértelmű, hogy az aranybevéltő vajon fogott bíró volt-e, vagy aranybevéltői minőségében bíraskodhatott ebben a perben. Az utóbbi valószínűbb, hiszen a per kiindulópontja bizonyos termelési költségek körüli vita volt, így elképzelhető, hogy az ércbevéltással foglalkozó tisztviselő hozhatott ítéletet ilyen ügyekben.⁴⁷¹ Az aranybevéltői hivatalon kívül betöltött kincstári posztjai közül a legtöbbet nehéz azonosítani, sőt valószínűbb, hogy ugyanazon tisztséget több elnevezéssel is illették, ugyanis a latin terminusok jelentése szinte mindig ugyanaz: jövedelmek

464 Uo. 202.

465 Uo. 185., 190. A szentbenedeki részjóságba való beiktatás 1588. június 23-án történt meg. Uo. 209.

466 EKK 2005. 348. A beiktatás ellen 1591. január 28-án Forró Erzsébet официálisa, Nagy Farkas tiltást tett. EKJkv 301.

467 MNL OL F 4 CA Cista 1. fasc. 2. Nr. 38. A fejedelem emellett megengedte Székesfejérvári Andrásnak, hogy a malmaihoz szükségese fát kitermelje a váradjai kincstári erdőkből, ezt veje is folytathatta tovább. MNL OL F 12 1.d. /a. fol. 98.

468 MNL OL F 3 Centuria H Nr. 29.

469 EKK 2005. 436.; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 298–299. A beiktatásra 1591. szeptember 15-én került sor. EKJkv 320.

470 EKK 2005. 227–228., 253.

471 EKJkv 218.

számtartója (*rationista aerari*).⁴⁷² Két olyan funkciója volt, amely ez alól kivételt jelenthet, az egyik a fejedelmi jövedelmek pénztárnoka (*perceptor proventuum nostrorum*), a másik a fejedelmi kincstár prefektusa (*praefectus rationum fisci*).⁴⁷³ Mindkét tisztséget ismerjük Trócsányi Zsolt kormányzattörténeti monográfiájából: Vásárhelyi Bálint, aki 1587 és 1589, valamint 1593 és 1597 között kincstári számvevő volt, viselte ezen tisztségeket 1597-ban és 1598-ban. Trócsányi véleménye szerint az utóbbi, a prefektusi pozíció rangemelkedés volt a kincstári számvevői tisztséghez képest.⁴⁷⁴ Trócsányi kizárólag Vásárhelyinél tüntette fel a fenti hivatalokat, jóllehet Gyarmati is ugyanezekben a pozíciókban alkalmazták 1590-ben és 1593-ban. Trócsányi elképzelését, miszerint a kincstári prefektus a számvevő felett állt rangban, szem előtt tartva érthetővé válik, hogy Gyarmati miért kerülhetett bele 1594-ben a Gerendi János rendi fizetőmestert elszámoltató bizottságba.⁴⁷⁵

Gyarmati Gergely tehát sikeres kincstári karriert tudhatott magáénak, hiszen a hivatalnoki piramis aljáról középszintű vezetői státuszba jutott. Hivatali pályájával kapcsolatban további adattal nem rendelkezünk, karrierje valószínűleg megtört, legalábbis erre utal az Abrudbánya kapcsán már bemutatott forrás, a Válaszúti család és Kósa Mátyás közötti egyezség szövege, valamint egy 1597-ből származó iktatási parancs. Az előbbiben az áll, hogy Kósa Mátyás azért kapta meg a kérdéses javakat, mert Gyarmati Gergelytől a fejedelem parancsára elkobozták azokat, mégpedig „[...] arany váltásából az baniazsagon maratt restantiakért [...]”.⁴⁷⁶ Az iktatási parancsban pedig az szerepelt, hogy Gyarmati Gergely és felesége gyulafehérvári házukat bizonyos okok miatt átengedték Báthory Zsigmondnak.⁴⁷⁷ 1602-ben már biztosan nem élt, mert a sárdi háza mellett álló másik ingatlan adásvételi szerződésében néhaiként szerepel a neve.⁴⁷⁸

Fodor Pál

Ha Gyarmati Gergely a tisztségviselő nemes és a hivatalnok-értelmiségi csoport határmezsgyéjén mozgott, akkor a most bemutatásra kerülő Fodor Pál életútja azt példázza, hogy egy nemességgel nem bíró szakképzett tisztviselő hogyan tudott boldogulni a pénzügyigazgatás területén, és futott be sikeres karriert.⁴⁷⁹

Fodor Pál aranybeváltó először 1599-ben jelent meg a forrásokban, ebben az évben Kósa Mátyás deák bányáját kapta meg Veress Tamástól.⁴⁸⁰ A következő adat

472 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 298–299.

473 EKK 2005. 343.; MNL OL F 4 CA Cista 3. fasc. 3. Nr. 21. A beiktatási parancs szerint Gyarmati Gergely hűsége jutalmául megkapta az ispánlakai részbirtokot Fehér vármegyében, amely korábban a tordai sóbányához tartozott.

474 Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 332.

475 Uo. 316.

476 MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 13^r–14^v. Ebből az adatból is látszik, hogy a fejedelmi kincstár tisztviselői, hasonlóan a két magyarországi kamara alkalmazottjaihoz, elszámoltathatók voltak, és vagyonnukkal is feleltek a rájuk bízott feladatért. *Ember Gy.*: Az újkori i. m. 153.

477 MNL OL F 4 CA Cista 5. fasc.1. Nr. 51. A forrás szíves közlésért köszönetet mondok Gálfi Emőkének.

478 EKK 2005. 464–465.

479 Fodor Pál életútjának azt a részét mutatom be, amely a Báthory-korszakra esik, pályája majd Bethlen Gábor alatt teljesedik ki. *Mátyás-Rausch P.*: A bányauradalmak i. m. 516–523.

480 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 433.

1607-ből származik, Fodor Pál neve mellett ekkor a helyettes aranybevéltő (*vice auricampsor*) tisztség szerepelt, az aranybevéltő Filstich Péter volt.⁴⁸¹ Fodor Pál ugyanebben az évben abrudbányai bíró is volt,⁴⁸² sőt Rákóczi Zsigmondtól nemesseget is kapott. Az 1607. augusztus 6-án kiadott oklevéllel a fejedelem Fodor Pál helyettes aranybevéltői tevékenységét jutalmazta a nemességgel, egyúttal abrudbányai házáat és egyéb jószágait (szántó, legelő, szőlő stb.) minden adó és szolgálat alól mentesítette.⁴⁸³

A többi aranybevéltőhöz hasonlóan Fodor Pál aranybevéltői tevékenységéről sem tudunk sokat. Azt azonban meg tudjuk határozni, hogy 1607-től kezdve egészen 1610-ig helyettes aranybevéltőként működött Filstich Péter keze alatt. 1608-ban az Abrudbánya városával kötött enyedi megállapodásban tűnt fel a neve. 1610 februárjában ugyanebben az ügyben egyezett meg egymással a város, Fodor Pál és Kósa Mátyás deák.⁴⁸⁴ Fodor Pál még csak indulóban lévő karrierjét mutatja az is, hogy ebből az időszakból mindössze egy birtokügylete ismeretes, a legtöbb birtokát Bethlen Gábor uralkodása alatt szerezte meg.⁴⁸⁵

Egyéb tisztségviselők a pénzügyigazgatásban

Sárdi Gyarmati Gergelyen és Fodor Pálon kívül kevés olyan tisztségviselőről van adatunk, akik a munkájuk révén a nemesércbányászathoz kötődtek. A Báthory-korszakból mindössze három ilyen személyt ismerünk, Simon Jánost, Lupsai Menyhértet és alsójárai Kolozsvári Mihály deákot.

Kolozsvári Mihály deák kincstári karrierjének kiindulópontja nem ismert, de annyi bizonyos, hogy 1589-ben már kincstári számvevőként dolgozott, a fejedelem ugyanis ekkor mentesítette a tized fizetése alól a Kolozs vármegyében fekvő, Fenyves nevű szőlőhegyen lévő szőlőjét.⁴⁸⁶ Karrierjéről egy beiktatási jegyzőkönyv szolgáltat további adatokat. 1589. július 1-jén Báthory Zsigmond Gyulai Pál főkamarásznak és testvéreinek, Gyulai Jánosnak adományozta a magvaszakadt Lupsai Menyhárt, Antal és János Lupsa nevű birtokát Torda vármegyében, valamint a Fehér vármegyei muskai részjószágát. A beiktatásra 1590. július 4-én került sor, ez ellen azonban alsójárai Kolozsvári Mihály deáknak, aki akkor aranybevéltő volt, és feleségének jobbagya tiltást tett.⁴⁸⁷ Kolozsvári Mihály deák 1591 márciusában még mindig aranybevéltő volt, ugyanis a fejedelem átengedte neki tisztsége idejére

481 MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 13^r.; MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 146^r–147^v.

482 Már 1602-ben is viselte a bírói tisztséget, ekkor érte el első ízben Giorgio Bastánál, hogy a generális megerősítse Abrudbánya kiváltságait. GBalev II. 116.

483 Az oklevélben részletesen leírták a nemesi címet is. MNL OL F 1 LR 7. k. fol. 115^v–116^r.; MNL OL Cista diversorum comitatum (= F 5) Cista 2. fasc. 5. Nr. 14.

484 MNL OL F 25 1608, Abrudbánya, jelzet nélküli irat; MNL OL F 1 LR 9. k. fol. 467–470.

485 1609 júliusában feleségével, Betlen Annával arról tettek bevallást a gyulafehérvári káptalan előtt, hogy fiukra, Fodor Györgyre hagyják magyarigeni részbirtokukat, amelyet Fodor Pál még Barkai Ambrustól vásárolt 100 forintért. MNL OL F 3 Centuria I Nr. 89.

486 MNL OL F 3 Centuria I Nr. 311.

487 MNL OL F 3 Centuria I Nr. 315–316. A beiktatás tiltására: MNL OL F 4 CT fasc. 1. Nr. 49.

bérelti díj fizetése nélkül a felső-, illetve alsójárai birtokok gabonatedét, amelyet korábban a néhai Lupsai Menyhárt aranybeváltó gyűjtött be.⁴⁸⁸

Ez az irat több szempontból is fontos. Egyrészt megtudjuk belőle, hogy Lupsai Menyhárt is aranybeváltó volt, valamikor 1588 decembere előtt, mert ebben a hónapban jelöltek ki leányai számára hivatalos gyámot, valamint hogy az aranybeváltók természetbeni juttatásokat kaphattak a fejedelemtől.⁴⁸⁹

Kolozsvári Mihály a későbbiekben a többi között gazdasági tisztséget töltött be: 1597 és 1598 folyamán ő volt a görgényi uradalom udvarbírája, amiről több, Beszterce városához intézett levele is tanúskodik.⁴⁹⁰ Kolozsvári Mihály felesége, Hosszúaszay Erzsébet még sokáig Torda vármegyében élt.⁴⁹¹

488 EKK 2005. 397.

489 A Lupsai árvákra: Uo. 248. Lupsai Menyhárt életútjáról igen kevés adat maradt fenn, Torda vármegyében lakó nemesként több alkalommal is szerepelt tanúként a Thoroczkay család pereiben. SJAN Cluj Thcsly Nr. 57.

490 Görgény ma Gurghiu, Mureş megye, Románia. MNL OL Be M 1597/Nr. 11.39,44.; 1598/Nr. 121. Személye minden bizonnyal nem egyezik meg a Kolozsvárott jegyzőként működő Mihály deákéval, hiszen az utóbbi 1598 és 1610 között volt jegyző, míg az aranybeváltóként is tevékenkedő Mihály 1607-ben már elhunyt. Tojkv 32. A jegyző Mihály deákra: *Flóra Ágnes: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben.* In: „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012 (Speculum Historiae Debreceniense 9.). 133.

491 Tojkv 32., 58., 186–187.

ÖSSZEGZÉS

A szatmári és az erdélyi nemesércbányászat Báthoryak kori történetét bemutató kötet végére érdemes néhány összegző gondolatot megfogalmazni. A két bányavidék korabeli történetét a nemesércbányászat művelésén túlmenően szorosabban összekapcsolja, hogy 1585 után már mindkét régió birtokosa az erdélyi fejedelmi székben ülő Báthory-család volt.¹ Ha a nemesércbányászatban és annak igazgatásában végbement változásokat alaposabban megvizsgáljuk, sok közös pontra, de néhány különbségre is bukkanhatunk a két bányavidék történetében.

Elsőként vegyük sorra a két terület közötti különbségeket. A legszembetűnőbb különbség a bányai igazgatás terén tapasztalható, hiszen a *szatmári bányavidék* a tárgyalt korszakban huzamosabb ideig kamarai kezelés alatt állt, azaz a korabeli modern pénzügyi és igazgatási feltételeknek megfelelő pénzügyigazgatási szerv, a Szepesi Kamara irányította kiküldött tisztviselőkön keresztül. Az erdélyi bányavidéken viszont csak a rövid Habsburg-uralom (1602–1604) alatt próbálták meg bevezetni a kamarai rendszert, de ezeket a próbálkozásokat a történelmi események rendre felülírták, így Erdélyben majd csak a 17. század végi felszabadító háborúk és a Diploma Leopoldinum kiadása után sikerült a Magyar Királyságban már komoly hagyományokkal rendelkező kamarai rendszerhez hasonló struktúrát felépíteni. Az 1604 elején felállított, de a körülmények miatt rövid ideig működött Erdélyi Kamara léte fölvetette azt a kérdést, hogy vajon volt-e a kamarai rendszernek létjogosultsága, azaz működésének reális esélye ebben az időszakban a fejedelemség területén? A jelen kötet keretei között nem adódott lehetőség teljes körűen megválaszolni ezt a kérdést, de a bányai igazgatás gyakorlatából kiindulva néhány megállapítást meg lehet kockáztatni. Már a szatmári bányavidék igazgatásának vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy a Habsburg Monarchia kamarai szervei minden esetben megpróbálták az igazgatási sémát az adott területhez igazítani, a helyi sajátosságokat figyelembe venni, hiszen ráébredtek, hogy a kincstár számára csak így válhatott egy térség jövedelmezővé. A szatmári bányavidék esetében azonban a fenti koncepció végül kudarcot vallott, hiszen 1581-ben bérbe adták a kincstári javakat idősebb Felician von Herbersteinnek, mert nem találtak jobb megoldást a bányaművelés területén felmerülő problémákra. Az is világosan kiderült, hogy ezt – azaz a bérleti rendszer bevezetését – csupán kényszermegoldásnak tartották. Az Udvari Kamara a 17. század elején minden lehetőséget megragadott

---

¹ A 16. században több alkalommal is megpróbálták egyesíteni a két területet, többek között Ludovico Gritti kormányzó is, de végül nem koronázta siker törekvéseiket. Láthattuk, a Herberstein család több tagja is hiába próbálkozott az egyesítéssel, és Giovanni Muraltonak is igen kis ideig sikerült egy kézben tartani a két bányavidéket.

arra, hogy újra kamarai tisztviselő révén irányítsa a térséget, és hogy ez nem sikerült, az leginkább a korszak háborús eseményeinek és a bizonytalan hatalmi viszonyoknak tudható be.

Az erdélyi bányák igazgatásánál hasonló koncepcióval találkozhatunk. A zalatnai kincstári bányák igazgatási módján jól látszik, hogy a Habsburg központi kormányzat a királyságbeli kamarai rendszert az erdélyi „hagyományokkal” próbálta ötvözni. Az Udvari Kamara mint legfőbb pénzügyigazgatási szerv felettese volt az erdélyi jövedelemigazgatónak, akinek szerepét 1604-től rövid időre átvette az Erdélyi Kamara. A jövedelemigazgató irányításával dolgozott a főudvarbíró, aki a kincstári birtokok összességét irányította. Így értelemszerűen alá tartozott a gyulafehérvári udvarbíró, aki felügyelte a zalatnai *Schichtmeister* (munkafelügyelő, szakmár) munkáját. Ez a szisztéma nem működhetett sokáig, mert az események elsodorták az Erdélyi Kamarát, mégis, ha ehhez hozzávesszük, hogy a fejedelemség területén már ekkor több kincstári szakági vezető volt, akik egy adott feladatra specializálódtak, akkor nyugodtan állíthatjuk – Trócsányi Zsolt nyomdokain haladva –, hogy az erdélyi kormányzat legtöbb modern elemet tartalmazó ágazata a kincstári igazgatás volt.

Ennek alapján úgy vélem, hogy a kamarai igazgatás egy „speciális” változatának, lett volna létjogosultsága ebben az időszakban a fejedelemség területén, ezért is szerette volna a bécsi központi kormányzat a kamarai rendszert bevezetni. Ezen a ponton röviden ki kell térni egy idekapcsolódó másik kérdésre, miszerint milyen jellegzetességekkel rendelkezett az erdélyi állam kincstári igazgatási rendszere. Többek között Trócsányi Zsolt is felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi kormányzat sajátosságait alapvetően az állandósult külső veszély jelenléte határozta meg. Ez a jelenség a kincstári igazgatás egészét is nagyban befolyásolta, hiszen a gyors reagáláshoz pénzügyi ütőképességre volt szükség. Trócsányi Zsolt ebből vezette le azt a következtetést, hogy a kincstári igazgatás szervezete és működése jóval fejlettebb volt, mint a központi kormányzat egésze. Trócsányi elsősorban a központi igazgatást vizsgálta, így a helyi szintre nem terjesztette ki kutatásait, ezért következtetéseit némiképp árnyalni lehet. Mindenekelőtt nem elhanyagolható, hogy a fejedelemség területén sok, Dél- és Nyugat-Európából származó bányavállalkozó tevékenykedett, akik magukkal hozva tapasztalataikat és tudásukat, gazdagították, felfrissítették a helyi sémákat, így a központi törekvések mellett sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az erdélyi kincstári igazgatás fejlettebbé vált, mint a többi ágazat.

A másik különbség, amely a szatmári és az erdélyi bányavidék igazgatásában felfedezhető, az a bányakamarák hatásköre. A nagybányai bányakamara a bányászathoz kapcsolódó regálék kezelésén túlmenően jószágigazgatási feladatot is ellátott, míg a szebeni kamara feladata kizárólag a regálék (ércbeváltás, finomítás, pénzverés) kézben tartása volt.

Ha a különbségek után a hasonlóságokat vesszük sorra, ugyancsak igazgatási kérdésekkel kerülünk szembe. A legfőbb közös pont a bérleti rendszer alkalmazása volt. A fejedelmi kormányzat által igénybe vett, archaikusnak és elavultnak mondott bérleti megoldás nem volt annyira idejétmúlt, mint amennyire általában megítélni szoktuk. Leginkább azért nem, mert a fejedelmek kifejezetten ügyeltek arra, hogy az ellenőrzés és számonkérés lehetőségét minden esetben megtartsák

maguknak, és legtöbbször éltek is ezzel a lehetőséggel. Erre kiváló példa Friedrich von Herberstein esete, akit Báthory Zsigmond uralkodása alatt többször is azért fosztottak meg a nagybányai bérlettől, mert a munkájával nem voltak megelégedve.

Az igazgatási kérdéseken túlmenően a két bányavidék közötti lényeges kapcsolódási pont az, hogy mindkét térség kiváló adottságokkal bíró, gazdag érclelőhely volt, miként ezt szinte mindegyik, a korban keletkezett forrás kiemelte. Ezért sem meglepő, hogy mindkét régió vonzó célpont volt az Európa minden tájáról érkező, vállalkozó kedvű kalandorok és szakemberek számára. A vállalkozó kedvre bizony nagy szüksége is volt az ide tévedő külföldi polgároknak, hiszen a korabeli bányászat és fémtermelés gyakran komoly kihívásokat rejtett magában. A bányászoknak szó szerint a természettel, az elemekkel kellett megküzdeniük azért, hogy ki tudják fejteni az ércet, és a felszínre tudják szállítani. A nehéz és visszariasztó körülmények ellenére is sokan látták meg a sikeres vállalkozás és ebből fakadóan az anyagi biztonság megteremtésének lehetőségét mind a nagybányai, mind az erdélyi bányászatban. Az idősebb Herberstein ide érkezését minden bizonnyal az is ösztönözte, hogy nem hivatalnokként, hanem viszonylag szabad vállalkozóként megélhetési lehetőséget látott az erdélyi fejedelemséghez kapcsolódó bányarégió műveltetésében. A kötet keretei között nem szóltam róla, de érdemes megemlíteni Herberstein alkímiai és metallurgiai érdeklődését is, ami szintén izgalmassá tehetett számára egy arany- és ezüstércéről híres kelet-európai bányavidéket. A külföldi bérlők Erdély iránti érdeklődése egybeesett a Báthory-fejedelmek azon törekvéseivel, hogy szívesen alkalmaztak külföldieket országuk kormányzatában.

Mindkét bányavidék esetében komoly és folyamatos változásnak lehetünk tanúi, ha a bányászatot irányító csoportok és családok összetételét, származását vesszük vizsgálat alá. Nagybányán az 1580-as évek elejéig egy szűkebb gazdasági elit tartotta kezében a bányászatot, amelynek soraiba nem volt könnyű bekerülni, és amely érdekes módon kevéssé vagy egyáltalán nem vett részt a város irányításában. A stájer földről elszármazott Herberstein család megjelenésével a helyzet megváltozott. Idősebb Felician von Herberstein szívós munkával megszerezte a nagybányai bányák döntő többségét, így családja megkerülhetetlenné vált a térségben. A Herberstein család vagyónát megvásárló németalföldi vállalkozó, Gerhard Lisbona ugyancsak nyugat-európai gyökerekkel bírt, fiai Erdélyben építettek fel sikeres kincstári karriert.

Az erdélyi bányavidék egyes területein sokkal színesebb volt a vállalkozó családok palettája. Az Erdélyi-érchegységben lévő két fiskális birtok közül Offenbányán az erdélyi családok voltak túlsúlyban, legjelentősebb képviselőjük a kolozsvári Filstich família volt. Ezzel szemben Zalatnán, a jövedelmező higanybányászatnak is köszönhetően, a 16. század végéig leginkább az itáliai gyökerekkel rendelkező bányavállalkozók vezették a bányászatot, a Grison–Matalea család, a Genga fivérek, majd Giovanni Muralto. Friedrich von Herbersteinnek nem sikerült megvetnie a lábát az erdélyi területen, utódjának, Gerhard Lisbonának azonban igen. A 17. század elejére az itáliaiak eltűntek a fejedelemség bányagazgatásából, a Nyugat- és Északnyugat-Európából származó vállalkozók itt is átvették a vezetést, élükön a már említett Lisbona családdal.

Az egyes élettörténeteken keresztül az is jól látszik, hogy a bányászattal foglalkozó személyek közül a legtöbben, akik a 17. század első évtizedeiben jelen voltak a

fejedelemség gazdasági kormányzatában, valamilyen módon Nagybányához kapcsolhatók, erdélyi karrierjük valójában innen indult el. Idesorolhatnánk Gerhard Lisbonát és fiait, Krakker Györgyöt és családját, illetve Muraltót is. Egyedül a Herberstein családnak nem sikerült a váltás, ők nem tudtak az erdélyi bányajövedelmekből egyetlen kis részt sem kihalítani a maguk számára, de az erdélyi elitben a család második és harmadik itt élő generációja is jelen volt, és betagozódott a fejedelemség társadalmába. Kiváló példa erre, hogy Barbara von Herberstein és Ludwig von Starhemberg lánya a kolozsvári Bornemisza család egyik tagjához ment hozzá.

A kiváltságolt bányavárosok közül Abrudbánya birtokviszonyairól tudunk a legtöbbet. Itt leginkább a helyi származású termelők voltak többségben. Két jelentősebb befolyással bíró személy emelhető ki: az egyik várfalvi Kósa Mátyás fejedelmi táblai ülnök, a másik Fodor Pál, aki a korszakban a helyettes aranybevéltői posztot töltötte be, majd a Bethlen-korban aranybevéltő volt. Valójában Kósa bányáit a 17. század elejétől már Fodor Pál irányította, így ezen a vidéken ő tekinthető a legnagyobb termelőnek.

Az erdélyi bányavidék többi részétől sokban különbözött a radnai bányászat. Egyrészt mert egy száz kerületben feküdt, másrészt mert Radna városa Besztercehez volt csatolva, és – mint több példán láthattuk –, a besztercei bíró volt jogosult intézkedni bányászati ügyekben is. A források alapján egyértelműen kimutatható, hogy a radnai bányászatban a helyieknek csekély szerep jutott, a kolozsvári polgárok hegemoniáját nem tudták megtörni.

Nehéz feladat volt a bányauradalmak szerepéről értekezni, ugyanis az ezzel kapcsolatos források száma meglehetősen korlátozott. Elsődleges célként az egyes uradalmak pontos körülhatárolását jelöltem meg, és a legtöbb erdélyi bányauradalom esetében sikerült is összeállítani egy hozzávetőleges falu- és birtoklistát. A rossz forrásadottságok ellenére is kiderült, hogy a bányauradalmaknak fontos szerepük volt egy-egy bánya működtetésében. Elsősorban azért, mert az uradalmakhoz tartozó falvak és birtokok lakossága adta a bányákban és a hozzájuk tartozó üzemekben (ércválogató, pörkölő stb.) dolgozók jelentős hányadát, az innen származó munkaerő nélkül nem lehetett volna folytatni a termelést. Ezenkívül a jobbágylakosság robotkötelezettségének meghatározó szerepe volt a bányászathoz elengedhetetlenül szükséges háttérmunka terén is, elsősorban a szállításban, faki-termelésben. Nem szabad megfeledkeznünk a természetbeni szolgáltatásokról sem, hiszen jobbágyok élő állat, vadbőr és egyéb élelmiszerek (például méz) leadásával is tartoztak földesuruk vagy a bérlő felé.

A legtöbb kamarai jelentés mindkét bányavidék esetében megemlíti a szakképzett munkaerő hiányát és a robotkényszer káros hatását a termelésre. A jobbágylakosság bányaművelésre kényszerítése azonban nem csupán negatív következményekkel járt. A bányáknál dolgozó jobbágyok ugyanis az évek során jelentős tapasztalatra tehettek szert, később ezt felhasználva maguk folyamodtak bányászati engedélyért a fejedelmi kancelláriához. A legnagyobb gondot az jelentette, hogy az uradalmak jobbágycsaládjai kétféle életet éltek, hiszen a bányaművelés mellett földműveléssel is kellett foglalkozniuk, és általában akkor volt a legtöbb feladat a bányákban, amikor a mezőgazdasági munkák is zajlottak.

Arról már a fentiekben szót ejtettem, hogy az erdélyi bányák igazgatása, amelyet sikerült egészen a helyi szintig rekonstruálni, differenciáltabb volt, mint azt

korábban gondolni lehetett. Az erdélyi területen a bányagazgatásban szétválasztották a bányászattal kapcsolatos regálék (ércbeváltás, finomítás, pénzverés) kezelését és a bányák üzemeltetéséhez köthető jószágigazgatási feladatokat. Ez összefügg az erdélyi bányakamarák tevékenységi körével is, így Erdélyben – Nagybányával szemben – a legtöbb bányabérlő nem foglalkozott szorosabb értelemben vett kincstári feladatokkal, kizárólag jószágigazgatással. Nagybányán viszont a Királytáró bérlője egyben a bányakamara bérlője is volt, így ő irányította az ércbeváltást is.

A regálék kezelését a fejedelemség területén működő két bányakamara, a kolozsvári és a szebeni végezte, az utóbbit a Báthory-korszakban is kolozsvári ötvösök irányították. A 16. század végére egyértelműen a kolozsvári kamara vette át a vezető szerepet, nem véletlen, hogy ebben az időszakban találkozunk az ércbányászat területén működő szakágazati vezetői poszt elődjével, azaz az ércbányászati prefektusi tisztséggel, amely a kolozsvári kamaraispáni tisztségből alakulhatott ki.

A Báthory-korszak első felében fejedelmi aranybeváltó működött a kincstárnál, aki eredetileg egy alacsonyabb beosztásban dolgozó komornik deák lehetett, aki megbízásai révén mindinkább specializálódott az ércbeváltással kapcsolatos tevékenységi körre. Az aranybeváltó alatt, aki feltehetően Gyulafehérváron tartotta a székhelyét, dolgoztak helyi aranybeváltók. Az aranybeváltói tisztség a 16. század végére megszűnt, feladatát átvette a kolozsvári kamaraispán, majd a szakágazati vezető.

Arra is választ kerestem a kutatómunka során, hogy mely társadalmi rétegek képviseltették magukat a bányagazgatással kapcsolatos pozíciókban, és a Báthoryak korának pénzügyigazgatásában milyen karrierlehetőségek bontakozhattak ki az egyes tisztségviselők előtt. Trócsányi Zsolt kormányzattörténeti összefoglalójában két csoportot határozott meg, amelynek tagjai részt vettek az erdélyi állam működtetésében. Az első csoport a tisztségviselő nemesek, a másik pedig a hivatalnok-értelmiségiek köre. Azt már Trócsányi is megállapította, hogy e két csoport között nincsen éles határvonal, így nem volt meglepő, hogy a vizsgált személyek közül a legtöbben beletartozhatnak mindkét kategóriába. Az elvi határ abban keresendő, hogy míg a tisztségviselő nemes leginkább rendi rangállása révén jutott előbbre, addig a hivatalnok-értelmiségi a szakképzettsége segítségével.

Gyarmati Gergely nemesi ranggal bírt, mégis kincstári pályán helyezkedett el, a komornik deáki tisztségtől eljutott egészen a kincstári prefektusi tisztségig, sőt részt vett a Gerendi János rendi fizetőmestert elszámoltató bizottságban is. Hasonló karriert futott be az alatta dolgozó Kolozsvári Mihály deák, aki az aranybeváltó tisztség után görgényi udvarbíró lett, és emellett Torda vármegyében szerzett birtokokat. Ellenben Fodor Pál karrierje hivatalnok-értelmiségiként indult, és 1607-ben szakképzettsége révén kapott nemesi címet. A fenti életutakból is jól látszik, hogy kiváló lehetőségek rejtettek a kincstári igazgatásban, ez a munka azonban komoly kockázattal is járt, ahogy Gyarmati Gergely példája is mutatja: hiába jutott komoly pozícióba, karrierje megtört, amikor nem tudott elszámolni a rábízott ércel vagy pénzzel.

A jószágigazgatás terén a Báthory-korszakban a helyi igazgatást az udvarbíró alá tartozó tiszttartó látta el. Egyedül Kapnikbánya esetében tudunk arról, hogy a

fejedelem közvetlenül maga intézte a bányák irányítását oly módon, hogy fejedelmi inspektort nevezett ki a bányák élére Kopáchy Ferenc személyében. Kinevezése egyedülálló volt, ezért nem lehet messzemenő következtetést levonni belőle, csupán annyit, hogy Báthory István számára kiemelten fontos volt a kapniki bányászati és az abból remélt jövedelem, ezért küldte oda a kancellária egyik titkárát. A korszak végére a fiskális tulajdonban lévő bányák mindegyikét bérbe adták, a bérlők minden esetben közvetlenül a fejedelemnek vagy a nevében kiküldött fejedelmi inspektornak tartoztak elszámolással. A Báthory-korszakban kialakított bányagazgatási struktúra alapvetően megmaradt a Bethlen-korszakban is. Bethlen Gábor leginkább azon fáradozott, hogy a már meglévő rendszert tökéletesítse, a fejedelmi ellenőrzést még erősebbé tegye, az egyes tisztviselők jogköreit a kincstárnak legkedvezőbb módon alakítsa ki.

FORRÁSOK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár)

Colecții speciale (Különgyűjtemények)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

Magyar Kancelláriai Levéltár (A szekció)

Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája

Libri Regii

Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció)

Magyar Kamara archivuma

Acta Transylvanica

Diversae instructiones

Jogbiztosító és kiemelt fontosságú iratok

Urbaria et conscriptiones

Városi és kamarai iratok

Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája

Benignae resolutiones

Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája

Benigna mandata

Minutae (expeditiones camerales) Liber copialis I–V. kötet

Representationes, informationes et instantiae

Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció)

Erdélyi fejedelmi kancellária

Libri Regii

Erdélyi kincstári levéltár

Erdélyi fiscalis levéltár

Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára

Centuriae

Cista comitatum

Cista diversorum comitatum

Lymbus

Protocolla

Kolozsmonostori Konvent országos levéltára
 Cista Comitatum
 Miscellanea
 Protocolla, libri regii et stylionaria

1526 utáni gyűjtemény (R szekció)

Erdélyre vonatkozó gyűjtemények
 Erdélyi iratok
 Kolozsvár városára vonatkozó iratok
 Vegyes, tárgyi alapon létrehozott gyűjtemények
 Városi iratgyűjtemény

Diplomatikai Levéltár (Q szekció)

Mikrofilmek (X szekció)

Archivum Panstwowe w Krakowie Akta miasta Krakowka Regestra theloni civitatis Cracoviensis (Krakkói Állami Levéltár, Krakkó város levéltára, Krakkó város vámkönyvei)
 Arhivele Naționale Filiale Cluj, Arhiva orașului Baia Sprie, Primăria orașului Baia Sprie, Tanácsi iratok (Román Nemzeti Levéltár, Kolozs Megyei Igazgatóság, Felsőbánya város levéltára)
 Arhivele Naționale Filiale Cluj, Beszterce város és kerület levéltára, Beszterce város és kerület, Missiles (Román Nemzeti Levéltár, Kolozs Megyei Igazgatóság)

Országos Széchényi Könyvtár

Kézirattár

Stadtarchiv Nürnberg

Genealogische Papiere und kleinere Erwerbungen

Österreichisches Staatsarchiv (Bécs)

Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer

Gedenkbücher- Ungarische Reihe
 Niederösterreichische Kammer Bücher
 Hoffinanz Protokolle
 Hoffinanz Ungarn
 Hoffinanz Ungarn Akten
 Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen
 Ungarisches Münz- und Bergwesen
 Vermischte Ungarische Gegenstände

Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Ungarische Akten
 Allgemeine Akten

Serviciul Județean Arhivelor Naționale Cluj (Román Nemzeti Levéltár, Kolozs megyei Igazgatóság, Kolozsvár)

Colecția generală de documente (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Törzsgyűjtemény)

- Colecția personală Mike Sándor (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Mike Sándor gyűjtemény)
 Fond familial Haller (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Haller család levéltára)
 Fond familial Kornis (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Kornis család levéltára)
 Fond familial Thoroczky (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Thoroczky család levéltára)
 Fond Fideicomisionar Jósika (korábban Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Jósika család hitbizományi levéltára)

Primăria Municipiului Cluj (Kolozsvár város levéltára)
 Protocole (Törvénykezési Jegyzőkönyvek)
 Protocole de ședință (Közgyűlési jegyzőkönyvek)
 Socotelile Orașului (Számadáskönyvek)

Primăria orașului Bistrița (Beszterce város levéltára)
 Documente I. (Urkunden)

Serviciul Județean Arhivelor Naționale Maramureș (Román Nemzeti Levéltár, Máramaros Megyei Igazgatóság, Nagybánya)

Primăria Orașului Baia Mare (Nagybánya város levéltára)
 Documente feudale (Középkori gyűjtemény)
     Documente privilegiale (Kiváltságlevelek)
     Szabad királyi bányaváros Nagybánya város jegyzőkönyve I. (1560–1635)

Serviciul Județean Arhivelor Naționale Sibiu (Román Nemzeti Levéltár, Szeben Megyei Igazgatóság, Nagyszeben)

Colecția de documente medievale (Középkori gyűjtemény)
 Colecția de documente Muzeul Brukenthal (Brukenthal Múzeum gyűjteménye)

Primăria Municipiului Sibiu (Nagyszeben városi levéltára)
 Socotelile Orașului (Számadáskönyvek)

KIADOTT FORRÁSOK

- Agricola, Georgius*: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról (De re metallica Libri XII.). Szerk. Becht Dezső. Országos Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 1985.
 Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon (Adattár). Összeállította Fallenbüchl Zoltán. Osiris, Budapest, 2002.
 A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai II. Ismerteti Ováry Lipót. Akadémiai, Budapest, 1894.
 Articuli Saxonum. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. IV/2. 1 (1850) 113–128.
 Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1581, illetve 1581–1602. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1., illetve 3.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003–2005.

- Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2006.
- Basta György levelezése és iratai (1597–1607). I–II. Kiadja Veress Endre. MTA, Budapest, 1909–1913 (Monumenta Hungariae Historia 4. Diplomataria 37.).
- Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár, 1944 (Monumenta Transsilvanica).
- Bethlen Farkas*: Erdély története III–V. Ford. Bodor András, Kasza Péter. Enciklopédia–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 2004–2010.
- Berger, Albert*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1230–1585. III. Hrsg. Ernst Wagner. Böhlau, Köln–Wien, 1995.
- Bobory Dóra*: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2005. 5–26.
- Calw, Ulrich Rühle von*: Rendszeres és hasznos kiskönyv a bányászatról (Bergbüchlein 1500). Ford. Zsámboki László. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, 1987.
- Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Publicate de Andrei Veress. II–VII. Fundațiunea „Regele Ferdinand I.”, București, 1929–1934.
- Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. XII. (1594–1602). Academia Română, București, 1903.
- Epistolarum Transylvanicum Stephani Bathory regis Poloniae (1581–1585). Szerk. Veress Endre. MTA, Budapest, 1948 (Monumenta Hungariae Historica LXII.).
- Erdély közjövödelmei 1586-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3 (1896) 322–326.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Budapest, 1875–1898 (Monumenta Hungariae Historica III/b: Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae).
- Finály Henrik*: Debreczeni László aranyfinomító könyve. Járulék a hazai fémmivétel és pénzverés történetéhez. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve 4 (1866–1867). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1867. 111–130.
- Gyulaffi Lestár*: Följegyzései (1565–1605). Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Közli Szabó Károly. MTA, Budapest, 1881 (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptores 34.).
- Herzfelder Armand Dezső*: Kolozsvári Czementes János könyve. Magyar Könyvszemle 4 (1896) 276–301., 350–373.
- Jakab Elek*: Oklevéltár az I. kötethez. Egyetemi, Budapest, 1870.
- Jakab Elek*: Oklevéltár a II–III. kötethez. Egyetemi, Budapest, 1888.
- Kárrffy Ödön*: Adalékok a bányászat történetéhez. Magyar Történelmi Tár 2 (1901) 468–471. Kolozsvári Emlékirók (1603–1720). Szerk. Bálint József, Pataki József. Kriterion, Bukarest, 1990.
- Köleséri Sámuel*: Erdély aranybányászata. Ford. Magyar László András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Szeged–Kolozsvár, 2015 (Kölesérianá 2.).
- Lescalopier, Pierre*: Utazása Erdélybe (1574). Szerk. Benda Kálmán, Tardy Lajos. Helikon, Budapest, 1982.
- Levéltári Kutatások. Közli Komáromy András. Történelmi Tár 26 (1903) 414–446.
- Morvai Gyula*: Győri Polgárkönyv I. Mezővárosi időszak 1600–1743. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 2007 (Városi Levéltári Füzetek 2007/10.).
- Okiratok Erdély történetéhez a XVII. század elején. Közli Torma Károly. Történelmi Tár 8 (1885) 257–334.
- Oláh Miklós*: Hungária. Ford. Németh Béla. Osiris, Budapest, 2000 (Millenniumi magyar történelem. Források).

- Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1540–1690). Hrsg. Roderich Gooss. Holzhausen, Wien, 1911.
- Pénzverési engedély 1608-ból. Közli Dr. Illéssy Lajos. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5 (1898) 44.
- Petru Cercel și Țara Româneasca: la sfârșitul sec. XVI. Publicate de Ștefan Pascu. TCR, Cluj, 1944.
- Poda, Nicolaus*: A selmeci bányagépekről (Bergmaschinen von Schemnitz 1771). Szerk. Zsámboki László. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Miskolc–Rudabánya, 2002 (A bányászat, kohászat, földtan klasszikusai 10.).
- Possevino, Antonio*: Transilvania (1584). Per cura del Andreas Veress. Stephaneum, Budapest–Kolozsvár, 1913 (Fontes rerum Transylvanicarum / Erdélyi történelmi források 3.).
- Rat und Patriziat in Nürnberg. Die Herrschaft der Ratsgeschlechter vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. Peter Fleischmann. Nürnberg, 2009 (Nürnberger Forschungen 31/2.).
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. 1473–1600. Magyar Tudományos Akadémia – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1971.
- Szamosközy István történeti maradványai (1542–1608). IV. Vegyes feljegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor. MTA, Budapest, 1880 (Monumenta Hungariae historica. Második osztály: Írók 30.).
- Szamosközy István*: Erdély története (1598–1599, 1603). Ford. Borzsák István. Európa, Budapest, 1981.
- XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I. Szerk. Kenyeres István. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2002 (FONS Könyvek 2.).
- Torda vármegye jegyzőkönyvei. I. (1607–1658). Közreadja Dáné Veronka. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.).
- Utasítás a Szepesi Kamara részére 1608-ból. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4 (1897) 79–82.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565–1604). Budapest, 1894 (Értekezések a történeti tudományok köréből 16/3.).
- A magyar nyelv szótára. V. Kiadja Czuczor Gergely, Fogarasi János. Athenaeum, Pest, 1870.
- A magyarországi bánya és kamaratisztek emlékérméi. *Archaeologiai Közlemények* 14 (1886).
- Arens, Meinolf*: Habsburg und Siebenbürgen (1600–1605). Gewaltsame Eingliederungsversuche eines Ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2001 (Studia Transylvanica Band 27.).
- A Toroczkószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Ismerteti Jakó Zsigmond, Valentiny Antal. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1944 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1.).
- Az antimion- és ezüstérmék előfordulása és associatív viszonya a felsőbányai érczerekben. *Közli Szokol Pál*. Bányászati és Kohászati Lapok 25 (1902) 6–8.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Budapest, 1891.
- Balázs Mihály*: Trauzner Lukács „megtérése”. *Keresztény Magvető* 103 (1997) 11–20.
- Ballagi Aladár*: Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1883) 201–392.
- Balogh Béla – Oszóczi Kálmán*: A nagybányai ötvöscéh a 15–17. században. In: *Művelődés-történeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek. Kriterion, Bukarest, 1979. 121–137.
- Balogh Béla – Oszóczi Kálmán*: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt – Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Miskolc–Rudabánya, 2001.
- Bessenyei József*: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc–Budapest, 2007.
- Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.).
- Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltartan és Történeti Forrástudományok 7.).
- Bogdán István*: Metrológia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Osiris, Budapest, 2001 (A történettudomány kézikönyve I.).
- Bunta Magdolna*: Kolozsvári ötvösök a 16–18. században. Budapest, 2001 (Bibliotheca Humanitatis Historica XVII.).
- Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a 17. században. *Történelmi Szemle* 20 (1977) 73–107.
- Buza János*: Az oroszlános tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. *Numizmatikai Közöny* 80–81 (1981–1982) 89–99.

- Buza János*: Pénzforgalom a Báthoriak korában. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk. Dám László. Grafik, Nyírbátor, 1986 (Folia historica et ethnographica 1.).
- Buza János*: Dukát-tallér-dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996. 267–284.
- Dáné Veronka*: „Az Őnagysága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségségi bírósági gyakorlata. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Debrecen–Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.).
- Dáné Veronka*: „Országúl választottuk... directorrá”. Kolozsvári János deák fiscalis director életútja. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára, Püski Levente. Kapitális, Debrecen, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense 12.). 47–63.
- Davies, Norman*: Lengyelország története. Osiris, Budapest, 2006.
- Draskóczy István*: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1529–1535. Az erdélyi sóbányászat sorsa a Szapolyai korszakban. Levéltári Közlemények 75 (2004) 27–45.
- Eckhart Ferenc*: A főbányagrófi hivatal megszervezése. Századok 68 (1914) 195–213.
- Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Osiris, Budapest, 2000 (Millenniumi magyar történelem. Historikusok).
- Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Országos Levéltár, Budapest, 1946 (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.).
- Erdélyi magyar szótörténeti Tár. Gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila. Akadémiai–Kriterion, Budapest–Bukarest, 1993–2000.
- Erdély története I–II. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Erdősi Péter*: Franco Sivori fortélyos barátságai. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. Horn Ildikó, G. Etényi Nóra. Balassi, Budapest, 2005. 276–313.
- Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a 17–18. században. Levéltári Közlemények 38 (1967) 193–236.
- Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). Wien, 1907.
- Flóra Ágnes*: A kora újkori kolozsvári elit portréja. In: URBS. Magyar várostörténeti évkönyv. III. Szerk. Laszlovszky József. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008. 133–144.
- Flóra Ágnes*: Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában. Történelmi Szemle 51 (2009) 481–501.
- Flóra Ágnes*: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In: „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Speculum Historiae Debreceniense 9.). 128–135.
- Fodor Pál*: Az oszmán pénzügyrendszer 16. századi válságáról (Megjegyzések az 1585/1589. évi leértékelésről). Aetas 14 (1999) 27–41.
- Fraknoi Vilmos*: Egy jezsuita diplomata hazánkban. Katolikus Szemle 16 (1902) 585–607., 686–700., 796–809.
- Friwaldszky, Joannes*: Minerologia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metal-la, sulphra, salia, lapides et aquae. Typis Academicis Societatis Jesu, Kolozsvár, 1767.
- Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene (Bethlen Gábor trónra lépé-

- sének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai). Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 319–327.
- Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.).
- Gecsényi Lajos*: Városi önkormányzat Győrött a 17. században. Arrabona – Múzeumi Közlemények 22–23 (1986) 99–127.
- Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő XVI. században. Nagyváthy Ferenc. Turul 72 (1999) 77–83.
- Ghyczy Pál*: Nagyjeszeni Jeszenszky István címeres emlékalbuma (1593–1620). Turul 27 (1909) 123–127.
- Gohl Ödön*: A magyar bányapénzek. Numizmatikai Közlöny 18–19 (1920) 1–33.
- Gündisch, Gustav*: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischer Zeit (1530–1828). Numismatische Zeitschrift, Neue Folge 25 (1932) 67–98.
- Gündisch, Gustav*: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischer Zeit (1530–1828). Wien, 1933.
- Gyöngyössy Márton*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Gondolat, Budapest, 2003 (Doktori mestermunkák).
- Gyöngyössy Márton*: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Opitz, Budapest, 2008. 185–197.
- Gyöngyössy Márton*: Szapolyai János pénzverése (1529–1540). Századok 149 (2015) 959–973.
- Gyulai Éva*: Bocskai címerreprezentációja. In: „Frigy és békesség legyen...”. A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 33–53.
- Hajnik Imre*: A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. Értekezések a történeti tudományok köréből 8 (1878–1880) 4–21.
- Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában: a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Herzfelder Armand Dezső*: Cementes János, XVI. századi magyar chemikus. Matematikai és Természettudományi Értesítő 14 (1896) 438–440.
- Herzfelder Armand Dezső*: A kolozsvári kódex. Egy XVI-ik századbeli chemiai kézirat ismeretése. Athenaeum, Budapest, 1897.
- H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városzövetség. I–II. Osiris, Budapest, 2004 (Doktori mestermunkák).
- Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet (1000–1325). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- Hóman Bálint*: A magyar államháztartás I. Károly korában. Akadémiai Értesítő 31 (1920) 99–109.
- Horn Ildikó*: Báthory András. Új Mandátum, Budapest, 2002 (Post Scriptum – Életrajzi monográfiák 3.).
- Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Kapitális, Debrecen, 2009. 133–152.
- Huszár Lajos*: Az erdélyi pénzverés története. Budapest, 1936.
- Huszár Lajos*: János király dénárjai. Numizmatikai Közlöny 50–51 (1951–1952) 39–47.
- Huszár Lajos*: A Báthoriak pénzei. Nyírbátor, 1961 (A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei).
- Huszár Lajos*: Habsburg királyok pénzei (1526–1657). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975 (Magyar egyetemes éremtár III.).

- Huszár Lajos – Pap Ferenc – Winkler Judit: Erdélyi éremművesség a 16–18. században. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1996.
- Jakab Elek: Kolozsvár története. I. (Oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor) és II. (Oklevéltárral. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak). Egyetemi, Budapest, 1870–1888.
- Jakó Klára: Nápolyi Péter, a Movilă-vajdák magyar secretariususa. In: Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok. Szerk. Gábor Csilla. Komp-Press, Kolozsvár, 2004. 223–234.
- Jeney-Tóth Annamária: A családi alapokon szerveződő mikroközösség: ötvöscéh a 17. századi Kolozsváron (1600–1659). In: Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai). Szerk. Dobrossy István. Forma, Miskolc, 2003 (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.). 196–211.
- Jeney-Tóth Annamária: Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparos társadalom a 17. századi Kolozsváron. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 247.).
- Jeney-Tóth Annamária: Kézműves vezető réteg Kolozsvárott 1600–1655 között. In: URBS: Magyar várostörténeti évkönyv III. Szerk. Laszlovszky József. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008. 409–428.
- Jeney-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Speculum Historiae Debreceniense 11.).
- Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45 (2003) 61–93.
- Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Új Mandátum, Budapest, 2008.
- Kenyeres István: A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. I. Szerk. Horn Ildikó, Lauter Éva, Várkonyi Gábor, Hiller István, Szirtes Zsófia, Balogh Zsuzsanna, Pásztor Katalin, Tamás Máté. L'Harmattan, Budapest, 2016. 91–122.
- Kiss Erika: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). II. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008. 99–114.
- Kiss Gábor: Ismeretlen nagybányai bányapénz. Az Érem 58 (2002) 39.
- Kossmann-Potto, J. A.: Németalföld: Észak- és Dél-Németalföld története. Rekkem, 1998.
- Kovács András: Késő reneszánsz építészet Erdélyben (1541–1720). Polis, Budapest–Kolozsvár, 2003.
- Kovács Kiss Gyöngy: A kolozsvári osztóbírák intézménye. Korunk 3 (1997) 39–54.
- Kozma Pál: Zaránd vármegye földirati, statisztikai és történeti leírása. Királyi Főtanoda Ny., Kolozsvár, 1848.
- Kruppa Tamás: Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. Hadtörténeti Közlemények 117 (2004) 1166–1193.
- Kruppa Tamás: Miksa főherceg kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). Századok 145 (2011) 817–845.
- Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 25–46.
- Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. Történelmi Szemle 46 (2005) 1–31.
- Loserth, Johann: Die Reformation und Gegenreformation in den Innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert. Stuttgart, 1898.

- Lőwy Dániel – Demeter V. János – Asztalos János:* Házak és kövek a Báthoriak korából. A Dunánál 1 (2002) 27–42.
- Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541–1711). Budapest, 1918.
- Makkai László:* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle 3 (1960) 193–224.
- Maksai Ferenc:* A középkori Szatmár megye. Stephaneum, Budapest, 1940 (Település- és népességtörténeti értekezések 4.).
- Márton László:* Vízimalmok Erdélyben. Kis technikátörténet. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2003.
- Mátyás-Rausch Petra:* A nagybányai bányakamara számadásai 1573-ból. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 18 (2011) 377–404.
- Mátyás-Rausch Petra:* A szatmári nemesércbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608–1613). Történelmi Szemle 55 (2013) 491–517.
- Mátyás-Rausch Petra:* A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613–1629). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Kapitális, Debrecen, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense 15.). 199–215.
- Mátyás-Rausch Petra:* Thurzó György nádor szerepe a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában (1610–1615). In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára, Püski Levente. Kapitális, Debrecen, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense 12.). 95–115.
- Mátyás-Rausch Petra:* A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613–1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 516–523.
- Mátyás-Rausch Petra:* A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581–1597). In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. Kapitális, Debrecen, 2014 (Speculum Historiae Debreceniense 18.). 253–265.
- Mátyás-Rausch Petra:* A belényesi uradalom és a helyi rézbányászat helye a fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571–1613). In: „Várad, Erdély kapuja...”. Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Szerk. Oborni Teréz. Varadinum, Nagyvárad, 2015 (Tanulmányok Biharország történetéről). 51–78.
- Mátyás-Rausch Petra:* A szatmári arany- és ezüstabányászat helyzete a Hans Feigel-féle kamarai jelentés alapján (1573). Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények (2015) 171–195.
- Nagy Gábor:* Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. Századok 141 (2007) 1557–1589.
- Newald, Johann:* Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilien II. und Rudolph II. und Matthias. Wien, 1885 (Münzgeschichtlichen Studien).
- Novák János:* A kolozsvári ötvöscséh a XVIII. századig. Lyceum, Kolozsvár, 1913.
- Oborni Teréz:* Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére (1552–1553). In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996. 165–176.
- Oborni Teréz:* Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002. 291–305.

- Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556). Szentpétery Imre Alapítvány, Budapest, 2002 (FONS Könyvek 1.).
- Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 333–346.
- Oborni Teréz*: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Kapitális, Debrecen, 2009. 333–346.
- Oborni Teréz*: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556). In: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. Szerk. Oborni Teréz. Komáromi Nyomda, Budapest, 2011 (Udvar történeti kötetei 4.). 74–85.
- Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–219.
- Pálffy Géza*: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején. *Mediaevalia Transilvanica* 1. (1997) 1–2. 113–122.
- Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 257–289.
- Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg város levéltárában. Tanulmányok Bariska István születésnapjára. Szombathely, 2003. 101–121.
- Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2011 (História Könyvtár, Monográfiák 27.).
- Papp Gáborné*: Az Országos Levéltár III. osztályának iratgyarapodása 1973–1977-ig. *Levéltári Szemle* 28 (1978) 803–818.
- Paulinyi Oszkár*: A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérbányászatban. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1966 (Értekezések a történeti tudományok köréből 40.).
- Paulinyi Oszkár*: Tézisek Magyarország bányagazdálkodásáról. *Történelmi Szemle* 19 (1976) 344–346.
- Paulinyi Oszkár*: Vállalkozás és társadalom. *Történelmi Szemle* 19 (1976) 547–599.
- Paulinyi Oszkár*: Nemesfém-monopólium és technológia. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 26 (1977) 251–278.
- Paulinyi Oszkár*: Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 22 (1979) 614–629.
- Paulinyi Oszkár*: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon. *Századok* 114 (1980) 3–21.
- Paulinyi Oszkár*: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Corvinus, Budapest, 2005 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.).
- Péchy Antal*: Magyar és német bányászati szótár. II. (Német–magyar rész). Selmechánya, 1879.
- Péchy Antal*: Alsó-Magyarország bányaművelésének története. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1884.
- Rapaics Rajmund*: A diósgyőri törökmogyoró végpusztulása. *Természettudományi Közlöny* 67 (1935) 242–243.
- Rauscher, Peter*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Oldenburg, Wien–München, 2004.
- Révai Nagy Lexikona. II. Szerk. Áldassy Antal. Budapest, 1911.
- Sarusi Kiss Béla*: A természet által megerősített vár: Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008 (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1.).

- Sashalmi Endre*: A levantei kereskedelem és Erdély Báthory István korában. Történelmi Szemle 31 (1989) 208–231.
- Seiwert, Gustav*: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6 (1865) 299–327.
- Simon Zsolt*: Az aranytermelés kezdetei a középkori Erdélyben. In: Certamen II. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Szerk. Egyed Emese, Bogdándi Zsolt, Weisz Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. 217–229.
- Soós Ferenc*: Gerard Lisbona kamaraispán Nagybányán a XVII. század elején. Numizmatikai Közlöny 98–99 (1999) 127–130.
- Štefan, Kazimir*: Nemesfém- és pénzforgalom s a pénz árképzése magyarországi viszonylatban a 16. században. In: Történeti statisztikai tanulmányok 4. Szerk. Dányi Dezső. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1980 (Magyar Országos Levéltár kiadványai). 175–187.
- Szabó András Péter*: Beszterce város levéltárának történetéhez. Levéltári Közlemények 78 (2007) 99–127.
- Szabó, András Péter*: Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit. In: Die Weltliche und Kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Anna Fundárková, István Fazekas. Wien, 2013 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. VIII.)
- Szathmáry László*: Magyar alkémisták. Sajtó alá rendezte Gazda István. Budapest, 1986 (Tudománytár 23.).
- Szathmáry László*: Régi magyar vegytudorok. Sajtó alá rendezte Gazda István. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Várpalota, 2003.
- Szemán Attila*: A szatmári bányászat bányüzemeltetési és birtokviszonyai a bányapénz tükrében a kora újkorban. In: Pénztörténet, gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József. Budapest, 2009. 322–335.
- Szemán Attila*: Bányászattörténeti tanulmányok. Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya, 2009.
- Szentgyörgyi Mária*: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 27.).
- Szentgyörgyi Mária*: Kővár vidékének társadalma. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 56.).
- Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930.
- Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. A vármegye községeinek részletes története. II. Szerk. Tagányi Károly. Demeter és Kiss, Dés, 1900.*
- Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár (1567–1813). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990 (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.).
- Tózsá-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vett augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok) 16 (2009) 191–247.
- Tózsá-Rigó Attila*: A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében: délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2014.
- Tózsá-Rigó Attila*: Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Századok 149 (2015) 803–834.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata (1540–1690). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivattörténet 6.).

- Tündérbkert ezüstje. Erdélyi tallergyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban. Szerk. Tóth Csaba. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2016.
- Veress Endre*: Zalánkeményi Kakas István. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1905 (Magyar történelmi életrajzok 21/1–2.).
- Veress Endre*: Hunyad megye iparának és bányászatának múltja. Hirsch, Déva, 1910.
- Weisz Boglárka*: A nemesfém-bányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban. Történelmi Szemle 50 (2008) 141–161.
- Weisz Boglárka*: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. Bányászattörténeti Közlemények 10 (2015) 31–57.
- Wenzel Gusztáv*: A magyar bányajog rendszere. Pest, 1872.
- Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1880.
- Westermann, Angelika*: Entwicklungsprobleme der Vorderösterreichischen Montanwirtschaft im 16. Jahrhundert. Idstein, 1993.
- Westermann, Angelika*: Die vorderösterreichischen Montanregionen in der frühen Neuzeit. Matthiesen, Stuttgart, 2009 (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 202.).
- Zsámboki László*: Az erdélyi ércbányászat története. In: A magyar bányászat évezredes története. I. Országos Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 1997.

SUMMARY

The topic of this volume is an era in the history of precious metal ore mining in Szatmár and Transylvania hitherto neglected by historiography; studies and general survey monographs on this era of precious metal ore mining have only discussed it in a few sentences. The present monograph also wishes to follow the advice of works penned by Oszkár Paulinyi in the early 20th century. The rightly renowned historian was the one who realised that promising professional studies have been written at the end of the 19th century on the history of mining in Hungary (the works of Antal Péch and Gusztáv Wenzel, for instance) but research has abruptly stopped at the turn of the century. Paulinyi opined that researchers should go back to the original sources and present mediaeval and early modern Hungarian mining history and the stories of each mining region based on primary research. Such guidelines were especially relevant for the mining regions of Transylvania and its bordering areas, as it became clear at the very beginning of the research that the significant exploration of sources would be needed to produce new findings in the topic of Transylvanian mining history. But documents of the Chamber of Szepes and the Chamber of Hungary at the National Archives of Hungary as well as documents in the Finanz- und Hofkammerarchiv at the Haus-, Hof- und Staatsarchiv proved to be remarkably useful and laid down excellent foundations for the sources of several new theses.

Besides the mining region of Szatmár, it was almost obvious to have a look at the other major geographical area under scrutiny, the mining region in the Metaliferi Mountains of Transylvania; Nagybánya (present-day Baia Mare) and the surrounding mines, due to their geographical positions, were very much intertwined with the Transylvanian mining region, and the history of the towns of the two areas has been similar from many aspects.

The main objective of the volume is to present the history of the above two mining areas in an era that was undeservedly neglected by our historiography from this point of view. Works on mining history usually depicted the 16th and 17th centuries as periods of decline and impoverishment, and there was usually some nostalgia shining through for flourishing mediaeval precious metal extraction in such descriptions. Undoubtedly, during the Báthory era, precious ore mines in Szatmár and Transylvania could not produce as much as in the Late Middle Ages, but as it became clear from the sources, amidst the stormy and insecure political climate, it was still worth investing into certain mines because they usually produced enough profit for the owners. The variegation and national affiliation of mine-renting families presented in the volume show that neither Nagybánya (on the border of the two countries) and its environs, nor the state of Transylvania was so isolated economically that it had previously been surmised. During the systematic excavation of sources, a network of several European business and political centres emerged, through which products of the mines of Nagybánya and Transylvania found markets in Western European territories, and there was also a continuous flow of capital into the two regions via these cities (Nuremberg, Vienna, Antwerp, Krakow).

Renegotiation of administrative issues was also indispensable for the history of mine cultivation in Transylvania in the Báthory era. The most popular form of administration in the two areas covered by the monograph had been the rental system, that is, having a tenant. There was a long-held general view that tenants were almost plunderous on territories entrusted to them, exploiting resources of the area and the populace to the extremes. Thanks to a widely conducted archival research, such views are rather debatable by now. The majority of tenant families not only connected Transylvanian precious ore and mercury mining with international trade and the general economy, but also often attempted to initiate considerable technological developments (an apt example is Felician Von Herbertstein, Sr.), and almost all of them wished to rationalise production. Their actions and attempts at modernisation inevitably caused conflicts with town leaders enviously guarding their privileges – which was primarily the case in Nagybánya and Felsőbánya.

When looking into the history of mining regions, the primary emphasis was placed on revealing the estate structure of each area and presenting the social and financial backgrounds of families with mine ownership or mine tenure. The turn of the 16th and 17th centuries brought about substantial changes in both mining regions. In Nagybánya, those who had previously ruled the local mining economy, have gradually lost their influential positions and gave their places to an aristocratic family from Styria, the Herbertsteins. They were followed by Gerhard Lisbona, a businessman of similarly Western European origin, who was of common ancestry, and could later gain foothold in the Transylvanian region as well.

The Transylvanian mining region consisted of several smaller mining regions, thus, it was not a homogenous territorial, economic or social entity. From the two fiscal properties of the Metaliferi Mountains, Offenbánya had a majority of Transylvanian families; their most prominent representative had been the Saxon Filstich family of Kolozsvár (Cluj). In Zalatna (thanks to lucrative mercury mining) until the end of the 16th century, mining entrepreneurs of Italian origin were the heads of the mining industry (the Grison-Matalea family; the Genga and the Muralto brothers). However, by the beginning of the 17th century, Italian entrepreneurs disappeared from Transylvanian mining, and businessmen with Western European and Northern European connections have taken over, including the above-mentioned Gerhard Lisbona. By looking at their respective careers, one can observe that the majority of people involved in the mining of the Principality at the beginning of the 17th century, were somehow connected to Nagybánya – thus, we can state that their Transylvanian careers had, in fact, started off from that mining town in Szatmár. We know the most about the ownership status of Abrudbánya, a third privileged town of the Metaliferi Mountains. Here, mostly local producers were involved in production (Mátyás Kósa, Pál Fodor), and both of them participated in Transylvanian administration as well – Pál Fodor had been deputy gold exchanger for years.

Compared to the mining towns of the Metaliferi Mountains, localities involved in precious ore mining in Zaránd and Hunyad County had been less significant. In contrast with the Metaliferi Mountains, there were numerous deep mines and the majority of citizens wished to obtain ore from surface mining and panning gold. The vicinity of the Ottoman Empire had an enormous impact on the development of Körösbánya and its fellow-settlements (Kisbánya, Rudabánya) in Zaránd County, so it is not by chance that the Italian diplomat Carlo Magno has, too, tried to get rid of his estates in this county. Most of the mines of Hunyad County belonged to the nobility – we only know of one, near Almás, that was fiscal possession.

Mining in Radna was very different from the rest of the Transylvanian mining region. First of all, it was situated in the Saxon area of Beszterce, and secondly, unlike other mining towns, it was attached to another city – Beszterce. Thus, the magistrate of Beszterce was responsible to take action in mining matters, too. From the sources, it seems clear that locals played a very small role in mining in Radna, they could not stop the hegemony of the citizens of Kolozsvár (Cluj). The wealth of Márton Iffjú, also known as Márton Forster from the notable family, has belonged to many citizens of Kolozsvár at the end of the 16th century (Mihály Kádár, Péter Zok, János Darabos).

An organic part of the history of this mining region is the definition of mining domains, the characterisation of their roles in mining. In this connection, with the help of freshly discovered source material, it was possible to reconstruct the estate structure of mining domains in Nagybánya and most Transylvanian mining towns. Mining domains played an important role in the cultivation of each mine, both in administration and ore excavation. The population of villages and estates that belonged to the domains made up a significant part of miners and factory workers (ore selection, calcination); production could not have been continued without this workforce.

Besides unpaid labour, the system of services in kind meant enormous help in the cultivation of mines: the population of mining towns had to give livestock (beef cattle, pigs), game skin and other products (honey) to the owner and operator of the mine. Transylvanian fiscal mine domains were mostly eliminated during the reigns of Zsigmond Báthory and Gábor Báthory; domains were fortified in the Bethlen era.

During the complex examination of the history of mining regions, the discussion of administrative issues played an important role. The examination of the administration of Transylvanian mining regions required placing the question in a wider context, which was mostly successful in the case of the Szatmár mining region because thanks to the contemporary Habsburg administration and a fortunately insignificant degree of document decay, considerably more sources were preserved on this mining region, than on the Transylvanian one. In the period under scrutiny, the Szatmár mining region had been, for a significant period, under Chamber management, that is, governed by local officials of the Chamber of Szepes, a financial administrative organisation that lived up to contemporary modern financial and administrative conditions. It had a hierarchical financial administrative system, on the uppermost level of which the Aulic Chamber made the most important decisions about the mining region, after having surveyed multiple opinions from subordinate Chambers (the Hungarian Chamber and the Chamber of Szepes). 19th century historiography has painted a rather negative picture on financial administrative bodies in the territory of the Kingdom of Hungary; they interpreted the expansion of the legal effect of the Aulic Chamber to Hungarian territories as a breach of financial sovereignty of the Hungarian state by the Habsburg court. However, due to a comprehensive research, this picture has become more complex by now.

During the examination of the administrative structure of the Szatmár mining region, it became clear that Chambers of the Habsburg Monarchy have always attempted to align the administrative scheme with the territory in question, taking into account local specifications – as, in theory, only this could make the territory profitable for the Treasury. This idea had failed in connection with the Szatmár mining region, so the possessions of the Treasury (the mine named Királytáró, the mining chamber, the mintage) have been leased out after all in 1581 to Felician von Herbertstein Sr. from Styria. The lease was definitely considered a forced solution because the Aulic Chamber tried to grasp every opportunity in the early 17th century to have a chamber official at the head of the Szatmár mining region again; its failure was due to political-military events in the region at the time.

We are not so fortunate when discussing the administration of the Transylvanian mining region, the available sources are more scarce; yet, documents produced under the brief 17th century Habsburg rule made it possible to compare and contrast the plans of the Aulic Chamber regarding the Szatmár and Transylvanian mining administrations as well. Here, the idea had been similar to that of Nagybánya. It is well observable on the administrative schemes of the fiscal mines of Zalatna that the Habsburg government tried to combine its own plans with local traditions. The primary economic operational body had once again been the Aulic Chamber; then, below this, the income director of Transylvania (*Einkommen administrator und inspector supremus*) – whose position was taken over in 1604 by the Transylvanian Chamber; next in rank was the general provisor (*generalis provisor*), the court provisor of Gyulafehérvár, and finally the *Schichtmeister* of Zalatna (the so-called task-master official). The administration of the mines of Zalatna followed the Transylvanian and Western European models as well – the *Schichtmeister* position was in many ways similar to the official (*officialis*) employed by court provisors, who also fulfilled tasks in mining.

The examination of the tenant system has also brought about new findings, especially in connection with Transylvanian mining towns. The tenant solution used by the government of the Principality is not so archaic an administrative model in the Báthory era that it was considered to be in formerly published studies. Its main reason was that the Princes created a stricter tenure administrative system: in each case they granted themselves the right of control and hauling up, and by this, they attributed important roles to secretaries and, occasionally, new administrators of the Principal Chancellery – the central government body of the Principality.

This volume presents central and local systems of Transylvanian mine management as well. The financial control system of the Principality separated the handling of mining-related regal revenues (ore-change, refinery, mintage) from mining-related livestock management tasks. The administration of regal revenues was done by the mintage chambers of Szeben (Sibiu) and Kolozsvár (Cluj).

It is important to note that no financial administrative special offices operated in the territory of the Principality of Transylvania that matched contemporary modern administrative standards (as the Chamber of Szepes and the Hungarian Chamber had been in the territory of the Kingdom of Hungary). Mining chambers operating in the territory of the Transylvanian state – despite the identical terminology – were, in fact, successors of the mining chamber-mintage system set up in the Angevin era and had numerous late mediaeval characteristics. Therefore, in the case of the gold exchange and mintage chambers of Szeben (Sibiu) and Kolozsvár (Cluj) these are institutions of mediaeval origin and characteristics, headed by the chamber land-steward (*comes*).

By the end of the 16th century, the gold exchange and mintage chamber of Kolozsvár became strong enough to take over, and it is by no chance that the predecessor of a special department leader post formed in the late Báthory era, the *ore-mining executive of national jurisdiction*, had been the position of the chamber land-steward of Kolozsvár (Cluj). Zsigmond Báthory and his Prince successors wished to control ore-change and mintage (which meant a substantial income) through a prefect who had national jurisdiction.

In the beginning of the Báthory era, the majority of the tasks of the land-steward of fiscal mines were carried out by a court provisor who exercised jurisdiction over the given territory (in our case, the court provisor/*provisor* of Gyulafehérvár), under his employment, there was a royal bailiff whose task was to oversee production in the mines. By the end of this era, all the mines in fiscal possession have been given to tenure, and their tenants always had to pay directly to the Prince or the royal inspector on his behalf.

Despite the changing atmospheres of politics and power, it was not an unsuccessful enterprise to enter into precious ore mining in Báthory era Transylvania. Although they could not become fabulously rich from the hard and challenging mining work, they could make political and business connections through which they could strengthen the position of their family within Transylvania. A good example for this is the estate building policy of Gerhard Lisbona, through which his sons could marry into the Transylvanian elite.

The Bethlen era (1613–1629) has brought about several changes for both mining regions. The Prince attached Nagybánya to the Principality in 1619, the mine in fiscal property and the mine chamber were entrusted to the town leadership. In later years, he was careful to have his faithful, Transylvanian follower govern the local mining administration. Bethlen once again tried to set up great fiscal mining domains in the Transylvanian mining region; he centralised mining administration to a greater extent than his predecessors, in the hope of gaining more income for the Principal Treasury.

REZUMAT

Volumul prezintă o perioadă puțin discutată în istoriografie a istoriei mineritului metalelor prețioase din zona Sătmăruului și Transilvania. Pe baza indicațiilor din lucrările lui Oszkár Paulinyi, potrivit cărora cercetătorii trebuie să se bazeze pe izvoare primare în cercetarea acestui subiect, pe cursul investigației noastre am folosit în mare parte sursele arhivistice păstrate la Arhivele Naționale Maghiare (Cămara din Spis, Cămara Ungară) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Szepesi Kamarai Levéltár, Magyar Kamara Archivuma)] și Finanz- und Hofkammerarchiv din Österreichisches Staatsarchiv.

Prezentarea paralelă a celor două regiuni miniere se explică prin faptul că Baia Mare și minele din aria geografică a acestui oraș aveau legături numeroase și puternice cu regiunea minieră din Munții Metaliferi, iar istoria orașelor din aceste regiuni prezintă multe asemănări.

În lucrările privind istoria mineritului secolele 16–17. sunt considerate perioada de declin a extragerii metalelor prețioase iar nostalgia față de perioada medievală se resimte în aceste lucrări. Este indiscutabil că minele de aur și argint din zona Sătmăruului și din Transilvania în perioada Bathoreștilor nu reușeau să producă aceeași cantitate, ca cea obișnuită la sfârșitul epocii medievale, însă – conform izvoarelor arhivistice – în pofida schimbărilor politice, investiția în aceste mine se dovedea profitabilă. Legăturile internaționale și diversitatea familiilor care arendau aceste mine dovedesc faptul că Baia Mare, regiunea minieră de aici și în general Principatul Transilvaniei cel puțin din punct de vedere economic nu era atât de izolat, precum se presupunea. În urma prelucrării sistematice a izvoarelor arhivistice s-a schițat o adevărată rețea prin care pe de o parte minereul extras din minele din Baia Mare și Transilvania își găsea cumpărători în Vestul Europei, pe de altă parte prin orașe ca Nürnberg, Viena, Antwerpen sau Cracovia ajungea capitalul necesar în regiunile amintite.

În cazul regiunilor prezentate în această monografie administrarea acestora se efectua prin sistemul arendașilor. Anterior se considera că arendașii exploatau în exces teritoriul și populația din aceste regiuni, dar pe baza izvoarelor arhivistice am reușit să nuanțăm această percepție. Pe lângă faptul că arendașii au conectat aceste regiuni în economia europeană, ei au făcut și numeroase investiții tehnologice (de exemplu Felician von Herberstein senior) și majoritatea lor a încercat să raționalizeze producția. Pe cursul acestor activități de modernizare s-au iscat conflicte cu orașele care își apărau privilegiile, printre care Baia Mare și Baia Sprie.

Monografia prezintă structura proprietăților în aceste regiuni, precum și proveniența familiilor care dețineau sau arendau mine. Sfârșitul de secol 16., începutul secolului al 17-lea constituie un moment de cotitură în istoria regiunilor miniere. În Baia Mare elita economică locală și-a cedat treptat pozițiile familiei aristocrate Herberstein (originară din Steiermark), urmat de un om de afaceri de origine burgheză, tot din părțile vestice ale Europei, Gerhard Lisbona cu interese și în regiunea Transilvaniei.

Pe domeniile fiscale din Munții Metaliferi, în Baia de Arieș rolul cel mai important aveau ardelenii, printre care membrii familiei de sași clujeni, Filstich. La Zlatna însă, datorită mai ales minelor de mercur profitabile, până la sfârșitul secolului al 16-lea minieritul se desfășura sub conducerea unor familii de obârșie italienească (fam. Grison-Matalea, Genga, Muralto). În locul acestora la începutul secolului următor vor apărea întreprinzători proveniți din vestul sau nordul Europei, printre care amintim Gerhard Lisbona. În cazul celor din urmă am putut constata că fiecare întreprinzător cu interese în minerit a avut legături cu Baia Mare, oraș în care și-au început carierele din Transilvania. În cazul Abrudului s-a putut observa preponderența elementului local (Mátyás Kósa, Pál Fodor), cu funcții destul de importante în administrația principatului.

Pe lângă orașele miniere din Munții Metaliferi așezările miniere din comitatele Zărand și Hunedoara aveau o importanță redusă deoarece minereul se extrăgea de la mare adâncime, iar majoritatea populației își câștiga existența din exploatarea de suprafață și spălarea aurului.

Dezvoltarea exploatarea în cazul localității Baia de Criș (precum și Ruda și Băița) era îngăduită de proximitatea Imperiului Otoman; nu este de mirare că și diplomatul italian Carlo Magno încerca să scape de posesiunea sa din acest comitat. Majoritatea minelor din comitatul Hunedoara erau în posesia nobililor, avem cunoștință de o singură mină deținută de fisc.

Minieritul din Rodna diferea de restul regiunilor prin faptul că Rodna se afla în districtul sășesc al Bistriței și era în subordinea orașului Bistrița, așadar decizia îi revenea judeului Bistriței și în chestiuni care țineau de minerit. Localnicii aveau un rol minor, hegemonia minieritului fiind deținută de către familiile de patricieni clujeni.

O realizare importantă a lucrării este conturarea administrării și organizării domeniilor miniere. Locuitorii satelor aferente domeniilor constituiau forța de muncă necesară în exploatarea și prin diferite dări în natură (vite, porci, etc.) asigurau desfășurarea minieritului. Domeniile miniere care aparțineau de fisc au fost desființate în bună parte de către Zsigmond și Gábor Báthory, reorganizarea și consolidarea acestora fiind însă înfăptuită doar în perioada lui Gábor Bethlen.

Modul de administrare a acestor regiuni miniere s-a putut prezenta în monografie mai ales prin exemplul ținutului Sătmarului, deoarece în zona respectivă izvoarele arhivistice s-au păstrat mult mai intacte datorită administrației Habsburgice. Regiunea minieră Sătmăreană în perioada studiată era sub jurisdicția Cămarei din Spis (Szepesi Kamara) și se administra prin funcționari delegați de către această instituție. Administrația financiară era controlată de către Hofkammer, care lua cele mai importante decizii privind regiunile miniere. În cazul regiunii Sătmărene s-a putut constata că administrația Habsburgică era destul de flexibilă în implementarea deciziilor, încercând să ia în considerare specificitățile zonei. În 1581 totuși domeniile fiscale au fost arendate lui Felician von Herberstein senior, ceea ce părea a fi o soluție temporală.

În ceea ce privește zona Transilvaniei, dispunem de surse arhivistice mult mai restrânse privind administrarea minelor. Totuși pe baza documentelor care provin din scurta perioadă a dominației Habsburgice din sec. 17. am reușit să comparăm planurile Hofkammer-ului privind administrarea minelor de aici cu celor din regiunea Sătmarului. La Zlatna noua administrație a încercat să implementeze concepte noi și să respecte tradițiile locale. Și în acest caz administratorul suprem era Hofkammer-ul (Udvari Kamara) având în subordine inspectorul veniturilor din Transilvania (Einkommen administrator und inspector supremus), mai apoi Cămara Transilvaniei (Erdélyi Kamara), iar acestuia îi erau subordonați provizorul general (generalis provisor), provizorul din Alba Iulia și Schichtmeister-ul din Zlatna.

În urma investigării sistemului arendării minelor din orașele miniere transilvănene în cea ce privește perioada principilor Báthory am ajuns la concluzia că sistemul nu era atât de arhaic pe cât se considera. Principii au reușit să înăsprească regulile privind arendarea și și-au rezervat dreptul de a superviza și a cere socoteală arendașilor prin slujbașii cancelariei. În volumul de față este prezentată atât administrația centrală, cât și cea locală a mineritului din Transilvania. În perioada Principatului au fost separate așa numitele venituri regale (schimbarea minereului, baterea monedelor) de către restul administrării domeniilor. Veniturile regale țineau de cămările din Sibiu și Cluj. La sfârșitul secolului al 16-lea rolul cel mai important îl juca cămara din Cluj, astfel se explică faptul că începând cu domnia lui Zsigmond Báthory veniturile provenite din schimbarea minereului și baterea monedelor erau subordonate unui prefect cu jurisdicție care cuprindea toată țara.

La începutul perioadei Báthoreștilor minele care se aflau în posesia fiscoșului erau administrate de către un provisor (în cazul nostru cel de la Alba Iulia), având în subordine un oficial care supraveghea producția. La sfârșitul perioadei studiate toate minele au fost deja arendate, iar arendașii dădeau socoteală principelui sau inspectorului trimis de acesta.

În pofida deselor schimbări politice investiția în mineritul metalelor prețioase în epoca Báthoreștilor era în general profitabilă, familiile arendașilor (de exemplu urmașii lui Gerhard Lisbona) folosind legăturile lor politice și economice au reușit să-și consolideze pozițiile în Transilvania, asimilându-se elitei nobiliare.

Perioada principelui Bethlen (1613-1629) a adus schimbări în cele două regiuni miniere. În anul 1619 Baia Mare a fost încorporată în Principat iar mina și cămara aflate în proprietatea fiscoșului au fost subordonate orașului. În regiunea minieră din Transilvania s-a încercat reorganizarea domeniilor miniere fiscale printr-o centralizare mai amplă și creșterea profitului.

SZEMÉLY- ÉS INTÉZMÉNYNÉV- MUTATÓ

A

Adamossy Tamás 218
Agricola, Georgius 47, 60
Albert (bajor herceg) 130
Allan, Johann 182
Almássy Albert, 226
Alsó-ausztriai Kamara 35, 50, 64, 67, 68, 73,
86, 94, 96, 132, 133, 160, 197
Aman, Benedict 166, 167, 181
Aman, Hans 167
Apafi Erzsébet 213
Apafi Miklós 213

B

Bagdy György 208, 235, 253
Balassa Menyhárt 212
Balogh Béla 18, 143, 296
Bánffy Anna 213
Basa János 125, 126, 127
Basa Márton 125, 126
Basta, Giorgio 43, 78, 109, 165, 201, 216, 243,
244, 246, 247, 273, 276
Báthory, somlyói, család
András 203
András (erdélyi fejedelem) 150, 227,
298
Boldizsár 150, 151
Gábor (erdélyi fejedelem) 5, 11, 44, 45,
46, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176,
177, 182, 183, 185, 195, 214, 215, 217,
219, 221, 230, 232, 254, 255, 256, 263,
270, 274, 278, 279, 298, 299, 300, 301
István (erdélyi fejedelem, lengyel ki-
rály) 20, 27, 36, 37, 38, 39, 40, 114,
141, 142, 144, 145, 147, 149, 157, 163,
193, 194, 195, 210, 211, 222, 227, 252,
253, 254, 262, 267, 290, 294, 301
Kristóf 203, 204, 210, 220, 222, 223, 235,
249, 263

Zsigmond (erdélyi fejedelem) 27, 28,
41, 43, 46, 75, 117, 123, 127, 147, 149,
150, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 163,
177, 190, 201, 203, 206, 213, 215, 217,
218, 220, 221, 224, 227, 229, 234, 236,
239, 242, 253, 254, 263, 270, 271, 272,
274, 281, 282, 283, 287

Batizi Zoltán 16

Baumgartner konzern 196

Bekes Gáspár 261

Berzeviczy Márton 37

Bessenyei József 65, 129, 130, 168, 296, 302

Bethlen Gábor, iktári (erdélyi fejedelem) 13,
18, 20, 46, 217, 230, 232, 233, 257, 279, 283,
297, 300

Blandrata, Giorgio 262

Bocskai István, kismarjai (erdélyi fejedelem) 13,
69, 124, 166, 235, 251, 277

Bodoni István 242

Bódy Menyhért 138

Bornemisza Ferenc, pesti 113, 129, 130

Bornemisza Gergely (címzetes váradi püs-
pök) 37

Bornemisza Gergely (kolozsvári kereskedő)
263

Bornemisza János 260

Bornemisza Pál 258

Bornemisza Tamás 130

Borókay János 216

Borókay Zsuzsanna 218

Bozó Ferenc 116, 121

Bozó István 42, 114, 117, 124, 150

Bölönyi Gáspár 231, 232

Brenner szövetség 73, 86

Budai Ferenc 244

Budai Tamás 234, 252, 263

Burghausen, von, Nicolas 111, 244, 245

Bussy Márton 238, 239

Buza János 15, 16, 153, 168, 296, 297, 301

C, Cs

Cementes János 194, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 298
 Cercel, Petru (havasalföldi vajda) 143, 144, 295
 Csáky István 185
 Csáky Mihály 130, 261, 266
 Cseff(ey) Orbán 125, 126, 127
 Cseffey János 145, 214
 Cseh Kamara 30, 67, 68, 78, 111

D

Darabos János 240, 277
 Daróczy Ferenc 45, 69
 Debreceni János 231
 Debreczeni László 58, 199, 257, 258, 294
 Drágffy család, bételki 33, 37, 49

E

Ebeni Gábor 211
Ember Győző 16, 17, 20, 74, 239, 258, 264, 269, 297
 Erck, Johann 77, 91, 101, 102, 109, 118, 143, 149
 Erdélyi Kamara 6, 50, 52, 68, 109, 115, 165, 166, 242, 244, 245, 268, 285
 Ernő főherceg 138
 Esse, Jeromos 89

F

Feigel, család
     Hans 97, 98, 101, 106, 112, 122, 125, 300
     Peter 66, 73, 78, 81, 82, 85, 86, 94, 97, 105, 106, 110, 120, 211
Fellner, Thomas 21, 22
 Ferdinánd, I., Habsburg (császár, magyar és cseh király) 14, 26, 29, 33, 50, 64, 65, 68, 73, 99, 106, 122, 130, 193, 196, 197, 242, 258, 299, 300
 Filstich Lőrinc 266
 Filstich Péter 169, 177, 193, 195, 216, 217, 219, 255, 256, 263, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 283
Finály Henrik 58, 257, 267, 294
 Findensein, Andreas 96
 Fischer, Georg 77, 91, 101, 102, 109, 118
 Fleischocher, Lorenz 158
 Fodor Pál 4, 25, 153, 217, 218, 219, 232, 233, 234, 254, 271, 277, 282, 283, 288, 289, 297, 300
 Forgách Ferenc 262

Forgách Zsigmond 44, 168
 Forintverő János 123, 152, 172
 Forró György 281
 Frank, Gaspar 76, 89, 100, 117
 Fráter György 26, 258
Friwaldszky János SJ 19, 207, 209
 Fugger-vállalat 54

G, Gy

Gay, Fausto 222, 231, 270
 Gellyén Imre 237, 277
 Genga, család
     Fabio, 150, 151, 226, 227
     Simone, 227, 228, 229
 Gerard deák 252
 Gerendi János 145, 282, 289
 Giczey János 142
 Gößwein család 167
 Gramer, Jakob 246
 Grison család
     Battista 222
     Giacomo 141, 212, 222, 223, 224, 231
Gündisch, Gustav 21, 162
 Gyarmati Gergely 220, 231, 232, 233, 254, 271, 279, 280, 281, 282, 289
Gyöngyössy Márton 16, 257, 298
 Gyulaffi László 277
 Gyulaffi Lestár 137, 145, 269, 273
 Gyulai Pál 215, 219, 283

H

Hag, David (Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa) 73, 96, 98, 105, 106, 112, 133, 134, 135, 138
 Haindl, Thomas 40
 Haller Gábor 183
 Haller Péter 242
 Hardeck, Christoph 94
 Hauff, Eberhard 246
 Haug-Langenauer-Link vállalat 196, 197
 Haunold, Nicolas 243
Heckenast Gusztáv 206, 207, 298
 Hedwigk, August 252
 Heltai Gáspár 123
 Herberstein, Freiherr, család
     Barbara 288
     Felician, id. 5, 19, 32, 37, 39, 40, 41, 55, 56, 64, 77, 102, 118, 124, 128, 134, 135, 137, 138, 141, 142, 143, 147, 148, 149,

- 151, 158, 162, 175, 191, 199, 204, 243,
269, 270, 287, 294
Felix 273
Friedrich 5, 42, 43, 62, 75, 76, 108, 117,
118, 129, 150, 151, 152, 155, 156, 159,
160, 162, 178, 200, 205, 229, 230, 269,
272, 287
Georg Andreas 137
Raimund 149
Sigmund 137
Herzfelder Dezső 259
Hesdáty Márton 252
Hoffkirchen, von Adam 137, 201, 216, 217,
229, 230, 273
Hoffmann, Georg, id. 69, 168, 245, 246,
Hóman Bálint 48, 298
Homonnai Bálint 44
Hosszúaszay Erzsébet 284
Hueber, Lorenz 40
Huet, Albert 234
Huszkel János 125, 126, 127
- I**
Iffjú Márton 211, 236, 237, 238, 239, 240
Igyártó Mihály 263
Illésházy István 44, 168, 169, 247
Imhoff, Carl 245, 246
Izabella, Jagelló (magyar királyné) 207, 252
- J**
János, I., Szapolyai (magyar király) 129, 252,
255, 257, 298
János, II., Szapolyai (választott magyar ki-
rály, erdélyi fejedelem) 25, 33, 130, 194,
195, 252, 258, 260, 261, 266, 267, 275
János Zsigmond *lásd* János, II., Szapolyai
Jósika István 142, 153, 199, 269, 272
Jung Albert 130
- K**
Kádár Mihály 237, 238, 240, 264
Kakas András 261, 262, 265
Kakas István 147, 152, 227, 228, 261, 269, 303
Kállay Gergely 185
Kamuthy Balázs 177
Károly, I., Anjou (magyar király) 18, 26, 28,
48, 58, 251, 298
Károly, V., Habsburg (császár, spanyol király)
196
Károly főherceg 196
Kaufmann, Hans 78, 94, 95, 102, 104, 109,
111, 114, 115, 118, 129, 164, 192, 193, 194,
199, 200, 201, 205, 209, 213, 214, 216, 250,
251, 273, 275
Kende, zalatnai, család
István 231
János 215, 230
Péter 231
Kendy, kendi, család
Ferenc 143
Sándor 137, 141, 143
Keresztúri Kristóf 141, 144, 147
Khisl, Hans 196
Kiss Lukács 243
Klinger, Martin 179
Klognitz, Cornel 124, 143, 145, 147
Koch, Johann 265
Kolozsvári János deák, 185, 186
Kolozsvári Mihály, felsőjárói 238, 239, 254,
283, 284, 289
Kopáchy Ferenc, 210, 222, 269, 270, 290
Kornis Gáspár, ruszkai 229
Kósa Mátyás, várfalvi 216, 217, 218, 219, 232,
233, 277, 282, 283, 288
Kovacsóczy Farkas 225
Körbl, Hansdieter 22
Krakker György 211, 223, 249
Krakker, Stanislaw (Szaniszló) 244, 248,
249
Krall, Thomas 248
Krauseneck, Paul 245, 246
Krengler, Michael 132, 133
Kretschmayr, Heinrich 21, 22
Kreuter, Leonard 97
Kubinyi András 12, 16, 271, 298, 299
Künztberg, von Magdalena 149
- L**
Lajos, I., Anjou (magyar király) 27
Lajos, II., Jagelló (magyar király) 28
Lakatos Barbara 124
Lakatos János 81, 82, 83, 121
Langbein, Stephan 127
Langefelder, Hector Theodor 127, 158
Laskay, Johann 180
Lassota, Erich 272
Lázár Mátyás 233
Lescalopier, Pierre 57, 198, 222
Ligustius, Wolfgang 92, 93

- Lisbona, baczai, család
 Gerhard 5, 44, 62, 102, 117, 118, 120, 129,
 161, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 171,
 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179,
 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 205,
 211, 230, 231, 254, 273, 279, 305, 308
 Hans 273
- Lukin, Hans 179, 180
- Lupsai Menyhárt 254, 283, 284
- M**
- Mackó Anna 212, 224, 225, 226
- Macsesdi László 220, 270
- Macskássy Ferenc 221
- Magno, Carlo 6, 205, 229, 234, 305
- Mágóchy Gáspár 85
- Magyar Kamara 17, 38, 40, 52, 64, 65, 67, 77,
 113, 144, 163, 243, 245, 246, 291
- Magyar Tanács 179
- Maksai Ferenc*, 19, 32, 300
- Mária Krisztierna, Habsburg (Báthory Zsig-
 mond felesége) 147, 160, 230
- Mass, Gaspar 89
- Matalea, család
 Anna 226
 Giulio 225, 226
 János 223, 224, 225, 232
- Mátyás, I., Hunyadi (magyar király) 13, 14,
 209
- Mátyás, II., Habsburg (magyar király) 45
lásd még Mátyás főherceg
- Mátyás főherceg 40, 44, 167, 182, 243
- Mazza Gáspár 182
- Melith István 40, 146
- Mészáros Lukács 94, 120, 121, 123, 124, 150,
 211
- Migazzi Miklós 245
- Mihály, Vitéz, (havasalföldi vajda) 43, 154,
 155, 192, 201, 229, 230, 234, 272, 273, 275
- Miksa, I., Habsburg (magyar király) 25, 27,
 29, 50, 51, 64
- Mindszenty Benedek 123
- Miskolczi Jánosné 235
- Molart, Hans 78, 24
- More János 86, 88, 91
- Movilă, Ieremia (moldvai vajda) 183, 272
- Muralto, család
 Giovanni, 5, 117, 127, 153, 154, 157, 158,
 159, 201, 202, 228, 249, 271, 272, 273,
 287
- Giulio Cesare 104, 115, 193, 200, 201, 202,
 205, 208, 216, 228, 248, 250, 271, 273
- N**
- Neusoldt, Lukas 246
- Nieżowski, Stanislaw 220
- Nogarola, von, Ferdinand 37, 144
- O**
- Orlle Miklós 76
- P**
- Pendtner, Jacob 35, 93, 94
- Pulkhart, Sebastian 130
- R**
- Reichl, Georg 246
- Renner, Hans Paul 244, 246, 248
- Rocco, Marconio 141, 223
- Rudolf, I., Habsburg (magyar király) 37, 39,
 67, 114, 138, 154, 165, 180, 234
- Rueber, Hans 36, 37
- S, Sz**
- Sala Orsolya 122
- Salius, Johann 73, 78, 97
- Sarmasághy Miklós 233
- Scheuenstuel, Wilhelm 85, 87, 113, 115, 125,
 127, 132
- Schleyer Mátyás 125, 126, 127
- Schleyer Mihály 127
- Schmelz, Friedrich 255
- Schmelzer Albert 194
- Schmelzer Mihály 225
- Schwendi, Lazarus Freiherr 34, 65, 121, 122
- Sebessy Menyhárt 215, 269
- Seiwert, Gustav* 258, 262, 264, 265, 302
- Simon János 252, 253, 254, 283
- Simon Zsolt* 16, 302
- Simor Katalin 130
- Sivori, Franco 138, 143, 144, 297
- Sombori Gábor 185
- Soós Simon 152
- Spinelli, Filippo 150
- Starhemberg, von, Ludwig 155, 288
- Steinberger, Hans 160
- Syclielius, Michael 73, 74, 86, 94, 113
- Szalánczy László 220, 254
- Szalánkeméni Erzsébet 237
- Szalánkeméni Miklós 237

- Szamosközy István* 185, 225, 271, 273, 295
 Szapolyai János *lásd még* János, I., Szapolyai
 Szegedi Ferenc 61, 94, 120, 121, 122, 123, 124,
 133, 134, 150, 172
 Szegedi Szabó János 123, 152
 Székely István 210, 211
 Székely Mihály 33, 42, 43, 159, 229
 Székely Mózes 244, 276
 Székesfejérvári András 253, 280, 281
 Székesfejérvári Zsófia 280, 281
Szentgyörgyi Mária 20, 25, 302
 Szentgyörgyi Péter 99, 122, 123
 Szentmihályi Lőrinc 191
 Szepesi Kamara 19, 27, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39,
 40, 43, 44, 45, 51, 52, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73,
 74, 75, 76, 77, 85, 86, 88, 95, 97, 99, 105, 107,
 109, 113, 115, 116, 118, 122, 129, 132, 133,
 134, 136, 138, 139, 144, 146, 151, 153, 154,
 155, 160, 162, 163, 164, 166, 169, 178, 182,
 243, 245, 246, 247, 272, 285, 291, 295, 297
 Szöllősy Mátyás 217
 Szuhay István 154, 157, 158, 242, 272
Szűcs Jenő 17, 68, 302
- T**
- Tatárlaky György 215
 Teuffenbach, von, Christoph 33, 34, 133
 Thoroczkay Antal 193
 Thoroczkay család 278, 284
 Thurzó, bethlenfalvi, család
     György 44, 69, 168, 247, 300
     János 18, 54, 55, 96, 99, 102
 Toppschel, Matthias 181
 Tóth Ambrus 121, 122, 124
Tóth Csaba 16, 40, 302
 Tóth Gergely 210
 Török István 235
 Török János 203
 Tribl, Gaspar 76
 Triesenhausen, von, Johann 181
 Tringler, Georg 38, 39
Trócsányi Zsolt 20, 137, 177, 254, 282, 286,
 289, 302
 Trummer, Wolfgang 84, 99, 113, 116
 Turzó Péter 236, 281
- U, Ú**
- Udvari Haditanács 137, 138, 229
 Udvari Kamara 17, 22, 28, 29, 30, 34, 35, 36,
 37, 38, 40, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74,
 75, 76, 77, 78, 86, 94, 96, 97, 105, 108, 109,
 111, 112, 116, 118, 132, 133, 134, 135, 139,
 140, 142, 144, 162, 163, 164, 165, 166, 178,
 179, 180, 197, 198, 199, 243, 244, 245, 246,
 249, 273, 285, 286
 Ulászló, II., Jagelló (magyar király) 193
 Ungnad, David 229
 Unverzagt, Thobias 97
 Usl, Hieronimus 158
Újszászi Róbert 16
- V**
- Váczy Péter, id. 260
 Váczy Péter, ifj. 260
 Vajda Márton 252
 Választó Péter 120, 121, 124
 Válaszúti János 217, 218
 Valhein, Daniel 82
 Váradi János, kéméndi 217
 Vásárhelyi Bálint 282
 Végh Ferenc 125, 126
 Verebély Mihály 256
 Veres Tamás 233
Veress Endre 20, 42, 139, 145, 147, 206, 207,
 228, 243, 262, 294, 303
 Vidffy Zsuzsanna 201, 273
 Vízkelethy Tamás 179
- W**
- Wagen, Georg, Freiherr, von Wagensperg 5,
 76, 102, 129, 152, 158, 159, 160, 162, 163,
 164, 165, 179
Weisz Boglárka 12, 16, 29, 49, 303
 Wenger, Wolfgang 83, 84, 116, 120
Wenzel Gusztáv 13, 15, 16, 18, 19, 47, 51, 59,
 160, 303
 Werner György 52, 258
 Wesselényi Anna 185
Westermann, Angelika 12, 17, 21, 72
Wollmann, Volker 21
- Z, Zs**
- Zimányi Vera* 17
 Zimmermann, Wolfgang 105
 Zok Péter 27, 124, 238, 239, 240, 241
 Zsigmond, I. Luxemburgi (magyar király) 129,
 203

HELYNÉVMUTATÓ

Országnev-rövidítések: A: Ausztria, B: Belgium, CZ: Csehország, D: Németország, F: Franciaország, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, RO: Románia, SK: Szlovákia, SLO: Szlovénia, UA: Ukrajna.

A

Abrudbánya (Abrud, RO) 13, 189, 266, 283, 305
Abrudfalva (Abrud-Sat, RO) 214, 218, 219
Almás (Almașu, RO) 208, 266, 305
Alsójára (Iara, RO) 254, 283, 284
Alsókajanel (Căinelu de Jos, RO) 220
Alsólunkoj (Luncoiu de Jos, RO) 220
Andes (bánya) *lásd még* Felsőbánya 100, 128
Antwerpen (B) 161, 167
Árokalja (Arcalia, RO) 183

B

Baholt (Baholt, RO) 208
Bajorország 130
Bécs (Wien, A) 36, 66, 70, 74, 76, 77, 109, 133, 144, 197
Belső-Szolnok, megye 177, 183, 184, 185, 186, 233
Berence (Berința, RO) 139
Beszterce (Bistrița, RO) 14, 183, 209, 211, 236, 237, 240, 241, 249, 252, 280, 284, 292, 293, 302, 306
Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 15, 73
besztercei kerület 13, 209, 210
Bisztra (Bistre, RO) 194, 215, 219
Bocza (Királyboca, Vyšná Boca, SK) 160
Bokorháza *lásd még* Zalatna 212, 214
Bolitan *lásd még* Zalatna 202
Borkutbánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya 100, 126
Brad (Ruda-Brad, RO) 13, 203, 234
Brassó (Brașov, RO) 209, 244, 263, 276
Brezest, *lásd még* Offenbánya 219

Bucsim (Bucium, RO) 191, 214, 218, 232
Buda 33, 257, 295, 298, 299, 301, 302
Bukarest (București, RO) 220
Burján (Păuliș, RO) 208

C, Cs

Cebe (Țebea, RO) 203, 221
Chora *lásd még* Offenbánya 219
Csarnakapálnak (Cernești, RO) 139
Csertés (Certejul de Sus, RO) 208

D

Danzig (Gdańsk, PL) 161
Déva (Deva, RO) 272
Drágavilma (Vima Mică, RO) 139
Dragumérfalva (Rușor, RO) 139

E

Enyed (Aiud, RO) 137, 218, 249, 273
erdélyi bányavidék 3, 11, 13, 21, 102, 188, 209, 286, 287, 288
Erdélyi Fejedelemség 6, 15, 19, 25, 41, 45, 109, 174
Erdélyi-érchegység 13, 189, 190, 192, 193, 207, 210

F

Farkasakna (bánya) *lásd még* Felsőbánya 101
Fecske (bánya) *lásd még* Nagybánya 124, 126
Fehér, megye 13, 221, 249
Fehér-Körös, folyó 203
Fejérvíz (Râul Alb, RO) 226
Feketebánya (elpusztult település) 104, 143
Feketehal (bánya) *lásd még* Nagybánya 127
Felőr (Uriu, RO) 183

- Felsőbánya (Baia Sprie, RO) 12, 13, 25, 28, 39, 53, 63, 90, 102, 106, 110, 114, 126, 140, 157, 173, 174, 254, 292, 305
 Felsőfernezely (Firniza, RO) 26, 38, 112, 114, 170
 Felső-Magyarország 44, 168
 Fenes (Feneş, RO) 212, 213, 214
 Fogaras (Făgăraş, RO) 236
 Fonác (Fânaţe, RO) 139
 Fudorbánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya 102, 125, 126
- G, Gy**
 Galac (Galaţi, RO) 212, 213, 214
 Garam menti bányavidék 60
 Garbonác (Cărbunari, RO) 139
 Goroszló (Guruslău, RO) 43
 Görgény (Gurghiu, RO) 238, 284, 289
 Gyertyános (Cărpiniş, RO) 139
 Györgyfalva (Gheorghieni, RO) 170, 182
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 41, 224, 226, 239, 256, 280, 307
- H**
 Habsburg Monarchia 30, 43, 62, 67, 75, 132, 137, 245, 246, 285, 299, 301
 Hadad (Hodod, RO) 130
 Hátszeg (Haţeg, RO) 235
 Havasalföld 146
 Hercegány (Hăuţăgani, RO) 220, 221
 Hunyad megye 6, 13, 20, 203, 206, 207, 208, 226, 235, 236, 256, 266, 289, 303, 305
 Huszt (Chust, UA) 37
- I**
 Időjárás (bánya) *lásd még* Nagybánya 98, 121, 124
 Idria (Idrija, SLO) 196
 Itália 37, 104, 141, 142, 150, 153, 157, 182, 193, 205, 211, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 287
- K**
 Kalamenesd *lásd még* Kisbánya 220
 Kalicer (bánya) *lásd még* Felsőbánya 100, 125, 126, 172
 Kapnikbánya (Cavnic, RO) 12, 13, 25, 103, 104, 140, 270, 289
 Kapubánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya 100, 125, 126
- Kassa (Košice, SK) 27, 33, 35, 52, 65, 74, 88, 92, 93, 144, 161, 179, 181
 Kétfalu, 203, 221
 Királybányája (bánya) *lásd még* Radna 238
 Királytáró (bánya) *lásd még* Nagybánya 28, 29, 33, 35, 40, 42, 53, 55, 56, 68, 70, 74, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 87, 89, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 109, 111, 114, 117, 118, 121, 129, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 146, 148, 152, 153, 154, 163, 164, 176, 289, 306
 Kirnik (bánya) *lásd még* Abrudbánya 191
 Kisbánya (Băiţa, RO) 13, 203, 305
 Kisgépely (bánya) *lásd még* Nagybánya 100, 101, 103
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 44, 45, 130, 169, 216, 230, 233, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 273, 274, 276, 297, 299
 Komlós (Trestia, RO) 220
 Kovácskapálnak (Tăureşti, RO) 139
 Königsgrube (bánya) *lásd még* Offenbánya 194, 195
 Körmöcbánya (Kremnica, SK) 15, 35, 88, 92, 93
 Körösbánya (Baia de Criş, RO) 13, 189, 203, 220, 266, 281, 305
 Körpenyes (Cărpiniş, RO) 214, 215, 216, 219
 Kóvár (Chioar, RO) 20, 25, 26, 33, 49, 114, 210, 211, 239, 302
 Krajna 196
 Krakko (Kraków, PL) 157, 167
- L**
 Lacifalva (Şişeşti, RO) 26, 38, 39, 59, 112, 113, 114
 Lackonya (Lăschia, RO) 139
 Láposbánya (Băiuţ, RO) 12, 13, 25
 Lengyelország (Lengyel Királyság) 149, 161, 181, 239, 272, 297
 Levesbánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya 102, 125
 Limburg, tartomány (NL) 161
 Liptó, megye 97, 160
 Liptóvár (Leopoldov, SK) 160
 Livónia 181
 Lúdbánya (bánya) *lásd még* Nagybánya 98, 100, 121, 122, 130
 Lupsa (Lupşa, RO) 195, 219, 283
- M**
 Maastricht (NL) 161
 Magura (Măgura, RO) 139

- Magyar Királyság 5, 11, 12, 15, 16, 17, 25, 41, 43, 44, 47, 51, 64, 67, 69, 75, 77, 97, 161, 166, 167, 168, 171, 179, 180, 229, 245, 264, 271, 301
- Máramaros, megye 77, 151, 243
- Medgyes (Mediaş, RO) 265
- Mihalurbánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya 102, 126
- Miriszló (Mirăslău, RO) 43
- Moldva 13, 237
- Monostor (elpusztult település) 235
- Monostorkapálnak (Copalnic-Mănăştur, RO) 139
- Munchel *lásd még* Offenbánya 219
- Muska (Muşca, RO) 214, 215, 217, 218
- N**
- Nagyakna (bánya) *lásd még* Nagybánya 100
- Nagybánya (Baia Mare, RO) 11, 12, 14, 18, 21, 25, 26, 30, 33, 34, 35, 38, 39, 45, 51, 53, 69, 72, 90, 100, 104, 106, 107, 108, 110, 114, 123, 136, 140, 142, 148, 152, 157, 174, 175, 176, 177, 182, 192, 250, 293, 296, 298, 304, 305, 306, 307, 308
- Negerfalva (Negrileşti, RO) 170, 182
- Németalföld 32, 161
- Német-római Császárság 149, 173, 251
- Németi (Szatmárnémeti, Satu Mare, RO) 37
- Nürnberg (D) 161
- O, Ö**
- Offenbánya (Baia de Arieş, RO) 13, 189, 193, 216, 219, 266, 277, 279, 305
- Oláhlapos (Lăpuş, RO) 141
- Oláhzaltna *lásd még* Zalatna 212
- Olasz utca, *lásd még* Gyulafehérvár 224, 273
- Ompoly, folyó 199, 227
- Oroszfalva (Ruşeni, RO) 26, 38, 39, 112, 113
- Öregbánya (bánya) *lásd még* Zalatna 199, 201, 202
- Örmingye (Ormindea, RO) 220
- P**
- Papbányája (bánya) *lásd még* Radna 238
- Párizs (Paris F) 222
- Partium (Részek) 44, 255
- Petrezányi (Pătrăneşti, RO) 212, 214, 231
- Plop (Plopi, RO) 235
- Plopiş (Plopiş, RO) 139, 202
- Porkura (bánya) *lásd még* Zalatna 201, 227, 228, 229
- Porondbánya (bánya) *lásd még* Abrudbánya 233
- Poznań (PL) 255
- Pozsony (Bratislava, SK) 64, 130
- Prága (Praha, CZ) 37, 41, 67, 78, 150, 153, 155
- R**
- Radna (Rodna, RO) 6, 13, 14, 209, 236, 237, 270, 288, 306
- Révkapálnak (Vad, RO) 139
- Riska (Rişca, RO) 203, 221
- Romolcze (bánya) *lásd még* Felsőbánya, 100, 102, 126
- Rudabánya (Ruda-Brad, RO) 6, 13, 18, 96, 168, 205, 221, 235, 295, 296, 302, 305
- S, Sz**
- Sátoralja (elpusztult település) 139
- Sellenberk (Şelimbăr, RO) 43
- Selmecbánya (Banská Štiavnica, SK) 15, 104, 301
- Solymos (Şoimuş, RO) 208, 235
- Stájerország 32, 137
- Surjánfalva (Şurdeşti, RO) 26, 38, 39, 112, 113
- Svájc 157
- Szamosújvár (Gherla, RO) 183, 211, 223, 277
- Szarvas *lásd még* Offenbánya 219
- Szászsebes (Sebeş, RO) 224, 281
- Szászsalatna *lásd még* Zalatna 212, 213
- Szatmár, vár (Szatmárnémeti, Satu Mare, RO) 33, 104
- szatmári bányavidék 5, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 52, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 97, 98, 102, 104, 109, 111, 120, 128, 129, 134, 137, 138, 154, 155, 156, 165, 167, 168, 171, 174, 211, 285
- Szeben (Sibiu, RO) 175, 209, 252, 253, 257, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 268, 272, 293
- Szelnice (Sălniţa, RO) 139
- Szent Miklós tárna (bánya) *lásd még* Nagy-
bánya 130
- Szilézia 41, 78, 192, 199, 216, 275
- Szlovákia 21

T

Tamásbánya (bánya) *lásd még* Felsőbánya
100, 122, 125, 126, 172
Tehénpataka (elpusztult település) 139
Tekefalva 191
Tisza, folyó 33
Topánfalva (Câmpeni, RO) 195, 215, 216
Toplica (Toplița Mureșului, RO) 208, 235
Tövis (Teiuș, RO) 43

Ú

Újakna (bánya) *lásd még* Nagybánya 98, 100,
101, 124
Újkerék (bánya) *lásd még* Nagybánya 101,
103, 121, 122, 130

V

Vaka (Crișan, RO) 220, 281
Várad, vár (Nagyvárad, Oradea, RO) 157, 177

Velence (Venezia, I) 196, 222
Verespatak (Roșia Montană, RO) 190
Vidra (Vidra, RO) 215
Világosvár (Șiria, RO) 203
Vista (Viștea, RO) 278
Vízakna (Ocna Sibiului, RO) 242

W

Wandt (bánya) *lásd még* Felsőbánya 91, 100,
102, 103, 122, 125, 126, 128, 152, 153, 158,
159, 165, 172

Z, Zs

Zalatna (Zlatna, RO) 6, 13, 189, 193, 218, 222,
226, 230, 231, 305, 307
Zaránd megye 6, 204, 205
Zsigmond-tározó (bánya) *lásd még* Zalatna
199
Zsil, folyó 207

Máttyás-Rausch Petra 1984-ben született Komlón. Gimnáziumi tanulmányait a pécsi Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumában végezte. 2007-ben a Pécsi Tudományegyetem latin-történelem szakán szerzett tanári diplomát, majd ezt követően 2010-ig az Interdiszciplináris Doktori Iskola középkori és kora újkori történelem doktori programjának nappali tagozatos hallgatója volt. Doktori címét történelemből 2012-ben szerezte meg. 2009 és 2013 között számos szakmai ösztöndíjat nyert el, többek között az Alexander von Humboldt Stiftung ifjúsági ösztöndíját. 2013 szeptemberétől a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Fő kutatási területe az Erdélyi Fejedelemség bányászat- és gazdaságtörténete a 16–17. században. A kötet az igazgatási és társadalmi változásokat helyezi a középpontba, s így kíván átfogó képet adni a szatmári és az erdélyi nemesércbányászat történetéről a Báthoryak korában.

Ára: 3290 Ft

